

EGY EGÉSZ VILÁG ELLEN

Irta

KÁROLYI MIHÁLY

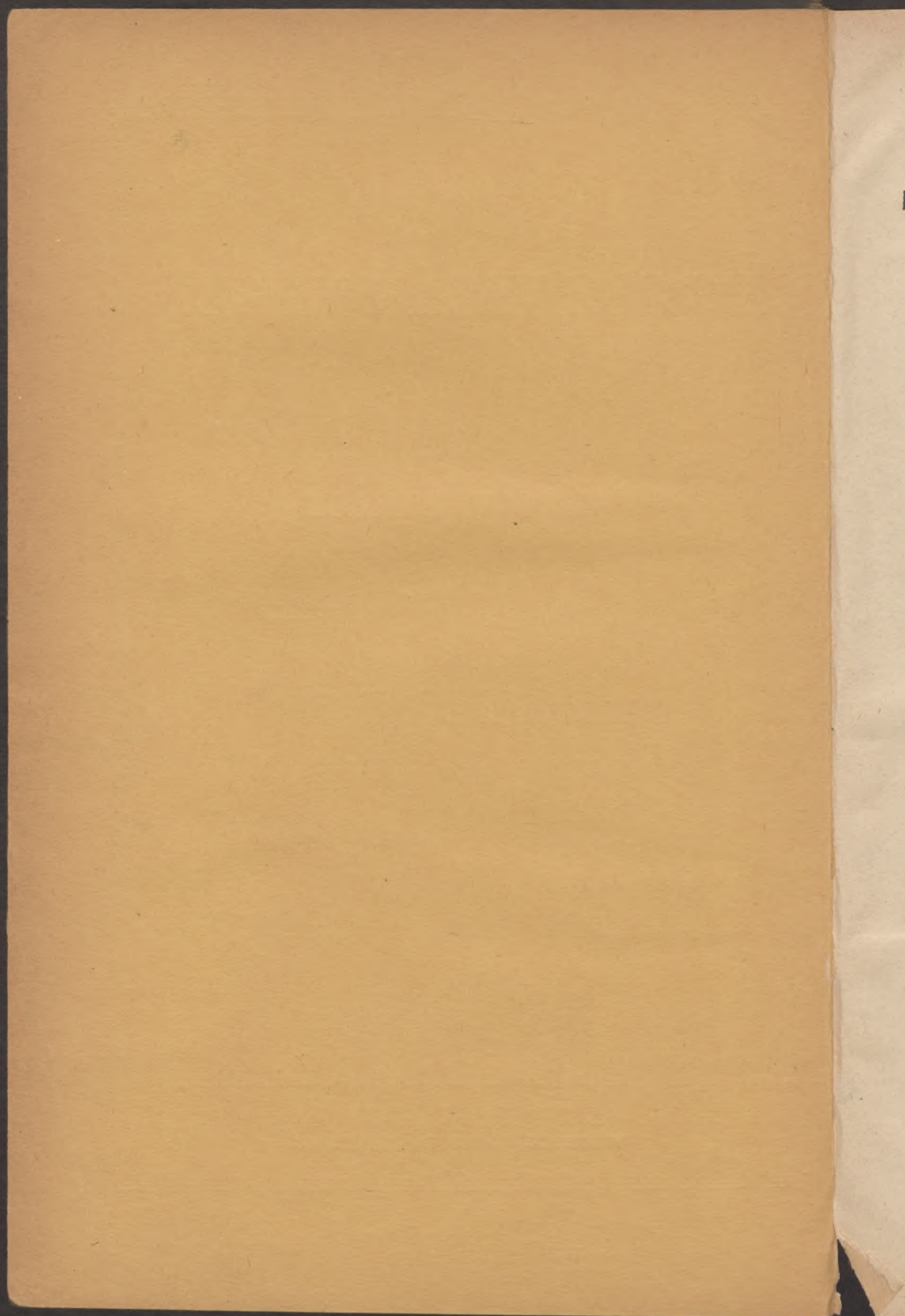
Első kötet:

Harc a békéért

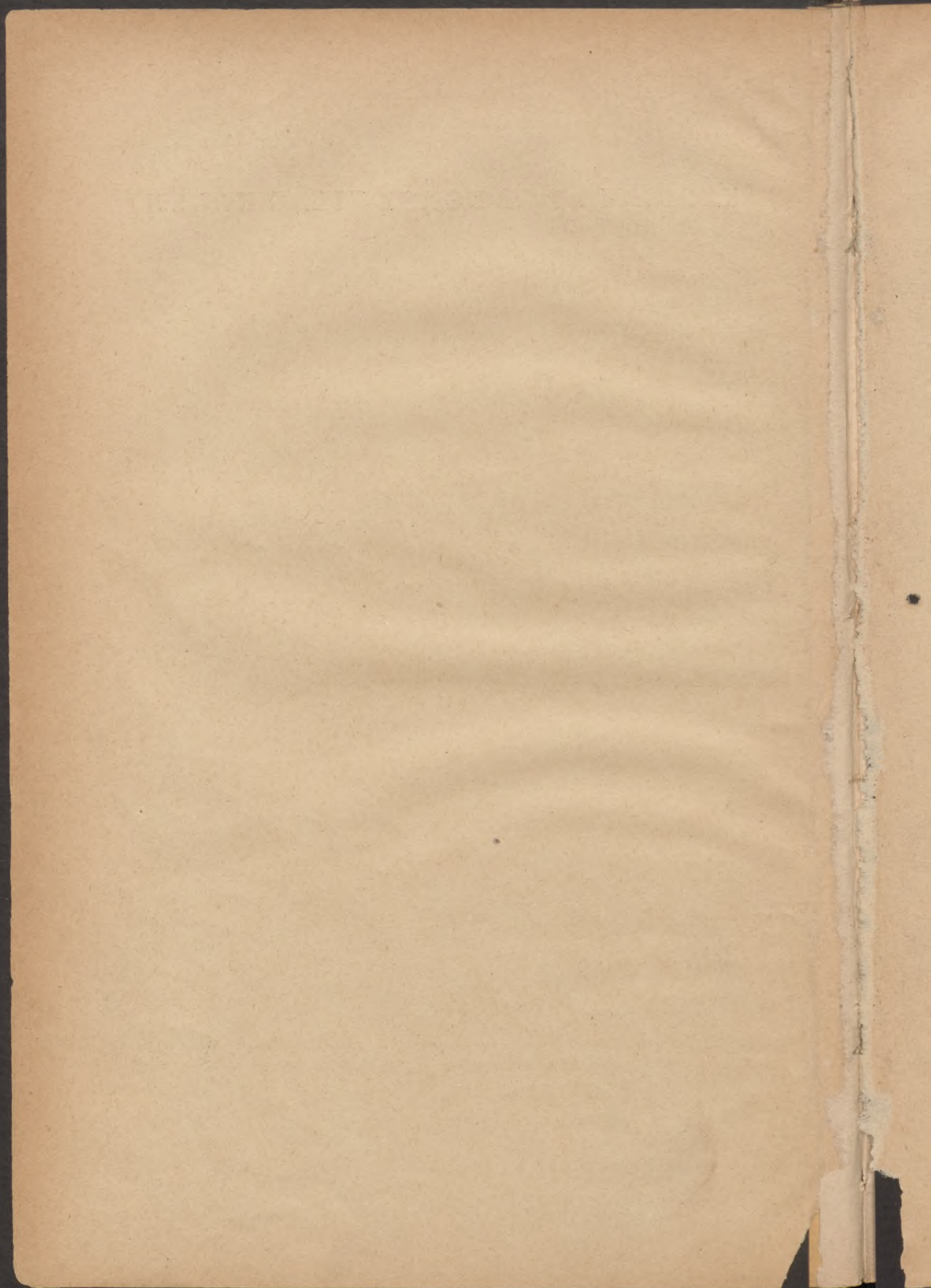
1923

BÉCSI MAGYAR KIADÓ
WIEN, IX., CANISIUSGASSE 8—10

240.

KÁROLYI / EGY EGÉSZ VILÁG ELLEN

EGY EGÉSZ VILÁG ELLEN

Írta

KÁROLYI MIHÁLY

Első kötet:

Harc a békéért

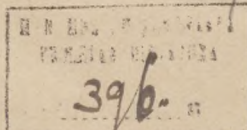
1923

BÉCSI MAGYAR KIADÓ
WIEN, IX., CANISIUSGASSE 8—10

Handwritten: ~~Phil. St.~~
447

Handwritten: 683

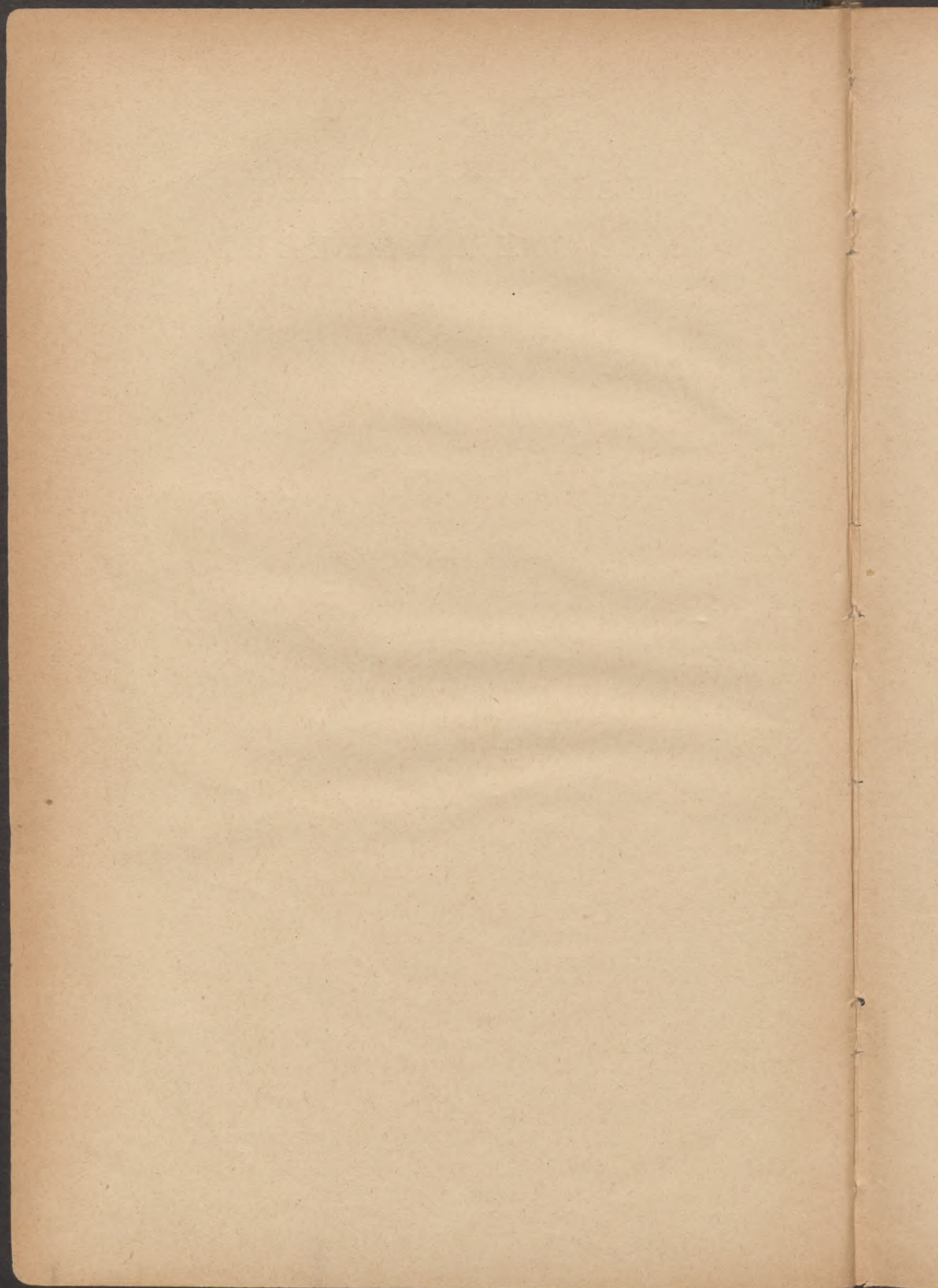
Handwritten: 38.162/1

Copyright 1923 by Verlag für Kulturpolitik, München
Münchner Buchgewerbehaus M. Müller & Sohn, München

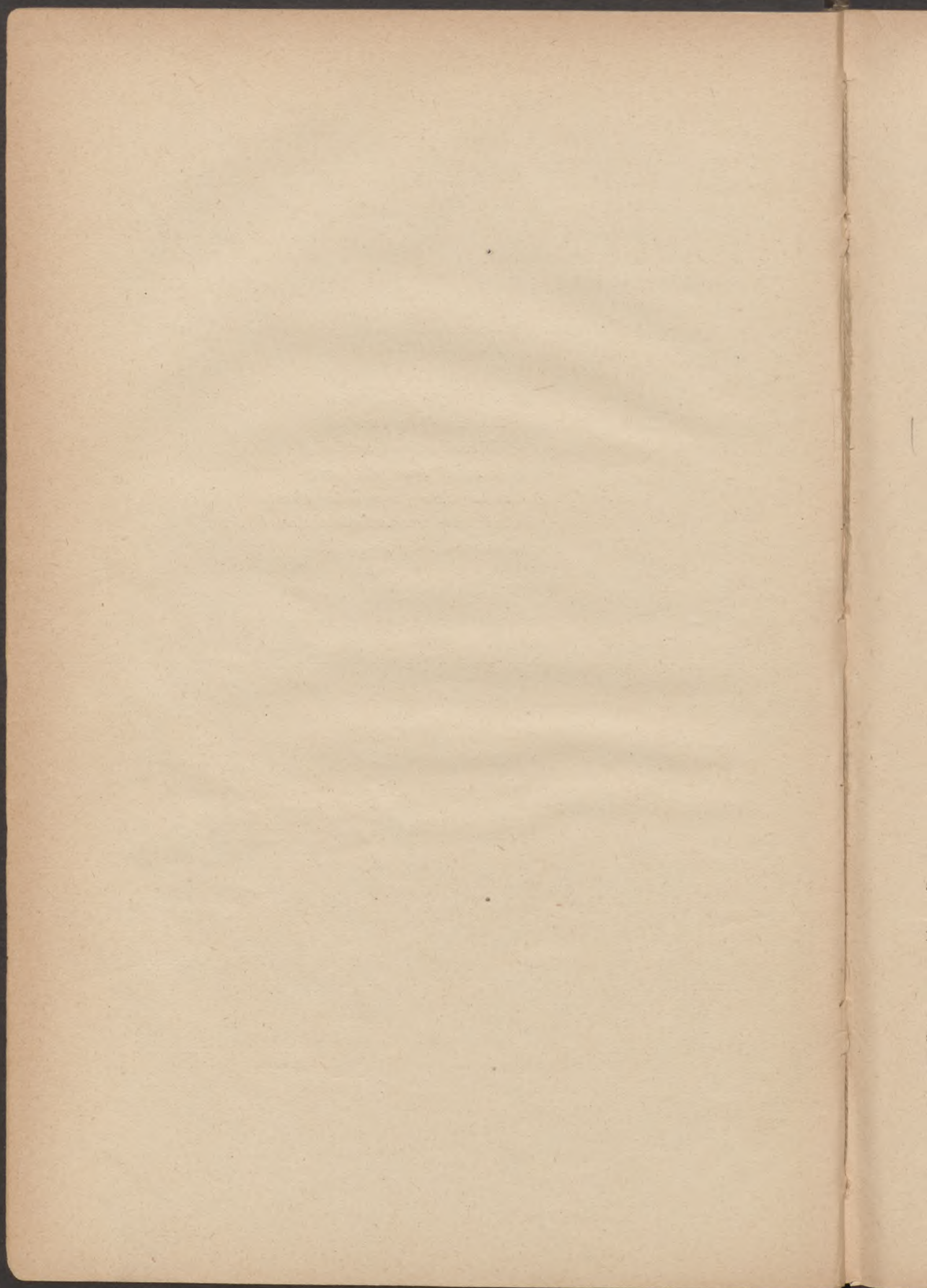
KÁROLYI MIHÁLY
HARCOM A BÉKÉÉRT

Ora e sempre

Katusnak

*Ez a könyv a Tied,
mert Tied voltak az évek is,
amelyekről ezek a lapok szólnak,
mert több voltál, mint feleségem,
mert örömben es csapásban, mindenben társam,
mert küzdőtársam, dolgozótársam, szenvedőtársam, remélőtársam,
igazi elvtársam vagy és voltál.*

ELŐSZÓ

A történelmet, amelynek egy kifürkészhetetlen sors rendeléséből eszköze voltam, nem szándékom megírni. Az események sorának teljességét, az okok sorának lényeges elmélyítését nem ígérem. Ez a könyv memoár; mint ilyent meg kellett írnom a történelemmel és önmagammal szemben tartozó kötelességből. Kötelességből a történelemmel szemben: mert olyan dolgokat tudok, amelyeket más nem tudhat; kötelességből önmagammal szemben: mert a vádak olyan nyilzáporának közepén állok, amely rajtam keresztül az októberi forradalom emlékét és, mi több, eleven eszméjét vette célba, amelyet nekem fel kell fognom, el kell hárítanom, ha lehet. Az októberi forradalom a magyar népnek nagy perce volt, amelyben az megtalálta önmagát. E forradalom eszméi az út, amelyen a nép visszatalálhat önmagához. Közé és útja közé a rágalmak sáncrendszerét hányták föl ellenségei, akik az enyémekek is. Megpróbálok a magyar néphez szólni. Föltárom, legelőbb magam előtt, cselekedetem rugóit. Tisztának érzem lelkeimet. Hangom az önvallomás hangja lesz és az olvasó meg fogja érezni, igaz-e ez a hang? Azzal biztatom magam, hogy, ha csak száz ember is meghallja szavamat odahaza azok közül, akikhez beszélni akarok, az én szavaim, a tények el nem nyomható szavát erősítve, rést vágnak a rágalmak sáncain és a gonosz legendák vegetációján, amely négy év alatt e sáncokon fölburjánzott. Azért hiszem ezt, mert tudom, hogy az a száz ember, aki meghallott és megértett, nem fog hallgatni többé. Előbb vagy utóbb megkapja majd az országot az igazságot, amelyre szent joga van és olyan szüksége, mint a falat kenyérre.

Négy évig ellenségeim beszéltek és én hallgattam. Nem hallgathatok tovább. Ha hasznára, ha üdvére válhatnék a magyar népnek, hogy engem a rágalom kicsap hümbaknak a száműzetés,

a félreismerítés pusztájába, ha úgy érezném, hogy boldogsága vagy csak nyugalma is függ ettől: én összeszorított fogakkal el tudnám vállalni ezt a szerepet. De én tudom, hogy a magyar nép, ha előre akar menni, nem bír el már egy lattal több hazugságot sem, mint amennyivel megterhelték. Ezt a hazugságot, az én ügyem meghamisítását, már olyan lelki kárral fizetné meg, amely rá nézve végzetes lehet. Ennek a népnek igazságra van szüksége, ennek nem szabad többé alakoskodnia önmaga előtt. Én nem látom egészen tisztán Görgey ügyét, de tisztán látom azt, hogy a nemzet lelkének milyen sulyos zavara s talán a döntő percekben habozó tétlensége származott abból, hogy első nágy forradalmának, 1848-nak és, igen: 1849-nek mély és tragikus értelmét jobbról és balról meghamisították és a nemzet türte, hogy ujkorának e legnagyobb eseménye hamis értelemmel éljen és hasson történetírásában, iskolájában, politikájában egyaránt. Legyen elég, hogy meghamisították 1848-at: vagyunk még egypáran, akik tenni fogunk róla, hogy 1918-at ne hamisítsák meg.

Egy megsebzett ember, egy megbántott férfi emlékiratait írom, nem tagadom. De harcoltam magammal az objektivitásért. Sokat el kellett felejtenem, amíg a léleknek olyan nyugalmat, az ítélőképességnek olyan tisztaságát éreztem magamban, hogy szabad volt megszólalnom. Ezért is vártam e könyvvel. Az én izlésemhez képest még mindig túlsok benne a keserűség. De azt nem gondolnám, hogy, ha még tovább várok, egyre fejlődő önkritikám valaha is teljesen ellensúlyozni tudná a keserűséget, amelyet bizonyos személyek és körök iránt érzek. Amit ellenem vétettek, el tudnám felejteni, amit Magyarországnak vétettek, nem tudnám megbocsátani. Egyéniségem kizárja, hogy lényegében tárgyilagosabb legyek, mint amilyen ma vagyok. Ügyem kizárja, hogy kiméletesebb legyek, mint amilyen itt vagyok. *Rancune*-ből nem tűztem tollamra senkit sem.

Én nagyon messze fönn fogom az elbeszélést kezdeni. Elmondom, amit őseimről tudok, elmondom gyerekkoromat és próbálom festeni a kört, amelyben felnöttem, a magyar arisztokráciát. Sok szálat, amely hozzá fűz, elszakítottam, mindet nem szakaszthattam el. A magyar arisztokráciát még nem irták meg s az én gyöngye tollam nem fogja pótolni a nagy író művét, amely hiányzik. Mégis akarom, hogy az olvasó tudja, honnan jövök.

Hisz ellenségeim főleg azt a legendát terjesztik diszkreditálásumra, hogy „előbb szereplési vizsketegből, majd később megbántott hiúságból“ lettem forradalmár: előbb demokrata, majd szocialista. Remélem: aki figyelemmel olvassa el ezt a könyvet, látja és érzi majd, hogy ez nincs így. Gyökereim, vérmérsékletem, családi tradícióim, élményeim s végül maguk a világesemények végzettszerűen forradalmárrá tettek. Persze: kezdetben nem voltam öntudatos szocialista, de a szocializmus etikai ereje, gondolati szépsége mindig nagy varázssal volt reám. Nem a világháború és a forradalmak tettek szocialistává: azok csak befejeztek és öntudatosítottak bennem egy évtizedes folyamatot.

Környezetem egy része, természetesen, mindebből alig vett észre valamit. Ime egy példa: Én egyszer azt mondtam, hogy az anyatejjel szívtam magamba a negyvennyolcat. Erre föllépett egy rokonom és nyilvánosan hazugnak nevezett, mert hiszen nem is táplált az anyám. Én pedig azt akartam mondani, hogy rebellis családból származom és hogy gyerekkoromat körülengték a magyar forradalom nagy árnyékai.

Fölhozok aztán olyan dolgokat is, amelyek Magyarországon szinte közismertek, vagy legalább is azoknak kellene lenniök, egész fejezetet szentelek a 48 és a 67 viszonya magyarázatának. Ez a rész inkább a külföldnek szól, amely e nélkül nem tudná a többit megérteni.

Lesznek viszont mozzanatok, amelyekre hiába fog keresni fölvilágosítást e könyvben az eseményekkel ismerős olvasó. Ennek oka azokban a körülményekben van, amelyek között e könyv megszületett. Az én emigrációm vándorlás és bujdosás volt. Könyveim, levéltáram, *dossier*-im Magyarországon maradtak és csak nagynehezen, nem teljesen és nem egyszerre tudtak eljutni hozzám. Akik életük veszedelmével kihozták, azoknak még csak meg sem köszönhetem névszerint, mert nem akarom kitenni őket és a családjukat üldözéseknek, amelyektől oly szerencsésen megmenekedtek. Csehországban kezdtem írni és Olaszországban reméltem befejezni könyvemet. Amikor az adatgyűjtéssel készen voltam, kiutasítottak. Sok anyagom ottveszett. Amikor Spalatóban fölvettem a munka elejtett fonalát, forrásaim javarésztől és majdnem minden nyomtatott segédeszköztől elvágva, memóriámra kellett bíznom magam. Mégis: a pillérek két sorára támaszkodom.

Az egyik: feleségem naplói; a másik: a forradalmi minisztertanácsok jegyzőkönyvei. Feleségem naplói 1914 végétől máig végigkísérik és majdnem mindig a közvetetlen benyomás frissességével jegyzik föl az eseményeket. Olyan eseményeket, mint amilyenek, például, a királyi audienciák voltak, mihelyt tehettem, rendesen magam mondtam tollba neki. Hiányzik, sajnos, az az állandó és adatokban gazdag levelezés, amelyet a feleségemmel folytattam, ha távol voltam tőle. Hiányzik ujságcikkgyűjteményem, amelyet, amióta a politikai pályát futom, gonddal és széles áttekintéssel állítottam össze. Mindazáltal: abban a helyzetben vagyok, hogy a legtöbb állításomat, amely e kötetben elhangzik majd, írott okmánnyal bizonyíthatom.

A nagy anyag földolgozásában, az események színhelyétől való távolság akadályainak legyőzésében segítőtársakra volt szükségem. Csehországban Spády Adállal kezdtük meg az első kötet munkálatait. Firenzében Fazekas Sándor segített az adatok tisztázásában és elrendezésében. Spalatoban, ahol az egész elbeszélés először kapott rögzített formát, Simonyi Henry segített. A végső formát könyvemnek Ragusában Lorsy Ernő közreműködésével adtam meg. Mind a négyüknek köszönetet mondok odaadó munkájukért, amellyel egy szerintük is jó ügyet szolgáltak.

De forró köszönettel tartozom még egy embernek, aki nélkül emlékirataim nem születhettek volna meg. Az üldöztetések hosszú periódusaiban, amikor hangulatom olyan sötét és nehéz volt, hogy szinte elveszett benne a rugalmasság, amelyre szükség volt, ha a leírandó események fölé akartam emelkedni: Jászi Oszkár volt az, aki a csüggedés emez óráiban tartotta bennem a lelket és a kedvet a munkához. Amikor utra bocsátom könyvemet, az ő jóbaráti melegségére emlékezem, amelyből e könyvnek is oly sok jutott.

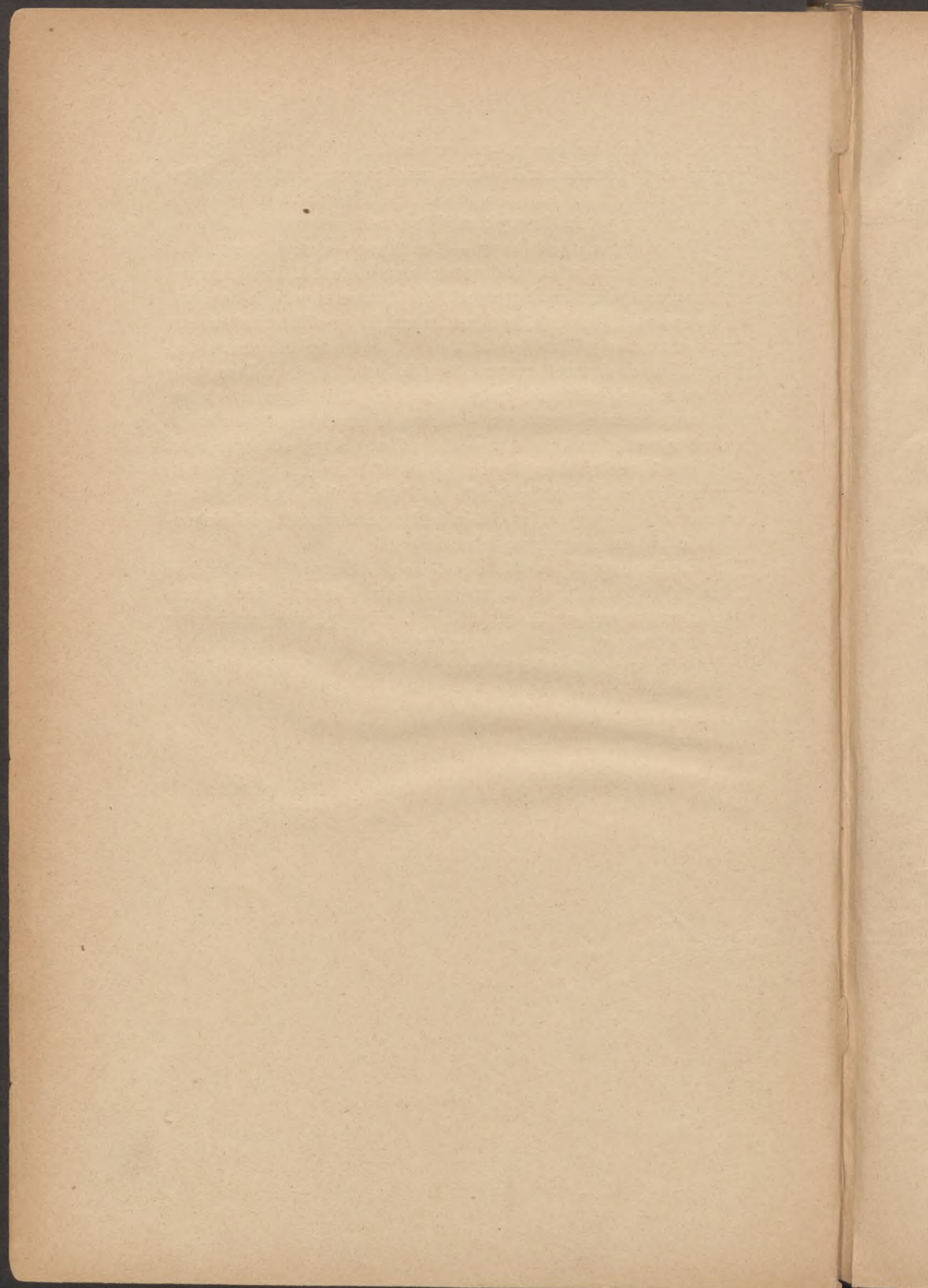
A dolgozó magyarságra gondolok mindenekelőtt ebben a percben, mert hiszen amit irtam, neki irtam. Mondtam már: hiszem, ha e sorok csak száz emberhez is eljutnak holnap, az is elég. A sok sötét lapból, amit meg kellett írnom, hiszem, mégis némi világosság fog kiáradni s átszűrődni az elfogultság fátyolán, amely annyi elmét von be még odahaza. Hiszem, hogy meg fogják érteni, mit jelent, ha azokban a bűnökben, amelyekkel vádoltak, ártatlannak mondom, de másokkal vádolom magam! Vádoltak, hamisan, azzal, hogy az ántántnak, amelynek barátja voltam, elárultam az

országot akkor, amikor népem az ántánt fő-ellensége oldalán harcolt: nem vádoltak azzal, amivel most magamat vádolom, hogy 1914 szeptemberében nem maradtam Franciaországban és országom függetlenségeért, Masaryk módjára, nem vettem föl a harcot. Vádoltak, hamisan, azzal, hogy — hazatérve — pacifista eszméim hirdetésével fölbontottam a frontot: nem vádoltak azzal, amivel most magamat vádolom, hogy pacifista létemre magam is bevonultam katonának. Vádoltak, hamisan, azzal, hogy előkészítettem egy forradalmat, amely fölrobbantotta a régi rend alapjait: nem vádoltak azzal, amivel most magamat vádolom, hogy amikor már ésszel és szívvel beláttam, hogy a rang és jólét világa, amelyben éltem, nem az én világom, nem vontam le ennek konzekvenciáját azonnal és nem mondtam le mindazokról az előnyökről, amelyeket születésem következtében élveztem. Elaltattam a lelkiismeretemet; magamnak sem adva számot róla, azt hittem, hogy lehet elvekért küzdeni anélkül, hogy egész életünket hozzáidomítsuk a küzdelemhez. Ma tudom, hogy nem lehet.

Elszakadtam osztályomtól és érett ésszel, megpróbált szívvel új közösséget választottam: a magyar dolgozókat. Velük érzem összeforrvá magam elválaszthatatlanul. Egy új világ épületéhez velük együtt szeretnék mégegyszer téglát hordani. A harcos múlt eseményein keresztül e bizton remélt, közös, boldogabb jövő felé tekint a könyvem. *Ora e sempre!*

Ragusa, 1922 szeptember 4-én.

Károlyi Mihály.

I. FEJEZET

A HARC ELŐTT

A
ol
ol
ha
Ez
ell
bé
leg
lel
dú
az

a
dic
és
II.
so
zá
or
mo

tos
tuc
leg
tal
kie
na
tuc
érv
tan
mü

Az első vizitkártyán, amelyet nemzetségem a grófi koronával ékesítve adott le a történelemnél, lent a sarokban e szomorú szavak olvashatók: *szatmári béke, 1711*. Ez a béke a magyar nemzetnek oly szabadságharcát fejezi be, amely nemcsak az alkotmányért, hanem a jobbágyság keserves sorsának jobbrafordulásáért is folyt. Ez a béke az, amelyben a magyar nemzet évszázados dicső ellenállás után megadta magát a Habsburg-háznak; ezt a békét a Rákóczi-féle szabadságharc legbátrabb és győzelmeiben leggazdagabb hadvezéreinek egyike fegyverlerakásával tette lehetővé, aki ezért a császártól grófi címet s az elkobzott javakból dúsan mért donációt kapott. Ez a generális Károlyi Sándor volt, az én őszám. Gyakran gondolok rá.

Az én őszám, a rebellis, a kuruc, a Fejedelem hadvezére, lerakta a fegyvereket. A fegyvereket, amelyeket addig a napig sokszor dicsőséggel és mindig becsülettel forgatott. A császár embere lett és megkapta a bérét. És miközben az ő családja fölvirágzik, II. Rákóczi Ferenc száműzetésben él és halálos ágyát az emigránsok egy maroknyi csoportja állja körül. De Rákóczi nevével a zászlón még husz év múlva is jobbagylázadást szítanak Magyarországon. Rákóczi halálos órájára is sokat kell gondolnom mostanában.

Szeretném fölidézni a percet, amikor először éreztem meg tudatosan, hogy én Sándor ősapám életét élni nem tudnám és nem tudtam volna soha. De e perc emléke homályba vész. Tizenkét-, legfőlebb tizenhároméves gyerek lehettem, amikor valamikönyvben, talán a főthi könyvtárban, rábukkantam egy lapra, amelyből kiderült, hogy a magyar nép gyaláznak érzi a fegyverlerakást a nagymajtényi sikon és árulónak tartja Károlyi Sándort. Nem tudtam és nem akartam elhinni, amit olvastam. Mohón faltam az érveket, amelyek kétségbe vonták, hogy az a borzasztó, amit olvastam, igaz volna. Még később is én magam is hozzájárultam olyan művek kiadásához, amelyek próbálták cáfolni azt, ami hiúságomat

és később büszkeségemet olyan mélyen sértette. De ezek a művek nem tudtak engem meggyőzni és tartok attól, hogy legtöbb olvasójukat sem. El kellett hinnem: Rákóczi ügye veszve volt; a nemzetnek, miután a kimerült XIV. Lajos cserbenhagyta, talán nem is lehetett máshova, mint a győztes Habsburgok kegyelméhez folyamodnia, — annak a férfinak azonban, aki fölismerzte ezt, ezért a szomoru fölismerésért meg azért, mert a nemzettel annak konzekvenciáit levonatta: soha, de soha nem lett volna szabad jutalmat elfogadnia. Hiszen igaz, hogy a XVIII. század elején vagyunk, az abszolút királyság virágkorában — és a Bayardok kihaltak már. De nekem fájt, hogy ősom, a nagy politikus, nem akart félelem- és gáncsnélküli lovag lenni. Ezt az érzésemet nem volt szabad elrejtennem. Első nyilvános beszédeim egyikében céloztam rá, hogy a szatmári béke nem volt dicsőséges és hogy a grófságot, amely nyomában járt, vissza kellett volna utasítani. Családom elérte a célzást és egypár rokonomtól akkor kaptam az első heves támadásokat.

Mindez messze elmaradt mögöttem. Én leszámoltam. Ami részem a hűbérben volt, amelyet soha el nem fogadtam volna, én visszaadtam annak, akit illet: visszaadtam a magyar népnek és elindultam azon az uton, amelyre ősapám helyén léptem volna: az emigráció útján. Rákóczi bujdosó társainak legkisebbikével cserélnék; de nem cserélnék azzal a nagyeszű és ragyogó férfival, aki becsületével fizetett a rangért és a gazdagságért, amelyeket negyvenharmadik életévemig magam is élveztem.

Gyerekeim tele vannak olyan személyekkel, akik harcolva, szenvedve megélték az 1848-49-es forradalmat. Atyai nagyatyám, György és testvérei a közé a kevés főúr közé tartoztak, akik egész szívvel a nemzet pártján állottak 48-ban. Károlyi István, György bátyja, a maga pénzén felállította a Károlyi-huszárezredet, amelyben fiai, Sándor és Ede, szolgáltak. Károlyi Ede volt anyai nagyatyám. Atyám testvérei, Tibor és Pista emigráltak és 1866-ban beléptek a Klapka-légió táborkarába. El is fogták és Bécsbe vitték őket. Csak Bismarck egyenes közbenjárására menekültek. Károlyi Tibor, aki az osztrák-porosz-olasz háborúban hazája függetlenségének kivívásáért Ferenc József ellen fegyvert fogott egy olyan légióban, amelyet az ellenség pénzén állítottak fel: atyja annak a Károlyi Imrének, aki engem hazaárulással vádol. Vajjon

atyja emlékét is azzal vádolja-e? Én, aki 1875-ben születtem, még jól ismertem atyai nagyanyámat, gróf Károlyi Györgyné született gróf Zichy Karolint, aki 1882-ig az emigrációban élt és 1903-ban halt meg. Ez az asszony egy lobogó temperamentum erejével gyűlölte a Habsburgokat. Gyűlölte és megvetette Ferenc Józsefet.

A két Zichy-nővér, Antónia és Karolin, fiatalkorában híres szépség volt. Antónia, aki gróf Batthyány Lajos felesége lett, a hidegebb, klasszikusabb, az én nagyanyám az élénkebb, szeszélyesebb szépség volt kettejük közül. Óhozzájuk írta Petőfi 1844-ben „Batthyány és Károlyi grófnék” című versét. Láttam, ugymond, a két tündérvirágot, borus hazánknak két sarkcsillagát s hallotta édes ajkaik zenéjét, hallotta őket halkán mondani, mit tetteik rég fónszóval beszéltek, hogy ők a honnak hű leányai.

Teljes elevenességgel áll előttem nem nagyon magas, de kissé szikár természetével, finom *teint*-jével, rövidlátása ellenére kifejezéssel teli szemével. Különösen szép keze és lába volt. Bandeau-kat hordott à la Winterhalter s egy kissé Eugénia császárnéhoz hasonlított. Sokáig élt Párisban s mindvégig maradt megjelenésében valami párisias. Ha megkértük, néha kis biedermeier-dalokat játszott nekünk zongorán. Többre már nem futotta készségéből, holott Párisban, leánykorában, Chopin volt mestere. Lorgnont használt és azon át igen szúrósan tudott nézni az emberre. Az a szokása volt, hogy mindig azzal kezdte a beszédet, ami a szívét nyomta, a legkellemetlenebbel rendszerint. Családját, a Zichyeket, muszkavezetőknek tartotta és a kiegyezés után Pista és Tibor fiai politikai viselt dolgaival sem volt mindig megelégedve. „Menjetek a császártokhoz!”, mondta nekik nem egyszer fülem hallatára. Mindnyájan tudtuk, hogy Károlyi Gábor a kedvenc fia, aki Párisban messzallianszot kötött; atyja kitagadta az örökségből, testvérei sem szépen bántak vele; haragban élt az egész családdal. De Károlyi Gábor függetlenségi képviselő volt s a pártban a szélsőbal irányzatot támogatta. Nagyanyám forradalmi szabadgondolkodása őbenne maró szarkazmussá keseredett, amely sem vallást, sem hagyományt, sem tekintélyt nem kimélt.

Nagyanyám felnőtt-korukban is úgy bánt a fiaival, mint gimnazistákkal. Hogy' pörölt Pista bátyámmal, amikor nyáron is, nyitott ablaknál, a fején hagyta a kalapját, mert kopasz volt és

félt a légvonattól! Hogy' pörölt velük, ha dohányfüstöt szagolt a szobában! Pedig mi csak a kandallókba fújtuk a füstöt, hiszen Karolin nagyanyánknál nem volt szabad dohányozni. A dohányzáson kívül még egy dolog volt szigorúan tilos sasvári kastélyában: az uniformis. Amikor unokái sorra önkéntesi évüket szolgálták, civilbe kellett bujniok, ha a nagyanyjukhoz akartak menni. A császár kabátjának nem volt helye az ő szalonjában. Tudtommal csak egyik unokája szegte meg, egyetlenegyszer, ezt a tilalmat. A sasvári parkba, amelyet ifjukorának biedermeier-izlése szerint rendezett be, a parádi fürdőközönségnek szabad volt a bemenet. Csak egy embernek nem: Almássy Lászlónak, aki 1902-ben Jászberényben Apponyi Albertnek volt kormánypárti, lovagiatlan ellenfele. Egy évvel halála előtt még így tudott gyűlölni.

Ennek az asszonynak hatalmas seb volt a szívéen, az élesztette egy életen át a gyűlöletét. Gróf Batthyány Lajost, sógorát, a forradalom első miniszterelnökét gyászolta, akit a császár kivégeztetett. Mondják, hogy a nagyanyám ebbe a tündöklő megjelenésű férfiába, ebbe a nagy *mangeur des coeurs*-be szerelmes volt. A gyűlölet, amelyet Batthyány gyilkosával, Ferenc Józseffel szemben érzett, mindenesetre szenvedélyes színezetű volt. Gyilkosságnak nevezte Batthyány kivégzését és Ferenc Józsefet hóhérnak. Lehet, hogy Lombardiában hallotta ezt a szót, ahol az emberek kevésbé feledékenyek, mint minálunk és ahol még a huszadik század elején is koronás hóhérnak nevezték azt, aki — az volt.

Batthyány Lajosról, akit, amint tudva van, budapesti, Egyetem-utcai házam egyik szalonjában fogtak el 1849 január 9-én, nagyon sok szó esett az én családomban. Sokszor hallottam, milyen rútul megcsalták, amikor Innsbruckba utazott, hogy a végső szakítás előtt kibékitse a dinasztíát a nemzettel és az udvar, határozott ígéretei ellenére, Jellachichot játszotta ki ellene. Batthyány Lajos Innsbruckban azzal a jellemző Habsburg-fejetlenséggel és Habsburg-kétszínűséggel találkozott, amelyet nekem, épp olyan válságos órában, Gödöllőn és Bécsben kellett megismernem.

Batthyány Lajos, noha elég oka lett volna óvakodni a kamarillától, ugyszólván maga dugta fejét a hurokba. Amikor Deákkal, Lonovicssal és Majláth országbíróval herceg Windischgraetznél Bicskén járt — a szálát, amelyben a marsal az ő híres „*Mit Rebellen unterhandle ich nicht!*”-jét mondotta, Batthyány Zsu-

zsanna hugom kastélyában még ma is mutogatják —, Windisch-graetznek csak éppen vele szemben vészjósló viselkedéséből tudnia kellett, hogy veszedelemben forog. De ő nem menekült, amikor a császáriak előőrsei január 8-án bevonultak Budára. Pesten maradt s még szakállát sem vétette le. Ő ugy tudta: ártatlan, és hitte, hogy Habsburg katonáitól sincs oka félnie. Mindenki tudja, mennyire tévedett. De kevesen ismerik a következő történetet, amely Batthyány lelkébe és azoknak a napoknak a hangulatába mélyen bevilágít.

A császáriak a Dunántulon át Laibachba vitték foglyaikat, mert a fölmentő honvédsereg Buda alá közeledett. Gróf Batthyány Lajost gróf Zelenski Lászlóval és gróf Károlyi Istvánnal (az idősebbel) együtt egy kisszámu eszkort Sárvár határán kísérte át, amelynek lakói pár hónappal azelőtt még Batthyány-jobbágyok voltak. A parasztok a három foglyot ki akarták szabadítani. A katonai kíséret kommandánsa erre megparancsolta a grófoknak, hogy beszéljenek az izgatott tömeghez és térítsék el a szándékától, különben ő kénytelen volna mindahármukat azonnal föbelövetni. A három gróf arra kérte a parancsnokot, hogy egy percig tanácskozhassanak. Károlyi és Zelenski úgy vélték, hogy a parancsnok, aki nagy túlerővel állt szemben, semmiesetre sem meri majd beváltani a fenyegetését. Batthyány azonban, aki Batthyányföldön állott és aki különben is tekintély volt társai között, kijelentette:

— Nem. Ezek a mi jobbágyaink. Engem érne a felelősség és én nem veszem magamra. És mindenekelőtt: ártatlan vagyok.

És beszélt a néphez, lecsöndesítette és a katonák nyugodtan vonultak tovább foglyaikkal. Utóbb Cilliben is ki akarta szabadítani a népet, de ő nem engedte magát.

A három gróf közül csak Batthyány fizetett életével, aki az ellenforradalom igazságosságában bizott. (Károlyi Istvánról is sokáig azt hitték, hogy kivégzik a Károlyi-ezred miatt. De ő csak raboskodott sokáig, egyebek között Olmützben és Kufsteinban.) A tört, amellyel Batthyány Lajos a nyakán mély sebet ejtett, hogy fölakasztás helyett löjjék agyon, gróf Batthyány Elemérnél láttam s szinte mindennap láttam hü másolatát nagybátyámnak és nevelőmnek, gróf Károlyi Sándornak íróasztalán. E tört gróf Károlyi Sándor nevelője, egy francia abbé csempészte be Batthyáynak,

én úgy tudom: kenyérbe sütve. Ennek az abbénak nevét gróf Károlyi Gábor följegyzéseiben Bourges-nak, Éble Gábor, a Károlyi-család történetirója, Plante-nak mondja. Én azonban nagybátyámtól, Sándortól százszor is hallottam, hogy az abbét Père Elegnac-nak hitták. A kis papírvágókés nagyon éles volt, nyelén olaszos, valószínűen barok-korbeli nagyon finoman dolgozott plasztikával, amely Ádámot és Évát mutatja szorosan összefonódva s a keresztre tekerődik a kigyó. A nyél végébe a *Giovane Italia* mélyértelmű jelmondata van vésve: *Ora e sempre*.

Amikor Batthyány még Olmützben várta sorsát a katonai bíróság kezéből, megkérte a bíróságot, hogy Deák Ferenc ügyvédi segítségére támaszkodhassék. Deák nemcsak igazságügyminiszter volt Batthyány kormányában, de barátja is volt, aki osztotta mérsékelt felfogását. Miután Deák Lonovics érsekkel az országgyűlés megbízásából Windischgraetznél járt és a generalisszimusz azt felelte neki: „*Mit Rebellen unterhandle ich nicht!*“, — visszavonult a politikától zalamegyei birtokára. Az olmützi katonai bíróság nem engedte meg Batthyáynak, hogy bárki is védhesse. Horváth Mihály, később Batthyáyné és Károlyi Györgyné gyermekeinek nevelője, írja ezt „Magyarország függetlenségi harcának története“ című nagy művének III. kötetében, az 555. lapon (genfi kiadás). Amit nem ír meg, az az, hogy a család aztán megkérte Deákat, hogy Batthyány számára, akit utóbb a törvénytáráktól és minden segédforrástól megfosztottak, az ő jogi és történeti tudásának teljességével legalább készítse el a védőíratot. De Deáknak ez a fölszólítás kellemetlen volt; kifogásokkal élt s végül e szerény kérés teljesítését is megtagadta. Ha nagyanyám, a későbbi években, a haza bölcséről hallott beszélni, öregségében is szép arca keserű mosolyra torzult.

— Ha kevésbé bölcs lett volna — mondotta —, nyilván nem habozott volna Deák, hogy segítségére siessen a barátjának a halálos veszedelem órájában.

Talán csakugyan lehetetlen volt Batthyányt megmenteni. Volt egy legenda, én az ősz Görgey szájából is hallottam, amely szerint Zsófia főhercegnő, a fiatal császár anyja, ama véres napoknak Schwarzenberg mellett leghatalmasabb személyisége, azért gyűlölte meg Batthyányt és azért tört vesztére, mert az az ő szerelmét visszautasította. Ha ez volt az ok, ez ugyan nem mentené Deákat,

de akkor bizonyos, hogy még ő sem segíthetett volna. Akkor Batthyáynak meg kellett halnia.

Igaz-e, hogy Karolin nagyanyám Batthyány Lajos holtteste fölött azt a híres átkot szórta a Habsburgokra? Nem tudom. Egy másik átkról is mesélnek, azt Damjanich özvegye küldte volna Bécs felé, ugyanazon az október 6-án, amikor ott állt Aradon a tábornoknak az akasztófáról levett holtteste mellett. Fogott-e az ő átka? Melyik fogott a kettő közül? Vagy melyik a sok közül? A sok sorscsapás után, amely a Habsburgokat érte, a mayerlingi katasztrófa után, Erzsébet meggyilkolásának napján, láttam nagyanyámat. Hideg volt, hallgatott.

Sokat, nagyon sokat tudott volna beszélni. Sokszor kértük, írja meg emlékiratait, de ő mindig azt mondta, hogy nem teszi, mert az igazat nem írhatja meg és hazudni nem tud. Azt mondják, hogy voltak évek, amikor az emigráció lelke volt. Bizonyos, hogy az emigráció számos vállalkozásában benne volt a keze. Az emigráció első szakaszának szép optimizmusa késő öreg-koráig lobogott benne. Nagyatyám, Károlyi György, szintén kivette részét a forradalomból, később azonban megbékült és otthon élve, elintézte dolgát a császárral, sőt főispán lett. Nagyanyám csak akkortávozott el Pestről, amikor az osztrák városparancsnok, Susan-nak hívták a lovagias tábornokot, megízente neki, hogy nyilvánosan megvesszőzteti, ha nem hagy föl a megszálló katonaságot provokáló agitációjával. Haynau katonái vesszőztettek, ezt Maderspach Károlyné esete bizonyítja, de Karolin nagyanyámat nem vesszőztették meg, mint ahogy a Tharaud-fivérek, a színes, de átlátszó tendenciájukban könnyen cáfolható állítások kedvelői, írják. Nagyanyám az emigráció nagy részét Felsőolaszországban, Genuában és Vincenzában töltötte. Végtelenül tisztelte Kossuthot; az emigráció vezetői közül Klapka állott legközelebb hozzá.

1860 őszén egy magyarországi általános fölkeléssel kombinált új olasz-osztrák háború készült. Atyám, gróf Károlyi Gyula vállalta el, hogy a Cavour részéről a Nemzeti Igazgatóságnak kiutalt hitelből 100 000 frankot a központi forradalmi bizottság kezeihez juttat el. A pénz nagy részét aranyban vitte magával (100 000 frank 33 kilogramot nyom) és Pulszkynak „százezer szivarról” adott nyugtát. Utközben beváltotta a pénzt és óvatosságból nagyot került föl Oderbergnek. Az osztrák kormánynak mindenütt voltak

besugói és atyámat elárulták. Amikor Oderbergnél át akarta lépni a határt, föltartóztatták. Volt annyi lélekjelenléte, hogy azt kérte, engednék megebédelni, mielőtt kihallgatják. Letelepedett egy asztalhoz, amely körül már többen ültek. Egy őrizetlen percben a kétségbeesés bátorságával szomszédjához fordult és halkán megkérte, venne át tőle egy pénzösszeget. A szomszéd a kérést szó nélkül teljesítette. Megtörtént a kihallgatás, a határrendőrség nem találta meg, amit keresett, és atyám utazhatott tovább. Az ismeretlen, aki megmentette: báró Rothschild Nátán, a bécsi bankár volt. Atyám csakhamar visszakapta a pénzt és rendeltetése helyére juttatta.

Amikor 1866-ban az osztrákok döntő königgratzi vereségének híre megérkezett, anyai nagyatyám, gróf Károlyi Ede, aki különben szabadkőműves volt, magyar defetizmusában annyira ment, hogy a radványi templomban hálaadó misét mondatott. Ő mindvégig az a rebellis maradt, aki 1849 májusában oly hősiezen csinálta végig Buda ostrománál a döntő, utolsó rohamot. A radványi kastély pincéi tele voltak elrejtett fegyverekkel.

Ennek a Károlyi Edének leánya volt az én édesanyám, Károlyi Georgine. Hároméves voltam, amikor elvesztettem őt. Hogy mit vesztettem benne, csak később tudtam megérteni. Mindenki, aki ismerte, jelentékeny egyéniségnek jellemezte és Károlyi Sándor, nagybátyám, úgy nyilatkozott, hogy Károlyi Georgine kiváló aszszony volt. A Habsburg-gyűlöletet ő is szüleitől örökölte. Anyai nagyanyám, Károlyi Edéné, született gróf Korniss Clarisse, kérésünkre százszor is elbeszélte nekünk, Erzsébet nővéremnek és nekem, hogyan tartóztatták le az abszolutizmus idején őt és gyermekeit, köztük az én édesanyámat is, osztrák katonák a bajor-osztrák határon. Amikor édesanyám, fiatalleány-korában, szüleivel az egyik bécsi pályaudvarról a másikra hajtatott, az egész idő alatt nem nyitotta ki szemét, mert a gyűlölt várost látni sem akarta. Egy vonás anyám életéből: Amikor egyszer az olasz Rivierán időzött, megragadta az alkalmat, hogy elmenjen Nervibe (Genua mellett), ahol Amélie néném, Károlyi Gábor felesége lakott. A család nem érintkezett Amélie-vel, mert Gábor bátyám házasságát messzalliansznak tartotta. Anyám azonban, hozzátartozóinak megbotrányozására, végigkocsizott Amélie-vel a korzón.

Édesanyám halála után Erzsébettel, egyetlen édestestvéremmel

együtt nagyszüleinkhez, Fóthra kerültünk és tulajdonképpen Clarisse nagyanyánk volt az, aki fölnevelt. Korniss Clarisse is erősen függetlenségi érzésű asszony volt. Ede nagyatyám halála után ő annak testvéréhez, Károlyi Sándorhoz ment nőül, aki később döntően befolyásolta szellemi fejlődésemet. Atyám második házasságot kötött gróf Pálffy Geraldine-nel és ebből a házasságból négy gyermek származott. Erzsébet és én azután inkább csak látogatóba mentünk át atyámhoz Parádra. Ifjúságom emlékei nagyrészt Fóthhoz fűződnek, a parkhoz, a kastélyhoz, a könyvtárhoz. Közel a kastélyhoz homokos a határ, hosszú árnyas lovaglóutakkal. Erzsébet királyné is szerette ezt a terepet és Gödöllőről gyakran lovagolt errefelé. Nem egyszer betért hozzánk. Maga ügyelt föl arra, hogy jól lássák el a lovát, maga keverte neki az ivóvizet a kellő hőfokra és állva fogyasztott el egy pohár tokaji bort és egy-két szelet kétszersültet, amit a kastélyból hoztak neki. Odamentünk mi, gyerekek is és megcsókoltuk a kezét, de a lovának több figyelmet szentelt, mint nekünk. Gyönyörű megjelenés volt, emlékszem halk hangjának sötét *timbre*-jére és arra, hogy egy kissé selypitett.

Gyöngé gyermek voltam. Tizennégyéves koromban Billroth Bécsben szájpaddásműtétet hajtott végre rajtam. Atyám az utolsó percig ellenezte a műtétet. Majomszeretettel ragaszkodott hozzám és félt, hogy az operációba belepusztulok. Clarisse nagyanyám vitte keresztül, hogy mégis megoperáljanak és vállalta a műtétért az erkölcsi felelősséget. Az operáció előtt komolyan készültem a halálra. Már a műtőasztalon voltam, amikor kértem, hogy bocsássák be hozzám Erzsébet nővéremet, megfogtam a kezét és sokáig, buzgón imádkoztunk. Az operáció közben volt egyszer, amikor úgy volt, hogy nem ébredek föl többé a narkózisból. E percben nagyanyám iszonyu erővel érezte a felelősség egész súlyát. Kimondhatatlanul hálás vagyok neki és kimondhatatlanul sokat köszönök az ő rendkívüli energiájának. Ha ő nincs, nem kerülök Billroth keze alá és nem lesz belőlem ember.

Abban a nyolc napban, amit folyógyulladásomig némán ágyban töltöttem, vallásos érzésem elmélyült, bensőségebb lett. Áldottam a gondviselést, amely túl engedte élnem az operációt. Miután folyógyultam, lélekölő beszédgyakorlatok következtek, amelyek korán megedzették akaratomat és rászoktattak arra, hogy sikerrel

küzdjek a csüggedés ellen. A telet ekkor rendszerint a Rivierán, a nyarat Svájcban töltöttük. Atyám ellenezte, hogy a gimnáziumot elvégezzem. „Tanuljon vadászni“, mondta. Clarisse nagyanyám vitte keresztül, hogy mégis elvégezzem a gimnáziumot, pontosabban: hogy megszerezsem az érettségi bizonyítványt. Hat, egyszer meg éppenséggel nyolc nevelő és nevelőnő volt a házukban, német, francia, angol kisasszonyoktól játszva tanultuk meg a nyelvüket, de azzal, hogy valami komolyat tanuljunk, senkisésem törődött. Terv nélkül neveltek.

Gyerekkoromban sokat voltam Párisban. A Rue d'Athènes-ben, a Quartier de l'Europe-ban kis palotája volt akkor nagyatyámnak. Ede anyja Dillon grófnő volt, a XVIII. század híres *beau Dillon*-jának leánya, akiről följegyzi a krónika, hogy szabad volt egyszer feloldania az ájulásba esett Marie Antoinette füzőjét. Ennek az ir származásu Dillon-családnak révén a francia főnemesség egy részével, így a Polignac-okkal, Maillot-kkel, vagyunk rokonságban. Párisban kaptam az első oktatást és első tanítóm Cedillot francia abbé volt. Édeskés modora nem tetszett. Látom magam, amint sétálok ezzel az abbéval Páris utcáin. Egyszerre csak nagy csődület közepében vagyunk, az utca népe összeszaladt és néz valamit. Apácákat lakoltatnak ki egy kolostorból. Az abbé bevisz a kolostorba a síró asszonyok közé. Az utcáról fölhallatszik és ma is fülembe csöng a tömeg dala:

*Le — voilà — Gambetta,
celle grande bête là — celle grande bête là —
Le — voilà — Gambetta —*

1880-ban lehetett ez.

A sok utazás közben sokszor félbe is szakadt a tanulás, amely sohasem volt rendszeres. Annak a budapesti gimnáziumnak a tanárai, amelyben le szoktam rakni vizsgáimat, párszor elkísértek minket a Rivierára. A vizsga úgy folyt le, hogy előre megmondták, mit fognak kérdezni. Tiszta jeles bizonyítványom volt mindvégig. Még így is hálával tartozom Clarisse nagyanyámnak, hogy keresztül hajtott a gimnáziumon és lehetővé tette, hogy beiratkozzam az egyetemre. Amikor a budapesti egyetem jogi karára fölvettem, valószínűen hiányosabban voltam fölkészülve a

tanulmányokra legtöbb társamnál. De nagy hévvel dobtam magam a munkába és az sem vette el a kedvemet, amikor csakhamar rájöttem arra, hogy rengeteg a pótolni valóm. Legelőször is: nem tudtam azt, amit legtöbb társamnak régóta kellett tudnia: nem tudtam tanulni. Ugy, ahogy' beszélni is meg kellett tanulnom előbb, mielőtt arra gondolhattam, hogy gondolataimat másokkal közöljem: testi és lelki energiám megfeszítésével itt is küzdenem kellett valamiért, amit a többiek minden különös megerőltetés nélkül, mintegy mechanikusan már régen elsajátítottak. Meg kellett tanulnom beszélni és meg kellett tanulnom tanulni. Addig csak olvastam sokat, válogatás nélkül, mindent, amihez hozzájutottam és ami tetszett.

A főthi kastély nagy könyvtárában álltam először szemben a tudás ismeretlen, idegen világával. Még gyerek voltam és azok a gyermekévek a könyvtárban feledhetetlen emléket hagytak bennem. Űkapám, gróf Károlyi József, alapította a könyvtárat, amelynek törzsállománya az ő korának fölvilágosult szellemét tükrözi. Két *empire*-terem, mahagónival táblázott falakkal, a padlótól a mennyezetig nyitott polcokon állnak a könyvek. Fülkék, karzatok, csigalépcsők tagozzák a termeket, amelyekben Erzsébet nővérem és én gyakran játsunk bujócskát. Bár nem is emlékezünk rá, mikor voltunk először a könyvtárban, bár minden zegét-zugát jól ismerjük, mégis sokáig az ismeretlen misztikuma veszi számunkra körül. Kiskorunkban a lépcső korlátján csuszkálunk, később abból csinálunk sportot, hogy melyikünk tartja jobban a fejében, hogy a sok könyv közül melyik hol áll. (Ebben Erzsébet mindig lefőzött engem.) Ha most azt gondolom, hogy „otthon“, voltaképp mindig Főthra gondolok és egy sajátságos szagot érzek, amely valahogy' a frissen politurozott mahagóninak, a tükörsima parket viaszának s az öreg könyveknek illatából vegyült: a főthi könyvtár szaga ez. Talán itt jutottak eszébe Vörösmartynak a „Gondolatok a könyvtárban“.

Azokat a könyveket olvastam el először, amelyek cifra borítékukkal magukra vonták a figyelmemet: *Jules Verne* regényeit. Izzó érdeklődéssel faltam sorra valamennyit. Azután *Gaboriau* detektívregényei fogtak meg és nem eresztettek el sokáig. De nemsokára fölfedeztem ott fönny, a karzaton, ahol elegáns, fehér pergamentkötésben a XVIII. század nagy szerzői sorakoztak, vala-

mit, ami először csak terjedelmével és tisztes uniformitásával imponált, de amihez azután terjedelme ellenére is hozzá tudtam férni, mert az *Abc* szerint volt beosztva: a *Nagy Enciklopédiát*. Szímatom jól vezetett: az első cikk, amelyet felütöttem, a *Dieu*-cikk volt, amely *Voltaire*-től származik. Istenről akartam megtudni valamit, vagy magától nyílt ki a kötet könnyebben ezen a helyen, mert a régi Károlyiak sokszor ütötték föl itt: nem tudom. Mindenesetre az volt az érzésem, hogy nagyon jól megérttem, amit olvasok és a fejtegetés ragyogó szellemessége elragadott. Ebben az időben különben, mellesleg szólva, még majdnem mindennap minisztráltam. A *Nagy Enciklopédiához* még sokszor visszatértem és az órák, amelyeket vele töltöttem, jól teltek el. Mindenesetre szellemes emberek társaságában voltam, — oly jelző ez, amellyel a modern lexikonok szerzői maguk sem illetik magukat. Az a könyv azonban, amely a főthi könyvtárban a legerősebben megragadott, amelyet legalább is oly nagy belső izgalommal olvastam, mint Jules Verne és Gaboriau regényeit és amelyre mindig vissza kellett gondolnom: a francia forradalom története volt, *Louis Blanc*-tól. Ma is kiváló történeti műnek tartom, amelynek a szerzőjét nagy tárgya megírásában nem sok utódja és igazán csak Krapotkin multa fölül. Főthön ismerkedtem meg először *Guizot* több történeti művével és itt olvastam el nagy kíváncsisággal *Fourier* és *Proudhon* első könyveit.

A dilettáns módra üzött sok olvasás nemigen készített elő egyetemi tanulmányaimra és, bizony, ott keservesen kellett dolgoznom. Szerencsém volt, hogy, mint annyi fiatalembert, a római jog *charme*-ja engem is rögtön megejtett. Definícióinak borotvaélessége, érveléseinek eleganciája s rendszerének szigorú zártsága elbájoltak. Mindig vonzott minden, ami rendszer volt. De egyáltalában nem csupán az alaki rész volt az, amihez, úgy éreztem, személyes közöm van: a római jog tárgya is olyan volt, hogy engem, egy majorátus jövődöbeli urát, önmagában is közelről érintett. Birtokviszonyokról volt itt szó, és ezeknek jelentősége, összefüggése érdekelt. Kevesebb érdeklődést tanúsítottam az alkotmánytörténet és a magyar közjog iránt; bizony, nem gondoltam még arra, hogy itt a magyar politikus mindennap használt szerszámát szerezhetném meg. Nemzetgazdasággal buzgón foglalkoztam, noha az előadó liberális iránya kevésbé tetszett

nekem. Ezen a ponton valószínűen már nagybátyámnak, gróf Károlyi Sándornak, a szövetkezeti elv magyar apostolának befolyása érvényesült. Károlyi Sándor 17 éves korában, amikor kiütt a forradalom, Klapka parancsértisztje lett és már csak meglett-korában járogatott egyetemre. Ennek a nagy autodidak-tának sokat köszönök és valószínűen legalább is annyi helyes eszmét és elmemozdító megjegyzést, mint a jogi fakultásnak.

Vizsgáimat idejében és minden baj nélkül tettem le. Egyetlen-egyszer buktam meg, pénzügytanból, a szigorú professzor Mariskánál, éspedig a következőképpen: Egy fiatal jogással Parádon töltöttük a telet és tavaszt, hogy a második alapvizsga hatalmas anyagából együtt elkészüljünk. A jogász azonban többet foglalkozott a szalonkavadászattal, mint a vizsgatárgyakkal. Nekem pedig azt mondta és én, természetesen, elhittem neki, hogy Mariska a pénzügytan elméleti részét nem firtatja és csak a pénzügyi jog gyakorlatára fektet súlyt. Nyár végével fölutaztam Pestre s megtörtént velem, amit ugyancsak nem vártam: Mariska elégtelennek nyilvánította a készültségemet. Egy magyar egyetemi tanár, aki megbuktat egy grófot, megbuktatja egy majorátus jövődöbeli urát: hogy ez lehetséges, hogy akadt ilyen ember, ez nemcsak a szigorú cenzort, hanem az egyetemi oktatás egész intézményét is fölemelte az én szememben. Rávettem magam a pénzügytanra, aránylag rövid idő alatt elsajátítottam e tudomány angol és francia nyelvű alapvető műveinek tartalmát, és újra jelentkezvén a hirhedt Mariskánál, úgy tettem le a vizsgát, hogy a mogorva professzor nemcsak gratulált nekem, de készülségemmel nyilván meg is volt elégedve.

Családom igazán nem fektetett súlyt arra, hogy a jogot elvégezzem. Vidéki junkert akartak belőlem nevelni, aki birtokain él és a vadászaton kívül nemigen törődik semmivel. Ha volt valami becsvágyó tervük velem, az leginkább csak a hippológia terén mozgott. Alag ott volt Fóth mellett, én reggelenként kimentem nézni a mi istállóink lovainak munkáját, egypár akadályversenyt lovagoltam, egypár díjat is nyertem. Családom azt akarta, hogy ezen a téren képezsem ki alaposan magam és Plósz urat, az Állatorvosi Főiskola tanárát megkérte, hogy hetenként többször jöjjön ki hozzám Fóthra és tartson előadásokat a ló anatómiájáról. A lótenyésztés iránt való érdeklődésem azóta meglehetősen alábbhagyott.

Ezek a dolgok már abba az időbe estek, amikor környezetem hizelgése már nagyon is éreztette velem, hogy nemsokára egy nagy hitbizomány teljhatalmu ura leszek. Tizenötéves koromban vesztettem el atyámat. Gróf Károlyi Gyula igazi nagyúr volt, aranygyapjas vitéz, a Lovaregylet elnöke. Második házasságában mostohaanyámnak, gróf Pálffy Geraldine-nek befolyása alatt buzgó katolikus. Fiatalkorában sokat utazott és, például, a polgárháborúk idején a fiatal gróf Széchényi Bélával, a nagy Széchényi István fiával együtt az Egyesült-Államokban is járt. Karolin nagyanyám, amikor tőle elbucsuztak, megeskette a két fiatalembert, hogy magyar ruhájukat Amerikában sem fogják fölcserélni mással. Erről az utjáról édesatyám egyebek között azt a tapasztalatot hozta magával, hogy a jó emberek, akikkel odaát találkozott, mindig vagy majdnem mindig a déliek, szóval a rabszolgatartók táborában voltak! Jó embereket mondott, nem kedveseket. Atyám ritka-szép férfi volt s valami nagy nyájasság, előkelőség volt benne.

Atyám halála után testvére, Károlyi Tibor lett vagyoni gyámom, szellemi tutorom pedig Károlyi Sándor. Sok részről sok mindenféle történet abban az irányban, hogy korán megismerjem a jogok teljességét, amelyeknek gyakorlása reám várakozott. Csak egy esetet akarok elmondani, amely, gondolom, meglehetősen erősen bevilágít a feudális Magyarország szerkezetébe. Tizenhat-, de legfőlebb tizenhétéves voltam, amikor az egyik plébánia, amelynek a Károlyi György-ág mindenkor legidősebbje volt a kegyura, megürült. Az én Tibor bátyám, feleségének, egy Degenfeld-leánynak révén közel állt Tisza Kálmánhoz, és az én nevemben, aki akkor kiskorú voltam, prezentált valakit az egri érseknek. Én akkor Pesten voltam. Egy napon meglátogatott Samassa bibornok, az egri érsek és rendkívül érdekesen fejtegette előttem, hogy az egyházjog alapján gyámomnak erre a prezentálásra nem volt joga. Az a jog, mondta, kizáróan engem illet meg, mert a polgári kiskorúság az egyházjog szempontjából nem mérvadó. Samassa lépésének nyitja az volt, hogy az én Tibor bátyám olyan papot prezentált neki, aki — akár azért, mert közelállt a szabadelvű párthoz, akár valami egyéb ok miatt — az érseknek nem volt rokonszenves. Az bizonyos, hogy a Tisza-párti Károlyi Tiborral szemben én már akkor is a kuruc Károlyi Sán-

dorhoz huztam. A rendkívül okos és erélyes Samassa nagy benyomást tett rám és rögtön szívesen engedtem felszólításának, hogy Tibor bátyám helyett én magam, a tizenhat-tizenhétéves fiu, gyakoroljam a prezentálás jogát. Tibor bátyám dult-fult, amikor a bibornok-érsek megírta neki, hogy jelölési jogát nem ismeri el és jelöltjét visszautasítja. Kénytelen volt fölkeresni engem és megkérni, prezentáljak én magam valakit: természetesen ugyanazt, akit ő jelölt. Én azonban egy más káplánt prezentáltam és a bibornok azt nevezte ki plébánosnak. Nem vagyok egészen bizonyos benne, hogy ez az eset így más országban is megtörténhetett volna-e; de Magyarországon még ma is megvannak a föltételei annak, hogy megismétlődjék.

Attól a perctől fogva, hogy az egyetemre beiratkoztam, havi kétezer forint apanázst kaptam, pontosan annyit, mint amekkora akkor a magyar miniszterelnök havi fizetése volt. Ez zsebpénz volt, mert hiszen lakásom, ellátásom volt s voltaképpen csak lovaimra kellett elköltenem, amelyeket a nagyuti ménesből kaptam. Tibor bátyám ebben az időben (vagy tizenkilencéves lehettem) megfogadtatott velem, éspedig elég jelentékeny összegben, egy lovat, amelyet aztán az én ménesem számára akart megvenni. Egy másik férfitrokonom fejébe vette, hogy megnyeri számomra valamelyik budapesti operett-színház egy ünnepelt szépségének kegyeit. Élénken ecsetelte, hogy a fiatal színésznő, aki már látott is, mennyire érdeklődik irántam és amikor nem sok kedvet mutattam a megismerkedésre, utolsó érvül fölhozta azt, hogy mindent kialkudtak előre, és hogy az egész dolog egy krajcáromba sem fog kerülni. Ez a beavatkozás legprivátabb életembe felháborított, undort éreztem és nem álltam kötélnek.

Ezekben az években életem fénypontjai voltak azok az órák, amelyeket Károlyi Sándorral töltöttem. Ő volt az első ember, akit közeli-ről láttam és aki egész életét a közjónak szentelte. Nem volt ragyogó, de mély volt, okos és rendkívül szorgalmas. A közjogi szörszálhasogatás, amely politikai vitáinkat akkoriban kitöltötte, nem volt kedvére. Azt gondolta, hogy Magyarországnak, ha nagy és boldog ország akar lenni, nem annyira a szeparációra, mint inkább és mindenekelőtt gazdasági megerősödésre van szüksége. Az osztályok erőviszonyát nem akarta gyökeresen megváltoztatni, hanem a középosztályt, a történelmi középosztályt az állam

vezetésére képesebbé és alkalmasabbá akarta nevelni és ezért munkára szólitotta fel. Az arisztokrácia vezető szerepét alapján már tarthatatlannak ítélte. A szövetkezetek élén, amelyeket alapított és tervezett, bizonyos vezető szerepet szánt ugyan a főnemességnek, de maga sem igen hitte, hogy ezeket az állásokat hosszú időn át meg fogja tudni tartani. A zsidóság növekvő befolyását ő, aki módszeres antiszemita volt, úgy akarta ellen-súlyozni, hogy a középosztályt a gazdasági versenyre vértettebbé, általában munkabíróbbá, derekasabbá akarta nevelni. Az uzsora szigorú megbüntetését kívánta; kivételes gazdasági törvényhozást a zsidók ellen, aminő ma divik Magyarországon, minden bizonynyal visszautasított volna. Károlyi Sándor korán megkísérelte azt, hogy engem bevonjon az ő törekvései körébe és megnyerjen az eszméinek. Az ő befolyása alatt olyan fejlődésnek indultam, amelynek eredményét életemben és pályámon tartós haszonnak érzem.

Akkor kerültek kezembe először Darwin művei a *Fajok eredetéről* és az *Ember származásáról* és revolúciót csináltak elmémben. A létért való küzdelem ideája hatalmasan megfogott és szívesen hittem el, hogy az emberek társadalmát is ez a küzdelem szabályozza, sőt, hogy jól van, hogy ez szabályozza. Elolvastam, bármennyi nehéz diót adott feltörnöm a száraz, rendszeres, exakt előadás, Herbert Spencer *First Principles*-eit is. De a rendszeresség akkor is, később is, nem taszított, hanem vonzott. A liberális filozófusok közül, akiknek műveivel tömve voltak Sándor nagybátyámnak a főthi könyvtárban levő nagy könyvespolcai, nagy hatással volt reám John Stuart Mill-nek a maga nemében bizonyára maiglan klasszikus *On liberty*-je. S akkor olvastam, dobogó szívvel, Renan *Vie de Jésus*-jét.

Sándor nagybátyám, akinek olvasmányaimról és az olvasmányok hatása alatt támadt gondolataimról azon melegében, gyermeki és tanítványi bizalommal, referáltam, meg volt döbbenve. S nem az egyházi hittől való elfordulásom döbbentette meg legjobban. Nem is az, hogy a természettudományok filozófiájába mélyedtem bele, hiszen ez iránt ő maga is érdeklődött, hanem az, hogy materialista allűröket vélt észrevenni bennem és az, hogy a manchesteri iskola irodalmának hatása alatt a szabadverseny glorifikálását észlelte nálam.

Ö,
szó
ver
aka
len
érez
meg
fősu
szoc
erej
tény
vesz
cois
Mar
Mar
olva
isme
gazd
a sz
képz
segit
kikü
dem
sabb
volta
adta
vers
aki
mus
lista
nem
hisz
dönt
mezo
végk
világ
föl
Mar

Ő, a nagy altruista, a gyöngék védője, ezt gyűlölte legjobban, ez a szó, hogy szabadverseny, vörös posztó volt a szemében. A szabadverseny elleni küzdelemben szublimálódott az ő vallásossága. Meg akarta a lelket menteni. Hogy a gyermeki hithez közvetlenül Darwintól nem találnám meg a visszavezető utat, azt ő érezte. De nem is ezt akarta. Ő a vallás külsőségeit nem vetette meg és politikai eszélyességből valamennyire gyakorolta, de a fősúlyt ő a keresztényi cselekedetekre helyezte. Ezért az ő egész szociálpolitikai tevékenységét vallásos hév hatotta át és nagy tette-erejét abból a meggyőződésből merítette, hogy így él igazi keresztény módjára. Ő vissza akart rántani engem a materializmus veszedelmes lejtőjéről és tudva, hogy nem volna időszerű Francois de Sales-t kezembe adnia, olyan antidótumot keresett, amely Manchestert a saját mezején veri meg. És ekkor kezembe adta Marx *Kapital*-ját. Lassan, pontról-pontra menve, kritikával, együtt olvastuk el az első kötetet. Nagybátyám rendkívül alaposan ismerte ezt a művet. Mindazokat a fejtegetéseket, amelyek a tőkés gazdaság anarchiájáról szóltak, aláírta, de azt hitte, hogy abban a szövetkezeti rendben, amelyet ő eszményien teljes kiépülésében képzelt el, megtalálta és kezében tartja az eszközt, amelynek segítségével egy napon a szerinte is káros, sőt végzetes verseny kiküszöbölésével ugyan, de a szerinte pótolhatatlan egyéni kezdeményezés megtartásával a társadalom boldogabb és igazságosabb rendjét meg lehet majd teremteni. Károlyi Sándor, aki voltaképpen Schultze-Delitzsch rendszeréhez állt legközelebb, azért adta kezembe Marxot: hadd tudjam meg, hogy' fest a szabadverseny gazdasági rendszere valójában. Bizott abban, hogy Marx, aki materialistának mondja magát, énbennem mégis az idealizmust fogja felébreszteni vagy megerősíteni. Ime, egy materialista, aki mindenkinél hatalmasabban hirdeti a gyöngék jogát és nem ad igazat az elnyomó erősebbnek azért, mert erősebb. Azt hiszem: ezek az együtt töltött órák, első korai Marx-olvasmányaim döntötték el életemet. Ezeknek az óráknak az emlékét egy fegyelmetlen és szilaj élet elhomályosíthatta, de nem temethette el végképpen soha. És amikor egy napon egy hatalmas élmény, a világháború nyomorúságának látása, kiváltotta belőlem azt a rég föl nem idézett tudatot, amit Károlyi Sándoron át egyenesen Marxból szívtam magamba, hogy az elnyomott osztály önfel-

szabadítása kell, hogy meg hozza a szabadság birodalmát, akkor az a tudat elemi erővel alakult át szenvedélyes érzéssé és lett későbbi tetteim rugója. Ha Károlyi Sándor, akivel Marxot olvastuk, megérte volna a forradalmat, valószínűen elítélte volna az abszolút igazságosságra való makacs törekvésemet, de ráismert volna tanítványára és megismerte volna az utat, amelyre huszéves koromban ő vezetett és ő lett volna osztályom egyetlen tagja s ő lett volna az egyetlen Károlyi, aki cselekedeteim motivumaiért sikra száll. Tudom, hogy így lett volna.

Károlyi Sándornak határozott, zárt, kissé merev nézetei voltak és alig tűrt ellenmondást. A meggyőződés ekkora erejével addig még sehol, még senkinél és azóta sem sok embernél találkoztam. Nagybátyám hetenkint többször rendszeres előadásokat tartott nekem a nemzetgazdaság egész köréből. Szinte természetes volt, hogy ennek az autoritativ szellemnek gondolkodásmódját csakhamar átvettem. De nyilván volt bennem valami, ami az ő világnézetének lényegével egybevágott, még mielőtt ebbe a világnézetbe behatoltam volna. Már az a bírálat is, amelyben Károlyi Sándor a nekem oly bámulatraméltónak tetsző római jogot részecsitette, olyan dolgokat mondott ki, amelyeket én valamiképpen már magam is megéreztem. Különösen akkor jöttem rá erre, amikor ő annak a hatalmas gondolat- és akaratépületnek legmélyebb alapja gyanánt az egoizmust tárta fel és elutasítva azt, olyan jogalkotó elvet követelt, amely az altruizmussal összhangban marad. A tulajdonjogot ragadta ki és az abszolút tulajdon tanával szembe szögezte a tulajdonnak a fejlődés gondolatán alapuló, jogtörténetileg is megalapozott elméletét. Ez abban tetőződött be, hogy a társadalom a fejlődés folyamán a tulajdonnak egyre több és több elemét ragadja magához és végül az egész tulajdonnal rendelkezik. Károlyi Sándor ezt az állapotot nemcsak a fejlődés elkerülhetetlen végcéljának, hanem egyuttal kívánatosnak is tekintette.

Nagybátyám csakhamar gyakorlati tevékenységébe is belevont és én megismertem azt az impozáns alkotást, amely az ő uttörő munkája nyomán a nehezen fellazítható magyar talajon keletkezett: nagy fogyasztószövetkezeteinket. Amint előbb megalapított hitelszövetkezeteinket, terve volt azután az egész országot termelőszövetkezetekkel is behálózni. Meglepődve tapasztaltam:

mily kevés ponton felel meg a valóság az elméletnek, amelyet csak az imént hallottam, annak az embernek a szájából, akit joggal ama valóság megteremtőjének tartottak. Már önmagában az a mód is, ahogy' künn, a perifériákon, megalapították a fogyasztószövetkezeteket, némiképpen ellentétben látszott állani a szövetkezeti eszmével: ezek a fogyasztószövetkezetek a központ oktrojának köszönték megszületésüket. Tehát: fölülről lefelé irányult a fejlődés, holott a szövetkezet tiszta eszméje az ellenkezőt követelte. S a kapitalisztikus mozzanat is túlerősnek tűnt föl nekem a fogyasztószövetkezetek üzletvitelében. Véleményem szerint a részvényekre osztalékul túlságos sokat, a vevőknek visszatérítésül túlságos keveset fizettek ki. Károlyi Sándor a piaci árnál olcsóbban kívánta az áruk eladatását, én pedig piaci áron, mert értékesnek tartottam volna, ha az év végén a szövetkezet számbavehető összeget térít vissza tagjainak. Az eredeti rochdale-i rendszer lebegett előttem. A szövetkezeti politika terén is olyan differencia volt köztünk, amely csak akadémikus formában vetődött ugyan föl, de amely, ahogy' ma látom a dolgokat, meglehetősen mélyreható volt. Károlyi Sándor a szociáldemokratákat nem akarta befogadni a Szövetkezetek Szövetkezetébe, én pedig igen, mert mozgalmunkban egyáltalában nem a szociáldemokráciával versenyző vállalkozást láttam, hanem olyan mozgalmat, amelynek a maga törekvéseit a szociáldemokráciáéival kell egyesítenie. Nem tudom, nem nyomta-e el Károlyi Sándor magában a szocialista szimpátiákat és nem az elnyomott érzés tört-e magának utat akkor, amikor engem olyan passzióval vezetett be a tiszta szocializmus tanaiba? Már legelső felolvasásom, amely egyuttal legelső nyilvános fellépésem is volt, azt a kérdést érintette, hogy vajjon mi a különbség a szövetkezeti és a szocialista ember között, és súlyt fektettem arra a megállapításra, hogy mindketten a kizsákmányolás ellen küzdenek.

Károlyi Sándor meghalt anélkül, hogy a köztünk fönforgó differenciákat másképp, mint elméletileg elintézni próbáltuk volna. Voltak pontok, amelyekben nem értettünk egyet, de amelyekről én kegyeletből nyilvánosság előtt sohasem szólottam. Hiszem, hogy Károlyi Sándor alapjában konzervatív politikus volt, de bizonyára a legbölcsebb és legtovább látó konzervatív politikusa apáim nemzedékének. Az ő politikája egy mély erkölcsi fele-

lösségérzésből fakadt, amely egész lényét áthatotta. Nagyon is adósának érzem magam és nyomdokait követve közpályámon arra törekedtem, hogy az ő eszméit, amennyire lelkiismeretem és erőm engedte, szolgáljam.

Halála után igazgatósági tagja lettem legnagyobb fogyasztószövetkezetünknek, a Hangyának, amelynek ő életében elnöke volt. Élénk részt vettem a Hangya budapesti telepének, a Háztartásnak megalapításában is. Hevesmegyét, ahol befolyásom volt, fogyasztószövetkezetekkel hálóztam be. Ezekben az években odaadással tanulmányoztam a szövetkezeti rendszert ott, ahol virágzott és ebből a célból Európa fő államait többször beutaztam, így Belgiumot, Franciaországot, Angliát, Olaszországot, Németországot és Ausztriát. Rendszeres látogatója voltam a szövetkezeti kongresszusoknak és ezeken a kongresszusokon több kiváló szocialistával, így Sidney Webb-bel, Vandervelde-vel és Leonida Bisolattival is megismerkedtem. Meg kellett állapítanom, hogy a legtöbb országban, különösen azonban Belgiumban, a legjobban vezetett szövetkezetek a szocialistákéi. A szövetkezeti irodalom tanulmányozása, a brüsszeli, hamburgi, budapesti, newporti és cremonai kongresszusok eredménye, utitapasztalatom és saját elmélkedésem egyre inkább a szövetkezeti mozgalom amaz irányához közelítettek, amely az egész államnak a szövetkezeti eszme alapján való átépítését tűzte ki céljául. Az első erős befolyást *Le Play* és *Charles Gide* könyvei gyakorolták rám, de most kezembe került egy könyv, amely új irányt adott gondolataimnak. A könyv szerzője *Lavergne* volt és sokatigérő címe: „*La coopération de l'Europe.*” *Lavergne*-t személyesen is fölkerestem és érdekes fölvilágosításokat nyertem tőle rendszeréről. *Lavergne* rendszerének kiindulása a fogyasztási szövetkezet. Ebből mintegy kirajzanak és létesülnek, abban a mértékben, ahogy a fogyasztási szövetkezet erősödik, a hitel-, a termelő-, az értékesítő-, az építő- és a szállítószövetkezetek, mindaddig, amíg a tagok minden szükséglete a szövetkezeten belül nem nyer kielégítést. Minden szabad társulás útján történik, de a szövetkezet óriási sullyal nehezedvén az egyéni vállalkozásra, azt idővel lehetetlenné teszi. A magántulajdon megmarad, de legnagyobb részét hovatovább fölszívja a szövetkezet. Az állam legtöbb polgára saját érdekében tagja lesz a szövetkezetnek és az lassankint az állam legfőbb és legfontosabb funkcióit

maga végzi el. Angliában, ahol ma minden ötödik ember szövetkezeti tag, Lavergne jóslatai talán nem is állnak olyan nagyon messze a megvalósulástól.

Az élvezeteket, amelyeket Budapest nyújthatott, alaposan és csömörig kiismertem. Már egyetemi éveim alatt vágytam komoly külföldi tanulmányutra, de a rokonaim nem egyeztek bele. Amikor, a törvényes kor elérte előtt, nagykorúsítottak, vagyonomat és szabadságomat arra használtam föl, hogy megismerjem a világot, ami alatt nem csak Európát értettem. Ha egy-egy ilyen utazásról, Amerikából vagy Keletindiából hazaérkeztem, Budapestet és a Nemzeti Kaszinót szűkösnek és kicsinyesnek éreztem. Páris második hazám lett és gróf Károlyi László nagybátyám szép kis palotája, a Quai d'Orsay-n, amelyet martiniquei birtokaiért cserélt be, kedvelt tartózkodó helyem. Unokatestvéremnek, Melchior Polignac márkinak köszönöm fölvételemet a párisi Jockey Clubba, ahol egy csomó megcsontosodott royalistával ismerkedtem meg. Itt szigorubb formák uralkodnak, mint az angol klubokban, amelyekhez a mi Nemzeti Kaszinónk közelebb áll. A jövevénynek pontosan kell ismernie a régi tagok családi vonatkozásait. Az urak itt rendkívül büszkék a részben már a finánc-arisztokrácia leányainak hozományával erősen megaranyozott címereikre. A francia konyha szép hagyományait itt buzgón ápolják, itt kitűnően lehet enni, nem tulmagasan játszani és gyönyörűen lehet unatkozni. Az urak szidják a francia köztársaságot és intézményeit. Az „Action Française“-t olvassák, amelyben Leon Daudet és Charles Maurras a harmadik köztársaságot szégyenletes állapotként kezelik. A Nagy Operában a proscenium-páholy az övék és szabad bejárásuk van a kulisszák mögé, ahová a ballet csillagai vonzzák őket. Egyszer a Comédie-ben is találkoztam klubtársaimmal. Henry Bernstein-nek igen érdekes „Après moi“ című darabját adták. És a royalizmus mezei hadai fölvonultak, hogy botrányba fullasszák Bernstein bevonulását az ország első színházának tisztességét jelentő deszkáira. Bernstein *réfractaire* volt, azaz kihuzta magát vagy megszökött a bevonulás elől. Viharos este volt.

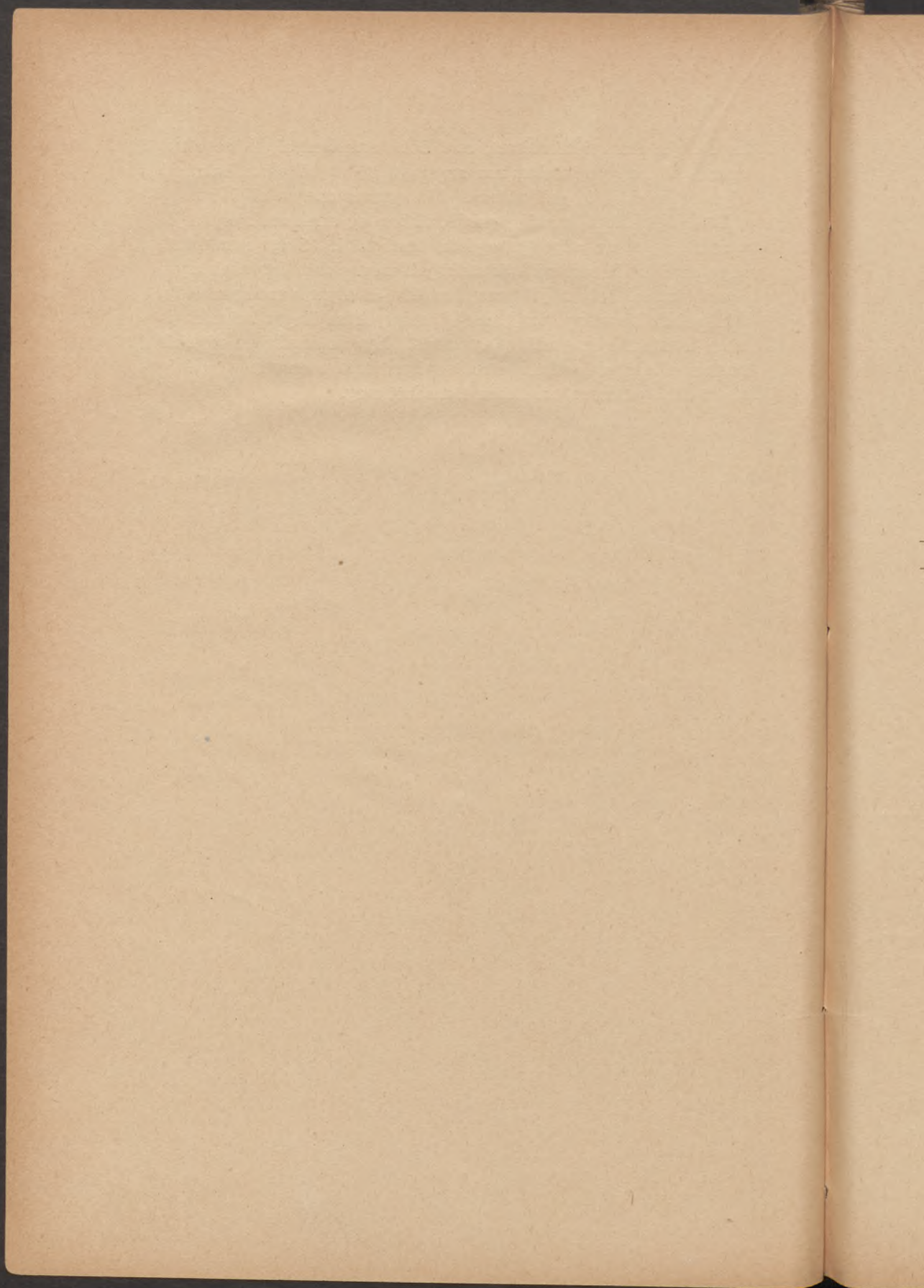
Keleti utazásaim közül felejthetetlen marad 1907-es ceyloni utam. Alig érkeztem meg Colomboba, vérhassal szövődött heves tropikus láz vett le a lábamról; e szélességi fok alatt különösen

veszedelmes betegség. Félálomba merültem és amikor felébredtem, gyaloghintóban vittek egy erdőn át. A hotel szállíttatott el egy *bungalow*-ba, amely voltaképpen egy kis magánszanatórium volt, a nagy erdő közepén. Itt feküdtem hetekig, az élet és a halál mesgyéjén. Egy rendkívül okos és kedves olasz, Castellani, aki az álomkór bacillusának tanulmányozása körül is érdemeket szerzett, volt tudós és önfeláldozó orvosom. Egy napon, amikor már visszanyertem öntudatomat, csak gyöngé voltam még, doktor Castellani közölte, hogy a colomboi térparancsnok óhajt beszélni velem. A tiszt, egy alezredes, elmondta, hogy már többször járt idekünn, hogy meglátogasson és most igen barátságosan kérdezősködött hogylétem és kívánságaim felől. Amikor annyira-amennyire összeszedtem magamat, fölmentem Kandy-hegységbe. A szállóban már várt reám az alezredes meghívása, aki ezekre a forró hónapokra szintén a hegyek közé költözködött. Amikor teára nála megjelentem, csodálkozó arccal kérdezte, hogy hol a podgyásom? Kiderült, hogy lakóvendégnek hívott meg házához.

Emlékszem egy gyönyörű ceyloni éjszakára. Fönt Kandyban, a hegyek között rendezett Ceylon kormányzója nagy éjjeli fogadást a connaughti hercegpár és leányuk, a tizenkilenc éves Patricia hercegnő tiszteletére. Patricia hercegnő szeretett valakit, akihez nem akarták hozzáadni (de később mégis a felesége lett) és szülei nagy utra keltek vele, hogy feledjen. Fahéjszag uszott a levegőben, óriás szentjánosbogarak cikáztak, olyan szép volt az éjszaka, amilyen csak a trópusok alatt tud lenni. Lady Patricia, nagy szőke szépség, mélyen dekolllálva, talpig fehérben, ott állt a parkba vezető lépcső egyik legalsó fokán és a lépcső alatt lassu hódoló menetben vonultak el a törzsfőnökök. Szelid elefántokon ültek, dus aranyhimzésű nyergeken és amikor odaértek a hercegnő elé, az elefántok meghajtották a térdüket. A hercegnő erre egy nagy kosárból, amelyet hatalmas, félmeztelen néger tartott oda neki, mindannyiszor kivett egy banánt és kecses mozdulattal nyújtotta az ormányát emelő elefántnak. Mintha Ázsia hódolt volna Európa előtt.

Ceylonban győződtem meg arról, hogy Európa néha meg tudja érdemelni ezt a hódolatot. Ez az elragadóan, fölülmulthatatlanul gazdag és változatos flórájú sziget a világ minden ismert tájánál jobban hasonlít ahhoz, ahogyan az emberek a Paradicsomot képzelik.

És e buja, ünnepi természet, ez áldott termékenység közepett a legerősebb benyomást kaptam az angol gyarmati adminisztráció teljesítményeiről és szelleméről. Ha egyszer megengedjük, hogy utakat vágjanak a Paradicsomban, akkor legyenek azok olyan jól ápoltak, mint az angolok ceyloni országutai. S ha nem bánt, hogy az őserdőt emberlakok szakítják meg, akkor legyenek azok olyan biztosak, olyan jól berendezettek és olyan vendégszeretők, mint a brit kormány *rest-house*-ai, amelyek az idegen számára is könnyűvé teszik az utazást Ceylonban. Egy boldog sziget emlékét hoztam el onnan és véremben a tropikus lázat, amely még tíz évig kísért és váratlan rohamokban támadott meg.

II. FEJEZET

BELÉPÉSEM A POLITIKÁBA

P
féle
szal
(mi
pár
egy
nek
viha
ság
mos
stád
koz
gyü
aka
tört
hog
végi
mek
Gery
buk
a bu
a vá
kort
tele
akan
más
távi
míte
szól
ban
vette

Politikai pályám kezdetét 1909-től számítom, amikor az Országos Magyar Gazdasági egyesület elnöke lettem. Már 1902-ben, a Széll-féle választásokon képviselőnek jelöltettem magam Zilahon szabadelvűpárti programmal. Apponyi Albert, akkor nekem is (mint annyi fiatal arisztokratának) ideálom, belépett a kormány-pártba, de tudva volt, hogy a katonai kérdésekben nem sokáig fog együttthaladni Szélllel. Én akkor Apponyit ismertem el vezérémenek. Ellenjelöltem a függetlenségi Lengyel Zoltán volt, aki később viharos hordótejei, bulvárlapvezércikkírói, obstrukciós fiatal-ság után Tisza munkapártjának támasza lett. Szegény kis mostohahugom, Geraldine, aki akkor már a tüdőbaj olyan stádiumában volt, hogy magas lázzal feküdt, *neuvaine*-ket imádkozott ellenfelem győzelméért. Gery, így hívtuk, izzott az osztrák-gyűlöletről és amikor Heluanba vittük szegénykét, Triestben nem akart az Alexandria felé induló Lloyd-hajóra lépni, mert az történetesen a „Habsburg“ volt. S amikor mégis rá tudtuk venni, hogy velünk jöjjön a hajóra, ott éhségstrájkot kezdett és amikor végül mégis kénytelen volt egypár falatot elfogyasztani, mi gyermeki kegyetlenséggel csufoltuk: „Vigyázz, osztrákot nyelsz!“ Gery nagyon szeretett engem és nagyon forrón kívánta, hogy bukjam meg. Nem tudom, hogy az ő imádságának köszönhetem-e a bukást vagy más körülménynek. Széll Kálmán akkor alkotta meg a választások tisztaságának megóvására szolgáló törvényét. Az én korteseim odalent Zilahon *alkotmányos költségek* címén szégyentelenül nagy összegeket kértek tőlem lélekvásárra. Én nem akartam adni, mert hittem a tiszta választásban. Egyik távirat a másik után sürgette az „alkotmányos költségek“-et. Egy ilyen táviratot megmutattam Széll Kálmánnak és megkérdeztem tőle, mitevő legyek? „Hát fizess!“, mondta a választások tisztaságáról szóló törvény ünnepelt szerzője. Nem sokan lehettünk az országban, akik ezt a törvényt komolyan vettük. Én, bizony, komolyan vettem, nem fizettem és meg is buktam.

Másodszor 1905-ben, a híres januári választásokon léptem fel Péterváráron, a koalíció programjával. Megválasztottak. Ugyanabban az évben a nyári választásokon már nem léptem fel és a nemzeti ellenállásban nem vettem részt. A kis tulipánjelvényt, amelyet egyébiránt Ausztriában gyártottak és amely eleinte ama nemzeti ellenállás szimboluma volt, amely Ferenc Józsefnek a parlamentet kikapcsolni akaró új abszolutizmusa ellen irányult, nem tűztem fel. E jelvény később a nemzeti iparvédelem fogadalmát jelentette, azt, hogy viselője mást, mint magyar árut nem vásárol. Pallavicini György és Károlyi József, akik kizáróan Angliában dolgoztattak, buzgón viselték gomblyukukban a tulipánt. Amikor a koalíció elintézte dolgát a császárral és kormányra került a tulipán, amely most már, természetesen, csak a nemzeti iparvédelem fogadalmának jelvénye volt, még egy jelentésváltozáson ment keresztül. A kormány, amelynek módja és kötelessége volt az iparvédelem eszközét, az önálló vámterületet megvalósítani, ehelyett csak a tulipánt terjesztette. Így a tulipán lassankint kizáróan az üres, a szószátyár *nemzeti sallangpolitikát* kezdte jelenteni. A koalíció uralmának legnagyobb része alatt külföldön tartózkodtam és Párisban éltem 1909-ben is, amikor elért a fölszólítás, hogy vállaltam az Országos Magyar Gazdasági Egyesület elnökségét. Gróf Dessewffy Aurél, atyám sógora, aki a főrendiháznak és egyúttal az Omge-nek is elnöke volt, egy érdekes eset folytán kénytelen volt az Omge elnökségéről lemondani. Az Omge álláspontja, még Károlyi Sándor tradíciójának hatása alatt, erősen tőzsde-ellenes volt és gróf Dessewffy Aurél az Omge elnöki székéből maga is többször élesen és határozottan nyilatkozott a tőzsde intézménye ellen. Megtörtént azonban, hogy a főrendiházban nyújtottak be javaslatot a tőzsde eltörlésére, szavaztak róla és egy fatális véletlen úgy akarta, hogy a szavazatok egyenlőek voltak az elnöknek kellett döntenie. Ha ő is megszavazza a tőzsde eltörlését, a koalíciós kormány rendkívül kinos helyzetbe jut. Dessewffy Aurél tehát, megtagadva elveit, a tőzsde föntartása mellett döntött, de ezután az Omge elnökségéről, mert az Omge felfogásával ellentétbe került, le kellett mondania.

Amikor először szölitottak föl, hogy fogadjam el a jelölést gróf Dessewffy Aurél utódjául, a fölszólítást köszönettel visszautasítottam. Másodszor is jelöltek és én nem tudtam kitérni. Ellenfelem

gróf Zelenski Róbert volt, a legkonzervatívabb magyar konzervatív, aki kínai kulikat akart behozni a magyar földmunkások bérének lenyomására. A szavazás nagy küzdelem lett, amelyben Tisza párthíveivel Zelenski Róbert mellé és az egész koalíció énmellém állott. A szavazásra eljött a miniszterelnök, Wekerle is és énreám, eljött Tisza is és Zelenskire adta le szavazatát. Kilencven vagy száz szótöbbséggel győztem és a választást nem fogadtam el. Új helyzet állt elő, Zelenski, ellenjelöltem, a jelöltetéstől visszalépett és engem ezuttal egyhangulag választottak meg elnökké.

Elnöke voltam tehát a nagybirtokosok és a nagybirtokosok hivatalnokai egyesületének, amelyről valóban nem minden alap nélkül mondták azt, hogy az országot kormányozza. De távol volt tőlem, hogy az Omge hagyományait revízió nélkül magamra nézve is kötelezőknek fogadjam el és folytassam. Mindenesetre azonban fejest ugrottam az agrárpolitikába, azzal a gondolattal, hogy egészen másképp fogom csinálni, mint elődeim. Mindenekelőtt szélesebb alapot akartam teremteni az egyesületnek. Az Omge-nek 2600 tagja volt és ezeknek érdekei, szempontjai az azonosságig fedték egymást. Én új és más rétegeket akartam bevonni, egyesíteni akartam az Omge-t a Károlyi Sándor-alapította Gazdaszövetséggel. E fúzió személyi kérdéseken hiusult meg. Sikerült mégis a tagok számát csaknem ötezerre felhajtanom. De szándékom volt ezt a számot 20 000-re felvinni. Én a nagybirtokosok befolyását a közép- és kisbirtokosok számával akartam ellensúlyozni, ezáltal a szövetkezeti mozgalomnak, amelyet a megreformált Omge-vel összekötendőnek véltem, széles és szolid alapot kívántam adni és a szükkeblű és szüklátóköri nagyagrárpolitikát az ország javára saját várában verni meg. Az én elnökségem alatt hajtotta végre az Omge első nagy sajtóakcióját, amely a szaklapból, a kevesektől olvasott „Köztelek“-ből, az agrárkérdést a nagy napisajtóba vitte ki. Támadták is, erősebben, mint valaha. Törekvéseimet Rubinek Gyula, az Omge igazgatója, ez az okos és energikus ember és jó adminisztrátor buzgón támogatta. Ő megértette szándékomat, de sokszor mondta nekem, hogy „ezt a processzust ezekkel az eszközökkel nem lehet elősegíteni.“ Rubinek tudta, bár én nem mondtam neki, hogy én az Omge-t előbb demokratizálni akarom és aztán átfogó szövetkezeti terveim szolgálatába állítani. Később megtudtam, hogy Rubinek már 1910-ben Szende

Pálnak, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés akkori titkárának, így nyilatkozott rólam:

— Az urak nem ismerik Károlyit, ő forradalmár, ő republikánus!

1910-ben dicstelenül megbukott a koalíció és a feltámadt szabadelvűpárt került kormányra. Mindent elkövettem, hogy az új Házba bekerüljek. Pártonkívüli voltam. Első lépéseim egy agrár-centrum megszervezésére irányultak. A választójog oly fontos kérdésében akkor még Tisza érveinek hatása alatt állottam, aki meggyőződött arról, hogy a választójog mindenütt lehet általános, csak Magyarországon nem. — Khuen-Héderváry a választási sikerét három tényezőnek köszönhetette. Először annak, hogy az ország belecsömörlött a koalíciós kormányzásba; másodszor a „sópanamá“-val feltöltött választási kasszának; harmadszor annak, hogy sok jelölt Andrássy plurális választójogánál az általánoshoz sokkal közelebb álló választójogot vette föl programjába. Ezek Khuen-Héderváry és Lukács László hívei voltak, szemben Tisza embereivel, akik nyíltan a választójog kiterjesztése ellen szálltak sorompóba. A választások előtt Tisza a pesti Vigadóban nagy tiltakozó gyűlést rendezett az általános választójog ellen és én, mint az Omge elnöke, azon a nagygyűlésen szinte magától értetődően részt vettem és fel is szólaltam. Elvetettem az általános választójog követelését. De egy dologhoz ragaszkodtam: a szavazás titkosságához. Követeltem a titkos szavazást nemcsak azért, mert minden egyéb mód a választások tisztaságát tette tönkre, tehát közérkölsbe ütközött, hanem azért is, mert benne láttam az egyetlen eszközt, amely a 67-es rendszert megbuktathatja. Hiszen a magyar nép többsége valóban 48-as volt. Amikor az Omge a választójoggal foglalkozott, úgy vezettem a tárgyalásokat, hogy a titkos szavazás nyílt kérdés maradt. Az elnökségből és az egyesület tisztviselői karából én egymagam szavaztam a titkosságra. Nyilvánvaló ellentétbe jutottam ezáltal osztályom tagjaival, s ez az ellentét meggyöngítette az Omge-ben a helyzetemet.

Ezt a helyzetet különben belsőleg is kezdtem tarthatatlannak érezni. Minél jobban megismertem a rendszert, amelynek, mint az Omge elnöke, valóban egyik támasza voltam: annál határozottabbá vált az a megismerés, hogy ez a rendszer adott formájában tarthatatlan. Két irány, amely különben gyakran küzdött bennem, ezen a ponton erősítette egymást. Az egyik volt az 1867 óta kifej-

lődött parlagi, kortes-negyvennyolc, amely a közjogi sovinizmusban merült ki. A másik volt az igazi, a Kossuth-féle negyvennyolcas gondolat, amelynek nemzetközi színezete is volt és amely nagyszabású külpolitikai és szociális koncepcióig emelkedett fel. Családom hagyományai, tanulmányaim és utazásaim is e felé a pont felé terelték ítéletemet. Felépült bennem a hit, hogy az a rendszer, amelyben Magyarországon élünk, rosszul van megalapozva és ezer veszélyt hozhat a magyar népre. De azt, hogy én ennek a rendszernek semmiképpen, még föntartással sem szolgálhatok, és hogy, ellenkezően, egészen félreérthetetlenül és elvszerűen harci frontot kell ellene csinálnom: ezt egy nagy horderejű esemény hatása alatt láttam be.

Azokban a napokban történt ez, amikor Tisza az ő szigorított házszabályát parlamenti erőszakkal próbálta keresztülhajtani és a képviselőket, akik ezzel az erőszakkal szemben törvényhozói kötelességüket teljesítették és ellenálltak, az ülésteremből rendőrökkel vezettette ki. A helyzet annyira kiéleződött, hogy Kovács Gyula képviselő a Ház üléstermében pisztolyát az elnöklő Tiszára sütötte. Én éreztem, hogy maga a parlamentarizmus volt az, amely itt lejtőre került és hogy nekem az Omge elnökségének páholyában nem szabad az események pusztá szemlélőjének maradnom. Az események hatása alatt váratlanul bejelentettem tehát az Omge közgyűlésének, hogy az elnökségről lemondok. — Abban az órában, mondtam, amikor az alkotmányt lábbal tiporják, érzem, hogy nem itt, hanem künn, az országos politikában van a helyem. Levonom a helyzet konzekvenciáját és egész erővel belevetem magam a harcba az átkos rendszer ellen.

Amit ígértem, megtartottam. Fölvéve a támadást a rendszer ellen, amelynek céljait és eszközeit egyformán végzetesnek tudtam, a népgyűlések egész során léptem fel, amelyek nemcsak az erőszak ellen akartak tiltakozni, hanem már egyre erősebben kifejezték a tömegek vágyakozását is a felé az új, demokratikus Magyarország felé, amelynek Tisza és rendszere merev akadályul álltak útjában. Nehezemre esett szabadban, nagy tömeg előtt beszélni, de nem rösteltem a fáradságot. Az első népgyűlést, amelyen mint szónok résztvettem, Miskolcon tartottuk. Kivülem még dr. Landler Jenő beszélt, a szocialista vasutasok vezére, a későbbi népbiztos.

Ha ezekre a napokra visszatekintek és fölteszem a lelkiismere-

temnek a kérdést: mi volt a végső, a döntő ok, amely végleg átüzött a demokrácia táborába, azt kell felelnem, hogy ez az ok — Tisza volt.

Amikor nyilvánvalóvá lett, hogy Tisza a klotür ellen harcoló ellenzékkel szemben a brutális erőszak terére fog lépni, fölkerestem őt a városligeti fasorban levő villájában. Beszélgetésünk rövid ideig tartott. Megkérdeztem tőle: megmásíthatatlan-e az az elhatározása, hogy az erőszak fegyveréhez nyul?

Azt felelte: megmásíthatatlan.

Én erre előadtam az okokat, amelyek arra bírnak engem, hogy a legélesebb harcot vegyem föl ellene. Hozzátettem, hogy ilyen körülmények között magam sem fogok visszariadni a legerősebb eszközöktől sem.

Erre ő is megindokolta elhatározását, hozzáfűzván, mily nehezeze esik neki erőszakhoz folyamodnia.

Megkérdeztem, ez-e az utolsó szava?

Tisza azt mondta: ez.

— Akkor elválnak utjaink — feleltem —, nemcsak mint politikusoknak, hanem mint embereknek is.

— Akármi történjék, mi, ugyebár, egymás jóhiszeműségét nem vonjuk kétségbe? — kérdezte Tisza.

— Ugy van — nyugtáztam.

— Akkor kétszeresen nehezenre esik ez a szakadás — mondta Tisza.

Csak egyetlen alkalommal láttam Tiszát oly emócióban, mint ekkor: 1918 október 17-én, a régi képviselőház egyik utolsó ülésén, amikor kijelentette: Károlyi Mihálynak igaza volt, ezt a háborút elvesztettük.

A parlamenti puccs után Andrássy közvetlen környezetéből az az eszme indult ki, hogy Tiszát bojkottálni kell.

Ezekben a napokban a Ceylonban szerzett tropikus láz recidívájával küzdöttem és emiatt egy este rosszkedvűen föl s alá járkáltam a Nemzeti Kaszinó egy szobájában, amikor belépett Tisza és, mintha misem történt volna, üdvözölt:

— Szervusz. Hogy' vagy?

Én nem reagáltam és tovább sétáltam. Tisza újra üdvözölt:

— Szervusz. Hogy' vagy?

Én megint nem feleltem. Erre Tisza felém jött és megkérdezett:

— Nem hallottál?

— Hallottam, de a történetek után nem fogadom az üdvözlésed.

— Á, ugy . . . Akkor jól van.

Még aznap fölkerestek Tisza segédei és másnap délután öt órakor megvolt a párbaj. Tisza részéről báró Vojnics Sándor, az én részemről gróf Hadik János voltak a vezető segédek. „Az Est” munkatársa megkért, hogy ne a reggeli lapok számára verekedjem, de ezt a szivességet mégsem tehettem meg neki. Rossz kondícióban értem a párbaj színhelyére, a harmadnapos láz már erősen megviselte fizikumomat. Harmincnégyszer csaptunk össze, mindig nekem kellett támadnom. Tisza csak előre látott és állt, mint a cövek. A harmincnegyedik összecsapásnál végre vágást kaptam a könyökömön, mire a segédek a párbajt beszüntették. Nem a seb, hanem a kimerültség miatt egyeztem bele. Egy óránál tovább tartott a párbaj. A kibékülés elmaradt.

Tisza üzött át ellenfeleinek táborába, de, mondom, nem Tisza személye, hanem az a mód, ahogy’ az egész parlament, az a testület, amely Magyarországon népképviseletnek nevezte magát, Tisza erőszakos keze alatt meghajolt. Én tudtam, hogy Tisza célkitűzése, a dinasztia mindenáron való kiszolgálása a katonai követelések terén, végzetes. El voltam szánva mindennek a megtételére, hogy a parlamentet megmozgassam ellene. Valóban, már hetekkel előbb, mielőtt Tisza elszánta magát arra az erőszakra, amely megfoldszthatatlanul elvágta az abroszt közte és a magyar nép között, minden erőmmel azon voltam, hogy az ellenzék vele a kompromisszumnak semminemű fajtáját meg ne kösse. Hiszen csak a magyar nép életbevágó érdekeinek teljes fölládozásával lehetett volna Tiszával kompromisszumot kötni! Amikor azonban Tisza rendőrei a parlament ülésterméből engem és társaimat karhatalommal eltávolítottak és *minden maradt a régiben*, akkor én nem kevesebbet vettem észre, mint azt, hogy a magyar alkotmány puszta látszat, a népnek alig van köze hozzá, nem védi, nem áll mögötte. Andrassy publicistája, Ignatus, írta azokban a napokban, hogy „Tisza István majd csak a Gesamtparlamentben fog fölébredni abból az álmából, hogy megmentette Magyarországot”. Én meg voltam győződve arról, hogy ha másnap egy Großösterreichot vagy egy nyílt militarista abszolutizmust akarnak létesíteni, akkor csak

egy új Tiszát kell kiküldeni — mert a régi erre nem vállalkozott volna — és ettől a parlamenttől mindent megkaphatnak. A nép végleg különvált attól a parlamenttől, amely 1912 májusában, amikor Budapest utcáin vér folyt, oly büszkén hitte el Tiszának, hogy ő „nem vénasszonyok testülete és nem népjóléti intézmény“. A nép egészen biztosan a kisujját sem mozgatta volna meg *ennek* a parlamentnek védelmére. A nemzeti ügynek népparlamentre volt szüksége. A parlamentarizmus Magyarországon régi formájában megbukott, azaz teljesen lelepleződött, a parlamentarizmust csak az egész nép bevonása menthette meg. A nemzeti ügyet egybe kellett kapcsolni a demokrácia követeléseivel. Mindkettőnek útjában állt Tisza István.

III. FEJEZET
48 ÉS 67

E

igy
ha
tis:

ber
tól
a j
vol
val
lóg
dol
jéb
hog
a f
a d
az
a r
tást
szal
mag
az c

A
lan
nem
—
bad
ellen
A f
a m

Egybekapcsolni a nemzeti ügyet a demokrácia gondolatával! 1848 már egykekapcsolta. Az én programomat tehát egyszerűen így is lehetett volna formulázni: Vissza 48-hoz! A 48-as párt meghamisította 48 hagyományait: meg kellett azokat tisztítani. A tiszta 48-ra rezonált a tömeglélek.

Valóban: 48-nak mindkét nagy eszméje élt még a magyar népben. Élt a közjogi, amely Magyarország függetlenítését, Ausztriától való elszakítását jelentette, és élt 48 szociális eszméje, amely a jobbágyságnak a feudális uralom alól való fölszabadításával volt egyenlő. Az első a régi magyar fölkelések, szabadságharcok, vallásháborúk ideológiájából táplálkozott, a második 1789 ideológiájából. A magyar paraszti tömegek lelkében a forradalmi gondolat *közjogi* része a forradalmi gondolat *szociális* részének erejéből élt. Ez a tömeg *kossuthista* volt, de ez azt jelentette nála, hogy megváltóját látta abban a férfiuban, aki kiragadta nagyapáit a földesurak szolgaságából és megszüntette a robotot, a tizedet és a derest. Ha a magyar nép többsége kossuthista volt, márpedig az volt, ez nála hála volt a jobbágyszabadító iránt és a hálában a remény, hogy az ő eszméinek ereje egy napon a jobbágyszabadítást be fogja fejezni. Hiszen a jobbágyokat Magyarországon nem szabadították föl, a jobbágyságot nem szüntették meg egészen. A magyar földművelő tömegek Kossuth-hite eleven tiltakozás volt az ország feudális berendezkedése ellen.

Azok a magyarországi népek, amelyeket mi szinte lefordíthatatlan hangsúllyal *nemzetiségeknek* neveztünk és amelyeket ma nemzeti kisebbségeknek nevezünk — a román, a szlovák, a szerb — nem voltak kossuthisták. Az ő nagyapáikat is 1848-ban szabadították föl, de az ő nagyapáik a császári ház érdekeiért az ellen a forradalom ellen küzdöttek, amelynek vezére Kossuth volt. A forradalmi Kossuth radikalizmusa nacionalista radikalizmus, a magyar nemzetiség elvének szenvedélyes kiélezésében tetőződik

be. Az emigrációs Kossuth belátja forradalmi politikájának ezt a nagy és valószínűen döntő hibáját és az ötvenes évek nagy európai bonyodalmainak során Magyarország függetlenségének esélyeit latolgatva fölépíti, Ausztria ellen szögezett éllel, egy *dunai konföderáció* tervét. Izgató működése, forradalmi vezérsége és e nagyjövőjü terv fölvetése a legszorosabban összetartoznak és Kossuth államférfiúi nagyságának hijja volna, ha a politikai gondolkodó e tettét — mert már fölvetve is merészségében *tett* volt e gondolat — el akarnók felejtetni. A dunai konföderáció gondolata a magyar függetlenség gondolatának tisztultabb alakja volt. Kossuth azt akarta, hogy Magyarország központja legyen a Duna körül csoportosuló demokratikus nemzeti államoknak. Ő a magyar függetlenségnek tartós voltát a magyar függetlenség kivívásának *módjával* akarta biztosítani. Magyarország önállósága, kiszakadása egy nagy államtestből — Kossuth terve szerint — nem azt jelentette volna, hogy elszigetelten, egyedül marad, hanem hogy hasonló alkatu és egyenrangú államok szövetségével veszi magát körül. Magyarország, e koncepció szerint, Kelet-Európa és a Balkán felszabadulásának előharcosa. Ez a Magyarország odahaza sem nyomhatja el a nem-magyar nemzeteket, amelyeket határain kívül felszabadítani segít, amelyeknek új, nemzeti államaival demokratikus föderációt akar alkotni, ennek a Magyarországnak otthon is csak egyenrangú nemzeteket szabad és lehet ismernie. Ezt a politikát a szlávok ellen nem, csak a szlávokkal együtt lehetett diadalra juttatni. Szláv-barát politika: ez a Kossuth-féle dunai konföderáció, az európai összefüggésbe hozott függetlenségi gondolat második formulája.

Anti-habsburgizmus, anti-feudalizmus és szláv-barátság: a magyar függetlenségnek csak ez a három irány adhatja meg eszmei teljességét. Ez *közjogi* program, *szociális* program és *külpolitikai* program egyben. A magyar függetlenségi párt sikerei deklarációján is csak a közjogi programért küzdött. A közjogi követelés belekapcsolódott ugyan a nép életérdekeinek teljességébe, de nem olyan szervesen, hogy ez a nép úgy érezze, hogy valami egészen nélkülözhetetlen java forog itt kockán és annak megszerzéseért vagy megmentéseért minden mást föl kell áldoznia. A sikernek, amit a közjogi követelések terén elértünk, látszatsikernek kellett maradnia: tartós nem lehetett, mert a másik két téren,

a szociális és a külpolitikai téren, semmisem támogatta. Az etablirozott hatalom azonban, a Habsburgok és magyarországi kormányrendszerük, összhangba tudták hozni közjogi, szociális és külpolitikai rendszerüket. E rendszer *közjogi téren* a dualizmus, azaz a Lajtán innen a magyar, a Lajtán túl a német uriosztálynak és recipiáltjainak hegemoniája a magyar és német elnyomott osztályok és a nem-magyar, illetőleg nem-német nemzetek fölött; *szociális téren* a főnemesség, a főpapság és, egyre erősödő harmadik gyanánt, a nagybankok uralma; *külpolitikai téren* a német szövetség, azaz a katonai és dinasztikus biztosíték egyrészt a monarchia szlávjainak és egyéb nem-magyar és nem-német nemzeteknek fölszabaduló törekvései, másrészt a nyugati, demokratikus eszmék térfoglalása ellen. Az utolsó negyven évben Ferenc József uralkodása második, nagyobb felének ez a három főiránya gyakorlatban és elméletben is kiegészítette egymást.

Az ellenzéki politikának, amely forradalmi örökségül kapta a függetlenség gondolatát, elmélete megvolt ugyan Kossuth irataiban, de gyakorlata csonka volt. Annak a percnak, amelyben az etablirozott hatalom elérkezettnek látta az időt és vak eszközöket is talált arra, hogy újra támadásba menjen át: ennek a percnak valóban meg kellett volna éreztetnie a függetlenségi tábor gondolkodó embereivel gyöngeségük természetét és okát. De ugyanabban a percben meg kellett születnie a szándéknak is, hogy legyőzzük ezt a gyöngeséget és egyetlen, *közjogi* frontján már-már bukásra ítélt harcunkat, az erők látszólag merész megosztásával, *három* fronton, a közjogin, a szociálison és a külpolitikain *egyszerre* indítva meg: támadásunk erejét fokozzuk. 1905-ben a dinasztia azzal verte le a „nemzeti ellenállás“-t, hogy általános választójogot ígért a magyar népnek, azaz ama tömegeknek, amelyek addig — megint egy sajátosan magyar szóhasználat — a *nemzetnek* nem, csak a *népnek* részét alkották. A fenyegetés használt és a függetlenségi gondolat magvától, a demokráciától, elidegenedett függetlenségi politikusok siettek minden döntő ponton térdet hajtani a koronának. Egy igazi függetlenségi politikusnak akkor önmagának kellett volna kezébe ragadnia a demokrácia zászlaját és ha ezt megteszi, a demokrácia ügyét forradalmi uton egyesítve a nemzetiségek ügyével, diadalra vihette volna mindakettőt. 1905 az orosz forradalom éve volt és semmi kétség, hogy a közeledésre,

amelyet az udvar Bécsben is, Budapesten is mutatott a tömegek felé, nagyon is erősen a pétervári események ijesztő példája készítette. 1905-ben tehát a dinasztia a 48-as gondolat egyik részét, a demokráciát, játszotta ki a 48-as gondolat másik része, a függetlenség ellen. Ennek nem volt szabad megismétlődnie. A csapást, amelyet nekünk szántak, a 48-as eszme teljes vértetében kellett fogadnunk. Ha a parlamentarizmus harcosai a maguk ügyének meg akarták nyerni a népet, a nép ügyét kellett magukévá tenniök. Az egész nép ügyét. 1867 óta a függetlenségi eszme története olyan kálvária volt, amelynek legfényesebb stációja, a koalíciós kormányzat, volt a legsiralmasabb: és e történet leplezte a függetlenségi mozgalom nagy, belső ellenmondását. Ezt az ellenmondást le kellett küzdeni.

Hogy' sodródott bele a függetlenségi politika ebbe a végzetesen visszas helyzetbe? A felelet szorosan összefügg a monarchia utolsó ötven évének történetével. A harc, amelyet a Habsburgok és a Hohenzollernek százhuszonöt év óta folytattak a német hegemóniáért, 1866-ban, ugylátszott, végleg a porosz dinasztia javára dőlt el. Amikor a porosz-osztrák háboruban a poroszokat a franciák beavatkozása fenyegette, Bismarck 1866 július 14-én előterjesztést tett királyának a magyar légió megszervezésére. Klapka légiója már nem avatkozhatott bele döntően a háboruba, mert az osztrákok hajlandók voltak Bismarck enyhe, előrelátó békeajánlatához hozzájárulni. De Ferenc József revánsra gondolt. A reváns-háboru támogatására meg akarta nyerni a magyarokat. Ennek köszönheti megszületését az 1867-es kiegyezés. Ezt a kiegyezést egyik fél sem tekintette véglegesnek. Nagyon valószínű, hogy a császár csak arra akarta fölhasználni, hogy szabad keze legyen a poroszokon való bosszuállásra és bizonyos, hogy Andrássy és Deák a kiegyezést csak alapnak tekintették, amelyen fokozatosan föl lehet építeni akár az ország teljes függetlenségét is. Az osztrák és magyar kiegyezési törvényeknek fontos dolgokban lényegesen különböző szövegein meglátszanak a történeti körülmények, amelyek között keletkeztek és meglátszanak szerzőik szándékai.

Kossuth az emigrációból lángoló szavakkal tiltakozott a kiegyezés ellen és a levele, amelyet e tárgyról Deákhoz írt, ez a nagy történeti dokumentum, bölcs előrelátásról tanuskodik. Későbbi

katasztrófák számos csirája található meg a kiegyezésben és a kiegyezés után következett évek politikájában. A kiegyezés ténye mély belső ellenmondást tartalmazott. Ez az aktus a Lajtán innen a magyar, a Lajtán túl azonban a német szupremáciát alapozta meg és mindamellett az új német vezérhatalmon veendő reváns eszköze akart lenni. A kiegyezés után Beust, a külügyminiszter, az utolsó, aki kancellárnak nevezte magát, a diplomácia utvesztőjében szembeszállt Bismarckkal és belevitte a monarchiát a francia szövetségbe, amelynek az új német egységet kellett volna megtörnie. A császár és a nagybefolyású Albrecht főherceg teljes erővel álltak e politika mögött. De Spichern, Wörth és Mars-la-Tour gyors és erős csapásokat mértek a francia hatalomra és az osztrák beavatkozás elmaradt. Sedan végleg eldöntötte a német hegemonia kérdését, megpecsételte Sadowát és a Habsburg-monarchiát a Hohenzollernek karjaiba hajtotta. Az osztrák-német szövetséget Andrássy csak nyolc évvel később, 1879-ben hozta létre, de körvonalai már előbb sejthetők voltak.

A német szövetség elválaszthatatlan idősb gróf Andrássy Gyula nevétől. Andrássy, mint magyar államférfi, féltette az 1867-es kiegyezést a Habsburgok szerencsés revánsától. Valamint Königgrätz a kiegyezést, úgy Sedan a kiegyezés tartósságát és a magyar szupremáciát biztosította; legalább egyelőre. A kisebbségi uralom, amelyre a monarchia mindakét részében föl volt építve, csak ezzel a szövetséggel volt biztosítható. A nagy német állam adta meg a szláv tenger közepén élő két faj uralkodó osztályainak a lehetőséget arra, hogy hegemoniát gyakoroljanak a többi nemzet fölött. A német szövetséggel nagyon szorosan összefügg az a tény, hogy Magyarországon, ahol a lakosság 49 százaléka nem-magyar anyanyelvű volt, az 1910-ben választott és a forradalomig együtt ülő, 413 tagot számláló képviselőházban a szerbeknek, románoknak és tótoknak együttevén tíz tag sem jutott. (A szocialistáknak pedig egyetlenegy sem.) A német szövetség a monarchiát a Hohenzollernek hűbéresévé tette. Ezen a szövetségen belül Magyarország Ausztria gyarmata maradt. Ameddig a hármasszövetség fennállott, addig Magyarországon igazi demokráciáról és szociális haladásról szó sem lehetett. A nem-magyar nemzetek elnyomását, amely végzetessé vált Magyarországra nézve, a német szövetség követelte. A dualizmus és a német szövetség

kölcsönösen föltételezték egymást. Amikor már világos volt, hogy a monarchiát csak a dualizmus széttörése, csak a föderalizáció mentheti meg, minden erre irányuló törekvésnek hajótörést kellett szenvednie a német szövetségen. Voltak ilyen törekvések Ferenc József életében is és bármily megcsontosodottak voltak az öreg császár szokásai, bármily mumiaszerű volt legutóbb már egyénisége: ez önmagában nem magyarázza meg, hogy az életmentő kúrára komoly kísérlet nem történt. Ott állt a háttérben a porosz tiltakozás kísértete. A Hohenzollernnek a Habsburgoknak éppen azt a szerepet szánták, hogy a szlávok előnyomulását feltartóztassák és ellene szegültek volna minden regenerációs kísérletnek, amely a monarchiát ettől a feladatától elvonhatta volna.

A habozásnak, a tétlenségnek, a választani-nem-tudásnak az a politikája, amely később a Habsburgok bukásának okozója lett, már a hetvenes években végzetesen befolyásolta az eseményeket. Amikor a Habsburgok a játszmát a poroszokkal szemben végleg elvesztették, 1866-ban, de legkésőbb 1870-ben, le kellett volna számolniuk azzal, hogy most már nyugati orientációról, minden aktív nyugati politikáról egyszersmindenkorra le kell mondanio. Ehelyett, kárpótlásul, a még mindig erős monarchiának elszántan frontot kellett volna csinálnia kelet felé. A Habsburgoknak, ha megértették volna a történelem szavát, a dunai konföderáció nagy gondolatát meg kellett volna fosztaniuk Habsburg-ellenes élétől. A magyar nemzetnek pedig, ha vezetői a kiegyezéssel veszedelmes illúziókba nem ringatták volna, meg kellett és meg is lehetett volna találnia a módot arra, hogy egy *ilyen* dunai konföderáció tervébe is jelentőségéhez képest vezető módon kapcsolódjék bele. A monarchiának ezt a politikát csak a szlávokkal és a szlávokért, tehát elsősorban és közvetlenül a törökökkel, másodsorban a német expanszió politikájával szembenállva kellett volna megvalósítania. A monarchián belül hamar át kellett volna térni a föderalizmusra és, természetesen, le kellett volna mondani a szláv-ellenes politikának még a gondolatáról is. Az oroszokkal együtt megnyitni a Dardanellákat: ennek kellett volna e politika nagy, merész formulájának lennie. Nem is hiányoztak ilyen törekvések a monarchia politikájában. De az akadályok következtében, amelyeket a kiegyezés és a német szövetség jelentettek, csak félve, csak tétován léptek fel és ezért eleve kudarcra voltak kárhoztatva.

Ferenc József uralkodásának második felében a Habsburg-monarchia külpolitikailag ugyszólván tétlen volt. Nyugat felé Németország akarata hatalmas barrikád gyanánt feküdt az övé elé, keleten tehetetlen volt, mert a kisebbségek uralmi rendszerére épült monarchia már nem vonzott senkit sem. Akarata ellenére, de végzetesen sülyedt ez a rendszer odáig, hogy kénytelen-kelletlen Abdul Hamid reakciós politikájához igazodjék. Hiányzott egy politikai vezérgondolat, hiányzott egy nagy irány, amelyet a monarchia népei akárcsak meg is érthettek volna és ez a külpolitikai vacuum adta meg a lehetőséget arra a beteges „in-sich-politizálás“-ra, amely a magyarok, szlávok, németek, csehek és románok marakodásában merült ki. A külpolitika az uralkodóház dolga volt, semmiféle összefüggésben a tömegekkel, amelyeknek sorsáról döntött. Amit csak egypár ember sejtett, az volt a valóság és már régen az: idebent minden törekvésünket és elért eredményeinket is pusztulásra ítélte egy végzetes negativizmusában végképp elmerülő külpolitika.

De ezenfölül *következetlen* is volt, mert részben gyöngeségből, részben pedig abból a szándékból, hogy az egyes nemzetek között egyenletlenséget élesszen, ellentétbe került eredeti irányelvével és fokozatosan engedett a szlávoknak. Tervszerűtlenséggel aláásta a német szövetség és a 67-es kiegyezés pilléreit.

Ha a történetíró azt a nagyjelentőségű és megdöbbentő tényt próbálja majd megmagyarázni, hogy Középeurópa e részein, e szélességi fokok alatt, e természeti föltételek mellett, a világforgalomba bekapcsolva megérhettük a világháboru kitörését és az összeomlást anélkül, hogy a nyugati államok szociális fejlődési fokát akárcsak meg is közelítettük volna (megértük úgy, hogy még az orosz dumának is voltak szocialista képviselői, de a magyar parlamentben nem ült egy ember sem, aki a munkások nevében szót emelhetett): a történetírónak, amikor itt az okokat kutatja, semmiesetre sem szabad majd elmennie a külpolitikát tényezők mellett. De tul se becsülje ezt a tényezőt, mert nyilvánvaló, hogy a döntő indítékoknak belülről, a népekből, a népeknek az élethez való akaratából kellett volna jönniök. De itt, annak a szervnek a helyén, amely olyan működést látszott végezni, mintha ő volna a nép-szuverenitás hordozója, a történetíró megint arra a fatális negativizmusra fog bukkanni, amely át- meg áthatotta a

régi monarchia egész szervezetét. Ausztriában nem volt parlamentarizmus, mert a 14. szakasszal kormányoztak, Magyarországon látszat-parlamentarizmus volt. A parlamenti dekórumot megóvták, kivéve, ha dinasztikus érdekekkel került összeütközésbe: a népképviselői kormányzat lényege elsikkadt. Steindl soktornyú gótikus palotája, amely annyira fölkelte Vilmos császár irigységét, amely nagyságban vetekszik Westminsterrel és rikító pompában túlesz rajta: jelképe lett a magyar alkotmánynak: fényes homlokzat a sivár valóság előtt. A magyar Westminsterbe olyan képviselők jártak, akik a népnek csak egy vékony felső rétegét képviselték; a magyar Westminster büszke kupolája alatt olyan testület ülésezett, amelynek a külügy, hadügy és pénzügy terén történt intézkedéseket egyszerűen tudomásul kellett vennie: a magyar Westminsterbe, nem sokkal fölavatása után, katonák, őrzőjáratok vonultak be és szétkergették a népképviselőt.

Ez a parlament, és benne a függetlenségi párt, tájékozódás és szinte önálló akarat nélkül állt az ország igazi nagy kérdéseivel szemben. Bécsben az öreg császár körül egyre jobban megmerevedett minden, az uralkodó félénk közepszerűségében mindenkit, aki nem volt közepszerűség, eltávolított maga körül s az uralkodóval együtt az egész kormányzat végleg elmerült a részletekben. Ferenc Józsefnek sohasem voltak nagy sikerei (sőt a történeti kudarcok egész sorozatát élte meg), de szinte állandóan voltak kis sikerei. A Krim-háború, az olasz-osztrák, a francia-porosz, az első és második balkáni háború mind Ferenc József egy-egy személyes veresége, balsikere, csalódása. Ez az ember a maga személyes élményét, a maga szinte testi tapasztalatát — hogy neki semmisem sikerül — átvitte a monarchiára és az ő közepszerű, kisvonalu jellemének devizája gyanánt lebeg utolsó évtizedeink története fölött a rettenetes elv: *Quia non movere*. Egy lelkiileg rendkívül korán megöregedett ember valószínűtlenül hosszú időn át abszolutisztikus módon kormányozta a monarchiát. És Ferenc József abszolutizmusa nem a cselekvés és a parancs, hanem a tétlenség és a minden tett elé álló merev akadály abszolutizmusa volt. Előrehaladó marazmusát átvitte a monarchiára s már a nyugalom is, amelyet személye biztosítani látszott, a tespedés nyugalma volt.

Ezt a ferencjózsefi politikát a magyar képviselőház komolyan azért nem próbálta sohasem megakadályozni, mert azok az ural-

kodó osztályok, amelyeket a Tiszák pártjai képviseltek, alapjában véve mindig kitűnően megértették egymást Ferenc Józseffel. 1867-ben a magyar uralkodó osztályok nem ingyen mondtak le a függetlenség eszméjéről: a kiegyezés fejében az ország belügyei terén biztosítottak maguknak szabad kezet. Főnt elismerték a magyar szupremácia jogosultságát: megengedték, hogy a magyar uralkodó osztályok elnyomják a nem-magyar népfajokat. S a magyar nép sokáig nem látott át a csaláson, amely azt követelte tőle, hogy választójogának korlátozását és a közigazgató rendszer elnyomásait és korrupcióját támogassa azért, hogy a magyarság szupremáciáját örökre biztosítani lehessen. Nem látta át, hogy ezzel a jelszóval az uralkodó osztályok nem csak a nem-magyar nemzeteket, hanem saját magyar tömegeiket is megakadályozzák fejlődésükben. Az a bizonyos foku tisztelet, amit a magyar uralkodó osztályok Ferenc József iránt tanusítottak, készségük, hogy a multa fátyolt borítanak, ezt jelentette: elismerésüket azért, hogy hatalmukat garantálják.

Ferenc József szunyókált és körülötte minden aludt. De volt, mégis volt, egy kör, ahol ébren voltak. Élt Bécsben egy harcos konzervatív irányzat, amely a veszébe süllyedő dinasztíát meg akarta menteni, ha kell, még Ferenc József ellenére is. Ennek az irányzatnak csak utolsó és legkövetkezetesebb képviselője volt az ugynevezett Belvedere-politika, Ferenc Ferdinánd politikája. A trónörökös föderalizálni akart mindenáron. Egy Nagy-Ausztriáról álmodozott, amely (föderatív alapon) nemcsak a monarchiát akarta átszervezni, de idővel a Balkán szomszédos kis államait is bele óhajtotta kapcsolni a föderációba. Ez az irányzat szükségképpen függetleníteni szerette volna a monarchiát egyrészt a Hohenzollernnek gyámsága, másrészt a magyar-német szupremácia befolyása alól. A nem-magyar és nem-német nemzetek előretörése, elsősorban az északi és déli szlávok igényeinek kielégítése egy föderatív és klerikális áldemokráciával: ez lett volna a cél. A népeknek autonóm jogokat akartak ugyan adni, de amellet centrális parlamentet akartak teremteni, körülbelül a februári pátenz mintájára. E koncepció a császár és a bécsi központi szervek kezébe még több hatalmat játszott volna, még nagyobb mértékben, mint azelőtt, a császár lett volna a perdöntő fórum a hadügy, a külügy és a gazdaságpolitika kérdéseiben.

Ferenc Ferdinánd sötét, kiismerhetetlen alakja, trónralépésének lehetősége és azzal e terv állandóan ott lebegtek a magyar politika játékaik fölött. Azt tudtuk, hogy Ferenc Ferdinánd ellensége nemcsak a meglevő magyarországi hatalmi rendszernek, hanem ellensége a magyaroknak is. Minden egyéb: az eszközök, amelyekhez nyulni fog, a határ, ameddig merészkedik, csak sejthető volt. Azért, hogy a zsidó nagytőkével szövetkezett magyar feudális urak hatalmát gyöngítse, a klerikális és konzervatív főherceg a választójog kiterjesztéseért szállt sikra és a szociáldemokratákat is fölhasználta a mágások elleni hadjáratában. Ausztriában ez a hadjárat egy döntő ponton sikert ért el. Az általános választójog ott, tíz évvel előbb, mint Magyarországon, törvény lett. Ez a tízéves előny, a mi történelmi periódusunkban, amikor rohannak az események, nagyon sokat jelentett és egyebek között az osztrák és a magyar forradalom különböző lefolyását is jórészen megmagyarázza. Magyarországon a Belvedere-politika támadása megtört. Berlin, a koalíció és később Tisza szegültek ellene. Magyarország a ferencjózsefi negativizmus tulajdonképpeni, háborítatlan szférája maradt.

Ifjabb gróf Andrássy Gyula, aki atyja politikája letéteményesének érezte magát és e politika továbbvivője akart lenni, érthető módon szembeszállt a Belvedere-politikával. Hogy a 48-as Kossuth Ferenc és Apponyi Albert is ellenezték a föderáció gondolatát és a választójog kiterjesztését, ez csodálatosabb és jellemző arra, hogy milyen gondolkodású emberek kezébe került Kossuth Lajos politikai öröksége. A 48-as párt az évek folyamán mind jobban és jobban eltért Kossuth politikai végrendeletétől. Kossuth külpolitikáját nem is annyira cserbenhagyta, mint inkább elfelejtette. Az ifjú generáció már jóformán meg sem értette a dunai konföderáció alapgondolatát és nem érzett semminemű lelki közösséget annak demokratikus tartalmával. 1867 óta egyre szűkülő látókörrrel egyre öncélubb, korlátoltabb sovinszta politikát folytatott ez a párt. Eszmei süllyedésének egyik mélypontjára akkor ért el, amikor tálcán kínálta Ferenc Ferdinánd a választójogot és ő nem fogadta el, sovinszta motivumból. Bár vitathatatlanul igaz, hogy a Belvedere végcélja ellenkezett Kossuth Lajos végcéljával és bár nem kétséges, hogy Ferenc Ferdinánd nem azért akarta a választójog kiterjesztését, hogy ezzel a népek demokratikus fejlődésének tért és levegőt adjon, hanem azért, hogy a dinasztia számára bizto-

sitson még nagyobb hatalmat, — mégis Kossuth szellemének megtagadása volt, hogy a Kossuth Ferenctől és Apponyi Alberttől vezetett párt Andrássy Gyulával együtt a választójog kiterjesztésének gáncsot vetett. A függetlenségi pártnak tudnia és hinnie kellett volna, hogy a választójog van olyan erős, hogy Ferenc Ferdinánd politikáját végeredményében hatástalanná tegye. Egy ember volt, aki megérezte a 48-as szempontból helyes és korrekt taktikát és követte is, egy ember volt hajlandó egy uton haladni a Belvedere-vel addig, ameddig az a 48-as alapgondolat érvényesülését csak egy lépéssel is elősegítette: *Justh Gyula*.

IV. FEJEZET

JUSTH ÉS APPONYI

V

nem

gött

mag

ő.

besz

kon

volt

nyil

nem

derv

lőkn

mez

nyug

kere

men

De

mag

krác

elsze

ségi

lense

híve

kiviv

ez al

amel

salla

Gyul

kivü

szöve

Morá

Visszatekintve azt látom, hogy Justh Gyula a fődolgozatokban, a nagy fordulópontokon mindig helyesen fogta föl a helyzetet. Ő nem volt brilliáns, európai műveltségben elmaradt Apponyi mögött. De mennyire fölülmulta világosanlátásban és logikában! A magyar politikában senki nem szorult olyan kevés frázisra, mint ő. Körülötte a legtöbb embernek a tettei is frázisok voltak, nála a beszéd is tett volt. Nézzünk végig pályáján: minden világosan, konvergensen egy cél felé mutat. Bátor volt, gyors elhatározású volt. Ahol belátta egy állásfoglalás szükségességét, hamar és nyílegyenesen vont le a konzekvenciákat. Az az ember volt, aki nem hagyta magát lehurrogni és nem hederített pártjában az üvöltő dervishadra. Az volt, például, a véleménye, hogy a horvát képviselőknek joguk van a Házban horvátul felszólalni és megvédelmezte ezt a jogukat. A támadásokat, amelyek ezért érték, állta nyugodtan. A tisztult függetlenségi gondolat hajtotta arra, hogy keresse a szerbekkel a megegyezést, meg is találta, és ő tovább ment: közeledett a csehek felé is, igaz, hogy eredmény nélkül. De ami a fő: megkereste és megtalálta a közeledést a haladó magyar intelligenciához. Meg kellett találnia, mert a demokrácia, amelynek harcosává ez az intelligencia akkor már részben elszegődött, természetes kiegészítése, folyománya volt a függetlenségi gondolatnak és neki kellett megtalálnia, mert ő volt a függetlenségi politikusok közül egyedül, aki a lényegre nézett. Mindig híve volt a szociáldemokráciával való szövetségnek, a népjogok kivívása érdekében. Belépett a Reform-klubba! Nagy dolog volt ez akkor. Szövetkezés volt olyan szabadkőműves és zsidó körökkel, amelyek, átlátva a nacionalista jelszavak hazug voltát, nacionalista sallang nélkül, komolyan akarták a demokráciát. De hiszen Justh Gyula még a munkapárti Lukács Lászlóval és a parlamenten kívüli Fejérváry-kormányban kompromittált Kristóffy Józseffel is szövetkezett a nemzeti bank érdekében, mert a lényegre nézte. Morális bátorsága példátlan az utolsó évtizedek közéletének tör-

ténetében. Rendkívül vérmes volt és hibái — ő is követett el hibákat — a temperamentum hibái. Gazdag volt, független volt. A zsentri jó tulajdonságai testesültek meg benne. Az volt az ereje, hogy nem voltak személyes ambíciói. Kis pártjában vasfegyelmet tartott. Pár emberével olyan obstrukciót csinált, amikor az volt a kötelesség, amely végül az egész ellenzékét magával ragadta. Egyetlen ilyen embernek a jelenléte, befolyása a politikában javítja az atmoszférát és lehetetlenné tesz bizonyos kompromisszumokat.

A függetlenségi párt másik szárnya vezetőjének, Kossuth Ferencnek jellemével meglepő kontrasztot mutat az övé. Egy ríktó példa: Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos fia, elfogadta az osztrák rendjelet, a Lipót-rendet és tetszelegve hordta vörös-fehér szalagját, sőt egy már meglevő arcképére utólag ráfestette a Habsburg-rendjelet; Justh Gyula, aki házelnök-korában titkos tanácsos lett, visszadobta e címet a császárnak akkor, amikor Tisza, a császár embere parlamenti csinnel kobozta el e népképviselőt szabadságának foszlányait. Engem kért meg rá, hogy hivatalos formában jelentsem lemondását és származtassam vissza titkos tanácsosi kinevezési okmányát a kabinetirodának. Lemondásának megoklásában egynehány büszke szóval kifejtette, hogy nem lehet tanácsosa oly uralkodónak, akinek nevében ez történhetett. Örömmel vállaltam a küldetést, amelyet Justh Gyula rám bízott és a szolidaritást, amelyet a küldetés elfogadása jelentett. Ma is emlékszem arra az ijedt meglepődést tükröző arcra, amelyet Daruváry ur, Horthy külügyminisztere, akkor Ferenc József kabinetirodájának magyar osztályfőnöke vágott abban a percben, amikor Justh Gyula levelét és az okmányt neki átadtam. A Habsburgoknak voltak német, spanyol, flamand, olasz, cseh, lengyel és magyar titkos tanácsosaik. Nem néztem utána, de találomra azt hiszem, hogy Justh Gyula volt az egyetlen, aki titkos tanácsosságát önként visszaadta.

1913-ban szélütés érte Justh Gyulát. Ez és korai halála az ok, hogy nem vállalhatta azt a vezéri szerepet, amely neki oly természetesen jutott és amelyhez ő akár a börtönig is hű maradt volna. Semmit sem tudok bizonyosabban, mint azt, hogy ő nem állott volna meg a féluton. A háboru elleni küzdelemnek bajnoka, az októberi forradalomnak oszlopa lett volna. Őt nem befolyá-

solta volna az, hogy szép tornyai birtokát oda kell adnia a népnek. Justh Gyula csak balra tolódhatott.

Ezzel a Justh Gyulával gróf Apponyi Albertnek szükségképpen ellentétbe kellett kerülnie. Ha Justh Gyula a függetlenségi gondolat teljességét képviselte és Kossuth Lajos politikáját folytatta, Apponyi viszont minden téren ellentétben állt Kossuth Lajos alapvető elveivel. Ő volt az, aki a szerfözlött gyöngye Kossuth Ferencet belevitte abba a politikába, amely lehetetlen föladatra: a nemzetiségi elnyomásnak a demokratikus haladással, Magyarország függetlenségének a hármasszövetséggel való összeegyeztetésére vállalkozott. Ez a politika még 48-asnak nevezte magát, de már nem volt az. Tele volt ellenmondásokkal, megoldatlan dilemmákkal. Apponyi egyéniségét kell szemügyre vennünk, hogy megérthessük.

*

*

*

En gyermekkorom óta közelről ismerem Apponyit, rokoni viszony fűz hozzá és nevelőatyámnak, Károlyi Sándornak is intim barátja volt. Teljesen kiegyensúlyozott kedély, szeretetreméltó és boldog. Apponyiban, az emberben, minden rendben van, minden a legjobban és végérvényesen el van intézve, az ő nyugalma meg nem bolygatható és tökéletes. Egy boldog gyermekkor derűs visszfénye nyugszik a férfin és az aggastyánon is. Korai és megérdemelt sikerek embere, aki a kényeztetést, amelyben része volt, azzal fizeti vissza, hogy mindenkihez akar és tud kellemes, sőt jó lenni. A legjobb értelemben gyermeki vonások vannak jellemében. Őszintén és mélyen vallásos, vallásának előírásait, az ájtatosságokat olyan buzgón és lelkiismeretesen gyakorolja, mint kevés ember. Tiszta, meleg, ösztönösen jóindulatu. Az epésség, az irigység, a féltékenység hiányzik belőle. Egész lényét valami sajátos naivitás tölti el. Édesen tud kacagni. A humornak ama keserűségnélküli válfaját, amelyet az angolok művelnek, Dickens kiegyenlítő, jóságos humorát kedveli. Szereti a gyermekeket és a gyermekes embereket. Órákig el tud játszani a kicsinyekkel, mulatságát leli és kifogyhatatlan találékonyságát mutogatja a *jeu d'esprit*-kben és zeneértő létére élvezettel hallgatja meg gróf Zichy Géza operáit. Egy nagyon komoly parlamenti szituáció

idején megállított a folyosón és kedves mosollyal azt kérdezte tőlem:

— Emlékszel a Royal Crescent kedélyes pincérére?

Sajnos, nem emlékeztem. Husz évvel azelőtt nyaraltunk együtt Brightonban és a *table d'hôte*-nél a pincér kedvesen nevetett azon, hogy Apponyi nem tudja, hogy az ananászt *pine-apple*-nek hívják.

Lelki mechanizmusa oly simán, olajozottan működik, mint kevés emberé. Rugalmassága oly nagyfoku, hogy valósággal át tud alakulni, alkalmazkodni tud idegen nyelvek, idegen hallgatóságok szelleméhez. Memóriája páratlanul szolgálja. Jól meg-alapozott klasszikus műveltsége erősíti lényének azt az alapvo-nását, hogy mindig az általánost, a lehetően széles körben érvényest, az ellenmondást nem keltőt, a tetszetőset keresi. Előadása lendületes, korrekt, gazdag, jóltagolt, de nem egyéni, azaz az egyéni mozzanatot beszédeibe, amelyek olvasva túl-általános-nak tetszenek — éppen csak hangjának és megjelenésének varázsa hozza bele. Amilyen a magyarsága, olyan a németisége (az osztrák arisztokratáink enyhén bécsies nyelvét beszéli), francia-sága, angolsága. Angolul negyvenéves korában tanult meg, olyan tökéletesen, amilyen tökéletesen mi többiek csak gyerekkorunk-ban tanulunk nyelveket. Ha az az igazi szónok, aki annak ad kifejezést, ami hallgatói lelkében él: kevés igazibb szónok van Apponyi Albertnél. Ő ösztönszerűen *nem is akar* másnak kife-jezést adni. Bámulatos, gyakran csodaszámba menő gyorsasággal találja meg a kontaktust mindennemű hallgatósággal. Nagy biztossággal érzi meg az alapszöveget, amellyel a publikum lelkéhez hozzá tud férkőzni és a megtalált szöveget mesterien használja ki. Tehetsége és publikuma néha magával ragadja őt, különösen rögtönzéseiben. Ilyenkor olyan területekre ragadtatja magát, ahová nem is akart menni. A beszéd hevében néha olyan álláspontokat foglal el, amelyek addigi nyilatkozataival ellentét-ben állnak, úgy, hogy nem egyszer kénytelen volt rögtönzött véleményei mellett kitartani. Politikai pártállásának gyakori változtatása egy nagy vezető elv hiányán kívül nyilván ebből is magyarázandó. Bizonyos, hogy Apponyiban a szónok nem egyszer elgaloppozott az államférfival. Apponyi keresi a szónoki sikert és büszke rá. Szónok-tehetségének köszöni, hogy olyan jól ismerik külföldön, mint egyetlenegy sem az élő magyarok közül. Ő az

egyetlen magyar, akit Európában és Amerikában nagyon sok ember színről-szinre látott és hallott beszélni. A nemzetközi konferenciákon azok viszik el a pálmát, akik sok nyelvet tudnak; a magyarok közül például Apponyi Albert és Schwimmer Rózsa. Az ünnepi szónok az, aki legtöbb nyelvet tud. Apponyi a született, az adott ünnepi szónok. Ő még szlovákul is tud, ha muszáj. Maga mesélte el, hogy a nemzeti ellenállás idején egyik legnagyobb szónoki sikerét aratta egy szlovák nyelven elmondott beszédével. Huszonnégy órával a szónoklat előtt mondták meg neki, hogy okvetetlenül szlovákul kell beszélnie. Lefordították neki a magyar beszédét, ő megtanulta és szinte kifogástalan kiejtéssel s az érzés hamisítatlan hevével adta elő. Az emberek sirtak.

Ez a ragyogó tehetségű, ez a puritán életű ember a legvégzetesebb befolyással volt a magyar ellenzék és különösen a 48-as párt fejlődésére. Bár élete legnagyobb részét ellenzéken töltötte, az ellenzéki vezér szerepére alkalmatlan volt és egyénisége tette alkalmatlanná. Hiányzott belőle a vehemens temperamentum. Nem birta el a tumultust, kerülte a harcot, formákat keresett, amikor harcolni kellett volna. Közpályájának megítélésében döntő az, hogy Apponyi legbelül soha sem volt igazi 48-as. Gróf Apponyi György fia valójában *mérsékelt 67-es* volt, aki azt hitte, hogy a 48-as táborból jobban meg tudja akadályozni az érzése szerint még elfogadható kiegyezés visszafejlesztését. Aki így gondolkodott: minden ragyogása ellenére sem volt alkalmas arra, hogy a 48-as politikába életet vigyen; hiszen neki magának sem volt életszükséglete a küzdelem a 48-as gondolatért. Ez mindig kiderült, valahányszor kenyértörésre került a sor, legkésőbb abban a percben, amikor az általános szólamoknak el kellett hallgatniuk és a helyzet tetteket követelt. Az nem tagadható, hogy 48 *gloire*-ja — egyetlen nemzeti *gloire*-unk, amelynek tündöklését a tömeg látta még — Apponyit is megigézte. Az ő retorikájának szüksége volt erre a *gloire*-ra és az is tagadhatatlan, hogy szebben, mint ő, kevesen tudták ünnepelni. Ez volt az, amit ő a 48-as gondolatból magának kisedett: egy dicsőséges emlék, amelynek fölidezésére az egész magyar nép rezonált. Egy igazi 48-as a forradalom emlékének szomorú tanulságait is megérezte és ebből a szomorú tanulságból vesz hajtó motívumokat a jelen harcaira. Apponyi sohasem látta át, hogy a 48-as gondolat választásra és harcra szólítja föl

a nemzetet, sohasem akarta elismerni, hogy ez a gondolat megsemmisítő kritikát gyakorol alkotmányos intézményeink működésén. Ő a nemzeti élet biológiai teljességét követelte, ami nála annyit jelentett, hogy meglevő ál-szabadságainkat és ál-intézményeinket még egy-két ál-szabadsággal és ál-intézménnyel óhajtott kiegészítve látni. A nemzeti élet biológiai teljessége legfőlebb formulák teljessége, papír-teljesség lett volna. Apponyi nemcsak hogy nem érezte tűrhetetlennek ál-parlamentarizmusunkat, hanem félreismerhetetlen kedvteléssel szolgálta e parlament és a nemzet öncsalását, az angol játékot, amely hitte és elhitette, hogy az ország dolgát az a 413 ur intézi a Sándor-utcában vagy a Dunaparton. Pedig nemcsak ott nem intézték, hanem a Szent-György-téren sem, a miniszterelnöki palotában; a császári ház és a külügyek minisztériumában intézték, Kaunitz és Metternich palotájában, a Ballhausplatzon, ahol fontos alkalmakkor összegyűlt a két miniszterelnökből és a három közös miniszterből álló ötös kabinet, amely, például, a világháborút megindító ultimátumot is elhatározta. Ebben a parlamentben, amelyről sohase felejtjük el, hogy a nemzeti szuverenitásnak már csak azért sem lehetett képviselője, mert a nemzeti szuverenitás feltételei nem is voltak a nemzet kezében, ebben a parlamentben Apponyi többszörös beszédek tudott tartani az angol parlamenti demokrácia tanulságairól, alkalmazva a magyar viszonyokra, amelyekben egy célzással sem érintette azt, hogy e tanulságoknak a mi viszonyainkra való alkalmazását — egyebet nem is tekintve — már sivár osztályválasztójogunk és korrupciónk is lehetetlenné teszi. A parlamentarizmus öncél volt neki, a parlamenti kormányzat látszatának föntartása fontosabb, mint a parlamenti kormányzat ténye, amelyet, persze, csak úgy érhattünk volna el, ha lelepleztük volna, hogy Magyarországot abszolutisztikusan kormányozzák. De ez olyan önleplezés, olyan önbeismerés lett volna, amely Apponyi zárt és derűs világképét megdönti és amelyet tőle várni nem lehetett. 1867 óta a kormányzat hivalkodó formája, a parlamentarizmus, alig felelt meg a tényleges erőviszonynak, amely az igazi kormányzók (a bécsiek) és a kormányzottak (a magyar nép) között fönnállt. Amit fölülről parancsoltak, annak meg kellett történnie; de a parlament föntartotta a nép előtt a látszatot, hogy az történik, amit ő akar. A történeti fejlődés folyamán többször meg

kellett ismétlődnie annak a helyzetnek, hogy a parlament fölmondta ezt a komplikált szolgálatot. Az ilyen helyzeteket Tisza István, az ő természete szerint, erőszakkal próbálta megoldani. Apponyi, az ő természete szerint, egy érzelmi retorikával járult hozzá nem ahhoz, hogy az ilyen helyzetek megoldassanak, hanem ahhoz, hogy eltussoltassanak.

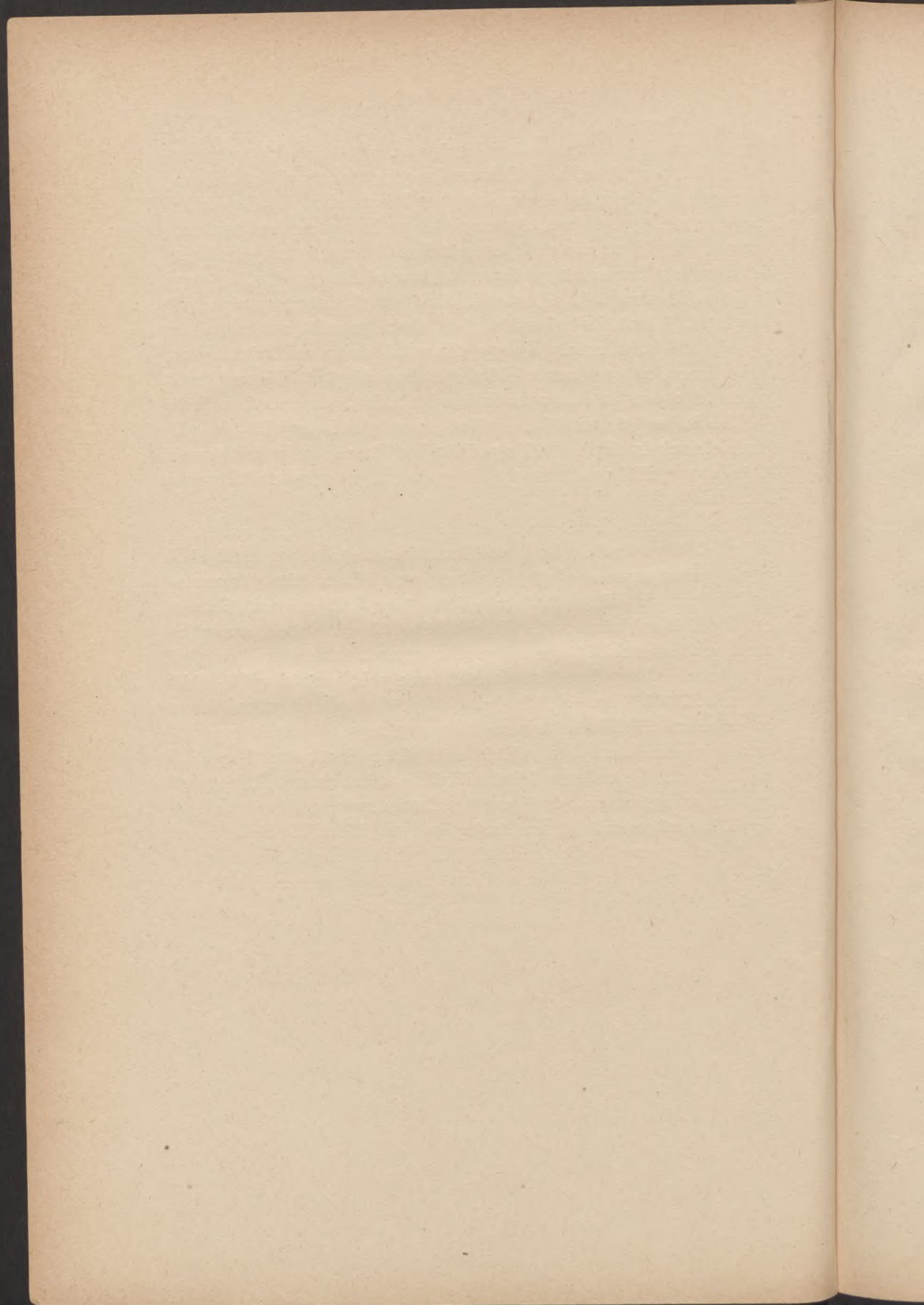
Politikai krédója, a nemzeti élet végső dolgaiban való állásfoglalása voltaképpen közelállt Tiszáéhoz. Ő is az *ancien régime*-et akarta konzerválni. Közös félelmeik voltak: rettegtek a szocializmustól és a nem-magyar nemzetektől mindaketten. Andrássy ebben a tekintetben (és hozzá doktrinér dualizmusában is) legalább olyan közel állott Tiszához, mint Apponyi, de Apponyi társadalmilag mindig sokkal jobb viszonyban maradt Tiszával Andrássynál. Azt hiszem, komolyan és hosszasan senkire sem tudott haragudni. A függetlenségi párt Kossuth- és Irányi-féle tradíciójának hatása alatt és báró Eötvös József nyomdokain (akit nagyon tisztelt) Apponyi egy bizonyos liberalizmust képviselt, amelynek azonban sohasem volt döntő szerepe állásfoglalásaiban. Ha ez a liberalizmus ellentétbe került azokkal a klerikális meggyőződésekkel, amelyekre vallásos (jezsuita) neveltetése hajlamossá tette: mindig a klerikalizmus maradt győztes. Demokráciája nagyon jellemző példája a megalkuvó, ötvenszázalékos magyar demokráciának. Szószólója volt annak az elméletnek, hogy a demokráciát Magyarországon a nemzetiségek kihagyásával kell és lehet megvalósítani. Csak némileg is következetes liberalizmusnak legalább Deák Ferenc és Eötvös József nemzetiségi programjához kellett volna elvezetnie, de a magyar hegemonia föntartásának vágya ezen a döntő ponton ránehezedett logikájára és elferdítette azt. Kiáltó ellentétben az emigrációs Kossuth szellemével, de még Deák és Eötvös törvényének szellemét is megtagadva: ez a 48-as államférfi kultuszminiszter-korában meg tudta alkotni azt az iskola-törvényt, amely nem-magyar nemzeteknek annyi keserűséget, nekünk magyaroknak annyi bajt szerzett. Apponyi ki tudta tagadni a nem-magyar népeket a népi jogok teljességéből és ugyanakkor meg tudta követelni tőlük, hogy egy magyar imperializmusért lelkesedjenek, sőt áldozzák föl magukat. Ime, a méltányosság, a megértés, amely őt szűk körben oly erősen jellemzi, erre a tágabb körre nem terjedt ki.

Meg fogjuk érteni, hogy egy ilyen természetű politikus sohasem hangsúlyozza az osztály-szemponyokat, bár semmi kétség, hogy érzi azokat. Apponyi politikája, noha beszédeiben lehetően kevés szó esik ilyesmiről, alig kevésbé nagybirtokos-politika, mint Tiszáé és Andrássyé. Ő a fiatal arisztokraták egész csoportját vonzotta, megejtő példájával, a függetlenségi pártba és ezek érdekeinek ott önkéntelenül is kifejezést adott. A nagybirtokosságnak érdeke volt a 67-es dualizmus föntartása és a német szövetség. Apponyi a német támogatás szerepét a meglevő osztályközi erőviszonyok biztosításában egészen jól ismerte és benne a német szövetség biztos támogatóra számíthatott. Az ő kurucsága egy pár külsőségen nyargaló evolucionizmus volt, amelynek jó szimboluma a honi ipar-pártoló mozgalom hamar nevetségessé hervadt tulipánja és a végeredményben csöppet sem komolyabb nemzetiszin kardbojt. Hogy e jelképek mégis annyira megfogták a magyar képzeletet, hogy, Apponyival, megállt náluk és el sem jutott a lényegig: annak valószínűen a magyar lélek egy olyan történeti tulajdonsága az oka, amely közös benne és Apponyiban. Egyik sem szeret bátran végiggondolni egy dolgot, az utolsó konzekvenciáig.

Mindenki tudja, hogy Apponyi pacifista. A pacifizmus első, idilli korszakának gondolatvilága rokonra talált Apponyi érzelmes kedélyében és ő legszebb szónoki sikereit csakhamar e kétségtelenül hálás téma körül, a nemzetközi pacifista és interparlamentáris kongresszusokon aratta. Az a kis hipokrizis, amely az amerikai trösztkirály palotájából üzött propagandában volt, nem zavarta Apponyit, sőt valószínűnek tartom, hogy ő hitt ebben a pacifizmusban. Mi vitte hát arra, hogy a világháború kitörését a hirhedt „Végrel” felkiáltással üdvözlje? Nem voltam akkor közelében, nem tudom. De ő sohasem volt az az ember, aki ki tudta volna vonni magát közvetetlen környezetének hangulata és kívánságai alól. Még azt sem tudom, hogy érzés kifejezése volt-e nála az a rosszlemékű szó vagy valami más? Apponyinak igen fejletlen a taktikai érzéke, a taktika legegyszerűbb kérdéseivel is gyakran tanácstalanul állt szemben és ebben a tekintetben sokszor mélyen alatta álló emberek nézeteihez igazodik. Talán meggyőzték róla, hogy a függetlenségi párt vezérének nagyon helyes lesz a parlamentben oly népszerű háborút kitörő lelkesedéssel üdvözlölnie. A csillogó forma megtalálását aztán nyugodtan rá lehetett bízni

Apponyira. És miután a rétor leszögezte magát a boldog elragadtatás álláspontjához, a politikusnak egész tehetségét a háboru, a német szövetség és a végsőig menő harc szolgálatába kellett szegődtetnie. Így, sajnos, Apponyi Albert is részese lett nemcsak annak, hogy a nemzetet félrevezették a háboru igazi jelentősége felől, hanem részese lett a háboru meghosszabbításának is. Apponyi tehát valóban azok közé tartozik, akik a régi Magyarország sírját megásták. Klerikális hajlandóságával akadály volt az ország olyan megújulásának, amely a nagy vihar kiállására erőt adott volna neki. A nem-magyar nemzetekkel szemben elfoglalt álláspontjának ő maga olyan intézményes kifejezést adott, amelynek emléke később is bevágta az útját a kölcsönös megértés legjobb-hiszemű kísérleteinek is. Egész ködös politikájával kerékkötője volt annak a tudatos politikának, amely Magyarországot meg tudta volna menteni.

S mindennek ellenére mondom: Apponyi, az ember, tiszteletet érdemel. Egy fenéig korrupt társadalomban a maga etikájából egy tapodtat sem engedett. Ő hitt a formuláiban, hitt a formula-politikában és hitt, mindenekelőtt, gyönyörű, majesztétikusan emelkedő és eső körmondataiban. És ha vétkezett volna, van miért megbocsátani neki. Trianonban a magyar nemzetet méltósággal képviselte és, legyőzve természetét, amely irtózott a gyűlölködő harcoktól, 1920-ban és 1921-ben föllépett a nemzetgyilkos fehér terror ellen. 1922-ben, sajnos, már megtorpant és az interparlamentáris unió bécsi értekezletén már védte Horthy rendszerét, a védhetetlent. De mégsem lehet kitörölni a történelemből, hogy ez egyszer az aggastyán adott leckét a fiataloknak a bátorságból. A végső konzekvenciát itt sem tudta levonni. Mondják, azért nem, mert fia, Apponyi György, az 1919 augusztusi napokban maga is fehér terrorista volt. Brutus, a consul hasonló esetben csak a közjót nézte. De Apponyi rómaiságának vannak határai.

V. FEJEZET

BALKÁN-VÁLSÁG
ÉS DEMOKRÁCIA

A
irán
nem
kül
And
App
vála
kal
ame
hird
egy
föhl
E
aktu
kája
feud
kere
a tör
a kö
elősz
denk
is na
Ha
tarta
a bal
nyug
sodta
nak
gazd
is biz
áthid

A két vezér: Justh és Apponyi karaktere 1912 folyamán jutott élesebb kifejeződésre a párt két ellentétes irányzatában. Az első irányzat a választójog igazán demokratikus megoldását ellenezte, a nemzetiségi kérdésben az ultrasovén álláspontot képviselte, külpolitikája pedig nem volt, hanem e részben szolgálta Andrásy Gyula mindenkori álláspontjához igazodott. Ez Apponyi és Kossuth Ferenc iránya. A másik irány és csoport a választójog széles kiterjesztését kívánta és erre a szociáldemokratákkal is szövetkezett, a nemzetiségi kérdésben volt egy kisebbsége, amely közeledett ahhoz a radikális alaphoz, amelyet Jászi Oszkár hirdetett, a külpolitikában szakítani akart a hármasszövetséggel és egy európai konflagrációt a magyar függetlenség kivívására akart fölhasználni.

Ezek közül az ellentétek közül először a *külpolitikai* ellentét lett aktuális. A Balkán-háborúk élezték ki. A hármasszövetség politikája a Balkánon is a reakció mellé állt és a török-mohammedán feudális deszpotizmust támogatta a Balkán föltörekvő, fiatal, keresztény, demokratikus államaival szemben. Tudvalevő, hogy ez a török-barát politika, amely az ifjutörökök forradalma után még a következetlenség hibájába is esett, kétszer is vereséget szenvedett: először a török, másodszor, ráadásul, a bolgár összeomlásakor. Mindenkinek éreznie kellett, hogy a Balkán-háborúk az európai békét is nagyban veszélyeztették. Rengeteg gyújtóanyag volt fölhalmozva. Ha legrövidebb idő alatt nem sikerül eltakarítani: attól kellett tartani, hogy kipattan egy szikra és — robbant. Hiszen nemcsak a balkáni események vitték közelebb a világot a háborúhoz, hanem nyugaton és keleten is nagy, nehéz kérdések halmozódtak és sulyosodtak. Legfenyegetőbbben élesedett a németeknek és vazallusaiknak az ántánt nemzeteivel való gazdasági ellentéte. Németország gazdaságilag ki akarta aknázni a török birodalmat és harcászatiilag is biztosítani akarta az utat Berlintől Bagdadig. Itt egy nagy és alig áthidalható ellentét volt adva azokkal az államokkal, amelyek már

régebben szerezték meg az ő kényelmes helyüket a jó keletinap alatt. Szabad volt-e a monarchiának vakon követnie egy köröskörül annyi ellenséget provokáló politikát? A berlin-bagdadi koncepciónak legteljesebb, legfényesebb megvalósulásától sem remélhetett a monarchia egyebet, mint azt, hogy a láncait, amelyek a német szekerhez kötik, még szorosabbra huzzák. A háboru ezt alaposan bebizonyította, de aki látni akart, már jóval a háboru előtt is nagyon plasztikusan láthatta ezt. Mi magyarok ilyenformán hatalmas nemzetek érdekeivel kerültünk ellentétbe, hatalmas nemzetek ellenséges indulatát éreztük és még hasznunk sem volt belőle. Ha föltettük, hogy jön a háboru — és melyik gondolkodó magyarnak nem kellett foglalkoznia ezzel a lehetőséggel, amikor már Oroszország ellen is mozgósítottuk hadtesteinket!? —, akkor, körülnézve házunkban, észre kellett vennünk, hogy a háboru rettenetes eshetőségére, egy bizonyos és határozott okból, a lehető legrosszabbul vagyunk föl-készülve. Ki nem egyenlített, súlyos ellentétek választottak el szlávjainktól. Annak a külpolitikának, amely ellenségünk-ké tette az orosz, volt folyománya a merev 67-es dualizmus, amelynek, ameddig a monarchiára nehezedett, meg kellett akadályoznia minden megértést, minden békés szabályozást — nem csak a szlávokkal, hanem a többi nem-magyar és nem-német nemzettel is. Az ántánt valóban kíváncsnak érezte a monarchia demokratikus alapon való föderalizációját. De ezzel akkor még korántsem akarta gyöngíteni a monarchiát: csak azt kívánta, hogy a monarchia ne legyen a német imperializmus vak eszköze. S ha a magyarokat ellenségének érezte, csak addig és annyiban érezte annak, ameddig és amennyiben ők voltak főpillére a monarchia germanofil politikájának.

Aki érezte, hogy jön a háboru, aki tudta, hogy a háboru kimenetele végzetes lehet, annak, ha magyar volt, nem volt szabad haboznia. Hogy' kerülhettük volna ki a háborut? Ugy, hogy a monarchia belép a német-ellenes szövetségbe. Ebben az ugrásban egy külön akadályozott: a dualizmus. Föderalizálnunk kellett tehát, hogy a monarchia fölszabaduljon a porosz befolyás alól, nekünk magyaroknak pedig föderalizálnunk kellett abból a sajátosan magyar okból is, hogy a föderalizáción keresztül Kossuth Lajos szeparatistikus, demokratikus és szociális irányú politikájához közeledjünk. Az nem lett volna baj, ha a föderalizáció megerősíti Ausztriát is. Ilyen

Ausztriával Magyarországnak kevesebb lett volna az ellentéte. S mivel Magyarország jövőjét egészségesebb külpolitikával kellett biztosítani és egy ilyen külpolitikának az egész monarchia új, föderalisztikus alapon való átépítése volt a feltétele: magyar szempontból kívánatos volt minden, ami ezt az új külpolitikát előmozdítja. Az bizonyos, hogy, ha volt eszköz a monarchia regenerálására, csak a föderalizáció volt az. Kérdés, persze, hogy nem jött volna-e később már 1912-ben vagy 1913-ban is? A magyar nép szempontjából föl lehet vetni a kérdést, nem ad-e föl a föderalizáció terve tulságosan és fölöslegesen sokat a magyar nép szerzett jogaiból, megérdemelt és tartható történelmi pozíciójából? Nos, erre az a feleletem, hogy egy, a szó igazi értelmében demokratikus Magyarországnak, olyan Magyarországnak, amely évtizedek óta a nyugati országokkal áll egy fokon demokrácia tekintetében, talán nem is kellett volna teljes átföderalizálódásra gondolnia. De hiszen ez a demokrácia hiányzott Magyarországon. Ez a hiány végzetes volt, mert a demokrácia nemcsak az elnyomott nemzetek és az elnyomott osztályok joga volt (ezeknek az érdekei mindig párhuzamosan haladtak, hiszen az uralkodó osztályok, amint már többször megállapítottuk, mindakettőt elnyomták), hanem az ország megerősítésének követelménye, függetlenségének első föltétele is. Csak erősebb ország követelhetette sikerrel függetlenségét és erősebbé csak demokratikus ország válhatott. Nem mondom, hogy demokráciánk, ha idejekorán megvalósítjuk, ha nem Tisza Kálmánunk van, aki, éppen úgy, mint vele egyidőben Bismarck és Taaffe, tizenöt drága esztendő t a menthetetlen feudalizmus megtámogatásával tölt el, hanem van egy demokratikus politikusunk, aki ez alatt az idő alatt, Kossuth művét folytatva, kiépíti itt a demokrácia alapvető intézményeit, — nem mondom, hogy demokráciánk kikerülhetne vagy fölöslegessé tehetné volna a föderalizációt, hogy az a demokrácia szükségképpen centralisztikus lett vagy csak lehetett volna is. Az általános választójognak ha nem az első, hát a második képviselőházába 49 százalék nem-magyar képviselő kerül és ez a képviselőház bizton megvalósítja a nemzetek autonómiáját, mert a nemzetiségi demokrácia Magyarországon ezt jelenti. Igen! — de akkor mi magunk csináltuk volna meg azokat az autonómiákat, jószántunkból, kényszer nélkül. Ez nagy különbség! Egyszer az autonómiának meg kellett jönnie és amint

silány és nevetséges strucc-politika volt az, amely nem merte vagy nem akarta látni, hogy mi jön, bölcs és előrelátó csak az a politika lett volna, amely azt, aminek el kellett következnie, fölkészülten és idejekorán maga veszi kezébe, hogy megvalósítsa.

1910-ben, amikor a választójog kérdésében még Tisza szenvedélyes érvelésének hatása alatt állottam (csak, amint megírtam, a titkosság követelését tartottam fenn vele szemben), ő kifejtette nekem, hogy előbb a huszmillió magyar állampolgár nem-magyar felét is meg kell magyarosítani és csak akkor, ha ez megtörtént, lehet és szabad beszélni demokráciáról Magyarországon. Ez következetes álláspont volt, de nyilvánvalóan keresztülvihetetlen. Meddig akarta Tisza a közel tizmillió nem-magyart kívánságai és nyilván érdekeik ellen is kormányozni? (A tizmillió magyarról, akiknek szépen várnia kellett volna Tisza demokráciájára, nem is szólva.) Ha Tisza akarata marad az ur, már ennek a programnak alapján sem lett volna soha demokrácia Magyarországon. Márpedig ez a program csakugyan irányította Tisza lépéseit!

De hát egyáltalában volt remény arra, hogy a nem-magyar nemzetek belátható időn belül megmagyarosodnak? A magyar faj beolvasztó képessége azokban a korokban, amelyekhez a történeti kutatás eszközeivel hozzáférünk, nem éppen nagy. Napjainkban azt látjuk, hogy vonzást gyakorol a németekre és a zsidókra, de ezek a fajok mindenhol hajlamosak a más fajokhoz való simulásra. Látjuk ellenben azt is, hogy, például, a románok rohamosan tudták elnyelni a magyarság erdélyi szigeteit és szigetekeskéit. Ha Jászi nagy könyvét a nemzeti államok kialakulásáról és a nemzetiségi kérdésről figyelemmel áttanulmányozzuk, a nemzetek áthasonulásának egyetlenegy igazán nagyszabású példáját sem fogjuk találni az ujkorban. A hetvenmillió német nemcsak az egymillió lengyelt, de a kétszázezer dánt sem tudta beolvasztani. Olyan hatalmas, csak a római impérium méreteihez hasonlítható birodalom, mint az angol, a gyakorlatban teljes nyelvegység ellenére sem birta fölszívni a kis Írországot. Franciaország megnyerte az elzásziakat és meglehetősen el is franciásította őket, mert a demokrácia nagy intézményeivel és a forradalom felejtethetetlen emlékeivel ajándékozta meg őket. Minden egyéb nemzeti amalgamizálódás az ujkor elejére esik, amikor a királyság a hanyatló hűbériséggel folyó küzdelmében a nyelvvel együtt meg-

alkotja a nemzeti egységeket is. Nem; a magyarosítás terve kilátástalan volt. Az egyetlen eszköz, amellyel a biztos kudarc kilátása nélkül meg lehetett volna kísérelni, a teljes demokrácia: de a demokrácia a nem-magyar nemzeteknek a XIX. század utolsó negyedében elért fejlettségi fokánál már ellentétbe került a magyarosítás követelményével. Elkéstünk a demokráciával és ezért elkéstünk a magyarosítással is. S mindenképpen abszurdum volt: demokrácia nélkül magyarosításra még csak gondolni is!

Andrássy Gyula és Apponyi Albert a nemzetiségi kérdésben szakasztott úgy gondolkodtak, mint Tisza István. De Tisza következetesebb volt náluk. Ő *minden* demokrácia elől mereven elzárkózott. Andrássy és Apponyi azonban kacérkodtak a demokráciával. Ez az ő szempontjukból a tűzzel való játék volt. Apponyi szemében az ország két részre vált, mint valami torta: magyarokra és nem-magyarokra. A magyaroknak, kivált elvben, hajlandó lett volna megadni azokat a jogokat, amelyeket a nem-magyaroktól mereven megtagadott. E részben még ő is, az érzékeny, a finom, a tapintatos, elvesztette érzékét az iránt, hogy miről szabad beszélni hangosan, miről nem és beszédeiben sem csinált titkot az ország polgárainak felével szemben táplált jogfosztó szándékából. Valóban: összeesküvés folyt a fórumon a nem-magyar nemzetek ellen, de az összeesküvők nem várták meg az éjszaka sötétjét, nem kötöttek álarcot, még csak hangjukat sem eresztették le, hanem nyílt arccal, fényes nappal és főnyszóval konspiráltak. Nem lehet ezt mással megmagyarázni, csak azzal, hogy azt hitték: mindenki rendjén valónak találja a dolgukat! Egy évvel a háboru előtt, a Tisza—Némethy-féle választójogi javaslat vitájában, — de mit mondok? a háboru kellős közepén, amikor az ellenség céljait már világosan kellett látni, a Vázsonyi-féle választójogi törvényjavaslat tárgyalásakor, 1917-ben és 1918-ban, nyíltan úgy beszélt a magyar képviselőház, mintha magától értetődne még a nem-magyar nemzetek számára is, hogy ők a hazának másodrendű polgárai! Akit az Isten el akar veszejteni, előbb elveszi az eszét.

Justh Gyula, aki tisztán látta mindezt, betegsége miatt a függetlenségi párt aktiv vezetésétől visszavonult. Ezzel a függetlenségi gondolat harci ereje meggyöngült, a függetlenségi párt harcos szárnya vezér nélkül, árván maradt volna olyan időben, amikor

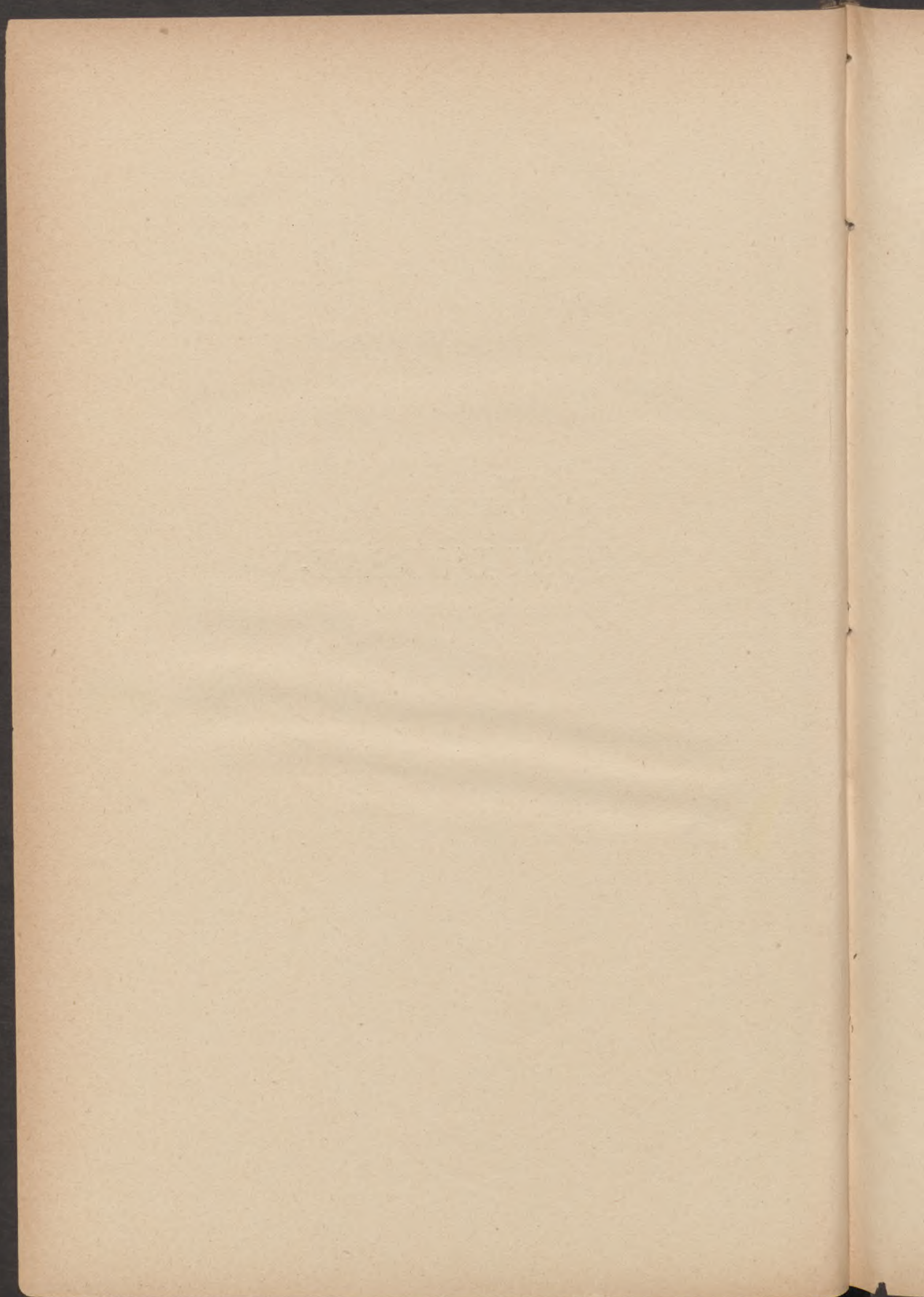
az 1912 június 4-i parlamenti csíny a munkapárt szándékai felől már nem hagyott semmi kétséget és annak a nagy európai konflagrációnak felhői is tornyosodtak, amelyben, mi úgy tudtuk, a függetlenségi pártnak történeti föladatát kellett elvégeznie. Ebben a helyzetben az én igyekezetem az volt, hogy a függetlenségi gondolatnak a szétszakadt függetlenségi pártokba szóródott híveit újra egy pártba egyesítsem. Hogy helyes volt-e az egyesülés a langyos Kossuth Ferencsel és az ingadozó Apponyival? Ha én nem csinálom meg a fuziót velük, megcsinálja Andrássy. És kétségtelen, hogy ebből a másik fuzióból, amely nem balra, hanem jobbra történt volna, nem a függetlenségi gondolatnak lett volna haszna. Amikor a fuzió visszavonhatatlanul létrejött, Apponyi eljött hozzám, egy fotelbe rogyott és azt mondta:

— Nem tudom, nem életem legnagyobb baklövését követtem-e el?!

Az egyesült függetlenségi párt fiatalságom ellenére elnökének engem választott meg. Soha a neheztelésnek nyomát sem éreztem ezért Apponyinál. A párt akcióira való befolyásomat meglehetősen korlátozta egy elnöki tanács, amelyben a fuzionált függetlenségi árnyalatok képviselői a régi pártarányok szerint foglaltak helyet; Justhon, Apponyin, Kossuth Ferencen kívül Bakonyi Samu, Sággy Gyula, Földes Béla és még többen ültek ebben a tanácsban. Az én céloom röviden ez volt: keresztülvinni a függetlenségi programot és megszerezni számára az elnyomott osztályok és nemzetek szövetségét. Harc közben a küzdelem súlypontjának a közjogi térről önmagától a szociálisra és a külpolitikaira kellett áttevődnie. Az első bukaresti béke után voltunk s a két Balkán-háború komoly tanulságai nagy erővel dobták napirendre minden függetlenségi politikának elengedhetetlen posztulátumát: fölszabadításunkat a porosz befolyás alól.

VI. FEJEZET

A QUAI D'ORSAY-N

1913 őszén érkezettnek láttam az időt és érettnek, nagyon is érettnek a helyzetet ahhoz, hogy megkíséreljem a magyar nemzet közelítését azokhoz a nemzetekhez, amelyekkel azt a porosz szövetségnek egy napon óhatatlanul konfliktusba kellett bonyolítania. A Ballplatz a két Balkán-háború során egyenesen ellenséges attitűdöt foglalt el Szerbiával szemben és Oroszország mindannyiszor Szerbia mögé állott. A háborút, Németország fenyegető föllépése következtében, még ez egyszer el lehetett kerülni. De a megalázott Szerbia ellenségünk maradt s az orosz katonai klikk revánsért lihegett. Ha volt egy párt, amely el merete vállalni a nehéz kötelességet, hogy tette váltsa a magyar nép tökéletesen békés, háborúra álmában sem gondoló akaratát: ennek a pártnak valamilyen uton a szláv vezérhatalommal kellett megérttetnie a szándékait. A függetlenségi pártnak semmiképpen sem lett volna könnyű a cári Oroszországhoz közelednie. *Világos* emléke állt közöttünk. Az orosz parlamenti pártok valamelyikével venni föl az érintkezést a dolgok ennyire előrehaladt stádiumában: azért sem volt ajánlatos, mert hiszen Oroszországban a дума ellenére is az abszolutizmus kormányozott. A дума valóban nem akadályozhatta volna meg a háborút. De hogy' jussunk el Pétervárra? A Balkán-háború idején Franciaország és különösen a francia miniszterelnök, Poincaré nyilvánosan mérséklő befolyást gyakorolt az orosz kormányra és a francia kormány józanságának bizonyára része van abban, hogy már akkor nem tört ki a háború. Ha Oroszország a kettesszövetségnek ama tagja volt, amelynek érdekei nyilvánvalóan a monarchia ellen irányultak, Franciaország viszont határozottan nem a monarchia, hanem elsősorban Németország ellen csinált frontot. A monarchiához mindig türhető viszonyt tartott fenn. Függetlenségi harcainknak sok tradíciója Franciaország irányába mutatott. Ezek a harcok a XVII. és XVIII. század folyamán azokba a háborúkba voltak beágyazva, amelyekben a Bourbonok és a Habsburgok az európai főhatalomért

verekedtek. 1795-ben a magyar jakobinusok Párisra függesztett szemmel haltak meg a Vérmezőn. 1809-ben csak (mint annyi más ponton) XIV. Lajos nyomdokaiba lépett Napoleon, amikor felejthetetlen proklamációjában felszólította a magyar nemzetet, hogy gyűljön össze Rákos mezején és válasszon független királyt. 1848-ban a párisi februári események hatása alatt kitört magyar forradalom is sokáig számított francia segítségre és ezt a reményét csak akkor adta föl, amikor 1849 januárjában megjött a híre annak, hogy nem Ledru-Rollin, hanem Louis Napoleon herceg lett a köztársaság elnöke. III. Napoleontól, akivel Kossuth személyesen tárgyalt, sokáig sokat várt az emigráció. A harmadik köztársaság idejében idősb Ugron Gábor keresett közeledést francia politikai körökhöz, nem éppen szerencsés auspiciumok között.

A francia tőke, amely szigorúan a Quai d'Orsay kívánságaihoz igazodott, már évek óta visszavonult a monarchiától és, természetesen, Magyarországgal sem tett kivételt. Én, ismerve a francia tőke és a francia kormányhatalom erős összefüggéseit, egyszerre kerestem az utat mindakettőhöz. Komoly alapot akartam adni külpolitikai programomnak és egy tüntetéssel akartam hangsúlyozni a függetlenségi párt külpolitikai fordulásának komolyságát. Már egyedül azzal, hogy önálló s hozzá a Ballplatzéval ellenkező irányú külpolitikai akcióra készítetem a függetlenségi pártot, súlyosabb tartalmat reméltem adni neki, ki reméltem ragadhatni egy, a falu tornyán túl nem látó politikából. Kikerülni a háborút, vagy, ha kikerülni nem lehet, kivonni belőle Magyarországot, vagy, ha ezt sem lehet, legalább megmenteni attól, hogy saját érdekei ellen háboruskodjék: ez olyan nagy cél volt, hogy állandó szemmeltartása, várakozásom szerint, erőt kellett, hogy öntsön a függetlenségi párt meg-megtorpanó soraiba. A függetlenségi pártnak, annyi kudarc után, sikerre volt szüksége és én ezen az uton láttam a sikert. A francia barátság megszerzésének célja nem volt olyan távoli, olyan elméleti cél, hogy elérésére ne kellett volna megfeszíteni java erőinket, hogy elérésétől ne lehetett volna várni a párt belső megerősödését és, amire nagy szükség volt, népszerűségének felululását.

Nemcsak az oroszokhoz, hanem, bármilyen nehezen hihetőnek látszik, saját szlávjainkhoz is Párison keresztül vezetett út. Önekik ott barátaik, erkölcsi hitelük volt, másrészt hallgattak is Párisra.

A szerbekre, csehekre egy város kulturája sem gyakorolt vonzóbb hatást, mint Párisé. Ám hiszen ebben a tekintetben a mi fiatal nemzedékünk sem maradt el a monarchia szlávjai mögött. Hogy mit jelent az én nemzedékem magyarjának Páris, azt Ady Endre Páris-verseiben, ezekben a szenvedélyes szerelmi vallomásokban, klasszikus érvennyel fejezte ki.

Párisba akartam tehát menni és Párisba vinni a függetlenségi pártnak velem tartó képviselőit, hogy e politikai látogatással fordulatot adjak először a párt s aztán az ország politikájának. Apponyi Albert ehhez a tervhez nem járult hozzá. Ő azt tanította, hogy Magyarország függetlenségét csak legális, csak parlamenti uton lehet és szabad kivívni. Apponyinak ez a merev, doktrinér álláspontja elméletnek is bizonyára helytelen. A függetlenségi eszme a főnnálló renddel szemben forradalmi eszme volt és, hogy megvalósítása legális, parlamenti uton nem képzelhető, azt, ha más nem, hát a koalíció rezsimjének története megmutatta. A legális uton kivívandó függetlenség valóban fából-vaskarika volt. De Apponyinak ebből az önmagának ellenmondó álláspontjából az következett, hogy nem szabad ugynevezett *magyar kérdést* csinálni, nem szabad a magyar ügyet az európai politika piacára vinni, a magyar függetlenségért való agitációnak nem szabad túllépnie az ország határait, mert különben: a magyarság önmagát alacsonyítja le politikai joggal nem bíró nemzetiséggé. Apponyi szerint, tekintet nélkül arra, hogy mily arányban áll a magyar papiros-szuverenitás a valóságos magyar szuverenitáshoz, kifelé mindig hangsúlyozni kell, hogy Magyarország tökéletesen egyenrangú Ausztriával és államnak éppen olyan szuverén, mint az. Kifelé, szerinte, soha nem volt szabad tágitanunk attól, hogy a közös külügyminisztérium és a közös követségek éppen úgy képviselik a magyar államot, mint az osztrákot. Nem tudta volna Apponyi, hogy a paritás a külügyekben igazán csak formailag, csak jogilag van meg, valósággal azonban ezekbe a külügyekbe a magyar politikának édes-kevés beleszólása van? Senki közülünk nála jobban nem tudta ezt. De ez az ő álláspontját nem befolyásolta. Ennek az álláspontnak a politikai, tehát gyakorlati következménye az volt, hogy valameddig a magyar külpolitika csak a közös külpolitikai szerveken, tehát Ausztrián keresztül, vagyis ugyszólván sehogysem érvényesülhetett, addig a magyarok mindig

mint germanofilek szerepeltek. Ez ellen Apponyinak nem volt kifogása. Lehet, hogy ha a monarchia külpolitikáját, a porosz gyámság elfogadását, nem helyesli, kevésbé féltékenyen őrzi a közjogi fikciót, amely el akarta hitetni a külfölddel, hogy a magyarság külpolitikailag is szuverén, holott — éppen e hamis fikció föntartása következtében — külpolitikai akaratának nem hogy keresztülvitelére, de még nyilvánítására, sőt még csak megformálására sem volt módja. Aki, mint én, félt attól, hogy a magyarság a németek számos ellenségének szemében germanofil-számba mehetne, az, természetesen, a külföld előtt is be akarta bizonyítani azt, hogy külügyi képviseletünk szervei csak fikcióval nevezhetők közös szerveknek és hogy az a hang, amely e szerveken át szól a világhoz, egyáltalában nem hangja a magyarságnak. Az ellentét, amely engem ezen a ponton választott el Apponyitól, nagyon éles volt. Én igenis szükségesnek tartottam, hogy a függetlenségi párt, amely amugy sem állt a 67-es kiegyezés alapján, nem törődve üres közjogi fikciókkal, állásfoglalását rendelje alá olyan külpolitikai taktikának, aminőt a függetlenségi eszme, ha igazán meg akarjuk valósítani, parancsolóan követel. A csehek, a délszlávok ekkor már nagyon erősen hangsúlyozták külön nemzeti akaratukat kifelé. Nekünk sem lehetett más módszerünk és velük kooperációra kellett törekednünk. Ez a kooperáció szándékomban is volt.

1913 novemberében Párisba utaztam, hogy a francia közeledés kezdeményező lépéseit megtegyem. Tapogatózásaimban támogatott rokonom, Melchior de Polignac. Gróf Melchior Polignac, Melchior Polignac márkí nagybátyja, többször járt Magyarországon is, barátjának, Justh Zsigmondnak, az írónak, Justh Gyula korán elhalt testvérének társaságában, akivel együtt Makón antik mintára népszínházat próbáltak alapítani; Polignac szerette a magyar népet, Petőfit fordította és ismerte egy kissé a viszonyainkat. Régi összeköttetéseimet fölujtva és ujakat szerezve a pénzügyi és ujságírói körökben, már ekkor megpróbáltam megnyerni azokat, akiknek véleményét és befolyását fontosnak kellett tartanom, egy magyar-francia közeledés gondolatának. Levelet irtam a miniszterelnöknek, Poincarénak és kértem, fogadjon, hogy „a magyar politikáról a külpolitikával való szoros kapcsolatában” beszélhessek vele, mert „erről a tárgyról Franciaországra és

Magyarországra nézve fontos mondanivalóm volna“. Poincarét, amikor ezt a levelet megírtam, egyszer láttam csak, a párisi osztrák-magyar nagykövetség ebédjén, 1913 tavaszán. A miniszterelnök tudta rólam, hogy a magyar ellenzék egyik vezére vagyok. Levelemben arra kértem, hogy ha bővebb részleteket akar megtudni személyemről, forduljon rokonomhoz, Polignachoz. Poincaré a Polignac-családot régebben rendkívül értékes jogi tanácsokkal látta el. Mielőtt Poincaré válaszát megkaptam volna, haza kellett utaznom Pestre és onnan írtam márki Polignacnak a magyar helyzetről, fölhatalmazva őt arra, hogy közléseimet, ha jónak látja, juttassa a francia miniszterelnöknek is tudomására. Megírtam neki, hogy érteném Poincaré tartózkodását velem szemben, mert hiszen ő feltételezheti azt is, hogy politikai csapdát állítok neki; még a bizalmatlansága sem bántana; a politika nem lovagi torna és ha valahol szabad gyanakvónak lenni, hát a politikában mindenestre szabad. A külpolitikai helyzet, írtam neki, nagyon feszült. A német kancellár beszédei a bécsi köröket igen bizakodó hangulatba ringatták. Ezenkívül egy törvényjavaslatot akarnak keresztülhajtani a kormánynak háboru esetére adandó rendkívüli hatalomról. Ha ez törvény lesz és ezt a törvényt alkalmazzák, ez a magyar alkotmány fölfüggesztését jelenti. A törvényjavaslat nemcsak háboru, hanem háborus veszedelem esetére is rendkívüli hatalommal ruházza föl a kormányt — és hogy mikor fenyeget háboru veszedelme, azt a kormány maga ítéli meg. Ebben a levelemben közöltem Polignac-kal, hogy (1914) januárban három hetet szándékozom Párisban tölteni és, ha a miniszterelnök úgy kívánja, akkor láthatnók egymást.

Közben Poincarét a francia köztársaság elnökévé választották. Befolyása ezáltal nem kisebb, hanem lehetően még nagyobb lett.

Megkaptam az értesítést, hogy az elnök fogadni fog és elutaztam Párisba. A párisi osztrák-magyar nagykövetségen már megtudták valahogy, hogy Poincaréhoz készülök s nagy idegesség fogta el őket. Az urak el akarták velem hitetni, hogy a köztársaság elnökéhez kizáróan rajtuk keresztül vezet az út.

Megleptem őket azzal a kéréssel, hogy érdekemben ne járjanak közbe. A meghívó akkor zsebemben volt már. Az elnök este fogadott az Elysée-palotában. Vagy hat szobán és több titkáron keresztül érkeztem dolgozójába. Óriási, gyönyörű Louis XIV.-

íróasztal mögött ült. Az audiencia külsőségei egészen fejedelmiek voltak. Mondhatom, több ceremóniával folytak le, mint Károly király audienciái.

Kifejtettem az elnöknek, hogy lépésem célja: tájékozódni arról, mi az ő véleménye Magyarországról és arról a szerepről, amelyet Magyarország jelenleg a hármasszövetséggel szemben játszik. Magyarország e percben nagy belpolitikai válságon megy keresztül. Ezt a válságot nem kizáróan a június 4-i parlamenti csíny idézte elő, amelynek eleinte egyetlen bevallott célja az volt, hogy keresztül-erőszakolja a védőerőtörvényt, hogy ugyyszólván belecsempéssze azt a törvénytárba és amelynek szerzői, nem elégedve meg ezzel a sikerrel, tovább is lábbal tiporják a parlamentarizmus elemi követelményeit: — ezt a válságot a Balkán-háború is okozta. Magyarország olyan fordulópontra jutott, ahol döntenie kell arról: hova álljon. Az ellenzéki pártok eljutottak oda, hogy belátták: az ujraservezkedés ideje bekövetkezett. Amikor gróf Tisza a parlamenti csínyjét végrehajtotta, az események előtérbe tolták személyemet. Az eszme, egy pártban egyesíteni az ellenzéki pártokat a parlamentarizmus szabályait lábbal tipró kormánypárt ellen, az enyém volt. Jelenleg azon igyekezem, hogy új pártot szervezzek új programmal, amely a különböző ellenzéki pártok differenciáit föloldaná és egyetlen pártban egyesitené őket.

Azt szeretném, hogy ez az új párt állást foglaljon a hármasszövetség ellen és a hármasszövetség felé közeledjék; megszabadulni a német befolyástól és keresni a megértést a Balkán-államokkal: ime, a tervezett új program alapja. Ezt a célt főleg Ausztria és Magyarország vámközösségének megszüntetése útján próbálnám elérni. A vámközösséget azért kívánnók megszüntetni, hogy barátságos kereskedelmi szerződéseket köthessünk a Balkán-államokkal; ezeknek a szerződéseknek, gazdasági eredményeiken kívül, később fontos politikai következményei is lehetnének.

Ez volna az első lépés. De hogy ezt az első eredményt elérjük és hogy ugyyszólván csak el is kezdhessük ezt a politikát, Magyarországnak pénzügyi szempontból is föl kellene szabadítania magát Ausztria gyámsága alól, direkt összeköttetésbe kellene lépnie Franciaországgal, amelytől a szükséges tőkét megkaphatná. Egypár évvel ezelőtt, *ebben* az irányban, már történtek kísérletek Wekerle magyar miniszterelnök részéről Pichon urnál; sajnos, Wekerle bukása ezeknek a kísérleteknek a sikerét meghiúsította.

A párt, amelyről szóltam, még nem alakult meg, programja is függőben van még. Nem is tudnám elszánni magam ilyen fontos lépésre, ha Franciaország és esetleg Oroszország részéről biztatást nem nyernék. Megmondtam az elnöknek, hogy, amikor őhozzá jöttem, nem ringattam magam abban a hiu reményben, hogy mindjárt végleges választ kaphatnék tőle, mert teljesen átéreztem, hogy ilyen választ első hallásra nem adhat. Volt azonban, folytattam, másik ok is, amiért őt felkerestem. S ez az ok az, hogy, ha lehetne, az ő személyén keresztül óhajtanék érintkezést találni a szláv, illetőleg az orosz politikusokkal és politikával.

Hogy miért kerestem ezt a kerülő utat, ahelyett, hogy egyenesen oda tartanék, ahova jutni akarok, annak, mondtam, kényes természetű oka van, amelyet elég nehéz megértenie annak, aki nem ismeri a magyar közvéleményt. Mi magyarok nem tudjuk elfelejteni, hogy 1849-ben az oroszok segítségével vertek le minket. Ez az eredete az ellenszenvnek, amellyel a szlávok iránt viseltetünk. A bécsi politika különben mindig ügyesen kihasználta ezt az érzést és állandóan az volt az igyekezete, hogy egymás ellen uszítsa a szlávokat és a magyarokat s a gyűlölet tüzét ne hagyja kialudni. Ezért nagyon nehéz nekem bármely ausztriai szláv párttal összeköttetésbe lépnem. A magyar közvélemény ezt még nem értené és, főleg, nem bocsátaná meg. Ezért van az, hogy csak Franciaországon, majd Oroszországon keresztül kereshetem azt az összeköttetést, amelyet egyenes uton nem érhetnék el anélkül, hogy az ennek az új politikának megértésére kellőképp még elő nem készített magyar közvélemény ellenem ne forduljon. Az európai feszültség egyre valószínűbbé teszi, hogy nagy európai háború előtt állunk és ebben a háborúban a monarchia a német érdekek szolgálatában fog állni. Ha Ausztria vagy, jobban mondva, a hármasszövetség győzelmesen fejezné be ezt a háborút, Ausztria-Magyarország még inkább, gazdaságilag és politikailag, Németország filiáléjává válnék. Ámde e fokozott gazdasági függőség következtében az osztrák iparnak más piaca alig maradna, mint Magyarország és ez az amúgy is fejletlen magyar iparra nézve végzetessé válnék. Politikailag Ausztria végképp elnyomna bennünket, alkotmányunkat végleg elvenné tőlünk, amint azt különben már meg is kezdte.

Minthogy tehát semmi jót nem várunk a győzelemtől: mi magya-

rok minden erővel a háboru ellen vagyunk. Ha ki tudjuk kerülni ezt a háborút, a legnagyobb energiával rá akarjuk vetni magunkat olyan politikára, amely megszabadít Ausztriától. Ezt a politikát szolgálja az általános választójog is, amelyet mindenekelőtt követelünk.

A számításunk egyszerű. Ha gazdaságilag függetleníteni tudjuk magunkat Ausztriától és, főleg, ha politikailag meg tudunk egyezni a szlávokkal: nyert ügyünk van. Mindaddig ezzel a politikával nem volt sikerünk, és éppen azért nem, mert nem akartunk a szlávokra támaszkodni és kizáróan a magunk erejére utalva gyöngék voltunk. Egy dunai vagy balkáni konföderációban mi magyarok mindig külön szerepet fogunk játszani, mint ha megmaradunk Ausztriánál.

A hármasszövetség jelenleg még fönn tudja tartani a germán fajoknak és Romániának azt a láncát, amelyet Németország, az osztrák-németek, Magyarország és Románia alkotnak és amely lánc megakadályozza az északi és déli szlávok egyesülését. Berlinben is, Bécsben is nagyon jól tudják, hogy ennek a láncnak egyik legértékesebb láncszeme a magyar faj, amely a románokat a germán fajokkal összeköti.

Ha Magyarország ezt a láncot megszakítaná, Ausztriának teljesen lehetetlen volna háborút viselnie a szlávok ellen. De ezzel már ma is sokat kockáztatna, mert hiszen az osztrák-magyar hadseregnek nem kevesebb, mint 60 százaléka szláv-román fajokhoz tartozik; a magyar csapatok 20, a németek szintén csak 20 százalékot tesznek ki.

Az 1867-es kiegyezés azon a gondolaton alapszik, hogy Ausztriában német, Magyarországon pedig magyar politikát fognak csinálni. De az ellenkezője történt. Ausztria hamar megértette, hogy, ha szabad fejlődést engedne a magyaroknak, a monarchia súlypontja áttevődne Bécsből Budapestre, amaz egyszerű tény következtében, hogy Ausztriában csak 24 százalék német él, s a többi 76 százalék más nemzetekhez tartozik, de ebből a 76 százalékból 66 szláv fajtájú, — Magyarországon pedig 51 százalék a magyar és csak 49 százalék más fajtájú. A kiegyezés alapeszméje tehát, amely lehetséges volt Magyarországon, nagyon is problematikus volt Ausztriában. A bécsi politika hiúságában nem tudta elviselni azt

a gondolatot, hogy a monarchia súlytadó eleme Magyarországon legyen; sőt még elő is segítette a szlávok fejlődését, hogy az ő segítségükkel ellensúlyozza Magyarország befolyását.

Ezzel az esztelen politikával sikert, sikernél is többet ért el; olyan jól sikerült az neki, hogy ebben a percben megoldhatatlan problémával áll szemben. Ausztriának ma talán nem volna nehéz elnyomnia Magyarországot, ellenben nagyon nehezen tudná kielégíteni a szlávok nemzeti követeléseit. És most, egy merész fordulattal, velünk magyarokkal szeretné elnyomtatni a szlávokat. Csak-hogy mi nem állunk kötélnek.

Nagyon egyszerűen és kissé nyersen adtam elő az elnöknek ezeket a gondolatokat. Megkértem, hogy, az ügy érdekében, tartsa titokban, amit mondtam neki.

Vagy másfél óráig tartott az audiencia. Tulajdonképpen célomat elértem. Előadtam annak az embernek, akitől talán leginkább függött a siker, egész tervemet és ő megértette és nem ellenezte azt. Poincaré jelentékeny benyomást tett rám. Azt mondhatnám róla, hogy ellentéte a gascogne-inak, igazi lotharingiai. Rendkívül szabatosan és választékosan beszél. A középeurópai kérdések egész komplexumában nagy tájékozottságról tett tanúságot. Amikor azt kérdeztem tőle, hogy beszélhetek-e tervem pénzügyi részéről Caillaux akkori pénzügyminiszterrel, az elnök olyasmit felelt, hogy jó lesz, ha Caillaux-val szemben nem gombolkodom ki teljesen.

Ez után az audiencia után az én tervem első etapjának sikere legelsősorban attól függött, hogy a francia politikusokat és tőkéseket meg tudom-e nyerni. Mulhatatlan fontosságu volt, hogy a francia tőke jöjjön Magyarországra és lassan szorítsa ki az ott német érdekeket szolgáló Rothschild-csoportot. Konkrét tervem az volt, hogy Budapest székesfővárosnak próbáljak valamely francia pénzcsoporttól nagyobb, 100 millió frankos kölcsönt szerezni, szociálpolitikai beruházások céljaira, amely kifejezetten mint a magyar 48-as képviselők közbenjárására engedélyezett hitel szerepelt volna. Magyar vidéki városoknak ugyanakkor 240 millió frank értékű kölcsönt óhajtottam szerezni. E kölcsönök lekötésével egyidőben magyar függetlenségi képviselők egy csoportja utazott volna Párisba és Páris városának vendége lett volna. A házat, amelyben a száműzetés első éveiben II. Rákóczi Ferenc lakott, emléktáblával akartuk ellátni és az ünnepek során, amelyekkel

a magyar függetlenségi képviselők fogadása járt volna, ezt az emléktáblát akartuk leleplezni.

Gróf Szécsen Miklós, a monarchia párisi nagykövete s az egész követség ugyancsak bosszankodott az audiencia miatt, amelyet nem sikerült megakadályozniok és amely a monarchia hivatalos diplomatait igen kellemetlenül érintette egyéb okokon kívül azért is, mert a berlini lapok erősen foglalkoztak vele.

Március és június során folytattam tárgyalásaimat francia közgazdászokkal, publicistákkal és politikusokkal és e tárgyalások összbenyomásaképpen bátran merem mondani, hogy csak a világháború kitörése akadályozta meg azt, hogy tervem első, fontos etapja sikerüljön.

Tárgyaltam Philouse-zal, a „Le Journal“ közgazdasági rovatvezetőjével, a radikális-szocialista párt titkárával; Paul Beauregard-ral, a progresszista párt elnökével, aki egyetemi tanár, az Institut tagja; Raphael Georges Lévyvel, a Crédit Mobilier vezérigazgatójával, az Institut tagjával, a híres közgazdasági íróval; Perchot-val, a szenátus radikális-szocialista pártjának fejével, nagyvállalkozóval; Eugène Lautier-val, a „Le Temps“ belpolitikai főmunkatársával; Paul Doumer szenátorral, Indokina volt alkirályával, aki bizonyos tekintetben a nehézipar reprezentánsa volt; André Tardieu-vel, a „Le Temps“ külpolitikai rovatvezetőjével, a későbbi külügyminiszteri tanácsossal.

Clemenceau-t a lakásán kerestem fel. Élénk volt, beszédes, csöppet sem öreg. Nagyon alaposan tájékozódott nálam a magyar politikai helyzet felől. Egy kissé szkeptikus volt a mult tapasztalatai folytán; ellenvetéseinek tenorja az volt, hogy, hite szerint, a „revirement“ nekem már nem sikerülhet, mert a monarchia túlságosan Németország karmai közt vergődik már. Számos és a dolgok egészen intim ismeretéből folyó érvére újabb információkkal tudtam felelni és az eszmecsere végén kilátásba helyezte lapjának, a „l'Homme Libre“-nek támogatását.

Többször, lakásán és a pénzügyminiszteriumban, találkoztam Caillaux-val. Természetes, hogy a francia pénzügyminiszterrel jó lábon akartam állni. A vele való beszélgetésekben, Poincaré kívánságának eleget téve, egy bizonyos tartózkodást tanusítottam, de ez nem akadályozott meg abban, hogy szolgálatot ne tegyek neki, amire egyébként egy különös magyar belpolitikai ok is kész-

tetett. A „Le Figaro“, amely a jövedelmi adó terén életbeléptetett radikális reformja miatt támadta Caillaux-t, a legelvetendőbb eszközökkel küzdött ellene. Régi leveleit szerezte meg és magánéletét turta föl. Caillaux-né felkereste Gaston Calmette-et, a „Le Figaro“ főszerkesztőjét és rövid szóváltás után agyonlőtte. A pör, amely a párisi esküdtek előtt folyt le, Caillaux küzdelme volt a „Le Figaro“ ellen. Neki le kellett lepleznie ennek a lapnak nem csak az ő esetében skrupulusztalan módszereit. Életre-halálra ment a küzdelem.

A magyar ellenzék akkor vivta leghevesebb harcát Tisza ellen. Kiderítettük, hogy mind Tisza, mind elődje, Lukács László, ezek az izig-vérig német-barát politikusok, akik a magyar ellenzékot erőszakkal, parlamenti csínnyel akarták letörni, hogy az országot meg szorosabban német pórázra fűzhessék, nagy pénzzel vették meg az ultra-sovén, német-ellenes párisi „Le Figaro“-t és a vásárt arra használták fel, hogy a maguk személyének Franciaországban rokonszenvet biztosítsanak. Lipscher Lipót, a magyar királyi miniszterelnökség sajtóirodájának alkalmazottja, nemcsak a „Le Figaro“-t, hanem az illusztrált angol „Graphic“-ot is megszerezte a magyar kormánynak és olyan cikkeket helyezett el ezekben a lapokban, amelyek Tisza és Lukács erőszakos politikáját dicsőítették. A magyar kormány izlésének nem volt kifogása az ellen, hogy Lukács Lászlót, ezt a választási panamája miatt az ítélőtáblától megbélyegzett politikust, Oliver Cromwellhez hasonlítsák.

Ami Lipschernek, a magyar kormány ismert sajtóalkalmazottjának a „Le Figaro“-val való összeköttetését illette, a függetlenségi párt abban a helyzetben volt, hogy átnyujthatta a párisi bíróságnak a halott Gaston Calmette-nek Lipscher urhoz intézett levelét, amely Párisból, 1913 július 16-ról kelt és a tárgyalások befejezését tartalmazza. Ebben a levélben Calmette a „Le Figaro“ budapesti levelezőjévé nevezi ki Lipscher urat és egyuttal hirdetési ügynökévé is. Ugyanezen a napon Glaser ur, a „Le Figaro“ hirdetési főnöke, válaszul Lipscher egy előbbi levelére, tudomására adja, hogy dolgozótársi ajánlatát elfogadták. Azután így folytatja:

Ami a szerződést illeti, amelyet kötni akarunk, leszögezzük, hogy ez a szerződés évi 30 000 frankos alapon köttetnék és hogy annak a magyar fürdőmellékletnek a kiadásáért, amelyről beszéltünk, s amely olyan volna, mint Vichy-mellék-

letünk és amelynek szöveg- és képanyagát Ön szolgáltatná, kapna a „Le Figaro“ még külön 10 000 frank pótlékot, amelyből a papír, a nyomás, a posta költségeit ésatöbbi fődözné.

Glaser ur följánl azután Lipscher urnak a „Le Figaro“ nevében 25 százalékot a „szubvenciók“ után, amelyeket ő szerezne, de a fürdőmelléklet költségmegtérítése után csak akkor, ha nem tizezer, hanem 12 500 frankot hoz a magyar kormánytól.

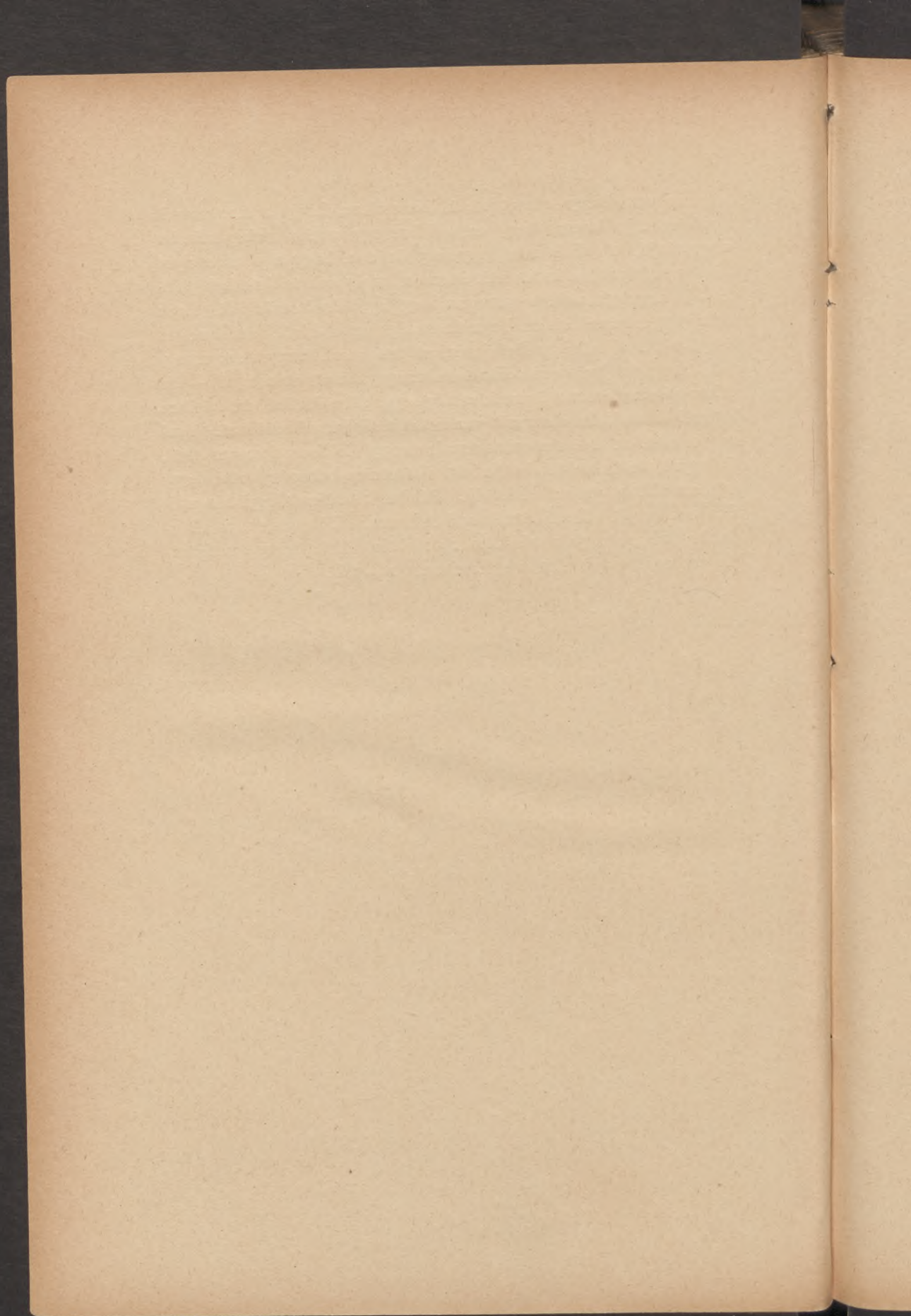
Glaser ur maga használta a meglehetősen félreérthetetlen *szubvenció* szót. A magyar kormánynak voltak ugyan fürdői, a földmivelésügyi miniszterium kezelte ezeket, de azok hirdetésére tizezer frank aránytalan összegnek látszott. A 30 000 frank azonban tiszta szubvenciónak volt kérve és szánva, amelynek fejében a „Le Figaro“-nak Tisza német-barát politikáját illet támogatnia.

Lipscher nyilván vagy az egyik vagy a másik féltől nem kapott annyit, amennyit remélt, és ezért a magyar kormánnyal és a „Le Figaro“-val való összeköttetéseinek részleteit közölte az ellenzékkel. A levelek, amelyeknek kivonatát most közöltem, a magyar képviselőházban interpellációk tárgyai voltak és Lovászy Márton és P. Ábrahám Dezső Párisba utaztak, hogy mint tanuk világítsák meg az ügyet. Ki már nem hallgatták őket, mert a háboru akkor már csak egy hajszálon függött és Labori, Caillaux-né védője, a vádlott érdekében valónak látta, hogy magyar tanuk ne szerepeljenek.

A függetlenségi párt célja az volt, hogy francia bíróság előtt tegyen tanuságot arról, hogy a francia-ellenes magyar kormány pénzt adott a francia „Le Figaro“-nak, amely azt el is fogadta. A Caillaux-ellenes francia körök, természetesen, nem azt hangsúlyozták lépésünkben, ami fontos volt benne, hogy tudniillik mindent megtettünk a magyar kormány megbuktatására, hanem csak azt, hogy mi akkor Caillaux segítségére siettünk. S ezt máig sem felejtették el nekem.

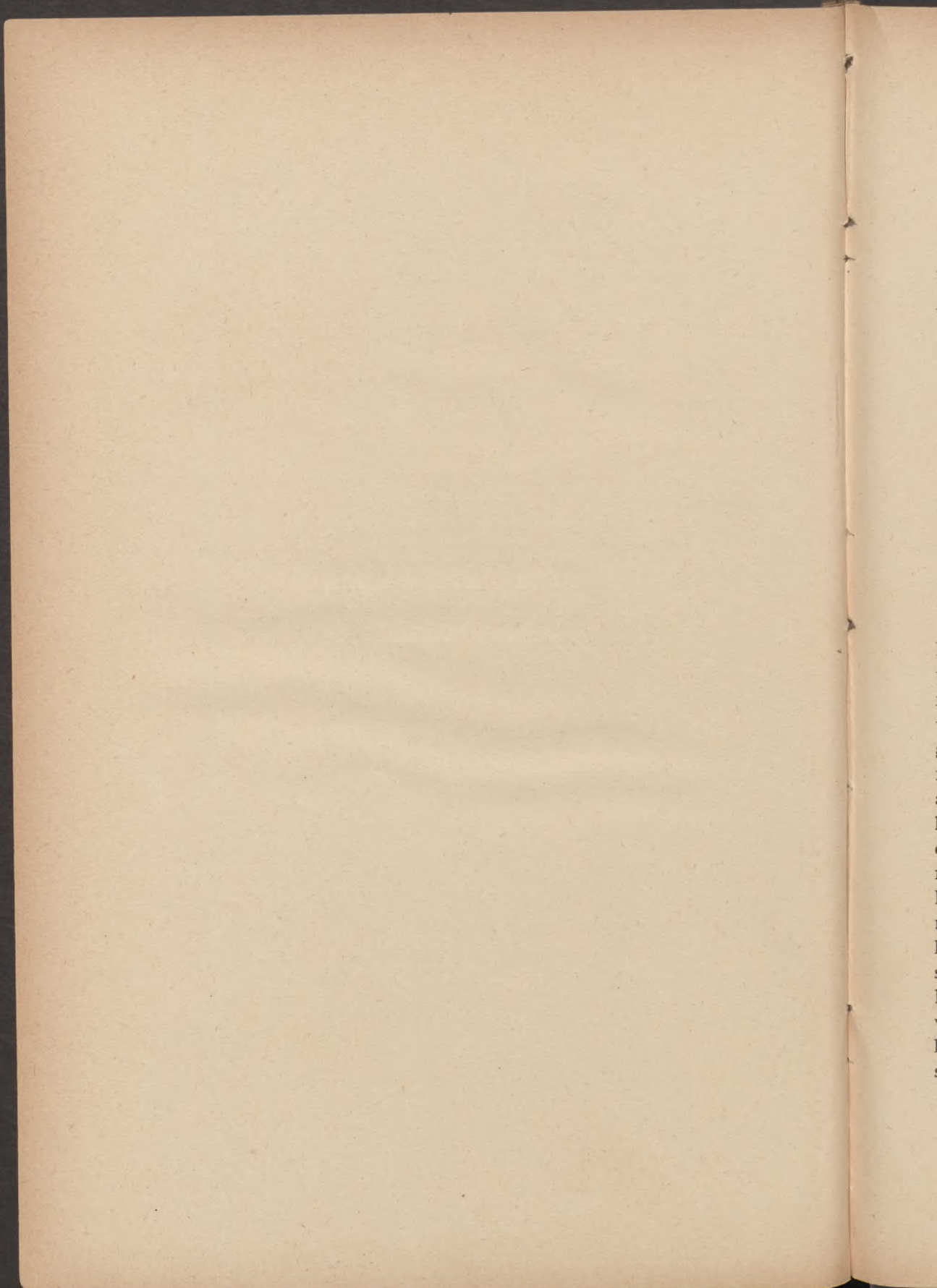
Beszélgetéseink során közelebb jutottam Caillaux-hoz. Élénk, beszédes, bizonyos tekintetben ellentéte Poincaré-nak. Meg kellett döbbernem, valahányszor később azt olvastam, hogy Caillaux német-barát. Ő, aki egyszer megóvta Franciaországot a háborutól, a legnagyobb megértéssel fogadta tervemet és német-ellenes *point-jét* kiérezte. Szenvedéllyel, ragyogó intelligenciával és szerencsés koncepcióval védelmezte Franciaország érdekeit. Nem, az ő bűne

nem az volt, hogy német-barát, hanem az, hogy a kor szavát megértette. Hiszem, hogy ez a büne egy napon erény-számba megy majd. Arról is meg vagyok győződve, hogy a pör, amelyet a háboru folyamán indítottak ellene s amely sok tekintetben *pendant*-ja az enyémnek, hamarosan meg fogja érni revízióját. Csak akkor nyerhetné vissza Franciaország azt a híret, amelyre a Dreyfus-pör dicsőséges befejezésével tett szert, hogy nem nyugszik, amíg helyre nem állította a meggyalázott igazságot — és akkor visszaszerezne Franciaország egy államférfiut is, akihez fogható államférfia nem sok van és akit aligha nélkülözhet. Ami engem illet, az én számomra azzal, ahogy' Caillaux fogsága alatt, főtárgyalásán és azóta viselkedett, tökéletesen bebizonyította, hogy ártatlan abban, amivel vádolták. Férfias kitartása tárgyi bizonyítékainak erejét ellenállhatatlanná fokozza. Könyvének, a „Börtöneim“-nek, hangja csudálatosan objektív. Ez a hang egy ártatlan ember hangja, akit megtörni nem sikerült.

VII. FEJEZET

AZ AMERIKAI
MAGYAROK KÖZÖTT

Párisi tárgyalásaim időközeit egy amerikai agitációs körut előkészületei töltik ki. Ez a terv látszólag messzebbre vitt utamról, amelynek a Quai d'Orsay-n át Pétervárra kellett vezetnie. De ez csak látszólag volt így.

Nekünk demonstrálnunk kellett. Meg kellett mutatnunk, hogy a függetlenségi párt politikája új módszerekkel dolgozik, kényszeritenünk kellett a hatalmi tényezőket arra, hogy ők, akik már a belpolitikában is kezdtek egy kissé *quantité négligeable*-nak tekinteni, még a nagypolitikában is kénytelenek legyenek számolni velünk. Ki kellett lépnünk a kupaktanácshorizontból és messzeláthatóan meg kellett mutatnunk, hogy a nagy, a komoly, a távoli célokat sem veszítettük el szem elől. S nagy tribünnek, amelyről olyan messzirehallhatóan lehetett beszélni, mint sehonnan sem, nagyon alkalmas volt Amerika.

Kapóra jött 1913 őszén Konta Sándor new-yorki magyar bankár budapesti látogatása. Konta Apponyihoz jött, akinek régebről tisztelője volt; rá akarta birni, hogy ismételje meg amerikai szónokló-körutját. A gazdasági viszonyok, mesélte Konta, most kedvezőek odaát, a függetlenségi párt céljaira is sikerrel lehetne gyűjteni. Apponyinak nem volt kedve az uthoz. De engem bemutatott a Pannoniában Kontának. Konta elmondta nekem ugyanazt, amit Apponyinak — hogy milyen kedvező auspiciumok mellett folyhatna le most a függetlenségi agitációs ut Amerikában —, és én azonnal kijelentettem, hogy szívesen vállalom az ut fáradságait. Főntartottam Kontával az összeköttetést és kimerítőbb tájékozódást szereztem nála az amerikai magyarság akkori viszonyairól. Majd átjött és meglátogatott Kende Géza, akit Berkó D. Géza lapkiadó küldött át Amerikából. Megkérdeztem Kendét, hogy mit szólnak majd a vállalkozásunkhoz a Magyarországból Amerikába kivándorolt nem-magyar nemzetek fiai? Azt felelte, amit Amerikával folytatott levelezésem alapján és különben is várnom kellett, hogy csak abban az esetben nem fordulnának ellenségesen velünk szembe, ha utunknak erősen szocialista ize volna. Ez a föl-

világosítás nemcsak nem érintett kellemetlenül, hanem ellenkezően: megfelelt szándékaimnak. Semmisem volt helyesebb és természetesebb, mint az, hogy én, aki a nemzeti ügyet itthon is a demokrácia ügyével kapcsoltam össze, aki a szociáldemokratákkal jártam népgyűlésről népgyűlésre, Amerikába is velük együtt menjek. Amerikában a magyarok zöme olyan emberekből került ki, akiket a mi türhetetlen szociális viszonyaink hajtottak a tengeren tulra. Aki nekik magyar politikáról akart beszélni, attól joggal elvárhatták, hogy még a látszatát is kerülje annak, mintha az otthoni szociális állapotokat helyeselni tudná. Annak bizonyítékául, hogy valaki küzd e türhetetlen szociális viszonyok ellen, mindenesetre szívesen kellett fogadniok a fegyverbarátságot, amelyet a szociáldemokratákkal, a türhetetlen szociális állapotok ellen való harc legfőbb hordozóival, kötött. Én a helyzet parancsára, de egy belső hangra is hallgattam akkor, amikor följajánltam Kunfi Zsigmondnak, hogy jöjjön velem Amerikába és biztosítottam a magyarországi szociáldemokrata pártnak a gyűjtendő összegek 15 százalékát. Apponyi nem szívesen látta, hogy a szociáldemokratákkal karöltve járok el, és én, aki az amerikai agitációs körutat eleinte az egész függetlenségi párt ügyévé akartam tenni, elhatároztam, hogy utazásunk dolgát nem is viszem a párt elé, hanem a párt egy csoportjának vállalkozásaképpen hajtom végre azt.

Kende Gézával először 1914 februárjában mentem át az Egyesült-Államokba, hogy előkészítsem az utunkat. Szörnyű utunk volt a „Mauretaniá“-n: hosszú idő óta nem volt olyan vihar, mint átkelésünk alatt. Már a partok közelében, dróttalan távirón, elértek az amerikai magyarok gyűlölködésének hullámai. Az egyik lap sürgönyözött, hogy ne beszéljek a másik lap tudósítójával, mert az a másik lap ki akar engem sajátítani. Amikor megérkeztem, nagy fogadást rendeztek, különhajóval, Kossuth-nótával vártak, de — a mólón összevesztek, hogy ki adja át a csokrot. Csak természetes volt, hogy a gordiusi csomót igyekeztem kettévágni: kijelentettem, hogy én senki embere sem vagyok itt, csak az amerikai magyarságé. Ez, persze, önmagában sehogysem volt elég olyan platform megteremtéséhez, amelyen dolgozni lehetett.

Megrohantak az újságírók. Az intervjúkat is ugyanerre a hangra, a kiegyeztetés hangjára hangoltam. Az újságírók igen kíváncsiak

és — igen tájékozatlanok voltak. Hogy mit szólok a felhőkarcolóik-hoz? Kedvem lett volna azt felelni, hogy nagyon magasak. Valóban, amikor 1905-ben és 1906-ban ott jártam, még csak huszemeletesek voltak; most pedig már ötvenemeletesek; 1930-ban nyilván százemeletesek lesznek. De a felhők a karcolást meg sem érzik. Az amerikai újságíróknak az európai viszonyok dolgában való tájékozatlansága nagyobb volt, mint amilyent vártam. Egy pár hónappal a Balkán-háboru és a bukaresti béke után sűrűn tévesztették össze Budapestet Bukaresttel és a német császáról azt hitték, hogy az én uralkodóm. (Majdnem igazuk lett.) A Balkán-háborúról megdöbbenő dolgokat kérdeztek, a földrajzból és a történetből elemi leckékre volt szükség, mielőtt a lényegre térhettem. (A végén az egyik ur meg akart bizonyosodni, hogy csakugyan megértette-e a Balkán-háboru tulajdonképpeni jelentőségét; bucsuzás közben még megkérdezte, hogy jól tudja-e, hogy a román király azonos Vilmossal? Egész konstrukciója összedőlt, amikor, bár el kellett ismernem az ő diadalmas érvét — hogy Németországnak is, Romániának is Hohenzollern az uralkodója —, mégsem tágitottam attól, hogy csak az egyiket hívják Vilmosnak, a másiknak Károly a neve.)

Mihelyt a kikötőből a hotelbe érkeztem, megjelent nálam a clevelandi magyar szocialisták részéről egy ur és kijelentette, hogy ha arra a gyűlésre, amelyet már összehívtak, hogy a beszédemet meghallgassák, igazán elmegyek, parázs botrány lesz, mert a szocialisták a gyűlés megtartását meg akarják akadályozni. Megkértem őket, hogy csak jöjjenek el és hallgassanak meg. Első szavam a gyűlésen kérés volt a szocialistákhoz, hogy jöjjenek föl a pódiumra és ugyancsak a pódiumra kértem a rendőröket is, akiket a gyűlés összehívói nyilván azért mozgósítottak, hogy kiverjék a szocialistákat. Mint rendőrökre, mondtam, nincs itt rájuk szükség, de ha érdeklődnek Magyarország dolgai iránt, nagyon szívesen látom őket. És nemcsak a záptojás-zápor maradt el, amit jósltak, hanem teljes volt a siker.

1914 februárjában csak tíz napot töltöttem odaát. Ez alatt az idő alatt előkészítettem juniusi nagy utunkat, amely elé a legjobb reményekkel tekinttem.

Junius 28-án délben Párisban vonatra ültem, hogy Cherbourgha menjek, ahonnan a „Vaterland“ indulófélben volt New-Yorkba.

Utítársaim voltak: Kunfi Zsigmond, Buza Barna, Barabás Béla, Zlinszky István, Héderváry Lehel, Ráth Endre és Friedrich István. Párisból Károlyi László is elkísért Cherbourgba, hogy a csodahajót megtekintse. Csak egy félóra állt azok rendelkezésére, akik a hajót meg akarták nézni. Sietve jártuk be a „Vaterland“ pompás termeit. Egyszerre csak hallok, hogy távirattal keresnek. Jakab Sándor, a függetlenségi párt titkára közölte velem, hogy megölték a trónörökös párt. Alig olvastam el a sürgönyt, megszólalt a jelzősziréna, figyelmeztetvén az utasok kísérőit, hogy a hajót el kell hagyniok. Átvillant az agyamon, hogy visszafordulok, éreztem, hogy ennek az eseménynek nagy konzekvenciái lesznek. A fogadóterem egy asztalánál rögtönzött értekezletet tartottunk. Megállapodtunk abban, hogy az Amerikában reánk várakozó magyarságot nem hagyhatjuk cserben és az ország érdekében is utunk folytatását határoztuk el.

Pár perc múlva elindult a hajó.

Az utítársaimat a korábbi időkből mind jól ismertem, csak Friedrich Istvánt nem, akivel csak futólagos volt az ismeretségem. Nem volt képviselő, hanem a függetlenségi pártnak kültagja, vele nemigen találkoztam. Hajóutunkon furcsán érintett engem az az idegenkedés, amelyet Friedrich a magyar társasággal szemben tanusított. Nemigen melegedett föl senki iránt, legtöbbször külön járt. Megkérdeztem tőle, miért teszi ezt? Azt válaszolta, hogy ő ezekkel az emberekkel semmiféle lelkirokonságot nem érez és csak bennem találja meg azt, ami őt a függetlenségi párttal összefűzi. „Ezt a nacionalista, sovén, szüklátóköri felfogást gyűlölöm a legjobban“, mondotta az utítársainkról. Folyton azt hangoztatta, hogy a függetlenségi pártot reformálni kellene. Ki kellene dobni belőle „ezeket az embereket“ és igazán radikális — klerikalizmustól és sovinizmustól mentes — emberekkel kellene fölfrissíteni. A függetlenségi pártnak, vélte Friedrich, csak akkor van jövője, ha minél jobban sikerül a sorait a klerikális elemektől, a programját pedig a nacionalista sallangoktól megtisztítani és teljesen a nagy tömegekre, főleg az ipari munkások tömegeire támaszkodnia. Azzal a határozottsággal, az intenzív meggyőződésnek azzal a harsány tenorjával adta elő Friedrich ezeket a nézeteket, amely, amint későbbi politikai evolúciójának szemléltetői állítják, másnemű konfesszióit is jellemzi.

Lelkes és meleg volt a fogadásunk New-York kikötőjében: megadta nekünk azt az ösztönszerű bizonyosságot, hogy most és itt sokat várnak tőlünk. Magunk is éreztük, hogy nem-mindennapi föladatot vállaltunk. *Kérni* akartunk az amerikai magyarságtól és *adni* is akartunk neki. Kérni akartuk anyagi és szívbeli támogatását Magyarország megmentésére — és meg akartuk adni neki azt az érzést, hogy van egy *más* Magyarország is, mint az, amely mostohaanyjuk volt és elüldözte őket tüzhelyük mellől, hogy egy új Magyarország van, amely megérti őket és amely mibennünk a követeit küldi hozzájuk. Hosszu idő óta senkisé próbálta meg ezt: az ellenzéki magyarságnak és az ujhaza magyarságának közösségére appellálni, közösségére azoknak, akik új hazát akarnak itthon teremteni és azoknak, akiknek szűk volt az óhaza és akiknek ezért, szükségből, ki kellett vándorolniok az új hazába. Meg kellett mutatnunk az amerikai magyaroknak, hogy vannak magyar politikusok, akik a magyar kivándorlás nagy kérdésének lényegét megértették. Akik megértették, hogy az óhaza nem igazán szűk a fiainak, hogy volna hely, levegő, emberséges élet, boldogulás kétszer vagy akár háromszor annyi embernek is, mint amennyi ott lakik, ha azok, akik a haza földjének egy-harmadát birják, az egyházi és világi latifundiumok tulajdonosai, a nincsetlen nép javára egy kissé szébbb húzódnának. Az amerikai nép előtt függetlenségi agitációnk súlypontja önmagától tevődött át a *szociális* kérdésre. Hallgatóink tömegei, önmagukban, a szónok öröme, nekünk élő szemrehányás voltak: ime, egy önző, bűnös uralom ennyi honfitársunkat üldözött ki hazájából és mi türtük ezt! Ha ezek előtt a tömegek előtt szólaltunk meg, a napi-politika frázisoktól sima fölületéről önkéntelenül is le kellett szállanunk a mélyebb okokig, hiszen e mélyebb okok hatásának eleven bizonyítékai hallgatóinkban előttünk állottak.

Utunk első percétől kezdve úgy éreztük, hogy misszióban járunk. Társaimnak és nekem ez adott erőt nem-mindennapos testi fáradtság elviselésére. Már amikor ez év februárjában jártam odaát, akkor is, az Amerikában töltött tíz nap alatt, csak egyszer aludtam szállodában s kilenc éjet a hálókocsiban töltöttem. Most egy hónapig megszakítás nélkül voltunk uton és eleve tágra szabott programunkat az amerikai magyarság kívánságára még ki kellett volna terjesztenünk. Mily messzire maradtak el mögöttünk Ap-

ponyi Kasszandra-jóslatai! Ő azt jóslta, hogy a szlovákok ki fognak bennünket fűtyülni és ezzel a jóslatával saját chicagoi tapasztalátára támaszkodott. De mibennünk az Amerikába Magyarországból kivándorolt nem-magyarok nem látták a gyilkos iskolatörvény megalkotóját, mireánk nem fogták, hogy sovének vagyunk. Kunfi Zsigmonddal együtt jelentünk meg és ő mindenütt előkészítette utunkat a szocialista szervezetekhez. New-Yorkban, Passaicban, Philadelphiában, Chicagóban, Cleveland-ben, Detroitban, Buffalóban, Pittsburgban, Newarkban, Bridgeportban, Toledóban, Lorrain-ben és még egy csomó helyen, számos kis bányatelepen jártunk. Társaságunk többször oszlott kisebb csoportokra. Cleveland-ben, például, két csoportra oszlottunk és Kunfi, Buza Barna, Ráth Endre meg én elmentünk a virginiai bányászokhoz, míg a többiek másfelé indultak.

Itt, Virginiában, a magyar bányászok között bontakozott ki Kunfi szónoki egyénisége egész melegségében. A virginiai magyar bányászoknál találtuk Amerikában a legrosszabb munkásviszonyokat. Teljes elhagyatottságban élnek itt a magyarok, — az igaz, hogy nemcsak ők. A lakáskérdés, a közegészség ügye itt olyan elhanyagolt, mint (hogy egy távoli és mégis közeli fájdalmas példát mondjunk) a legtöbb magyar nagybirtokon. Kunfi a nyomorról beszélt, amely eléje tárult, azután az otthoni munkaviszonyok nem kisebb nyomoráról. Nagy vonásokban Magyarország társadalmi szerkezetének teljes rajzát adta és meggyőző erővel bizonyította, hogy ha demokrácia volna Magyarországon, *ott* volna Amerika, nem *itten*. Mert úgy volt, hogy még a rossz sorban levő munkások is a szabadság és a jólét földjét látták Amerikában.

Hálás és megértő hallgatóink voltak az amerikai magyarok. De talán egyetlen hallgatójára sem volt nagyobb hatással Kunfi Zsigmond, mint énreám. Kunfi Zsigmondnak, Buza Barnának és Barabás Bélának voltak az amerikai magyaroknál a legnagyobb sikereik. Minden helyen szabadban, a város határában, tartottunk nappal népgyűlést; este banket volt beszédekkel; éjjel utaztunk tovább. Számtalan látogatást kellett tennünk mindenütt. Az amerikai magyarokból egyáltalában nem halt ki az érdeklődés az óhaza dolgai iránt. Aki tudott beszélni a nyelvükön, könnyen meghatotta őket. Buza Barna ismerte a legtöbb városban az amerikai magyarok helyi viszonyait, egyik percben megneveztette

hallgatóit, a másikban megrikatta. Nemcsak a beszédeivel, hanem társalogva is, nagyon közvetetlen modorával nyerte meg őket. Elemében volt, amikor egy helyütt mádi parasztok közé értünk, akikben ugyszólván földijeit üdvözölte. Különösen jól tudott az asszonyok szájaize szerint beszélni. Én legtöbbször angolul nyitottam meg az ülést és aztán magyarul folytattam.

Ezek a hetek, az Amerikába szakadt véreinkkel töltött órák, a megértés, a közeledés órái, felejthetetlen emlékeim maradnak. Csak egy hónapig voltunk Amerikában, de azt gondolom, hogy a munkánk nem volt hiábavaló és hogy ma is, nyolc év után, amikor egy világháború van — minden következményével — a jelen és ama napok között: 1914 júliusának emléke az amerikai magyarságban is csak elhalványodott, de nem tűnt el nyomtalanul. Az a kis társaság, amely 1914 június 28-án Cherbourgban a „Vaterland“ földéjére lépett — némi merészséggel azt lehetne mondani —: ígérete volt, sejtje volt az 1918 októberi Nemzeti Tanácsnak. Aki 1914 júliusában az amerikai magyarok között járt, annak éreznie kell, hogy az ő lelkük az októberi forradalom eszméi számára ma is fogékony talaj.

Minden magyar politikusnak nagy tanulmány lesz, ha megismerkedik az amerikai magyarok életével. Nekünk is az volt. Itt egy demokráciában élnek a magyarok. Az amerikai demokráciáról bárkinek bármi véleménye lehet: az 1914-es Magyarországhoz képest az 1914-es Amerika kétségtelenül a demokratikus fejlődés igen magas fokát képviselte. Hogy' él, hogy' alakul át a demokrácia föltételei között a félig-feudális ország fia, a magyar? Amerika átalakító, magához hasonító ereje még ma is rendkívüli. Odahaza azt tapasztaltuk, hogy a magyar faj az idegen fajokat alig tudja beolvasztani és Európa újkori történelmében sem találunk népek tökéletes egymásbaolvadására egyetlen teljesértékű példát sem. De Amerika, amelyet a népek nagy olvasztótégelyének mondanak, Amerika valóban az. S a demokrácia az a tűz, amelynek melegében az Egyesült-Államok százféle bevándorlója egymással és a benschülöttekkel egyetlen, jellegzetes *amerikai* tipussá olvad össze. Nincs és nem kell propaganda, elvégez mindent az új élet nagyszabású példája, a közgazdaság folyamának sebes sodra, a politikai szabadság és az iskola.

A népek nagy olvasztótégelyében minden nemzet bevándorlója

különböző idő alatt olvad meg. Voltaképpen a legtökéletesebben és leghamarább alkalmazkodóknak, a munkabíróknak és törvénytisztelőknak van odaát legnagyobb becsületük. A monarchia népei, mihelyt a nagy vizen átteveztek, az Atlanti-Óceán partjain egy különös *skálával* ismerkednek meg: a rangsorral, amelybe az amerikai benszülött amerikai szempontból értékes erényeik és fajtájuknak Amerikában elért sikerei szerint e népek fiait eleve elhelyezi. Amerikában elemeire bomlott a monarchia, még mielőtt Európában széthullott volna. Ez a fogalom, hogy osztrák kivándorló, nem létezett és az, hogy magyar kivándorló: kizáróan a magyarul beszélő magyart jelenti Amerikában. A szlovák, a cseh, az osztrák-német ott rögtön nemzetének szervezeteibe olvad be. A magyarok odahaza az ország első népének érzik magukat. Az iskola ezt az érzést még a szegény emberekbe is belenevelte, mert a magyar feudálisok szupremáciájára épített államnak igyekeznie kellett a magyar és nem-magyar elnyomott osztályok érzésszerű szolidaritását megbontani. (Ahol magyar és nem-magyar szegény emberek egyenlő körülmények között kerülnek össze, a gyárban, a lövészárokból, ennek a szolidaritásnak kifejlődése, persze, meg nem gátolható.) Amerikában azonban másról van szó. A skála, amely otthon úgy hangzott, mintha a magyar a világ első népe volna, a többiek csak nagy intervallum után következnének és ez másképpen nem is lehetne, — ez a skála ott egyszerre hamisnak mutatkozik.

Sok baja, sok keserősége van az amerikai magyarnak az ujhazában, de az összefoglaló ítélet nem kétséges: *egészben* mégis jobb sora van, mint odahaza. Ami a megélhetés esélyét illeti, az amerikai magyar munkás éppen úgy, mint a többi bevándorló, a változó gazdasági konjunktura ellen egyebek között azzal próbál védekezni, hogy sokat költözködik. A magyar bevándorlót is megragadja az Egyesült-Államok népesség-fluktuációjának főárama, amely az Atlanti-Óceántól a Csöndes-Óceán felé vezet. Az igen nagy területen való aránylag szabad költözködés az amerikai életnek egyik legjellemzőbb jegye és az amerikai magyarok élete is ebben a jegyben áll. Ujabb és újabb bevándorlás hullámai öntik el a keleti partokat és az Európából jövő olcsóbb munkaerő lassan nyugat felé szorítja a hosszabb idő előtt partraszállt és mindenestre nagyobb, amerikanizált igényű munkásságot. A helyzet nagy

általánosságban az, hogy a gyáros nincs annyira rászorulva a munkásra, mint Európában, de a munkás sem a gyárosra. Ez ellenmondás; de az ellenmondás föloldása abban a tényben van, hogy az ipari munkás számára más, nem-ipari kereset lehetősége bizonyos tekintetben még mindig (mindenesetre inkább, mint Európában) nyitva van. Még az Egyesült-Államok sincsenek egészen „gyarmatosítva“ és Kanadában ingyen földet kapni. Klon-dyke, Alaska, Washington állam (a Behring-szoros mellett) leg-alább is megannyi lehetőség a munkanélküli számára: aki erős és vállalkozó és, főleg, aki fiatal, az aranybányászat, a bálnahalá-szat, a prémvadászat terén is remélhet boldogulást. A kivándorlók egy része, amely otthon hagyta a családját, különösen könnyen mozog.

A magyarok számára, akiknek igen nagy része a bányákban robotol, gyakorlatban csak egy nagy csábítás van, amely az ipari munkától el tudja vonni őket: a mezőgazdaság. A farmok vonzása mellett azoknak az exotikus foglalkozásoknak vonzása a magyar kivándorló lelkére egészen eltörpül. Ha a magyar földmives-kiván-dorló Texasban vagy máshol farmra kerül, a visszavándorlás számára ugyszólván elveszett. Itt inkább megőrzi a magyarok a magyarságukat, de mégsem vágyódnak haza, mert földet kapnak a lábuk alá, magyar földet teremtenek maguk körül. Ez a *nagy szerencse*, amely a magyar kivándorlót érheti: ha odakünn egy kis saját földet tud szerezni, házat épít rá és családot alapít. Figyelemreméltó, mily kitűnően elsajátították az amerikai magyar földmivelők a gazdálkodás haladott módszereit. Itt, ahol a nép-sűrűség annyival kisebb, mint (Oroszországon kívül) az átlagos Európában, helyénvaló az extenzív gazdálkodás, amely tömeg-termelésre irányul és az égalj föltételeihez ügyesen alkalmazkodik. Mennyi magyar ismeri meg itt és gyakorolja a *dry-farming*-ot, amelyre a magyarországinál is jóval csekélyebb csapadékatlag mellett valóban szükség van. Magyar módszerekkel ekkora száraz-ság mellett abba kellene hagyni a földmivelést, de a kisebb magyar szárazságot amerikai módszerekkel játszva lehetne legyőzni. Hogy' reánk férne a mélyszántás, a sok boronálás, a trágyázó növények beszántása, ami nélkül az amerikai magyar földmivelő munkája el sem képzelhető! Természetesen nem az új módszerek szórványos alkalmazására gondolok, hanem az egész magyar földnépe talajmivelő szokásainak megváltoztatására.

Csak így lehet porhanyóvá tenni (a kevés eső ellenére) a magyar talajt. *Mindenféle* magyar talajt *minden* értelemben.

A magyar földmivelő megmutatja Amerikában, hogy milyen lehetne, kedvezőbb körülmények között, a magyar földmivelés. Minden magyar megmutatja Amerikában, milyen lehetne, kedvezőbb körülmények között, a magyar ember. Magyarország és az Egyesült-Államok két különösen termékeny ország, amelyek, nem tekintve nagyságukat, főképpen abban különböznek egymástól, hogy az egyikben van demokrácia, a másikban nincsen. Amennyivel több demokrácia van Amerikában, mint Magyarországon, az mindenesetre elég, hogy az amerikai magyarnak több emberméltóságot adjon, mint amennyi az otthoni magyarnak kijut. Otthon sokszor tegeznek, Amerikában mindig urnak szólítják a szegény embert is. Ez a különbség jelent valamit, még akkor is, ha a tegezésből nincs is kára és az uramozásból nincs is haszna a magyarnak. Az amerikai magyarok mindenesetre érzik a különbséget és nagyon megbecsülik, hogy itt ember-számba veszik őket. Pusztán ezért is sok szenvedést elbirnak és az amerikai viszonyok sok visszásságát kevésbe veszik. Abból, amit idehaza „tisztességtudás“-nak szoktunk nevezni a magyar földmivelőben és amit, ha megbecsülünk, majdnem mindig az alázatosságot — ha nem az alamuszisságot — taksáltuk nagyra benne: abból az otthoni „kezet-csókolom-tekintetes-uram“-modorból idekünn semmisem maradt. De van egy másfajta tisztességtudás, amannál százszor kedvesebb. Az amerikai magyar önértékes, öntudatos, emelt fővel jár, szemébe néz az embernek, ismeri jogait. Én azt hiszem, hogy az amerikai magyar az óhazai magyar jövőbeli lehetőségeinek képét mutatja. Az amerikai magyar: a demokrácia magyarja. Minthogy a demokrácia eljövetele Magyarországon idő kérdése: a magyarországi magyar egy idő múlva jellemének egypár fővonásában hasonlítani fog az amerikai magyarhoz — és a különbségeket az fogja okozni, hogy a magyarországi demokrácia magyarja odahaza lesz, saját házában és hogy az a demokrácia szükségképpen még nagyobb lesz az amerikainál. Az amerikai magyarság példájával már eddig is, különösen azokon a vidékeken, ahol sok a visszavándorló, befolyást gyakorolt népünk jellemére. Az amerikai visszavándorló, pantallóval és kemény kalapban, amint belép a községházán a jegyző szobájába és kezet ad neki: nagyon neve-

zetes figura — és legjobb drámairóink fantáziájára érdemes téma annak a megírása, hogy mi lesz ebből a találkozásból. Az „ur“ fogalom, ahogy' ma Magyarországon még divatozik, tarthatatlan és el fog pusztulni. A jövő magyarja, mihelyt csak valamennyire természetes körülmények közé kerül, mosolyogva tolja majd félre utjából ezt a megalázó anakronizmust.

Ilyen gondolatok közt hatoltunk előre állomásról-állomásra, egyre beljebb, nyugat felé és úgy tetszett, mintha új, szép horizontok derengének föl előttünk. A magyar jövőnek tervei égtek lelünkben és sokat, nagyon sokat akartunk dolgozni.

Ezekbe a reménnyel, elszántsággal, álmokkal teli napokba csapott bele az *ultimátum*. Julius 27-én és 28-án Cleveland-ben voltam, ott ért a hire. Tudtuk, mit jelent. Az otthoniaknak riadót, nekünk takarodót. Távol hazámtól, magyarok ezrei között, nem tudtam másra gondolni, mint a végzetre, amely közelgett. Csak az ultimátum volt még a kezemben. De ha nem ismertem is úgy, ahogy' ma ismerjük 1914 júliusának titkos történetét, ismertem a monarchia Balkán-politikájának utolsó éveit, a balfogások e sorozatát. Még Lorrain városába mentem el és ott beszéltem Amerikában utoljára.

Fölvilágosítottam a lorraini magyarokat, hogy a monarchiának Szerbiával való konfliktusa nem önmagában ítélendő meg és nem maradhat elszigetelt konfliktus. Végzetes Balkán-politikánk következménye az, amely a Balkán népeit, különösen pedig a szerbeket, ellenségeinkké tette. Melegséggel szóltam arról, hogy a magyar és szerb nép között nincsen ellentét és azt mondtam, hogy végtelenül sajnálnám, ha oktalan háborura kerülne a sor, mert ezzel az olyannyira szükséges közeledés a magyar és szerb nép között hosszú időre lehetetlenné válnék. Ez volt az én első háboru-ellenes beszédem.

Amikor augusztus 30-án Pestre került a „The Cleveland Leader“-nek az a száma, amely hirt hoz az én lorraini beszédemről és közli azt a beszélgetést, amelyet a lap egy munkatársa a beszéd után folytatott velem, a „Pester Lloyd“ megtisztelő módon foglalkozott személyemmel. „Kíváncsiak lehetünk“, írta, „mi mondani-valója van gróf Károlynak abban a percben, amikor hazája háboru küszöbén áll, egy külföldi lap riportere számára erről a háboruról? S amit megtudunk, az több, mint érdekes, az már tisztára botrányos.“ Kiragadja, hogy azt mondtam: kíváncsatos volna,

különösen a monarchia szerb alattvalói szempontjából, hogy minél rövidebb ideig tartson a háboru. Majd azt a megállapításomat közli, hogy a küszöbön álló háboru a magyar népnél valószínűen nem nagyon népszerű, noha ilyen nagy távolságból határozott ítéletet mondani erről nem merek. A „Pester Lloyd“ aztán olyasmit irt rólam, hogy politikai hajótörött lettem és nem is igen térhetek vissza többé Magyarországra, hiszen azt mertem mondani, hogy a magyar és szerb nép között nincs ellentét és hogy végtelenül sajnálnám, ha oktan háborura kerülne a sor.

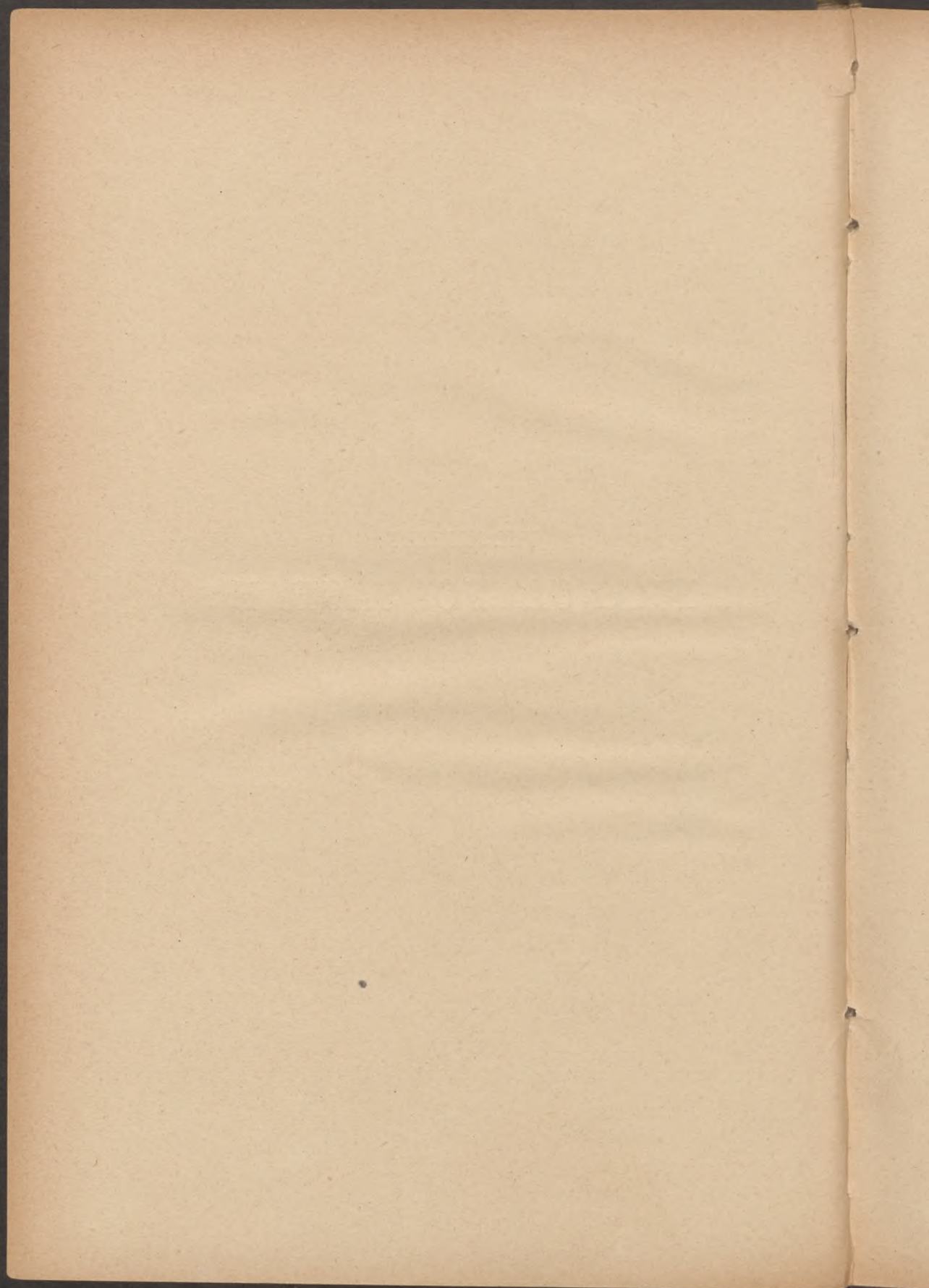
Az a kinos meglepetés ért, hogy néhány barátom, sőt éppen azok, akik a háboru-ellenes, ántánt-barát politikát együtt csinálták velem, az első háborus lázban annyira megfélemedtek magukról, hogy nemcsak hogy nem tiltakoztak a „Pester Lloyd“ támadása ellen, de még csak nem is hallgattak, sőt mindenáron meg akartak védeni és azt irták a lapnak, hogy csak koholmány lehet az, amit a clevelandi ujság az én számba adott. Egy kissé beigazolódott a közmondás, hogy — védj meg, uram, a barátaimtól, az ellenségeimmel majd csak elbánok magam. Az én barátaim 1914 augusztusában lehetetlennek tartották, hogy valaki ne lelkesedjék a háboruért.

Azon a lorraini gyűlésen, beszédem után, érdekes dolog történt. Angolul beszéltem, mert nagyon sok nem-magyar hallgatóm is volt és a közönség körében megjelent az Egyesült-Államoknak ujonnan kinevezett párisi nagykövete is. Amikor befejeztem mondánivalómat, a diplomata odajött hozzám és sokatmondó melegséggel gratulált a beszédemhez.

Julius 29-én, egy hónappal az után, hogy Cherbourgból elindultunk, New-Yorkban a Transatlantique „La Savoie“ nevű hajójára szálltunk öten: Zlinszky István, Ráth Endre, Friedrich István, hűséges huszárom: Bakos Miska és én. Buza Barnát, Héderváryt, Barabást és Kunfit, akik más városokban jártak, nem tudtuk bevárni. Nem jöhettek, részben azért, mert azokról a távolabbi helyekről, ahol voltak, nem juthattak el New-Yorkba, részben pedig azért, mert propaganda-utunk anyagi részének lebonyolításáról, a gyűjtött pénz bankba való elhelyezéséről is gondoskodni kellett. E teendőkkal Héderváry Lehelt bízta meg. Kunfi két nappal később egy holland hajón Angliának vette útját és két hónappal előbb érkezett haza, mint mi.

VIII. FEJEZET

FRANCIA FOGSÁGBAN

1914 július 29-én indultunk el a „La Savoie“ nevű hajóval. Le Havre-ba igyekeztünk. A hajó föltűnően lassan haladt, különösen amikor a Csatorna közelébe értünk. Föltűnő volt az is, hogy a szikratáviró semmiféle politikai hírt nem közölt. Ez, természetesen, már a cenzura műve volt, de mi nem is sejtettük, hogy cenzura van. Izgatottan találgattuk, mi történhetett odaát Európában. Tudtuk, hogy jön a háború, de most, hogy jött, mégsem éreztük olyan közelinek, amilyen igazában volt.

Az utazás utolsóelőtti napjának estéjén (az angol partokhoz jártunk közel) majdnem valamennyi utas a fedélzeten tartózkodott. A nyári nap még nem nyugodott le. Mindenki a napot nézte. Egyszerre parancs jött: *minden utas a kabinjába!* Magyarázat, megokolás: semmi. De mindannyian sejtettük, miről van szó. Amikor leértem a kabinomba, egy matróz éppen elkészült azzal, hogy az ablakot bekátrányozza. Tilos volt világítani is. A sötét kabinban lassan multak az órák. Vártunk valamit: valami eseményt, valami hírt, valamit, ami összeköt azzal, ami odahaza, a mieinkkel, történt, mialatt mi tengeren voltunk. Sötét este volt már, amikor belső nyugtalanságtól indítva fölösontam a fedélzetre; meglepődve láttam, hogy a hajólámpásokat eloltották. Teljes sötétségben, szédítő sebességgel haladt a „La Savoie“ a Csatornában. Azon az éjjelen, azt hiszem, senkisé aludt ezen a hajón. Fojtó izgalom égett a lelkekben, suttogás, találgatás, annak a tudata, hogy valami határozatlan rossz felé megyünk. Különös nézetek röppentek föl; ilyenkor annyira fogékony az ember a kalandosnál kalandosabb mesék elhívására. Végül az a magyarázat ragadta meg a többség képzelőtehetségét, amely talán legkevésbé volt valószínű, de amelyet talán éppen ezért hittek el: hogy egy nagy tengeri csata határtalan terepén haladunk át: ezért a szokatlan intézkedések.

Hajnali három órakor azonban, augusztus 4-én, Tourette kapitány névjegyet küldött be hozzám, amely megmondta az igazságot: kitört a világháború. Nem sokkal ezután egy tizenöt

csatahajóból álló raj szegődött hozzánk, közrefogta a „La Savoie“-t és bekísérte Le Havre-ba. A sötét cirkálók közepett augusztus 5-én kötöttünk ki, déltájban. A kikötőben mindenekelőtt nemzetiségek, nemzetek és egyéb kategóriák szerint osztályozták az utasokat. Megindult, ime, a nagy gépezet, amelyet békében nemigen ismertem és amelynek munkája talán a legszomorubb volt a háború minden szomorúsága között: itt tárgynak, dolognak vették az embereket és úgy bántak velük. Nem történt még semmi kegyetlenség, sőt voltaképpen igazi udvariatlanság sem velünk. De már nem emberek voltunk, hanem számok.

Már mindenkit megvizsgáltak, mindenkit ellenőriztek. Kezdték kibocsátani az utasokat. És már mindenki kiszállt, a hajó szakácsai és kuktái is. Csak mi álltunk ott, mi magyarok, podgyászunk mellett várakozva. Végre megjött a mi számunkra is az értesítés: mi *nem hagyhatjuk el a hajót*; hadifoglyok vagyunk! S most adjunk nyilatkozatot: a fogságunkat rendőri fogházban vagy valamelyik hajón akarjuk-e eltölteni. Megértettem: a hadiállapot következményeivel állunk szemben. Meg akartam menteni a helyzetből annyit, amennyi menthető volt és engedélyt kértem, hogy a város parancsnokához mehessek. Megkaptam az engedélyt. A város parancsnokánál azután azt a kérést adtam elő, engedjék el a tényleges fogságot és elégedjenek meg azzal, hogy „*sur parole*“, becsületszavunkat adva arra, hogy értesítés nélkül nem távozzunk, saját lakásunkon maradhassunk. A város parancsnoka erre hajlandó volt megadni az engedelmet nekem, de a társaimnak nem. Így én magam sem fogadtam el a kedvezést. Erre kijelöltek számunkra tartózkodóhelyül egy kereskedelmi hajót, a „Chicago“-t, majd másnap a „Virginiá“-t. Hadifoglyok gyanánt kezelték, ami mindenesetre a nemzetközi jogba ütközött, hiszen Ausztria-Magyarország és Franciaország között akkor még nem volt hadiállapot. Sürgönyöztem tehát Poincarénak, a francia köztársaság elnökének, fölhivtam a figyelmét erre a körülményre és arra kértem: járjon közbe, hogy a szabadságunkat visszakapjuk.

Augusztus 6-án *szabadlábra helyeztek* bennünket. Nem tudom, miért; nem tudom, járt-e közbe valaki. Szabadok voltunk. A drága szabadságot most már jól ki akartuk használni. Rohanni akartunk, haza. Hátha lehet még menteni valamit! Három napig éltünk Le Havre-ban tétlenül, bár szabadon; nem tudtunk elutazni,

mert ahhoz *külön engedély* kellett. Utazási engedélyt pedig nagyon nehéz volt szerezni. Végül megkaptuk az engedélyt is, de egy megszorítással. Én Párison keresztül akartam utazni, attól az érzéstől vezettetve, hogy Párisban tehetek még valamit Magyarország érdekében, de megtiltották, hogy a fővárost érintsük. Páris kikerülésével kellett utaznunk, a spanyol határ felé, *Bordeaux*-ba. Délnyugaton kellett elhagynunk Franciaországot.

Augusztus 10-én reggel ültünk vonatra és *ötven óráig* utaztunk a mozgósító Franciaországon át. Akkor vettem az első leckét abból a nagy tudományból: mit jelent manapság egy ország életében a háború. Ötpercenként rohantak el mellettem a katonavonatok a szinte már kitüzesedő vágányokon. Egy egész nemzet indult el egy cél felé: a határra, a háboruba. Millió és millió férfi. Mindent és mindenkit eltoltak az utból, csak azért, hogy ezek a milliók minél előbb elérjék a céljukat. Láttam egy gyerekkocsikkal telt vagon, amelyet egy elhagyott őrház mellett a mellékvágányra toltak, hogy egy vágató tűzérvonatnak, rettentő ágyuival, szabad legyen a pálya. Láttam a hozzátartozók néma és szomorú kendőlengetését az asszonynéppel zsufolt peronokon. Ez Magyarországon is így van! — mondogattuk — és Németországban is és Oroszországban is, mindenütt! Ettől nem lehet menekülni.

Beszéltem bevonuló katonákkal. Kimondhatatlanul érdekelt, mi van a katonák lelkében. *Inkább kedvellenység volt, mint lelkesedés.* Mondották-mondogatták ugyan, hogy Berlinig meg sem állnak, de abban, ahogy' mondották, nem volt az az *elan*, amelyet a franciáknál ismertem. A franciák tudnak lelkesedni. Másképp mondták volna az „*A Berlin!*“-t, ha forró meggyőződésük lett volna, hogy nekik most Berlinig kell menniök. Ezek az emberek nem hittek a könnyű győzelemben s nem is akarták most a háborút. Behívójukban volt egy rendelkezés, hogy minden tartalékos köteles elhozni bakancsát, takaróját. Én ebből arra következtettem, hogy a franciák *most* nem készültek a háborúra.

Az ut végtelennek látszott. Szomorú és egyhangú képek vonultak el mellettünk. Augusztus 12-én értünk *Bordeaux*-ba. Hét perccel az előtt, hogy a pályaudvarra berobogtunk, indult el az a vonat, amely átvihetett volna bennünket a spanyol határon. Végzetes késés volt.

Szállodába mentünk; mi azt hittük, azért, hogy lepihenjünk; voltaképpen ennek a megszállásnak alig volt egyéb értelme, mint az, hogy a bordeauxi hatóság megtalálhasson bennünket. Alig vertük le ruháinkról az utazás porát: megjelent egy katona és az állomás-parancsnokságra kísért. Hiába hivatkoztam uti engedélyre, utlevélre, hiába mutogattam az impozáns bélyegzőket, semmisem használt, Ausztria-Magyarország és Franciaország közben hadi-állapotba kerültek egymással. Csukott teherautóba dugtak bennünket és beszállítottak a *Caserne de passage*-ba, amely átmeneti fogolytábornak volt kijelölve. Mélyen deprimált napok következtek. A fogság szokatlansága és különös életkörülményei nem hatottak reám oly mélyen, mint az a probléma, amely elé állítottam.

Miután megállapították a személyazonosságunkat, a fogház parancsnoka tudtunkra adta, hogy szabadon mehetünk Spanyolországba, *ha becsületszavunkra megfogadjuk, hogy Franciaország ellen nem harcolunk*. Én egy szabatosan megfogalmazott nyilatkozattal akartam erre a fölszólításra válaszolni: olyan formulát kerestem, amely *cselekvésem szabadságát a háború folyamán semmiféle értelemben ne befolyásolja*. El akartam hagyni Franciaországot; ha lehet: anélkül, hogy bárminemű kötelezettséget vállalok, ha nem lehet: csak olyan kötelezettséggel, amelyet valóban elvállalhatok, mert szándékaimnak és természetemnek megfelel. Én tehát megkértem a parancsnokot, hogy fogalmazza meg pontosabban a formulát, amely a becsületszavamat tartalmazza. A parancsnok a fölöttes hatóságával akart érintkezni ebben a dologban és aznap nem tudott választ adni. Másnap adott választ, de az nem juttatta dülőre az ügyet. Megjött a formula: *nemcsak Franciaország ellen nem szabad harcolnunk, hanem valamennyi Franciaországgal szövetségben álló vagy szövetségbe kerülő állam ellen sem, sem fegyveresen, sem fegyver nélkül. Ezt mi alá nem írhattuk!* Impulziven és meggyőződéssel határoztuk el, hogy nem is fogjuk aláírni. Csak Ráth Endre habozott. Neki más álláspontja volt a becsületszó dolgában, mint nekünk. Miután ez kiderült, tőlünk függetlenül intézte a dolgot és, miután aláírt egy nyilatkozatot, sikerült elhagynia a *Caserne de passage*-t és elutaznia Spanyolországba. Az ő fölfogása az volt, hogy ő bármire is becsületszavát adhatja, ő az ellenséggel szemben nem érez kötelezőnek semminemű

fogadalmat, azért sem, mert őt sokkal súlyosabb otthoni fogadalmak kötik. A formula azonban, amelyet Ráth Endre aláírt, csodálatosképp kedvezőbb volt annál, amelyet mielőnk terjesztett a parancsnok. Az ő formulájában csak Franciaországról volt szó. Amikor tudomásunkra jutott, hogy (amiben a parancsnok fölvilágosítása után kételkednünk kellett) egy ilyen szűkített formulával is lehetséges a szabadulás: mi is közöltük a formulát kiállító francia őrmesterrel, hogy *arra, amire Ráth Endre, mi is hajlandók volnánk becsületszavunkat adni*, hogy kiszabadulhassunk. De nekünk azt mondták, hogy a mi esetünkben csak a tágabb, Franciaország jelenlegi és jövődöbeli szövetségeseit is magában foglaló formula aláírása elégséges és hogy a Ráth formulája tévedés volt.

Amikor a fogház parancsnoka tudomást szerzett arról, hogy nincs hajlandóság bennünk arra, hogy a szabadságunkat azon az áron szerezzük meg, amelyet ő szabott, tudtunkra adta, hogy becsületszó ellenében lakást bérelhetünk a városban azzal a kötelezettséggel, hogy *nem hagyjuk el Bordeaux városát*. Ráth még hallotta ezt az ajánlatot és azzal érvelt, hogy mindegy: arra adjuk-e becsületszavunkat, hogy Franciaország és ellenségei ellen nem harcolunk, vagy pedig csupán arra, hogy Bordeaux-ból nem szökünk meg. Volt ebben egy szemernyi igazság: azonban mégis csak más volt az, ha az egész háboru tartamára szóló fogadalmat teszünk, és más, ha, *mint rabok*, egy aránylag részlet-számba menő kérdésben, talán csak rövid időre, adjuk becsületszavunkat. Háboruban tisztek olyan becsületszót, hogy, *mint hadifoglyok*, az ellenség egy bizonyos városát el nem hagyják, mindig adtak és adhattak.

Persze: az az elhatározás is, hogy a kisebbik becsületszóval legalább Bordeaux-ban kiváltjuk szabadságunkat, csak napok múlva, hosszú tanakodás után érlelődött meg bennünk. A nyolcnapi fogházélet után lakást vettünk ki és aránylag szabadon éltünk. Természetesen rögtön elkövettem minden lehetöt végleges kiszabadulásunk érdekében. Irtam Poincaré-nak, Caillaux-nak. A párisi Károlyi-ház (Quai d'Orsay 42) házmesternője, Madame Abadie adta át Párisban a leveleket. Rokonaimtól, Póignac-éktól kölcsönt vettem igénybe, mert a pénzem elfogyott. Izgatottan vártuk mindig a párisi válaszokat. Bolyongások és tépelődések

közt multak a napjaink. Az ujságokból láttam, hogy a háboru teljes szörnyiségében kialakult. Belgium, a lengyel mezők, a Balkán lángban álltak. Liège, Louvain, Charleroi hire megérkezett. A németek rohantak Páris felé.

Egyszerre hire jött, hogy *Bordeaux-ba költözik a francia kormány*. Hát ennyire vagyunk! És nemsokára tele volt a Place de la Comédie elegáns *limousine*-okkal, a nagy párisi lapok Bordeaux-ban jelentek meg, ismerős arcokkal volt tele az utca. Jártam a külügyminiszteriumot, audienciákat sürgetve.

Közben herceg Fürstenberg Károlytól, a monarchia madridi nagykövetétől San Sebastianból a következő levelet kaptam:

San Sebastian, 17 Août 1914.

Cher Ami, Je viens de recevoir ta lettre par l'entremise de Monsieur Ráth. J'ai informé le Comte Jules Andrássy de ta situation par une dépêche mais je ne suis pas sûr, qu'elle lui arrive, les voies télégraphiques fonctionnant très mal.

Je te prie instamment, ainsi que tes compagnons de signer la même déclaration que Monsieur Ráth, étant convaincu que cette déclaration n'atteint nullement ton honneur en quoi que ce soit.

Cordialement à toi

Prince Ch. Fürstenberg,

Ambassadeur de l'Autriche-Hongrie.

Magyarul:

San Sebastian, 1914. augusztus 17.

Kedves Barátom! Épp most kapom meg Ráth ur közvetítésével leveledet. Gróf Andrássy Gyulát sürgönyileg értesítettem a helyzetről, de nem vagyok biztos benne, megérkezik-e a sürgöny, a táviró nem jól működik.

Esdve kérlek Téged és társaidat, hogy írjátok alá Ti is Ráth ur nyilatkozatát, mert meg vagyok győződve arról,

hogy ez a nyilatkozat semmiképpen és semmi formában
nem ütközik becsületbe.

Szives üdvözlettel

herceg Fürstenberg Károly,

Ausztria-Magyarország nagykövete.

Fürstenberg távirata elérte Andrássy Gyulát. Andrássy táviratozott, szeptember 14-én. Távirata a berni angol követség révén ért el engem. A sürgöny így hangzik:

Berne, September 14th.

Count Gyula Andrássy to Count Michael Károlyi detained Bordeaux prisoner of war:

„It is my greatest wish you should give parole not to serve in war and so obtain release“

(signed) *British Legation.*

Magyarul:

Bern, szeptember 14.

Gróf Andrássy Gyula a Bordeaux-ban letartóztatott gróf Károlyi Mihály hadifogolynak:

„Legforróbb kívánságom, hogy add becsületszavadat arra, hogy nem szolgálj a háboruban és ez által kapd vissza szabadságodat.“

(Aláírás:) *Az angol követség.*

Hogy mennyire szíven feküdt Andrássynak, hogy eloszlassa azokat a meggondolásaimat, amelyek a becsületszó körül felmerülhettek, a táviratnál is meggyőzőbben és részletesebben bizonyítja egy levél, amelyet szeptember 21-én, Budapesten írt és amelyet Lipscher Lipót közvetítésével juttatott hozzám; e levél már csak kiszabadulásom után, Magyarországon ért el. Így hangzik:

Budapest, szeptember 21.

Kedves Mihály!

Itten mindenki abban a véleményben van, hogy bátran megigérheted, hogy nem fogsz a háboruban részt venni. Nem vagy katona.

Csak a legnagyobb nehézséggel juthatnál az ellenség elé, ha általában elérhetnéd azt, hogy felvegyenek.

Automobilistára már nincs szükség.

Igy például József testvéred — régen jelentkezett, de semmi szolgálatot sem végez — és a háboru kezdete óta Budapesten ül. Más szolgálatra pedig már azért sem használhatnának, mert nem vagy kiképezve.

Különben — úgy sem harcolhatsz: — ha Franciaországban kell ülnöd. Ugy sincs választásod a között — hogy harcolj vagy nem — hanem csak a között — hogy nálunk vagy Franciaországban tartózkodjál és legyél tétlen.

A katonáknak is ugyanez a véleményük.

Ők is azt találják, hogy bátran megigérheted azt, hogy a háboruban sem Franciaország, sem szövetségesei ellen harcolni nem fogsz.

Rokonaink és barátaink közül senkisémet esett el. Pál és Gyula az oroszok ellen — Gyuri a szerbek ellen harcol.

Móric betegen jött haza. Ismerősök között Csáky Béla, Salamon Andor és Ivánka László estek el. Teljes bizalommal vagyok a jövő iránt. Mindnyájan nagyon vágyódunk már utánad. Igaz barátsággal ölel:

Duci.

De egy ember nem akart rávenni hazulról arra, hogy becsületszavamat adjam a franciáknak: ez Andrássy Katinka volt, Andrássy Gyula leánya, menyasszonyom. Ő azt írta: *tegyem, amit tennem kell.*

Nos, én azt hittem, hogy ha egy osztrák-magyar nagykövet ajánlja, sőt kéri, bátran megadhatom azt a becsületszót. Azonban: amikor a parancsnoknak azt a szándékunkat nyilvánítottuk, hogy most már hajlandók vagyunk megtenni azt, amit ő tőlünk,

szabadságunk árában, követelt, a parancsnok kijelentette, hogy most már késő: az osztrák és német alattvalók a háboru végéig fogva maradnak. Hiába érveltünk azzal, hogy mi sem osztrákok, sem németek, hanem magyarok vagyunk . . .

Ezekben a napokban járta be a világsajtót az a hír, hogy Károlyi Mihályt és társait a franciák agyonlőtték. Az osztrák külügyminisztériumhoz közelálló bécsi lapokból indult ki a rémmese. Amikor a bordeauxi lapokban az álhirnek fölháborodott visszautasítását olvastam, összeszorult a szívem, mert akkori állapotomban képtelennek éreztem magam értesíteni hozzátartozóimat, hogy életben vagyok. Mit érezhetett nővérem és menyasszonyom! De mégis megpróbáltam levelet juttatni hozzájuk — és sikerült.

Szeptember 3-án megérkezett Poincaré titkárának a levele, feleletül az én kérésemre. A levél így szólt:

Présidence de la République. *Paris*, le 31 Août 1914.

Monsieur,

M. le Président de la République me charge de vous faire connaître que la demande contenue dans votre lettre du 23 de ce mois a été signalée a M. le Ministre des Affaires Etrangères, dans les attributions de qui elle rentre plus particulièrement.

Veuillez agréer, Monsieur, l'assurance de mes sentiments les plus distingués.

Le Secrétaire

général civil de la Présidence de la République

Felix Decori.

Monsieur le Comte Michel Károlyi.

Magyarul:

A Köztársaság Elnöksége. *Páris*, 1914. augusztus 31.

Uram,

A Köztársasági Elnök Ur megbízott, hogy értesítsem Önt, hogy az Ön e hó 23-ról keltezett levelében foglalt

kérés jeleztetett a külügyminisztériumnak és hogy a neki átküldendő iratokhoz külön fog csatoltatni.

Fogadja, Uram, megkülönböztetett érzelmeim kifejezését:

A Köztársaság Elnökségének
Polgári Főtitkára,
Felix Decor.

Gróf Károlyi Mihály urnak.

Azon a napon, amikor ez az igen formális, de nem kedvezőtlen tartalmu levél kelt, a németek Párist fenyegették. Amikor a levél megérkezett, már Bordeaux-ban volt a francia kormány. Szeptember 4-én beszéltem de Margerie urral, Delcassé külügyminiszter helyettesével és kértem a közbenjárását. De Margerie nagyon érdekes kérdést intézett hozzám. Azt kérdezte: mit tett az én pártom, a függetlenségi párt, és mit tettek a magyar szociáldemokraták a háboru megakadályozására? El lévén vágva onnan-hazulról, nem tudtam de Margerie-nak felelni semmit sem. De a kérdés ott égett bennem és szakadatlanul tépelődtem: megtettünk-e minden tőlünk telhetőt? Szeptember 6-án, a Café de Bordeaux terraszán, papirosra vetettem gondolataimat arról, hogy mit jelent a háboru Magyarország szempontjából. Ez az irás most itt van előttem és különös érzéssel forgatom lapjait, amelyeken a ceruzával odavetett sorok már kezdenek elmosódni. Így láttam akkor a helyzetet:

... Egész generációk születnek és halnak meg anélkül, hogy sejtelmük lenne róla, mi az: hadifogolynak lenni. Hiába, a szabadságot csak azok ismerik és csak azok tudják értékelni, akik személyes tapasztalatból tudják, mit jelent, ha az ember e legnagyobb kincsét megvonják tőlünk. És az igazi honvágyat is csak azok ismerik, akik már átérték, mi az: veszélyben tudni a hazát és távol lenni szeretett otthonuktól.

... Hogy' fog kialakulni Magyarország jövője a világháboru káoszából? Sorsunk kétségtől a többi nagyhatalom titáni mérkőzésének kimenetelétől függ.

A világháboru elodázása volt külpolitikai törekvéseim kiinduló pontja.

Nézetem ugyanis az volt — és ez a nézet ma sem változott, sőt inkább megerősödött bennem —, hogy a világ-háboru, bármilyen legyen a kimenetele, Magyarországra nézve végzetessé válhatik. Nézetem szerint még a monarchiának is a béke mindenáron való föntartása lett volna jól fölfogott érdeke.

Hogy egy veszített háboru a monarchia fölbomlását jelentheti, azt bizonyítani fölösleges. De hogy egy, „a germán eszme“ jelszavával vívott háboru, germán győzelem esetén is, végül — a monarchia bukását jelentené: ez látszólagos ellenmondás, ezt meg kell magyarázni.

Tegyük föl tehát, hogy a kettes szövetség (már nem hármasszövetség) győz és a németek a franciákat, az osztrák és német egyesült hadseregek pedig az oroszokat teljesen leverik.

A németek husz-harminc milliárd hadisarccal fognak kivonulni Franciaországból, amiből nekünk talán megtérítik a hadiköltségünket; többet semmiesetre sem.

A németek azzal fognak bennünket kifizetni, hogy megengedik nekünk, hogy a kopaszra tarolandó Szerbiát okkupáljuk vagy annektáljuk. Lesz egy második Boszniánk, egy második improduktív tartományunk. Ez az eredmény a „meine Armee“-nak igen fog hizelegni. De a monarchia népei csak még több adót fognak fizetni azután.

És politikailag mit jelentene Szerbia annexiója?

A monarchiára nézve a germán hegemonia csődjét jelentené.

Hiszen eddig is csak 23% németajku polgára volt a monarchiának; Szerbia annexiója után ez a szám talán a felére olvadna.

Szerbia annexiója után a germán hegemoniát lehetetlen volna föntartani. Pedig a háboru, a világmészárlás, épp a germán eszme jegyében indult meg.

Ausztria tehát, akarva-nemakarva (Ausztriát értem most, Magyarország nélkül), elszlávosodnék és husz-harminc év múlva az oroszok oldalán épp oly lelkesedéssel

küzdené a németek ellen a szlávság érdekében, mint ma az oroszok ellen a germánság érdekében.

És Magyarország? Az ő sorsa még sokkal sötétebb. Már Bosznia annektálása is veszedelmes rést ütött a dualizmuson. Szerbia okkupálása lehetetlenné tenné a hatvanhetes kiegyezés föntartását. Hogy Tisza ezzel a szükséges következménnyel nem törődött, nem csodálom; cézarmániája folyománya volt ez. De hogy Andrássy ezt a háborút nem ellenezte és nem látta át, hogy a nagy sirokba, amelyekbe a magyar katonákat temetjük, elhantoljuk egyuttal a hatvanhetes kiegyezést is: ezt nem értem.

Mindez talán nem fog az esetleges győzelmet követő első hónapokban elkövetkezni. Előbb Tisza segítségével Bécsből *paprikát fognak a nemzet szemébe hinteni*: nemzeti vivmányokat. Egy pár szoborral vagy velük fölrő semmiségekkel fogják azt a hitet kelteni a magyarokban, hogy a Habsburg-hála ideje elérkezett és Ferenc József lesz azontul nemcsak a „legalkotmányosabb“, hanem a „leghálasabb“ magyar király. Szinte látom, mint kíséri „a nemzet“ „osztatlan lelkesedéssel“ ruganyos léptű fejedelmét az emlékműhöz, amire valami nagyon szépet fognak írni, talán ezt: „Hőn szeretett lovagias nemzetemnek hálám jelöl F. J.“, de amely a nemzet sarköve lesz.

De minden „vakulj magyar“ dacára meg fog kezdődni és végre fog hajtatni, nem hirtelen, csak lassacskán, a hatvanhetes kiegyezés elfürészelése. Mit fog Andrássy szólni, ha Horvátország teljes elszakadása után Fiume legfőlebb névleg lesz a mienk, valósággal pedig az összmonarchia kikötője lesz? Ez a kifejezés: összmonarchia, Großösterreich, egyre divatosabb lesz és végül a mi füleink is meg fogják szokni a Gotterhaltét. S Románia semlegességét Erdély autonómiájával fogjuk megfizetni.

Amikor, későn, észretérünk, megdőbbenve fogjuk tapasztalni, hogy a szlávokkal teljesen összevesztünk.

A demokráciáról nem is akarok beszélni. Jó bakáink és rossz politikusaink a magyar demokráciának sirásói lesznek. Hiszen örökké a demokráciát visszafojtani nem

lehet! De úgy lesz, hogy a demokráciát majd nem a magyarok vivják ki a többi nemzetek számára, hanem a szlávok, éspedig nyilván majd úgy, hogy mindenkinek jut belőle, csak a magyaroknak nem, akik azt ugysem tudták értékelni.

Mennyire másképp lehetett volna minden, ha úgy a monarchia, mint Magyarország érdekében egy magát Berlintonl egyre inkább emancipáló politikát folytattunk volna!

... Az olaszok magatartását lehet kritizálni, lehet mondani, hogy cserbenhagytak, de kérdem: nem volna-e megbocsájtható a csalfaság is, amikor — annyi ember életéről, vagyonáról, jólétéről van szó?

Ha valaki az utolsó percben cserbenhagyja cinkostársait, akik gyilkolni mennek, a bíró nem fogja emiatt szigorubban megbüntetni, ellenkezően: enyhítő körülményt fog látni benne.

... Én sohasem hittem az uralkodók őszinteségében; tehát öbennük legalább nem csalódtam.

De csalódtam a szocialistákban. Azt hittem, hogy legalább egypár mártir mégis fog akadni közöttük, akik a *békét* a hadüzenetek *után* is fogják hirdetni. De nem! Hit nem volt bennük és ezért nem tudtak elveikért meghalni. Csak a császárokért és a népszípolozókért halnak meg. Milyen ironia! Szervezetük volt, de nem volt igazi hitük.

A magyarok olyanok, mint a szocialisták. Saját elveikért nem, csak elveik ellen tudnak küzdeni és meghalni. Az ilyen halált, még ha annak is látszik, nem tudom bátorságnak nevezni. De honnan is vették volna a magyarok a spártai erényeket! A korrupció rossz iskolája a jellemnek, Magyarországon negyven év óta a vesztegetés volt az uralkodó elv. Aki ezt tagadja, tudva valótlant állit, vagy olyan naiv, hogy kár vele vitatkozni ...

Ezek voltak gondolataim a német győzelmek napjaiban, távol a hazámtól, a francia kormány székhelyén. Nem tartottam lehetetlennek, hogy a németek győzni fognak. Azt hiszem, azokban a

napokban kevesen tartották lehetetlennek. Hiszen innen voltunk még a Marne-csatán. Aki akarja, ezekben a nyers mondatokban mégis megtalálhatja későbbi politikám alapvonalát.

De Margerie, aki ismerte a francia politikusokkal pár hónappal azelőtt folytatott tárgyalásaimat, beszélgetésünk alkalmával igen barátságos volt hozzám, de, bár pártfogását megígérte, az ügyem kedvező elintézésével mégsem biztatott. Hosszu fogságra rendezkedtünk be lelkiileg. Friedrich István hozzáfogott a „Gróf Károlyi Mihály francia hadifogsága“ című könyv megírásához. Ezekben a napokban fordult meg a háboru sorsa.

Ekkoriban ilyeneket írt be Friedrich István a naplójába, amely könyvének lett volna az alapja:

Szeptember 11. Szomorú, nagyon szomorú nap. Már nincsen tintám, e sorokat ceruzával írom, megint a börtönben. Délelőtt a gróf a prefektusnál volt, ahol konkrét választ nem tudott kapni. Két nappal azelőtt a prefektus megígérte, hogy 48 órán belül intézkedik sorsunkról és megnyugtatót, hogy ügyünket külön kezelik. Tudtunkra adták, hogy az összes idegeneket eltoloncolják, természetesen minket is. Erre vonatkozólag a prefektus megígérte, hogy megkísérli annak kieszközlését, hogy mi Bordeaux-ban maradhassunk és majd holnap ad választ. Mi már tudtuk, hogy ez mit jelent ...

Délután három órakor betoppan két detektív, hogy azonnal csomagoljunk és menjünk velük a *Caserne de passage*-ba. Nagynehezen adtak egy óra határidőt a csomagolásra. A gróf ezalatt elszaladt a prefektushoz, újból kérte, hogy ne szállítsanak minket egy vidéki fogházba, hanem hagyjanak minket Bordeaux-ban. A prefektus titkárjával elküldte a grófot a főparancsnokhoz, aki kijelentette, hogy semmiféle udvariasságra vagy kivételes intézkedésre nem hajlandó, mert a németek és osztrákok brutálisan bánnak a hadifoglyokkal. A grófnak megengedi, hogy ezt az egy éjszakát a börtönön kívül töltheti. A gróf ezt nem fogadta el és hangsúlyozta, hogy a társai sorsát osztani akarja, mert azokat el nem hagyhatja. Ezt most már a gróf harmadszor cselekszi, holott mi már kértük, hogy a szolidaritástól tekintsen el. — Ott, a prefektusnál találkozott a „Temps“ egyik szerkesztőjével,

Eugène Lautier-val, aki Károlyit ismerte régóta. Ez is szólt a prefektusnak rögtön egynehány szót az érdekünkben, sőt megígérte, hogy a külügyminiszternél is el fog járni érdekünkben. A prefektus titkára elkísérte a grófot lakásunkra, hogy a várakozó detektívek előtt igazolja a gróf egy óránál hosszabb ideig való távolmaradását.

A detektívek elszállították társaságunkat a börtönbe (Friedrich a fogolytáborot hívja börtönnek), ahol megtudtuk, hogy reggel 5 órakor Basac löversenyterre szállítanak, ahol a mezőn, sátrakban, barakkokban fogunk lakni ...

Másnap, 12-én reggel 4 órakor eljöttek a csendőrök, de minket a fogolytáborban hagytak, azzal, hogy ügyünk még nincs eldöntve. Megint irtam Lautier-nak. Vasárnap délben, szeptember 13-án egy ősz urat hoztak a börtönbe.

Egy félórai beszélgetés elég volt arra, hogy az ismeretlenben, aki rendkívüli műveltségről és szellemi erőről tett tanuságot, kiváló embert sejtsek. Mégis nagy volt a meglepetésem, amikor az öregur bemutatkozott és kiderült, hogy *Max Nordau* volt, a híres író és publicista. Amikor az őrt megkértem, hogy bánjon jól az öregurral, aki híres író, az őt ezt felelte:

— Nordau? Non, je ne connais pas ce type-là! („Nordau? Nem ismerem ezt az alakot!“)

E találkozás óta mindig együtt étkeztünk és egész nap élvezhattuk az öregur fiatalos elméjének munkáját. A háborúról az volt a nézete, hogy ha a németek győznek, ez a reakció diadalát jelenti és hogy ebben a háboruban el fog dőlni az is, vajjon az individualista alapon fejlődő országok erősebbek-e vagy a vasfegyelmű rendőrállamok. Azt, hogy a háborúból végzetesen egy szociális forradalomba kell kerülnünk, a „Konventionelle Lügen“ szerzője nem sejtette. Abban az időben különben az emberek azt hitték (és Nordau is azt hitte), hogy a legrosszabb esetben hat hónapig tarthat a háború.

Vasárnap, szeptember 13-án kaptam Lautier-től egy levelet, amelyben értesít azokról a lépésekről, amelyeket az érdekemben tett és a becsületszó kérdésében el akarja oszlatni aggodalmaimat.

A levél magyar szövege a következő:

Bordeaux, 1914. szept. 13.

47 rue de Trois Courts.

Uram,

Ön nagyon kevésbé tisztel meg engem azzal a föltevés-sel, hogy mult pénteken nem tettem egyebet, csak átadtam névjegyemet annak a személynek, aki Önt Gironde-megye prefektusától a rendőrigazgató urhoz kísérte.

Én rögtön azután elmentem a külügyminisztériumba s ott hosszú levelet hagytam a miniszter (Delcassé) számára, akit nem találtam kabinetjében. Ebben a levélben elmagyaráztam az Ön esetét és tanuságot tettem azokról a francia-barát érzelmekről, amelyeket Ön elég bátor volt nyilvánosan kifejezésre juttatni, amikor legutóbb keresztültazott Párison, *egypár héttel a háboru kitörése előtt*, amelynek kitöréseért a fő-felelősség — saját barátjainak vallomása szerint — ama férfi fejére száll, akinek Ön a hazájában elkeseredett, hazafias és tisztánlató ellenzéke volt.

Minthogy szombaton (12-én) nem lehettem itt, egy kissé nyugtalan voltam afelől, hogy mit fognak határozni az Ön ügyében. Pénteken este Gironde-megye prefekturáján arról értesültem, hogy egy németekből, osztrákokból és magyarokból álló szállítmány szombat reggel elindul Bordeaux-ból. Rögtön irtam egypár szót de Margerie urnak, valamint munkatársamnak, Edgard Roels urnak. Ma reggel óta tudom, hogy Roels ur szíves volt helyettem a külügyminisztériumban eljárni.

Minden nehézség akörül van, hogy Önben két egyformán lovagias érzelem ütközik össze és hogy ezeket az érzelmeket mindezideig nem sikerült összeegyeztetni.

Ön szavát akarja adni arra, hogy nem fog küzdeni a francia seregek ellen, de nem akarja ezt a kötelezettséget általánosítani, — és én értem ezt az aggodalmat, megértem különösen abban az órában, amikor az osztrák-magyar fegyverek Galiciában nem szerencsések.

Ami bennünket illet, a mi katonai és polgári hatóságainknak szövetségeseinkkel szemben kötelességeik vannak.

Sajnálom, hogy nem láttam Önt korábban, hogy nem tudtam, hogy Ön még Franciaországban van és szemrehányást teszek Önnek azért, hogy kedvezőbb időben nem fordult hozzám. Ön tulzott tartózkodásában félreismerte azokat az érzelmeket, amelyeket egy, az Ön legbensőbb gondolatait ismerő francia igenis táplálhat valakivel szemben, aki az ő hazájának oly *szándékán kívüli* ellensége, mint Ön.

Nem szüntem meg törődni Önnel véletlen találkozásunk óta; és *törődöm tovább is*: ez minden, amit még mondhatok Önnek, de kérem Önt, számítson azokra az érzelmekre, amelyeket Ön első találkozásunk óta keltett bennem és amelyekre emlékezni semmi nem tilthatja meg nekem.

Őszinte üdvözlettel az Ön
Eugène Lautier-ja.

Lautier ígérete nem volt üres beszéd. Beszélt Delcasséval. És így történt, hogy miután még a hétfőt, szeptember 14-ét, remegésben töltöttük el, mert egyre sűrűsödtek azok a hírek, amelyek szerint minden ellenséges alattvalót internálnak, 15-én reggel két detektív jött be hozzám azzal, hogy menjünk a prefekturára, illetőleg a rendőrségre. Két kocsit hozattunk és Nordauval együtt odamentünk. Ott kiállítottak számunkra utleveleket Spanyolország utiránnyal. *Szabadok voltunk.*

Két órával a szabadító detektívek megjelenése előtt kaptam meg Lautier egy levelét, amelyben értesít, hogy beszélt a külügyminiszterrel. Előtte való nap meglátogatott az amerikai nagykövet titkára és közölte velem, hogy pénz áll rendelkezésemre. Az ő révén táviratoztam Andrásy Gyulának.

14-én délután eljött az amerikai nagykövet személyesen, pénzt hozott és azt a távirati üzenetet Andrásy Gyulától, amelyet már közöltem.

Este fél tízkor két rendőr kíséretében kimentünk a pályaudvarra és Nordauval együtt elutaztunk. 16-án reggel átléptük a spanyol határt. San Sebastianba mentünk. Minthogy Fürstenberg, a monarchia nagykövete már elutazott, tovább utaztunk Madridba. Herceg Fürstenbergnél megtudtuk, hogy a családom volt

francia tanítómat, Noiseux urat Spanyolországba küldte, hogy tegyen valamit hazajutásom érdekében. Ő San Sebastianban volt, amikor mi átutaztunk és most csatlakozott hozzánk Madridban. Megtudtuk tőle, hogy otthon elég jól értesültek fogságunk fázisairól.

Herceg Fürstenberggel, a madridi osztrák-magyar nagykövettel, akihez reggelire voltam hivatalos, beszélgettünk a helyzetről. A legnagyobb megdöbbenéssel láttam, hogy egyáltalában nem volt tisztában azzal, hogy a francia harctereken mi történt, a Marne-csata jelentőségét nem értette. Történhet bármi, mondotta, csak *egy dolog nem történhetik: az, hogy a románok ellenünk forduljanak.*

Miután Madridban a francia és olasz nagykövet részéről ajánlásokkal láttam el magam, Barcelonába mentünk, ahol azt mondták, hogy van ugyan még egy spanyol hajó, amely Genuába megy, ahol ki fogják tatarozni, de az nem visz utasokat; különben is veszedelmes volna az utazás, mert a francia cirkálók minden hajót átkutatnak és ha központi hatalombeli alattvalót találnak rajta, azt Afrikába viszik kényszermunkára. Azt tanácsolták nekem, hogy vásároljak hamis utlevelet és mint pap vagy mint egyiptomi alattvaló kíséreljem meg a kiutazást. Én azonban megkíséreltem, hogy becsempésszem magam a spanyol hajóra és ez, baksisok segítségével, sikerült is. Montecarlo előtt francia cirkálók kérdést intéztek a kapitányhoz, hogy vannak-e utasok a hajón, a kapitány azonban, kérésemre, hajlandó volt az ottlétemet letagadni. Megérkeztünk Genuába, onnan Milánón keresztül Vencébe, pénz nélkül és meglehetősen lerongyolt állapotban. Friedrich István, aki velem volt, mindjárt tovább ment. Én különösen figyelmébe ajánlottam, hogy legyen óvatos és hazaérkezésem előtt a lapokban ne nyilatkozzék.

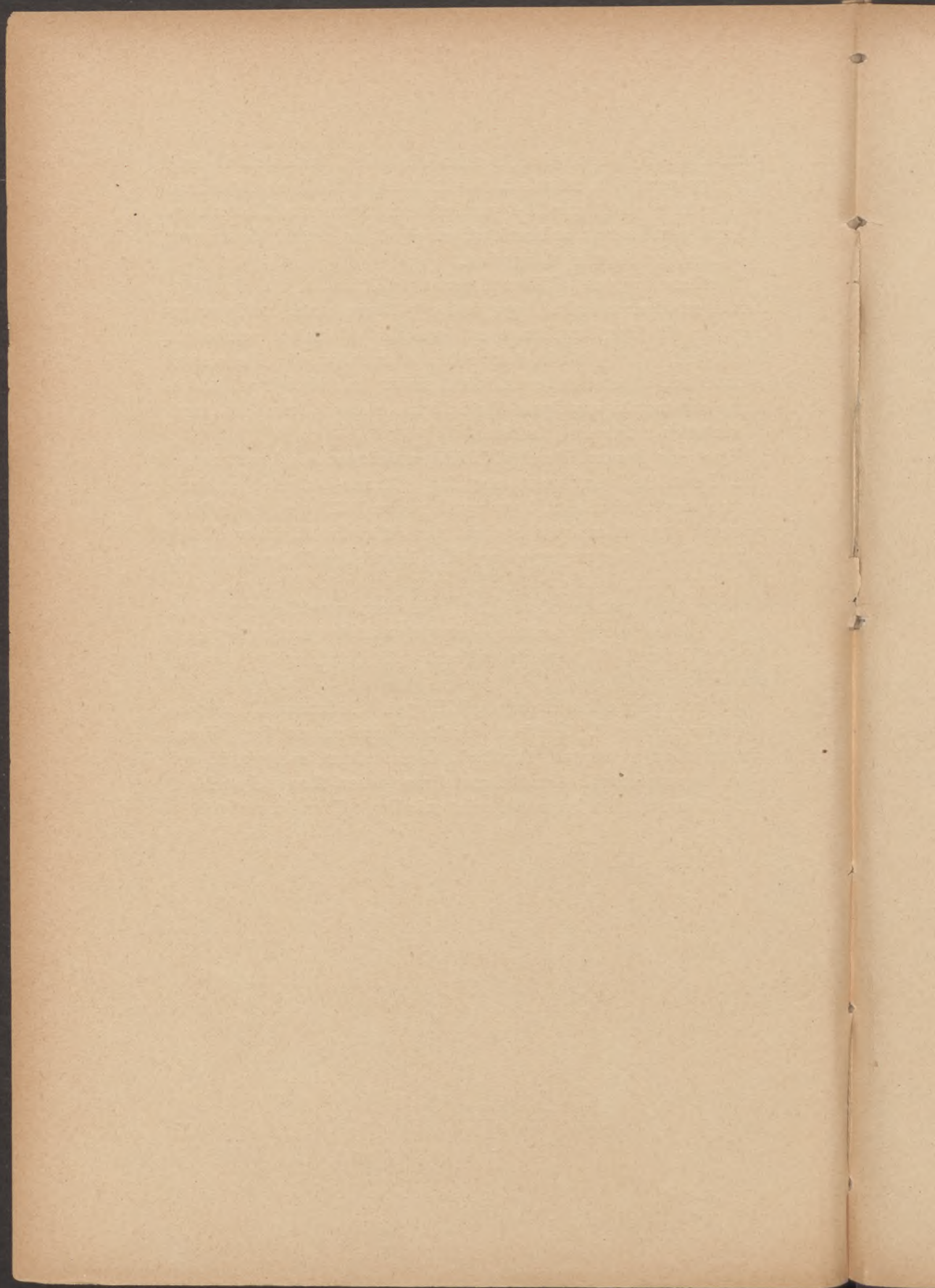
Pár nappal rá, október elején, Bécsbe érkeztem. Az ujságírók megrohantak és azt szerették volna, hogy a franciák kegyetlenségéről meséljek nekik. Amikor azt mondtam, hogy kisebb, egyébként természetes, kellemetlenségeket nem tekintve, jól bántak velünk, nagyon meglepettnek mutatkoztak, mert Friedrich, ígérete ellenére, hosszasan nyilatkozott és a legszemenszedettebb rémmeséket tálalta föl a fogságunkról. Többek közt azt, hogy színes katonák plundra nadrágjaikból levágott német fejeket

huztak ki. Saját naplójából, kezeim között levő kezeirásából derül ki, hogy nem hitte ezt a buta mesét. Amikor kérdőre vontam, azt felelte, hogy azért mesélt ilyeneket, mert ilyen mesékkal akarta ellensúlyozni azt az animozitást, amellyel az osztrák és magyar közvélemény bennünket fogadott.

Bécsben teljesen tájékozatlannak találtam a közvéleményt: senki, senki nem tudta, hogy volt egy Marne-csata, amely nagyságában és jelentőségében a catalaunumi ütközettel vetekedett. Arról pedig, hogy a németek ebben a csatában döntő vereséget szenvedtek, éppenséggel nem tudott senki. Az emberek azt hitték, hogy engem, aki egy ilyen döntő Marne-csatáról beszéltem, megtevésztettek a francia jelentések.

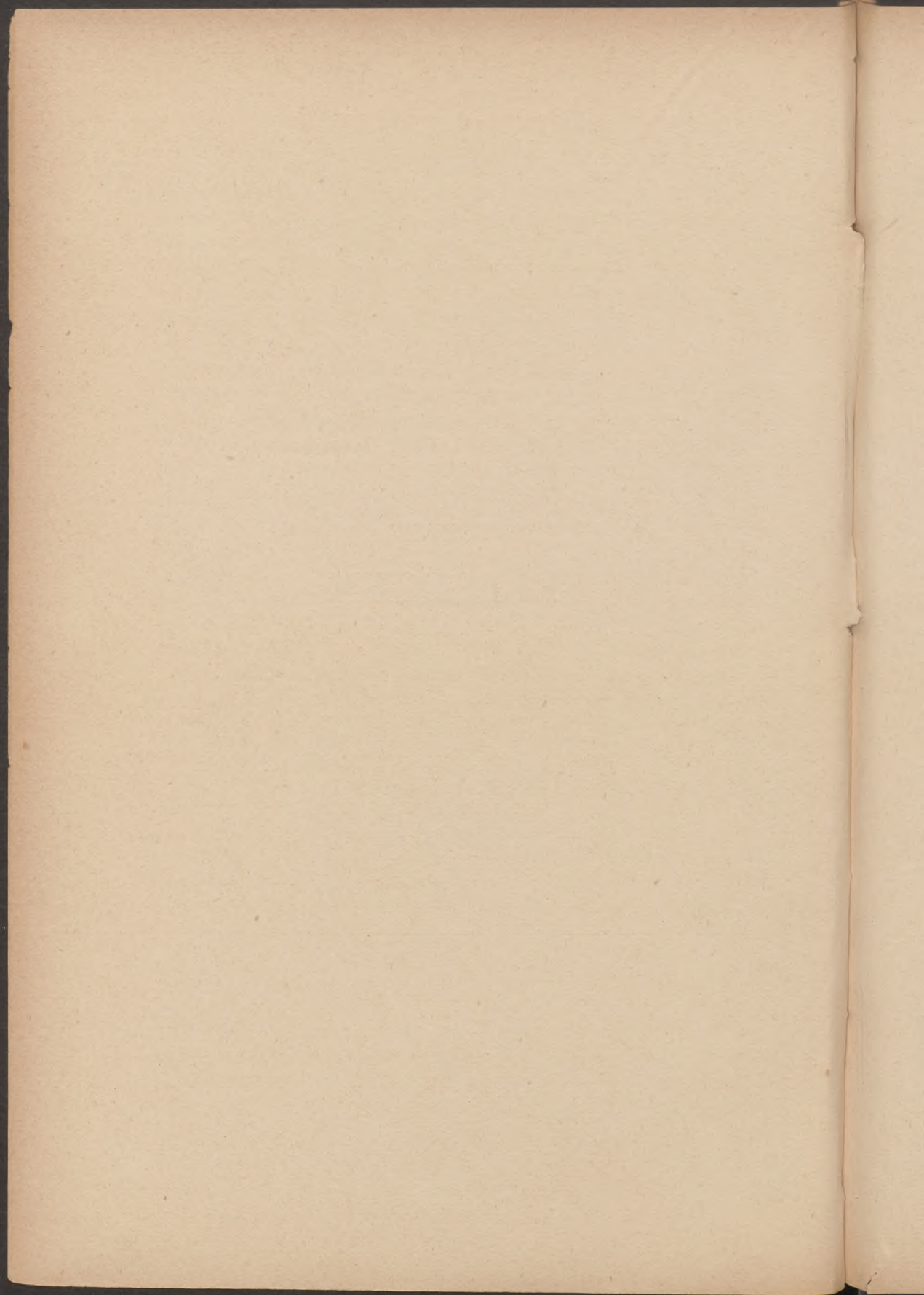
Egyszer rokonom, Berchtold külügyminiszter, meghívott reggelire. Berchtold is csaknem letagadta a Marne-ütközetet és bizalmasan megsugta nekem, hogy nyolc napon belül újra megindul a németek nagy offenzívája és rövid pár hét múlva Párisban diktálják a békét. Én a megegyezési béke lehetőségeiről beszéltem, de ő hallani sem akart erről. Ezek az első napok Bécsben: nagy élmény voltak nekem. Megadatott saját szememmel konstatálnom, hogy a háborús sajtószolgálat hazugságokat terjeszt a legfontosabb dolgokról és hogy az emberek már képtelenek a gondolkodásra.

A kép, amely a francia nép lelkiállapotáról idehaza élt, nagyon elütött a valóságtól. Senkisem akarta elhinni nekem, hogy Franciaországban a hangulat bizakodó és szó sincs levertségről, szó sincs forradalomról. Mondhatom, Franciaországban helyesebben látták a monarchia helyzetét, mint minálunk Franciaországét.

IX. FEJEZET

FELESÉGEM

Voltaképpen azért jöttem haza a francia fogságból, hogy meg-nőszüljek. Gróf Andrássy Gyula és herceg Fürstenberg azt írták nekem, hogy adjam becsületszavamat és jöjjek haza, de a menyaszszonyom azt írta, hogy senkire és semmire a világon ne hallgassak, csak a lelkiismeretemre és aszerint cselekedjem. Hazajöttem, hisz *nem* kellett becsületszavamat adnom arra, hogy Franciaország és szövetségesei ellen nem harcolok.

1914 november 7-én vezettem oltárhoz gróf Andrássy Katinkát. Amikor Prohászka püspök ujjunkra huzta a karikagyűrűt, nem sejtettük, hogy hat év múlva Firenze utcáin egy teherautón ülünk majd egymás mellett, szuronyos katonák közt, az én kezem vasbilincsen és a feleségem követeli, hogy az ő kezét is verjék ugyanarra a bilincsre. Az a vasbilincs, amelyre a feleségem (hasztalanul) rá akarta a kezét veretni, nem erősebb kapocs közöttünk, mint a karikagyűrű. Abban a hat esztendőben, amely az esküvő és az Olaszországból való kiutasítás között van, az emelkedést és bukást, a jót és rosszat egymásban élve éltük meg.

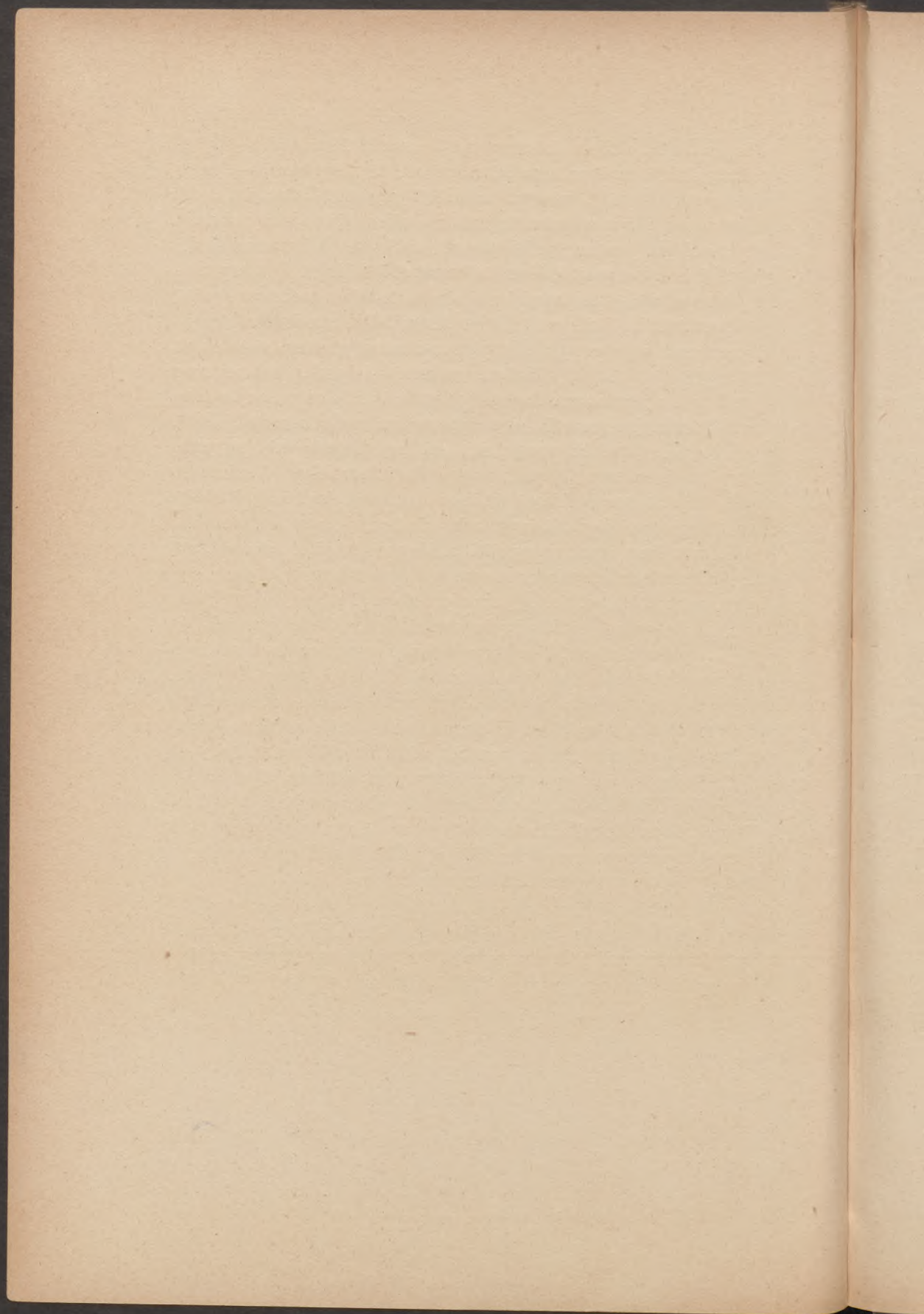
Házasságom gyarapította irigyeim számát és dühét. Ám előbb azzal vigasztalódhattak, hogy Károlyi mindent a vagyonának köszönhet, — most ez a vigaszuk is elpárolgott. Az idősebb férfira, aki fiatal leánnyal köt házasságot, elernyesztő hatással szokott lenni a házasság: engem megacélozott. Feleségem erős és meleg természet, tiszta és biztos ösztönökkel. Egészen őszinte. Politikus családból származott, oly házból, amelynek légköre szaturálva van politikával, gyermekkorától minden porcikájába átmehetett a politika. De távol van tőle, hogy politikai ambíciói legyenek abban az értelemben, ahogy' szerették róla állítani. *Ugy*, ahogy' a Margit-rakparti szalonban üzték a politikát és amihez hasonlóan üztem egy bizonyos időpontig magam is, úgy őt a politika nem érdekelte. Amikor az én politikám kezdett az apró cselszövények játékából kiemelkedni, amikor emberi vonatkozásai erősen kidomborodtak,

amikor kezdett világnézeti politika lenni: akkor lett az az ő szívbeli ügye is. Hogy politikai pályám mindennapos praxisába befolyt volna, arról szó sincs. Egészen más történt. Én kezdtem a tetteimet őrajta mérni, mert kezdtem érezni, hogy amire az ő tiszta, erős, fiatal szíve boldogan reagál, az jó, az helyes, az a teendő. Tőlem tanulta a szocializmust. De a szegény emberek háborús szenvedéseit *igazán* érezni, tehát *tűrhetetlennek* érezni, én őtőle tanultam meg. Éreztem, hogy házasságommal lényem jobbik fele lett uralkodóvá fölöttem, hogy a feleségemhez való viszonyomban az igazságra, az abszolutra való vágyam erősödik. Ha pályám nagy fordulóin tanácsot kértem tőle, azt mondta, hogy ő nem tud adni tanácsot; ilyenkor arra kért, hogy intuiciómra hallgassak. Nem adhatott volna jobb tanácsot. Soha meg nem bántam, hogy követtem. Nagyot köszönök neki: a bátorságot igazi lényemhez. Neki nagy, talán döntő része van abban, hogy megtaláltam az összhangot életem és elveim között. Ő éreztette meg velem legerősebben, hogy nem élhet egy ember két életet, az elvekét és az atavisztikus jóérzését, hogy nem lehet, például, egyszerre kártyás és szocialista. Szenvedélyesen opponált a kártyaszenvédélyemnek. Amikor házasságom alatt önmagam előtt azzal akartam a kártyapártikat expiálni, hogy a nyereségből — éppen akkor nagyszerencsével játszottam — elhalmoztam őt ajándékokkal: a leghevesebben tiltakozott. Egyszer egy régi és értékes portrét vettem neki, amely gróf Sándor Móricot, a nagy lovast, szegről-végről őseit ábrázolta; Gergely huszárom jelenlétében megfogta a képet és a nyitott ablakon keresztül lehajította a kertbe, ahol a kerítésen kilyukadt. Másszor nagyértékű szafirgyűrűt ajándékoztam neki; kényszerített, hogy visszaadjam.

Szülei házánál odaadóan, talán tulságos makacsul védte ügyemet. Az Andrássy-család megszokta, hogy aki beleházasodik, Andrássy lesz, aki más családba házasodik, ott is Andrássy marad. Ezt a hosszú szériest törte meg Andrássy Katinka. Amikor ő, mostohaatyjával szemben, akinek kedvenc leánya volt, védett engemet, Andrássy Gyulának éreznie kellett, hogy ennek a fiatal asszonynak a politika most már mást jelent, mint amit a szülői háznál megszokott, és hogy egy új ideológia fejlődött ki benne, amely a politikában messzibb horizontokat, egy etikai bázison fölépített világnézetet keres.

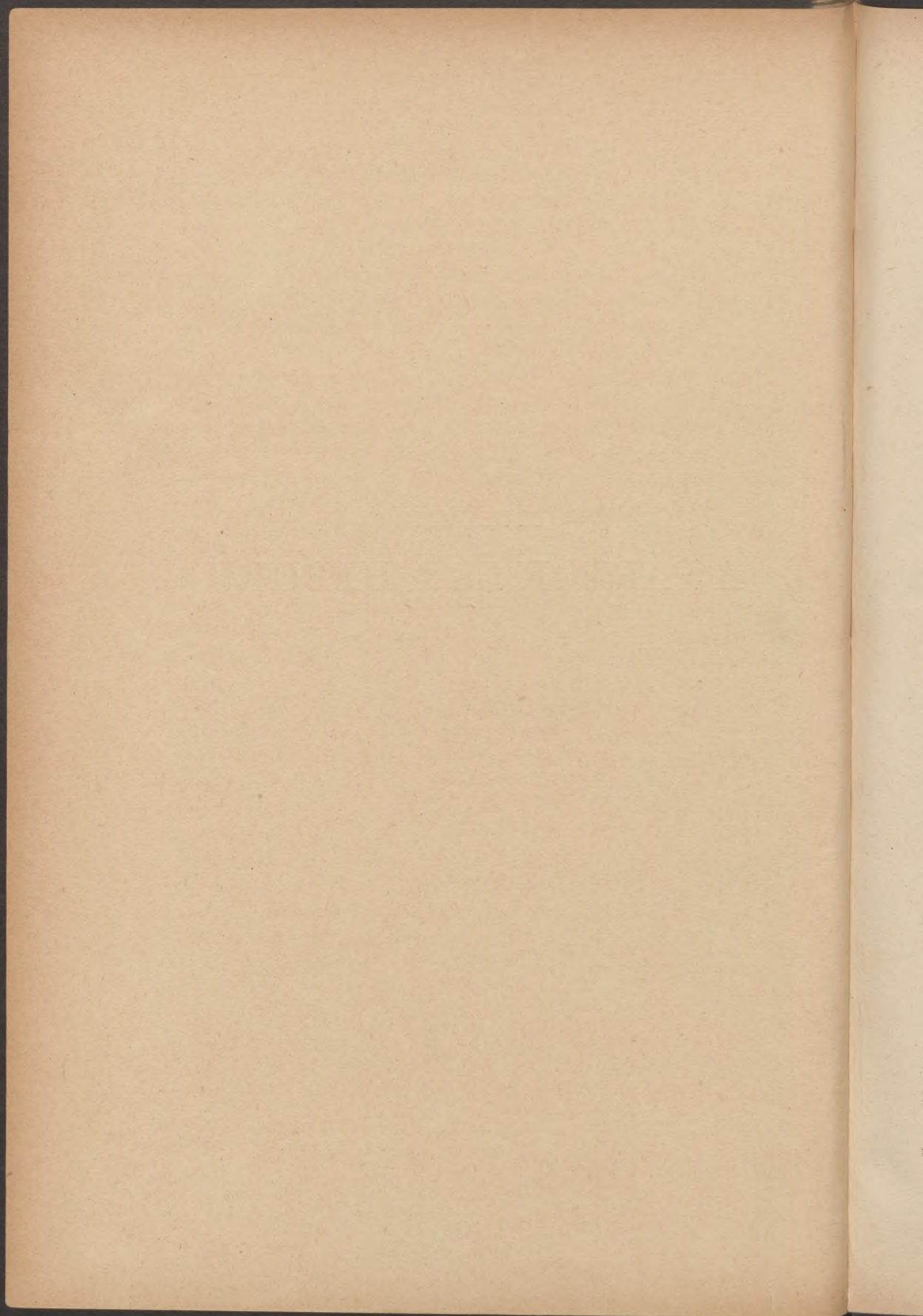
Az emberek, akik a feleségemen keresztül támadtak — s támadtak akkor, amikor nem lehettem ott, őt megvédeni —, megtalálták azt a pontot, amelyen sebezhető vagyok. És mégis: ő az, feleségem az, aki a száműzetés nehéz éveiben visszaadta nekem a legbecsesebbet, amire politikusnak szüksége lehet: az ítélet nyugalját, a bosszuérzéseken tulemelkedő fölényt. E memoárokat biztosan nem írom meg, ha ő nincs, de talán ezeket az éveket sem élem túl, ha ő nincs mellettem és mindig, mindenben velem. Ha nem volt egy perc sem, amelyben nem egyenesen, nem emelt fővel jártam volna a világban, gonosz emberek, balszerencse közt: ő volt a támaszom. Andrássy Gyula és a felesége, az én feleségem édesanyja, szeretik egymást: engem mélyen megdöbbsent, hogy ők nem tudják megérteni, mi egymásnak mi vagyunk. Engem mélyen megdöbbsent, hogy Andrássy Gyula a kurzus elnöke kívánt lenni akkor, amikor a kurzus Andrássy Katinka ellen hamisított naplóföljegyzések piszkos, hazug rágalmaival hadakozott. Igen, igen: ez a politika. Hogy a becsület micsoda, azt nem férfi mutatta meg, hanem asszony, nem rokonom, hanem egy idegen, nem gróf, hanem egy munkásleány. Az igaz, hogy Bokor Lidia, a debreceni dohánygyár munkásnője, feleségemnek és nekem elvtársunk volt. S amikor Ulain Ferenc, azóta a nemzetgyűlésen is leleplezett aktahamisító, Károlyi Imre bérence, szájába merte venni Károlyi Mihályné nevét, Bokor Lidia volt az, aki fölment egy ügyvédhez és őt munkástársnője nevében keserves keresményükből tízezer koronát adott át neki azért, hogy az én feleségem becsületének megvédésére pört indítson. S a hajdusoboszlói földmivelők, akik bejöttek Debrecenbe és Bokor Lidiának és mindegyik társának egy mázsa tiszta búzát ajánlottak föl azért, mert nem hagyták el Károlyi Mihálynét: azok nem grófok voltak, hanem egyszerű földmivesek.

Forró szívből köszönöm nekik azt, hogy megvédték az én feleségemet, akit, hogy én nem tudtam megvédeni, amikor a „keresztény” kurzus méltó matadorjai aljas, piszkos, hazug módon megrágalmazták: nekem nagy fájdalmam marad.

X. FEJEZET

A PÁRTOK ÉS A HÁBORU

Mihelyt a fogságból megérkeztem Budapestre, fölkerestem Apponyi Albertet. Nyíltan kifejeztem neki rosszalásomat azért, hogy az egész 48-as pártot lekötötte a háboru mellé.

— Ha már erre a kétesértékű lépésre határoztad el magad — mondtam neki —, miért nem használtad ki az alkalmas pillanatot és miért nem kötötted föltételhez a függetlenségi párt csatlakozását? A Habsburgoknak annyira szükségük volt arra, hogy a háboru kitörésekor a monarchia egységének látszatával kérkedjenek, hogy kénytelenek lettek volna a nemzetnek, ha nem is mindent, de igen sokat koncedálni.

Apponyi azt felelte, hogy ő ilyen erkölcstelen eszközökhöz még a politikában sem nyúl és különben is az a nézete, hogy minél teljesebben csatlakozik a magyarság a Habsburgok és a Hohenzollernnek ügyéhez, annál biztosabban számíthatunk a győzelem után, amelyben egy pillanattig sem kételkedik, az uralkodónak, a Habsburg-háznak és a szövetségeseknek hálájára.

Azt feleltem, hogy Magyarország négyszáz év óta mindig ráfizett erre a taktikára, hogy négyszáz évig nem vált be a *moriamur*. Hogy' képzeled Apponyi, hogy most majd másképp lesz? Ami pedig Ferenc József személyes háláját illeti, abban meg már éppen nem bizom. De hiába emlékeztettem a Ferenc József uralkodásának történetén átvonuló vezérmotívumra, a hálátlanságra, hiába bizonygattam, hogy milyen mély igazság, sőt szükségszerűség volt a krími háboru idején — öt évvel Világos után — a bajbajutott orosz cár megsegítését visszautasító Schwarzenberg-féle cinizmusban: „*L'Autriche épatera le monde par son ingratitude!*“ —: Apponyinak szinte gyermekesen naiv hitét én nem tudtam megingatni.

A nagypolitikában tehát nem értettük meg egymást, ő tulságos mereven elfoglalta már a maga háboru-barát álláspontját, átfordítottam tehát a beszédet a *gravamen*-ekre, arra a már akkor is nagy számban fölgyült sérelemre, amelyek a magyar államot a

hadvezetőség részéről érték és amelyekkel szemben máskor éppen Apponyi szokott legérzékenyebb lenni: hiszen az ő politikája, pozitív vezérgondolat híjján, gravamenekből táplálkozott. Amikor én a sérelmeket felsoroltam, Apponyi azt felelte, hogy ezeket a sérelmeket pedig *elraktározzuk* a győzelem utánra.

Nagy úr tátongott közöttünk. Az alapvető kérdésben, hogy miképpen kell átélnie, kihasználnia a magyar népnek a történelmi helyzetet, nem tudtuk és később sem tudtuk soha egymást megérteni. Amerikai utamról, amely végeredményében azt a háborút kívánta megakadályozni, amelyet Apponyi a „*Végrel*“ szóval üdvözölt és a tervekről, amelyeket ennek az utnak sikerei közben szövögettem, már nem sok szó esett köztünk. Mindez a múlté volt. A múlté a magyar öncéluság keresése, a múlté a magyarság erőinek kifejlesztése, a múlté a többi néppel megértést kereső békés politika. Most a magyarság egy idegen hatalom hadiszekerébe volt fogva, most a magyarság erői magyar céloktól idegen harctereken fogytak ijesztőn nap-napután, most a magyarság e harctereken hosszú időre elveti a gyűlölet magvait önmaga és olyan népek közé, amelyekkel békés együttélésre, vállvetett munkára utalja a történelem.

Bosszusan és lehangoltan mentem el Apponyitól. Fájt, hogy ennyire tévedhetett. Hol állhatnak a többiek, ha ő, a pacifista, *itt* áll? Andrássy Gyula pártjának az fájt, hogy a munkapárt és Tisza most learatják a maguk népszerűsége számára a gyümölcsöket. Tudniillik a háboru népszerűségének beteg és hamar elfonnyadó gyümölcsseit. Ámde akkor még kíváncsi voltam látszott ez a népszerűség és az ellenzék nem akart tágitani attól a komikus és kétségbeesett öndicsérettől, hogy ő „pofozta bele“ Tiszát a háboruba, mert Tisza különben nem mert volna belemenni. Erre *érdemül* hivatkoztak. A munkapárt azonban nem könnyen adta ki kezéből a háboru szerzőségének pálmáját és keményen ragaszkodott ahhoz, hogy a háboru csak neki köszönhető, mert hiszen az ellenzék évtizedeken át szabotálta, obstruálta a katonai követelményeket és ha Tisza az obstrukciót nem törli le erőszakkal, akkor most rosszul van fölszerelve a hadsereg és még ebben a (hálaistennek végre) ránkényszerített háboruban sem lehet „leszámolni a rácokkal és a muszkákkal“. Az ellenzék gyakran lesütött szemmel hallgatta ezeket a rekriminációkat és bizalmas körben gyakran lehetett hallani,

hogy „mégis Tiszának volt igaza“. Hangosan nem vallotta be ezt soha, de éppen azért, mert rossz volt a lelkiismerete — rossz az egyetlen ponton, ahol talán nem kellett magának szemrehányást tennie —, éppen azért hangoskodott olyan szertelenül, magának vitatván a „munkapárti háboru“ érdemét. Talán nem nagyon tévedek, ha Apponyi rettenetes „Végrel“ fölkiáltását a háboru kitörésekor leginkább annak a — bizonyára öntudatlan — vágy-
nak tudom be, hogy politikai multjának kényelmetlenné, legalább is inaktuálissá váló részeit elfelejttesse. Az apponyisták is nagyon rosszul érezték magukat és, ha emlékezetem nem csal, valamennyien felkötötték a kardjukat és felkötött karddal otthon is maradtak, nagyon kevés kivétellel. Ha ki-kinéztek a frontra, — a frontnak is voltak nüánszai. A parlament folyosóján nagy barátkozásoknak voltunk tanui; Pallavicini György és Farkas Pál egymásra dőlve alkottak idilli csoportképet. Egy akol, egy pásztor: de a jó pásztor két széles vörös stráfot viselt a nadrágján és az aklot, amelyben tigris és gödölye megbékéltek, úgy hívták, hogy császári és királyi ármádia. A béke azonban szent volt.

Ha az utcán jártam, ha ujságot olvastam, ha az emberekkel beszéltem a Házban, társaságban, kaszinóban: azt kellett éreznem, hogy egy más világba csöppentem bele. Ez a világ szűkebb, levegője fojtottabb volt a réginél. Én még egypár hónappal azelőtt teleszívta a tudómet az újvilág szabadabb levegőjével és a háboru első napjaiban francia földön átvibrált rajtam a talpraálló francia nép ereje. Beszéltem velük Bordeaux-ban, olvastam ujságjaikat, tudtam, hogy a *Marne-nál* döntő fordulatot adtak a háborunak és tudtam, hogy' hatott az egész nép lelkére ez az új catalaunumi csata. Ha itthon a hadihelyzetet, a hadiszerencse esélyeit latolgatták, erről a csatáról nem esett szó. Még a nevét sem ismerték. Maga a haditény teljesen elmerült a hadijelentések bizonytalan értelmű szólamaiban. A francia hadjárat első hónapjai egyetlen zavaros történéssé folytak össze a mi közvéleményünk előtt, senki nem eszmélt rá, hogy az események most egyszerre egészen más színezetűek, mint a hadjárat elején és senki nem tudta, hogy a két fázis közé esik az események drámai forduló-pontja. A legszkeptikusabbak azt mondták: pauza, senki sem tudta, hogy: vereség. A monarchia külügyminisztere, amint már megírtam, megsugta nekem, hogy a marne-i csata kimenetele sztraté-

giai visszavonulás volt és hogy most hamarosan új, döntő csatát várnak. Pedig a marne-i csatával a főhadiszíntéren el volt intézve a helyzet és döntést célzó német támadás nem történt aztán 1916 februárjáig, Verdunig, sőt, ha szabatosak akarunk lenni, az 1918 márciusi nagy offenzíváig. De a középhatalmak közvéleménye nem tudta ezt. A marne-i csatát megnyerni nagy dolog lett volna, de elvesztésének hírére elsikkasztani: ez sem megvetendő teljesítménye a német vezérkarnak. Állítom, hogy Franciaország ismerte Tannenberget. Titkolóztak sokat ott is és a *retouche* mesteriségében nem kellett leckét venniök; de olyan kiskorúságban, olyan bárgyu tájékozatlanságban, mint a mi népeinket, az övéket tartani mégsem merték és nem is akarták. Tanultak történetük példáiból, amelynek során a hazugság többször nagyon is megbosszulta magát. És ami az angol népet illeti, az angol vezetők a mieinkhez képest egyenesen férfias nyíltsággal vezették népüket a tények elé. A hosszú háború folyamán az igazság mindenütt kifizetődött és a hazugság mindenütt megbosszulta magát. Minthogy a háború a népek háborújává vált és a népek végső erő kifejtésétől függött a döntés, azoknak a népeknek, amelyek a háború utolsó szakaszában végre mégis rájöttek arra, hogy vezetőik az ellenség erőviszonyait és a hadihelyzetet illetően rendszeresen csalták őket: még annál is gyöngébbeknek kellett érezniök magukat, mint amilyenek számszerint valóban voltak és önbizalmukat hirtelen el kellett veszteniök. Az volt jóbarátja a népnek, aki korán akarta fölébreszteni az igazságra. Hazugsággal áztatni egész népeket éveken keresztül: ez olyan megvető semmibevétele volt a népléleknek, olyan kegyetlen és olyan otromba hazardéria volt, amelynek tényéből pszichológiai valószínűséggel következett a bukás. Falkenhayn, a német vezérkar második főnöke a világháborúban, mondta: „A háború szomorú meneteléhez valószínűen semmisem járult inkább hozzá annál a körülménynél, hogy a népek tömegei előtt ezt a tényt (azt, hogy a hadihelyzet már 1914-ben komoly volt és azóta évről-évre komolyabb lett) csak akkor leplezték le, amikor már semmit menteni nem lehetett.“

Azokban az őszi hónapokban a háborúnak a lelkekbe beoltott kokainja még erősen tüzesítette az arcokat; és a bágyadtságot, amelynek a méreg nyomában el kellett jönnie, csak a galíciai nagy veszített csatákból hazaszivárgó friss rokkantak érezték. De a

vérző ország első feltörő sóhajait még elnyomta az ép többségnek izgatott, lelkes, bolond beszéde. A győzelem esélyei állandó feszültségben tartották az embereket. Fájdalmas volt látni őket, ahogy' egész valójukkal, vak szenvedélyességgel lekötötték magukat valamihez, aminek igazi jelentőségét nem is ismerhették. A hazugság és az ostobaság nemzeti erények lettek. Az ujságokat szégyenkezve ejtettem le a kezemből, mert impregnálva voltak ezekkel az erényekkel. Az irodalom egyik napról a másikra elfelejtette, hogy felnőttek is vannak a világon. Talán igaza volt, mert ha voltak, olyan kevesen voltak, hogy az ő számukra, még ha lehetett volna, akkor sem lett volna érdemes írni. Ugy szaladgáltak az utcán az emberek, mintha kioperálták volna az agyvelejüket. Csak suttymban éltek némelyek ezzel a szervükkel, mint ahogy' némelyek bőjtben titokban hust esznek. A Nemzeti Kaszinó tele volt nagy sztratégákkal. A tehetséges Bánffy Miklós biztos forrásból hallotta és teljes meggyőződéssel adta elő, hogy a németek most tutajokra szerelnék ágyukat, a Csatornán odauszna az angol partokhoz és bombázva kényszerítik térdre Angliát. Szédülve hallgattam a tüzes és kitaró német-barát fejtegetéseit. Ha, menekülve, más csoporthoz léptem, ott meg bizonyosan Cséry Lajos magyarázta, hogy most már mindenesetre megnyertük a háborút, mert a németek olyan drótot találtak föl, amelyre csomók vannak kötve és amelyet csak bizonyos helyeken lehet elvágni. Huszonöt ember hallgatta áhitattal. Mint egy lidércnyomás, olyan volt ez az emberfajta, ez a gondolkodás, ez a hang mindenütt. Egy percig azt hittem, hogy én vagyok bolond. A rettenetes budapesti atmoszférában bukkant föl bennem először az a hibás gondolat, hogy a frontra menekülök.

Mit tehettem én itt? Ha Bordeaux-ban de Margerie azt kérdezte tőlem, mit tett a függetlenségi párt és mit tettek a szocialisták a háború ellen és én, elvágva minden információtól, nem tudtam erre felelni semmit sem: most borzadva kellett rájönnöm arra, hogy a legjobb információ birtokában is legfőlebb ezt felelhettem volna: a függetlenségi párt nem tett semmit; és a szocialisták — majdnem semmit. Milyen igaza volt a bécsi anekdotának, amely a következő jellemző párbeszédet eszelte ki Vilmos császár és Ferenc József között:

Vilmos: „Was sagst du zu meinen 42-ern?“ („Mit szólsz az én 42-eseimhez?“)

Ferenc József: „Großartig. Aber was sagst du zu meinen 48-ern?“ („Nagyszerűek. De mit szólsz te az én 48-asaimhoz?“)

És ha azt mondtam a francia külügyi államtitkárnak, hogy *legfőbb vágyam*, hogy a háboru minél rövidebb ideig tartson, — most be kellett látnom, hogy erre kevés a kilátás.

Irtózatos, szinte jóvátehetetlen hibák történtek itt. Elhatároztam, hogy minden követ megmozgatok, hogy azokat a hibákat, ha még lehet, jóvátegyem; s ha nem lehet, hát legyen egy ember, aki nem segített az örvénybe taszítani nemzetét és kiáltott, amikor mások taszították.

Barátaimmal, gróf Batthyányval, Lovászy Mártonnal és Holló Lajossal együtt megkezdtük a mi frontunknak lassu kiépítését. A háboru adva volt: most már csak menteni lehetett. A beteg Justh Gyula egész lelkével mellettünk volt. Mi teljesen megértettük egymást azokban a napokban is.

Legelőbb is meg kellett mutatnunk, hogy élünk. Életjelt kellett adnunk magunkról a magyar népnek és a világnak is. Én a „Magyarország“ című nagy estilapnak főszerkesztője voltam, ezt az orgánomat kezdődő harcunk szolgálatába akartam állítani. Ezért az Amerikában gyűjtött pénz egy részét is ebbe a vállalatba fektettem. A lap főszerkesztője, Lovászy Márton, velem tartott. Annál több bajom volt a lap kiadóhivatali igazgatójával, Sümegi Vilmossal, a zsinóros ruhában járó, Kossuth-szakált viselő, háborura uszító székelly-zsidóval, aki mindent elkövetett az ellen, hogy a „Magyarország“ részvényeinek többségét összevásárolhassam, és addig is, hogy a lap a háboru ellen ne foglaljon állást. Sümegi a vállalatától három évre bérelte a lapot. Őt elmozdítani nem lehetett és ő, üzleti érdekből, igyekezett minél szenzációsabban fölcifráztatni a hadijelentéseket. Küzdelmek árán tudtam csak elérni azt a negativumot, hogy a „Magyarország“ legalább azzal jelezze külön álláspontját, hogy a háboru alatt vezércikket nem ír és így nem foglal állást a háboru mellett. Sümegi azt állította, hogy ezzel a passzív viselkedéssel a lap terjedését nehezítjük. Lehet, hogy így volt; de ezzel a rendelkezéssel mindenesetre elértem azt, hogy a „Magyarország“ volt az egyetlen lap, amely

a háborus uszításból kivonta magát és nem tömjénezett a német szövetségnek.

A 48-as párton belül félszeg helyzet támadt. Apponyi párthivei az elnöki tanácsban az én elnöki befolyásomat teljes mértékben ellensúlyozták. A fuzió alkalmából, amely a Balkán-háboru vége felé történt, a két egyesülő függetlenségi párt abban a formulában egyezett meg, hogy a külpolitikai kérdéseket nyílt kérdéseként fogjuk kezelni. Ez nem volt egészséges álláspont, mert azt foglalta magában, hogy a párt éppen a legfontosabb kérdésekben nem mer és nem tud egységes programot adni. De a háboru alatt, 1916 közepéig, amíg az én pártom ki nem vált az egységes függetlenségi párthból, én mégis, következetesen, erre a megállapodásra hivatkoztam akkor, amikor Apponyi és párthivei azzal a szemrehányással illettek, hogy én, a párt elnöke, a párt többségének német-barát politikájával ellentétbe helyezkedem. A pártértekezletek előtt ült össze rendszeren az elnöki tanács. A pártértekezletek elé kész formulákkal léptünk, amelyekben egyre nehezebben tudtuk az ellentéteket palástolni.

Nehéz és méltatlan helyzet volt. Félszogségét még egy olyan körülmény is fokozta, amelyről csak a kulisszák mögött tudtak, de amelynek ismerete nélkül annak az időnek parlamenti-taktikai konstellációit nehezen lehet megmagyarázni. Apponyi Albert, a radikális szeparatista párt egyik vezére, becsületesen állani akarta a *Burgfriede*-t összes következéseivel és őszintén hitte, hogy egy miniszterválság, amely Tisza bukását okozta volna, az ántántnál „kedvezőtlen benyomás“-t keltene. Andrássy a *Burgfriede*-t kénytelen-kelletlen fogadta el, a háboruért és a németekért való lelkesedése első örömeiben, és már a negyedik-ötödik hónapban azon törte a fejét: mivel lehetne Tisza miniszteriumát felborítani? Minthogy azonban (mint az egyik 67-es párt vezére) nyíltan nem vállalkozhatott a *Burgfriede* fölrugására, ezt a germanofil szempontból gyűlöletes munkát a 48-as párttal szerette volna elvégeztetni. Andrássy nagyon ügyesen keverte a kártyát, nagy sikerrel kezelte a 48-as pártnak még Apponyi legszűkebb környezetéhez tartozó tagjait is. Andrássy ravasz és türelmes munkájának eredménye volt az a gyakran előálló komikus helyzet, hogy Apponyi a háttérben úgy került ellentétbe Andrássyval, hogy mindig ő volt az, aki a mérsékelt álláspontot foglalta el, míg Andrássy az élesebb

taktikát javasolta. Andrassy az apponyistákat ugyyszólván *Stoßtruppe*-nak kívánta fölhasználni, akik a közelharcnak izléstelenebb munkáját helyette elvégzik. Minthogy pedig az ellenzéki pártok természetrajzához tartozik, hogy az akciót kívánják és a képviselők tömege ellenzéki padokon sohasem bírja el a pusztá fejbőlöntést: a kulisszák mögött akciókra tüzelő Andrassy számított egyre inkább a 48-as párt Apponyit követő frakciójának vezéréül is. Mert ha én tanácsoltam valamit, az ezeknél az óvatos függetlenségeknél mindig bizonyos oppozícióval találkozott, hiszen attól féltek, hogy az én javaslataim hátbatámadhatnák a háboru és a német szövetség ügyét. Így, ha én valamit saját pártomban az apponyistáknál is keresztül akartam vinni, rendesen Andrassyt igyekeztem megnyerni. Erre fölaltaltam Kolumbus tojását: mindig Tisza megbuktatásával álltam elő.

Az ellenzéki politika általános nehézségei a háboru e szakaszában igen nagyok voltak. A hadüzenet napján valóban katonai diktatura vette át a hatalmat az ország fölött. A kormány és a polgári közigazgatás a katonai diktatura végrehajtószerve lett. Egy önálló gondolat, egy önálló vélemény hangoztatása, ha nem volt összhangban az AOK szándékaival, a bevonultatást jelentette. Ha más hatalom nem is lett volna a kezében, ez az egy — hogy negyedrészeszabad emberekből bármely percben rabokat csinálhatott — urrá tette az AOK-t nemcsak élet és halál, hanem a szabad szó fölött is. Megszületett ez a szó: *frontbüntetés*, amely nyilvánvalóan nem a háboru első hónapjaiból származik, mert akkor senki az arcvonalba való kerülését, tehát az igazi életveszedelemmel való szembefordítását büntetésnek mondani nem merte, ha annak érezte is; de ezek a napok alaposan elmultak. Maga a hadvezetőség alkalmazta büntetésül, sőt nevezte büntetésnek az édes és dicső halál lehetőségének megadását. A háboruval szemben elfoglalt álláspontok tehát változtak. Változott maga a háboru is, új meg új fázisokon ment keresztül s egy háboruellenes politikának is egyre új módjai adódtak a megnyilvánulásra.

Megkezdtem a pártban, a parlamentben, a sajtóban az én külön álláspontom kidomborítását. Az osztrák parlamentet gróf Stürgkh nem hívatta egybe, Ausztriát formálisan is abszolútizmus kormányozta és így a delegáció, az egyetlen parlamentáris külügyi

fórum (amelyben a függetlenségi párt különben csak közjogi fön-
tartással vett részt) sem ülhetett össze. A magyar parlament a
háboru egész folyamán, nem úgy, mint az osztrák, együtt ült és
a monarchia súlypontja ezzel áttevődött Budapestre. A munka-
párt üdvívalgásban tört ki e tény fölött. De ez a tény azt is
jelenti, hogy e parlamentet a háboru meghosszabbításának felelős-
ségéből tetemes rész illeti. Népgyűlések tartására gondolni sem
lehetett. Az én nyilatkozataim, noha korántsem mondtak meg
mindent, ami a szivemen volt, a leggyűlölködőbb reakciót váltották
ki a sajtó legnagyobb részében és a hivatalos világban. Velük
tudatosan helyezkedtem ellentétbe. Ha ma átlapozom akkori köz-
szereplésem emlékeit, csodálkoznom kell azon, hogy ezek a ma
már közhely-jellegű nyilatkozatok hogy' is válthatták ki azt a nagy
vihart. Gyakran megtörtént, hogy nyilatkozataimat fél év múlva
megismételték azok, akik legjobban kikeltek ellenük. Amire én
burkolt célzást tettem, arról gyakran nagyon rövid idő múlva
nyíltan lehetett és kellett beszélni.

1914 végén és 1915 elején követeltem a *választójog* legszélesebb
kiterjesztését. Andrássy Gyulának ekkor az volt a véleménye,
hogy teljesen elgaloppozom magam ezekkel az időszerűtlen
követelésekkel, mert hiszen a kutyát sem érdekli most az egész
demokratikus haladás és a választójog. Ezt a szemrehányást, hogy
a politikámmal együtt teljesen inaktuális vagyok, talán leggyak-
rabban hallottam. Az Andrássy-családnak, mialatt francia fogság-
ban voltam és visszatérésem után is, az volt a fölfogása és ezt
gyakran mondta menyasszonyomnak is, hogy az után a politikai
kudarccal, amely engem a háborúval ért, legjobb, ha egészen
visszavonulok. Amit Czernin és Károly király *később* láttak, hogy
talán mégis jó, hogy van valaki, aki, ha netán mégis elszámították
volna magukat, egy más orientációval megpróbálhatja megmenteni
az országot: azzal szemben Apponyi és Andrássy és a többi német-
barát politikusok vakok voltak.

A legmesszebb-hangzó demonstráció és talán, mai szemmel
nézve, csakugyan egyik leghelyesebb eszköz célom megközelítésére:
a hadihitelek nyílt megtagadása lett volna. Én azonban csak
távolmaradtam azokról az ülésekről, amelyeken a hadihitelek
szavaztak. Föl kellett volna állnom és kijelentenem: egy fillért
sem! De ez mindenesetre kikapcsolt volna a politika gyakorlati

tényezői közül. Magamra maradok vagy olyan maroknyi csoporttal maradok, amely egyelőre csak erkölcsileg számít. Hogy az erős ember legerősebb egyedül és hogy a nyiltan kimondott igazságnál, a nyugodt lelkiismeretnél nagyobb erő nincsen, azt csak később tanultam meg. Az adott helyzetet néztem akkor, a haditérképet, a pártviszonyokat és azt, hogy ezek között az adott viszonyok között mit tehetnék céлом érdekében. Ezt szükséges tudni 1914 végén követett politikám ismeretéhez, amelynek fő-iránya az volt, hogy a nagy vér- és pénzáldozatokat, amelyeket Magyarországtól követeltek, szociális és nemzeti téren nyújtandó *ellenszolgáltatások* nélkül ne adjuk meg. Tiltakoztam az ellen, hogy a magyar csapatokat a monarchia legkülönbözőbb garnizonjaiba dobálják és a fronton egyéb császári és királyi, majd német csapatokkal is összekeverjék, hiszen ezzel a magyar kormány és a magyar képviselőház a magyar csapatok áttekintésének és ellenőrzésének minden lehetőségét elvesztette. Következétesen hangoztattam, hogy a véráldozat fejében (de nem csak azért) mind nagyobb mértékben be kell vonni a népet az alkotmány sáncaiba. Sürgettem olyan törvények alkotását, amelyek a hadiözvegyek, hadiárvák és rokkantak javát szolgálják, amelyek jogokat adnak nekik az állammal szemben és biztosítják megélhetésüket. Már ekkor, háboru-ellenes politikám első szakaszában, sem voltam soha, egy percig sem hajlandó a többi pártnak a hadvezetőséget dicsőítő lármájában résztvenni. Ennek a parlamentnek legnagyobb bűnében, az ország népének félrevezetésében, nem vagyok részes. Tudtommal nem mulasztottam el egyetlen alkalmat sem, hogy a hadvezetőséget kritizáljam és Magyarország külön érdekeit hangoztassam. Minden nagyobb győzelem után banketre emlékeztetett a parlament. Kezdve a miniszterelnökön, valamennyi pártvezér fölállt és ünnepelte a győzelmet, a hadvezetőséget, az uralkodóházat és derék katonáinkat. A katonák dicsérete ebben az összefüggésben frivol volt. Ezeken az üléseken, amelyeken a képviselőház újból meg újból lekötölte magát a háborúnak, vagy nem vettem részt vagy tüntető némasággal ültem a helyemen. Hiszem, hogy a hallgatásom beszédes volt. A képviselők ujjal mutattak rám, az összefont karokkal ülő ünneprontóra, nem egyszer fenyegetően emelkedtek felém a karok és röpködtek felém a gunyolódó és sértő kiáltások, amelyeknek *crescendo*-jából egyre gyakrabban és

müszenvédélyesebben csattantak ki ezek a szavak: „Hazaáruló!” — „Ántánt-barát!” — „Most menjen Oroszországba!” A győzelmek idején *fortissimo* zengett ez a kórus, ha nem jól álltunk, könnyen tudta magát mérsékelni.

A hadikölcsön érdekében a pártok Apponyi kezdsére együttes fölhívást akartak szerkeszteni, amelyben minden magyar polgár kötelességévé tették, hogy megtakarított pénzeckéjét a háboru feneketlen zsákjába dobja bele. Engem is fölszólítottak, hogy a függetlenségi párt nevében, mint annak elnöke, irjam alá a fölhívást. Kereken megtagadtam. Ez szörnyen bántotta Apponyit. A függetlenségi párt egységét mégsem bontotta meg, mert nem akarta a külföldnek megmutatni, hogy a háboru és a német-barátság dolgában a függetlenségi párt milyen erősen megoszlott.

A hadikölcsön-proklamáció aláírását már a *frontról* tagadtam meg. Amikor a negyvenévesek behívására sor került, önként jelentkeztem katonának. Hosszu tépelődés eredménye volt ez a lépés. Gyűlöltem a háborut és 1915 márciusában, amikor már jobban kiismertem, még sokkal jobban gyűlöltem, mint azelőtt. Békében nem voltam katona, de most sor alá kellett állnom. Nálam sokkal gyöngébbeket, gyermekeket, korán megöregedett embereket, betegeket, hibásakat is besoroztak és ha engem nem soroztak volna be, azt csak nevemnek köszönhettem volna. Ilyen kivételt el nem fogadhattam. S még sokkal inkább meg kellett akadályoznom azt, hogy valamely rokonom közbenjárjon és kérjen számomra valamit. Maradt volna, ha politikusi kötelességeimnek megszakítás nélkül akartam eleget tenni, a fölmentés eszköze. Ehhez nem nyulhattam, mert ez bizonyos fokig lekötelezettséget jelentett volna a fölmentőkkel szemben. Hogy a francia fogság idejéből semmiféle kötöttséget nem hordtam magamban, hogy úgy hagytam el Franciaországot, hogy semmire becsületszavamat nem adtam: arra e könyv olvasói talán még emlékeznek.

Mi szólt a bevonulás mellett? A lövészárók igazi hangulatával csak a lövészárókban ismerkedhettem meg. Azok a szegény emberek, akik a lövészárók nyomoruságában sinylődtek, soha nem értették volna meg, hogy én nem kiváltságaim kihasználásával, hanem elvi okokból, mint a háboru meggyőződött ellensége, nem megyek közéjük. Emberi közösségem a jövő, sejtett és kívánt, demokratikus Magyarországgal sohasem lehetett volna teljes, ha

nem osztozom becsületesen a szenvedésben, amelyben ez az új Magyarország megszületik.

Ha mint politikus néztem a dolgot, természetesen nem volt vitatható, hogy itthon maradva közelebb vagyok az intrikák fészkéhez és ezzel a dolgok alakulásába való belenyulásnak, a cselekvésnek lehetőségéhez is. Ámde fejemhez vághatják, hogy könnyű páholyból filippikázni. Ha ennek a szemrehányásnak lehetősége elesik, élesebben és fesztelenebbül folytathatom politikámat.

Ma belátom, hogy ennek a szemrehányásnak lehetőségét ki kellett volna kapcsolnom, amikor azt latolgattam: mi szól a jelentkezés ellen és mi szól mellette. Nyugodtan meg kellett volna várnom, amíg elhangzik és szembe kellett volna szállnom vele. Mi az, hogy páholyból filippikázni? A szemrehányás csak akkor vághatót volna elevenbe, ha én a béke ellen dörögtem volna filippikákat. Én azonban a háboru ellen fordultam volna olyan helyről, ahol nem fenyegetett életveszedelem — és azért fordultam volna ellene, mert azt akartam, hogy a harctéren levő milliók is menekülhessenek az életveszedelem elől, amelynek közelsége remegő és gyilkoló állatokká aljasítja őket. Ha még egyszer visszanézek akkori lelkiállapotomra és egyetlen erős motivumba foglalom össze valamennyit, amely együttvéve a frontra kihajtott, ezt kell mondanom: nem akartam gyávának látszani. Nem voltam gyáva elviselni a veszedelmeket, amelyeket számtalan szegény embertársamnak el kellett viselnie. És a látszat, hogy mégis az vagyok, akkor még elviselhetetlennek tűnt föl előttem.

A nazarénus Krisztust látja maga előtt, fülében csöng az ötödik parancsolat és amikor kezébe nyomják a fegyvert, szeliden azt feleli, hogy ő vallása parancsai értelmében nem öl. Az Írás szerint: aki fegyvert emel, fegyver által vész. Az osztrák-magyar hadsereg nazarénus katonái, akik fegyvert nem emeltek, sok esetben veszttek el fegyver által, mint például Dilber, akinek kivégzéséhez Stóger Steiner, a monarchia későbbi hadügyminisztere is beleegyezését adta. A nazarénus álláspontot helyesli és tanácsolja Tolsztoj is, de a passzivitás — hősies passzivitás —, amelyet követel: az én természetemtől távol van. A harcos antimilitarista szembeszáll a hatalommal, amely testvérei megölésére akarja kényszeríteni, megtagadja a parancsot és a front előtt felkoncolják.

Nos, én megértettem a morális nagyságot, az igazi bátorságot,

amely ezekben az attitűdökben van, de magamra nézve kötelezőnek elfogadni a példát, amely a példaadóknak bizonyára teljes benső kielégülést, tökéletes megnyugvást hozott: ezt nem tudtam és nem akartam. Politikus voltam és nem lehetett célom: magamat fölláldozni, hanem inkább: a többieket megmenteni. Hogy nem lett volna-e helyesebb, igazabb, sőt politikusabb is, semmit sem adva a látszatra, a bevonulás dolgában is úgy cselekedni, ahogy' elveimnek megfelelt: erre nagyon sokszor gondoltam akkor is és ma azt hiszem, valóban helyesebb lett volna. Az a látszat, amelytől féltem, eloszlott volna és a következmények engem igazolnak. Mindenesetre bátrabb lett volna: gyávának látszani.

Amikor eldöntöttem, hogy önként fogok jelentkezni katonának, azért, hogy katona lehessenek, ezzel a fegyvernem választásának szabadságát biztosítottam magamnak. A kiképzés alatt a parlament székhelyén akartam maradni; fiatal férj voltam és első gyermekem születését vártuk, ezért fektettem sulyt arra, hogy ne kelljen eltávoznom Budapestről; mint lovas ember, a pesti első honvéd huszárezredbe jelentkeztem. 1915 áprilisában vonultam be és június 9-én „Becsületszó — papirrongy“ cím alatt azt írta a „Matin“, hogy én, aki becsületszavamat adtam arra, hogy nem fogok harcolni az osztrák hadseregben, mihelyt erre a becsületszóra hazaengedtek a francia fogságból, önként beléptem egy huszárezredhez. Gróf Szécsen Miklós, volt párisi nagykövetünk, sietett a hirt a „Matin“-ból kivágni és nekem elküldeni, annak bizonyítására, milyen eszközökkel dolgoznak a francia újságok még olyanok ellen is, akik francia-barátokként ismeretesek. A „Matin“ hírében a „mihelyt“ és a „becsületszó“ nem igaz; ami az „önként“-et illeti, az olvasó most már tudja, hogy ennek a dolga miképpen áll.

Amit én tapasztaltam páréves katonáskodásom alatt, megerősített pacifista meggyőződésemben. Katonai kiképzésem után mint az 1. honvéd huszárezred zászlósa jelentkeztem frontszolgálatra a legelőbb induló menetszázadba. Feleségem éppen első gyermekünk születését várta. 1915 szeptember 10-e körül kellett volna elindulnunk s érthető idegesség fogott el, amikor a szülés egyre késett, mert attól féltem, hogy el kell mennem anélkül, hogy a gyermek megszületését bevárhatnám. Szerencsémre a menetszázad sem indult el az eredetien tervezett időben. Végre megszületett kis-

leányom, Éva, és két napra rá már indultunk is. Sokkal később tudtam csak meg, hogy a menetszárad elindításával nem véletlen szerencséből késtek, hanem feleségemnek egyik befolyásos rokona az én tudtomon kívül, hátam mögött, tudva, hogy én nem türném: kieszközölte, hogy a menetszárad addig Pesten késlekedjék, amíg a gyermekem meg nem születik. Vajjon hány szegény embernek, parasztnak, munkásnak kedvéért történt ez meg a háboru alatt? Nem hiszem, hogy akár ellenségeinknél, akár Németországban ilyesmit megengedtek volna.

Amikor a harctérre kerültem, báró Apor tábornok, hadosztályparancsnok, rögtön kijelentette, hogy a hadosztálynak szüksége van még egy tisztre és engem az ő parancsára, legnagyobb meglepetésemre, a hadosztálynál visszatartottak. Természetesen: ez is rokonunk titkos közbenjárásának eredménye volt. Én rövid ideig maradtam itt és az első alkalmat fölhasználtam, hogy kimehessek a frontra.

A hadosztályparancsnokságon rengeteg sok tisztet találtam, akiknek a világon semmi dolguk nem volt. Mondhatom, könnyű, vidám, kellemes, veszélytelen, jó élet folyt itt, a háboru fáradalmait és borzalmait csak hírből ismerték. Egy nap azt a hirt kaptuk a hadosztályparancsnokságon, hogy jön hozzánk a hadseregparancsnok, Pflanzer-Baltin, szemlét tartani és ezért másnap a tiszteknek parádéra ki kell lovagolniuk. Nemsokára azt a meglepő parancsot kaptam, hogy legtöbb tisztársammal együtt maradjak otthon, parancsnokunk, Apor tábornok csak néhány vezérkari és parancsőrtiszt kíséretében vonul ki a parádéra. A parancsnak megörültem (sohasem szerettem az ilyen parádékat, Pflanzer-Baltin látására sem vágytam), de azért furcsának találtam, hogy majd mindegyik tisztet otthon hagyták. Érdeklődtem tehát, mi ennek ez oka? Magyarázata rövid, de érthető volt. Bennünket Apor tábornok egyszerűen eldugott a szemle elől. Szégyelte, hogy annyi fiatal tiszt hemzseg körülötte tétlenül a parancsnokságon. Különben is a szabályzatok szerint sem lett volna szabad ilyen sok tisztet itt tartani és, hogy ezt leplezze, Apor csak annyi tisztet vitt magával a parádéra, amennyit a szabályzat megenged! Amikor ezt megtudtam, azonnal felkötöttem a szolgálati övemet, kihallgatásra jelentkeztem a tábornoknál és kértem, hogy rögtön helyezzen ki ezredemhez a frontra. A hadosztályparancsnokság tisztjei nagyon

zokonvették ezt az elhatározásomat. Azt tartották, hogy eljárásom nem volt kollégialis, mert megzavarta az ő nyugalmas és kényelmes táborozásukat. Ők tovább lelkesedtek biztos helyeiken a háborúért, én hamarosan a fronton, lövészárokból voltam.

Általában a mi hadseregünkben mindenütt észre lehetett venni azt a nagy különbséget, amely a fronttisztok és a hadosztálytisztok között fennállott. A csapattisztek és vezérkariak közt még nagyobb volt az ellentét. A két kategóriában levők úgy gyűlöltek egymást, mint az ellenséget. A fronttisztok, akiknek csak rosszban volt részük, a mi hadosztályunknál *Etappenschwein*-nak hívták a parancsnokságnál levő tisztet, ezek pedig *Frontkanaille*-nak a lövészárokból levőket, akiknek, bizony, sem kedvük, sem idejük nem volt szépitni, tisztogatni, ápolni magukat.

Akinek összekötése, protekciója volt, hátul biztos földőzékben ült. Kivétel elvéve akadt, de vérbeli arisztokratáknál a lehető legritkábban. Olyan eset is fehérholló-számba ment, mint báró Hazai Bélának, az akkori magyar honvédelmi miniszter fiának az esete. A fiatal Hazai megsebesült a harctéren és az apja kieszközte, hogy folyógyógyulása után Pflanzner-Baltin tábornoknál parancsőrtishti beosztást kapjon. Egy nagy parádé alkalmával Pflanzner megdicsérte a hőiesen viselkedett báró Hazai Bélát, gratulált neki sebe begyógyulásához és mindjárt közölte is vele, hogy maga mellé veszi parancsőrtishtnek. Hazai Béla kilépett az arcvonal elé és az egész ezred előtt azt válaszolta, hogy szégyelné magát, ha fiatal ember létére ezt a biztos földőzék elvonná öregebb tisztársai elől, akikre otthon családjuk vár. S ezt egy oly hadosztálynál mondotta, ahol az arisztokrata és zseni *jeunesse dorée* csak úgy hemzsegett! Ez a megleckéztesés különösen közről érintette viruló egészségű fiatal sógoromat, gróf Batthyány Gyulát és Wekerle Sándor volt miniszterelnök fiát, akik ezt neki sohasem tudták megbocsátani. Hazai zsidó volt; később mint repülőtiszt elesett.

El lehet képzelni, milyen volt a helyzet a legénységnél, ha a tisztok között is ily borzasztó különbségek voltak. Urmánczy Nándor képviselőtársam a parlamentben bátor hangon adott kifejezést annak, hogy mennyi sérelem és meggyalázás érte az osztrák vezérkar és tisztok részéről a magyar katonákat. Láta a nemzeti sérelmeket, nemzeti érzésünknek, nyelvünknek, zászlónknak meg-

gyalázását, de nem vette észre a mély társadalmi ellentéteket, a szegényeknek nagy, külön szenvedéseit. És ha később Fényes László, maga is régi magyar uricsalád sarja, igazán lelke mélyéig megrendülve, szenvedélytől földult hangon panaszkolta el a képviselőházban a szegény ember buját-baját: kinevették, lehurrogták.

Irtózatot nyomort láttam a front mögött is. Egyszer egy bukovinai városban meglátogattam betegen fekvő öcsémet. Itt hallottam egy fűrészgyári igazgató leányáról, akit egy katonai parancsnok a haditörvényekre hivatkozva lehajtatott munkára és luesszel megfertőzte. Az éhség annyira demoralizálta itt a lakosságot, hogy az asszonyok és leányok egy konzervskatulyáért adták oda magukat a katonáknak.

A véletlen úgy hozta, hogy rohamban sohasem vettem részt és így erről a nagy élményről tapasztalatból nem szólhatok semmit sem. Reám lőttek, de én nem lőttem soha. Tisztársaim ebéd után ugyan megkínáltak a fegyverrel és azzal, hogy a géppuska pattogatásával szórakozzam, szóval, hogy élő emberekre, oroszokra, vadásszam, de én e sportból nem kértem.

1916 husvétján a Sloteria-platóra kijött egy tábori pap gyóntatni. Én, bizony, nem tudtam megállani, hogy egy pár kérdést ne intézzek hozzá:

— Minek jön ki ide hozzánk, tisztelendő ur? Gyóntatni? Mit gyónjanak Önnek ezek az emberek? Azt, hogy embert ölnek? Hiszen erre a tettükre Ön adta és Ön fogja adni az áldását! Ha jól tudom, roham előtt Ön szokta megáldani a gyilkolni induló csapatokat! Mit tehet Ön akkor, ha egy katona lelkiismeretében úgy érzi, hogy a parancs ellenére gyilkosságot követett el akkor, amikor megölt egy orosz? Vagy ha a katona azt fogja érezni, hogy a paranccsal csak fődözte magát, amikor igazság szerint pillanatnyi személyes bosszutomotivumból ölt? Én nem fogok Önnek meggyónni, mert aztán, ugy-e, meg kellene fogadnom, hogy nem ölök és ez, Ön be fogja látni, a szolgálati szabályzatba ütközik.

A tábori pap csóválta a fejét és rosszalóan ezt felelte:

— Nem jó viccelni, gróf ur. Nem jó töprenkedni. Nem jó töprenkedni. Majd elintézik azt odafönt!

XI. FEJEZET

KISÉRLET
AZ OLASZ BEAVATKOZÁS
MEGAKADÁLYOZÁSÁRA

-
A
l
k
f
h
b

h
tá
tá
m
k
G
té
ha
O

vi
dr
sá
an
táj
tér
La
sza
bel
lev
nin
fők
Ola

A háboru első telén a Kárpátokban álltak az oroszok és attól lehetett tartani, hogy áttörik a frontot, előzönlük Magyarországot. A függetlenségi pártnak vezetésem alatt álló frakciója ekkor abban látta hivatását, hogy egy fenyegető invázió idején Magyarország ne kapjon újabb ellenségeket a nyakára. Egy olasz beavatkozás vészfelhői akkor már sötétben tornyosodtak a láthatáron. Románia a háboru kérdésében egyetértést teremtett Olaszországgal. A román beavatkozás magyar szempontból még veszedelmesebb volt.

Hazaérkezésem óta többször foglalkoztam azzal a gondolattal, hogy, régi olaszországi összeköttetéseimet fölhasználva, nemcsak tájékozódok az ottani viszonyok felől, hanem esetleg olyan tárgyalásokba is bocsátkozom, amelyek az olasz háboru kitörését megakadályozhatták volna. Leginkább báró Sidney Sonninora, a külügyminiszterre gondoltam, akit Rómából régebből ismertem. Gondolatomat több ízben közöltem barátaimmal és ők is helyeselték terveimet. Csak nem volt emberünk, akit a föl adattal megbízhattunk volna. Ebben az időben már csak nehezen lehetett kijutni Olaszországba.

Gróf Batthyány Tivadar, Beck Lajos és Lovászy Márton képviselők azonban 1915 január végén tudomást szereztek arról, hogy dr. Török János görög-katolikus lelkész, egyházmegyéje megbízásából, hosszabb időt Rómában fog tölteni. A három képviselő, amikor Török Jánost megismerte, elhatározta, hogy megkéri őt: tájékoztassa az olasz közvéleményt és az olaszországi felelős tényezőket a mi frakciónknak a háborúról való fölfogásáról. Beck Lajos fölutazott Törökkel Bécsbe énhozzám, aki akkor a Cottage-szanatóriumban kezeltettem magam a tropikus láz ellen, és én, beleegyezvén dr. Török küldetésébe, 1915 február 5-én ajánlólevelet adtam neki herceg Scipio Borghese-hez és báró Sidney Sonnino olasz külügyminiszterhez.

Ezután Pestre utaztam és fölkerestem Martin Franklint, az olasz főkonzult. Főleg azt óhajtottam megtudni: mily értékű volna Olaszországra nézve egy magyar ellenzéki párt hangulatáról való

tájékoztató. Martin Franklin, beszélgetésünk eredményeképpen, siffrírozott táviratban jelentette Sonnínónak Török érkezését. Török elutazott Rómába, de, mert február hó folyamán nem tartotta a külpolitikai helyzetet megfelelőnek, Sonnínót csak március 12-én kereste fel. Az olasz külügyminiszternek Török János a Károlyi-frakció fölfogása gyanánt előadta a következőket:

A függetlenségi párt szükségét érzi annak, hogy az olasz királyi kormányt fölvilágosítsa a magyarság igazi hangulata felől. A magyar népet, e nép millióit nem a „hivatalos Magyarország“, hanem a függetlenségi párt képviseli. A mostani kormány, Tisza kormánya, lehetetlenül szűk választójognak és biróilag is megállapított választási korrupciónak köszöni életét. Ha tehát az olasz királyi kormány számára értékes a magyarság igazi fölfogásának megismerése: a függetlenségi pártot kell meghallgatnia.

Magyarország szorongó aggodalommal várja a háboru végét. A békevágy itt általános. Ennek főoka az, hogy a háboru kimenetele, bárminő legyen is az, mindenképpen megzavarja egészséges fejlődésünket. Mindnyájan tudjuk, hogy ez a háboru hangsúlyozottan német érdekekért folyik, a németek Keletre való törekvésének szolgálatában áll, és mi félünk attól, hogy a háboru végével vazallusai lennénk a németeknek és piacunk a német produkció levezető csatornája lenne.

Török János kifejtette azután az olasz külügyminiszternek, hogy amikor a jelenlegi szorongatott helyzetben az olasz kormányhoz fordulunk, nem hivatkozunk a magyarok és az olaszok között fönnálló évszázados barátságra, hanem csak az olasz nép szemmel látható életérdekeire. Ezekre hivatkozva véljük azt, hogy egy önálló, független Magyarország elsőrangú olasz érdek, sőt Európa tartós békéjének is egyik legfontosabb biztosítója.

Hiszen Magyarország nem szláv és nem germán alakulat. Nem olyan hatalmas, hogy területi aspirációi lehetnének (például a Balkánon), viszont elég erős arra, hogy más államok ilyen törekvéseinek útját állja. Olaszország tehát nagyon jól járna, ha Magyarországot leendő szövetségeseinek szerezhetné meg és Magyarország barátsága kedvéért bátran mellőzhetné Romániát. Török tehát azt szuggerálta Sonnínónak, hogy nem szükséges háborut indítania, céljait békés uton is elérhetné, ha támogatná Magyarországot függetlenségi törekvéseit. Ha a monarchia a perszonál-

unió alapjára tér át és föderalizálódik: minden olasz-ellenes imperializmusát föladvá, mindjárt kisebb nyomást gyakorolna Olaszországra. Egy föderalizált monarchia, amelyben Magyarország:nak ilyen erős a helyzete, nem is gondolhatna arra, hogy az odaadandó Trentinot reváns-háborúval visszavegye.

Sonnino tudomásul vette ezt az információt, két héten belül még kétszer kérte magához Törököt és március 24-én azt üzenté a pártnak Törökkel, hogy Török gondolatait tolmácsolta a legilletékesebb tényezőknek és e tényezők azokat rokonszenveseknek találták. Hogy e tervekből valóság legyen, ahhoz, elismeri, szükség lehet olasz segítségre, ő ezt a segítséget kilátásba helyezi, de ismerni akarja erőviszonyainkat, akcióképességünket ésatöbbi. — Sonnino hajlandó a többi nagyhatalommal való tárgyalásaink lehetőségét megteremteni, azonban mindenekelőtt azt tanácsolja, hogy igyekezzünk Romániával megegyezni. Hajlandó Törököt Bratianuhoz, akit Bukarestben a legbefolyásosabb embernek tart, a bukaresti olasz követ útján ajánlani. Kéri őt, hogy mindezt megbízóival személyesen közölje és, számítva arra, hogy Rómába vissza nem térhet, megadja neki a lehetőséget, hogy a párt választát számjeles sürgönyben közölje.

Török Pestre jött és közölte a főntebbieket velünk; mi, Justh Gyulát és Justh Jánost is bevonva tanácskozásainkba, az emberünket ismét leküldtük Rómába, hogy Sonninoval közölje a következőket:

Mivel Magyarországon a tizenhétévesektől az ötvenévesekig már mindenki katona, mozgalmunk célja csak a béke és egész akciónk csak békeakció lehet. Formája: demonstrációk a parlamentben, az utcán, a sajtóban. Ennek is megvannak a maga belső és külső föltételei.

Emberünk április 9-én újra fölkereste Sonninot és átadta neki az üzenetünket.

Április 22-én Sonnino tudomására adja Töröknek, hogy május elején föl bomlik az olasz-osztrák szövetség és hogy május végén, „*se Dio non fa miracolo — fa guerra*“. (Ha Isten csudát nem tesz — háborút csinál.) Sonnino telefonon bejelenti Törököt az angol nagykövetnek, Rennel Rodd-nak, aki azon a véleményen van, hogy Töröknek Bratianuval is kellene beszélnie. Rennel Rodd az angol kormánynak futárral tétet jelentést Török információiról.

Török április 27-én számol be megbízóinak, akik Török olasz tapasztalatait közlik Andrássy Gyulával. Andrássy azután személyesen is meghallgatja Törököt és eredetien elfoglalt álláspontján változtatva, *fait accompli*-nak tekinti az olasz háborút és kifejezi azt a véleményét, hogy Török, visszatérve Rómába, közölje az olasz külügyminiszterrel az akkor fölmerült koncentrációs kabinet gondolatát.

Amikor Török visszatér Olaszországba, ott kormányválság tört ki Giolitti körül, aki nem akarja a háborút. Sonnino a kormányválság alatt két ízben fogadja, egy nappal a hadüzenet előtt és egy nappal az után, fontos kijelentéseket tesz neki, és, hogy a háború folyamán is lehetséges legyen érintkeznie a függetlenségi párttal, dr. Török János számára *laisser-passer*-t állítat ki.

Miután Török visszaérkezett Budapestre, megbízói ezt az akciót a magyar kormánnyal, az osztrák kormánnyal, a külügyminiszterrel és a királlyal közölték. A közlés átadója gróf Andrássy Gyula volt. A közlés szövege a következő:

Gróf Károlyi Mihály, gróf Batthyány Tivadar, Beck Lajos és Lovászy Márton képviselők, akik a háború kitörése óta nagy aggodalommal figyelték a külpolitikai eseményeket, kötelességüknek tartották a semleges államok és ezek közt elsősorban Románia, Olaszország és Görögország viselkedését a lehető legnagyobb figyelemmel kísérni és igyekeztek ez országoknak nemcsak közhangulatáról, hanem lehetően a hivatalos körök tervei és szándékai felől is alapos információkat szerezni.

Ebbeli eljárásuk körében az olasz háború kitörése előtti időkben ismételten Rómába küldött egy barátjuk révén sikerült nekik hónapokra előre a hivatalos Olaszország terveiről és szándékairól az események által mindig teljesen igazolt értesítéseket kapni. Így már februárban kaptak autentikus információkat arról, hogy, elmulasztatván a monarchiának a kellő időben való komoly akciója a béke föntartása érdekében, a háború Olaszországgal elkerülhetetlen lesz. Március végén értesültek arról, hogy Olaszország intervenciója május második felében biztosra vehető. (Sonnino a barátjuknak szó-

szerint azt mondotta, hogy hacsak Isten csodát nem művel, a háboru elkerülhetetlen.)

Minthogy az olasz irányadó férfiak barátjuknak ennyire igaz információkat adtak, nevezett képviselők, tudván azt is, hogy Olaszország a hazánkra legnagyobb horderejű kérdésben, a román probléma ügyében *d'accord* jár el Romániával, mindaddig, amíg Olaszország semleges marad, ottani értékes és immár bevált összeköttetéseit a haza és király érdekében értékesíteni multhatatlan kötelességüknek tartották és újból Rómába küldötték barátjukat, a következő instrukciókat adván neki:

Hivja föl az olasz kormány figyelmét azokra az erkölcsi kötelezettségeire, amelyek a tradicionális olasz-magyar barátság kapcsán Magyarországgal szemben quasi arra kötelezik, hogy a magyar állam vitális érdekeit a mai súlyos helyzetben is az azokat veszélyeztetőkkel szemben lehetősen megóvja.

Különösen hívja föl az olasz kormány figyelmét arra, hogy a monarchia területi épségének minden megcsontítása — így Erdély veszélyeztetése is Románia részéről — és a Fiumére és a magyar tengerpartra vonatkozó olasz és szláv aspirációk a monarchiára és különösen Magyarországra nézve minő következményekkel járnának. És mivel eddig tényleg nagy előzékenységgel fogadták látogatásait, igyekezzék az olasz kormány a föntiekre való szándékai felől tájékozódni.

A kiküldött az olasz politikai krízis alatt és annak megoldása után is talált alkalmat arra, hogy értekezessék Sonninoval, aki lényegében a következőket mondotta neki:

Noha az olasz közvélemény egyhanguan követeli az olaszok-lakta vidékeknek Olaszországba való beolvasztását, mégis pozitív ígéretet tesz, hogy a Fiumére és a magyar tengerpartra vonatkozó törekvéseket elejti és Romániának Erdélyre vonatkozó igényeit teljes súlyának igénybevételével letompítani igyekszik, ha magyar részről csak annyi előzékenységgel találkozik, hogy az ország

minden politikai pártját — tehát a békeirányzatot képviselő tényezőket is — magában foglaló kabinet alakul, amely béke-hajlandóságát azzal a negatívummal dokumentálja, hogy tagjai sorában gróf Tisza István — akit a külföldön a háboru *spiritus rector*-ának tartanak — helyet nem foglal.

Ezt a nyilatkozatot Sonnino június közepéig állja.

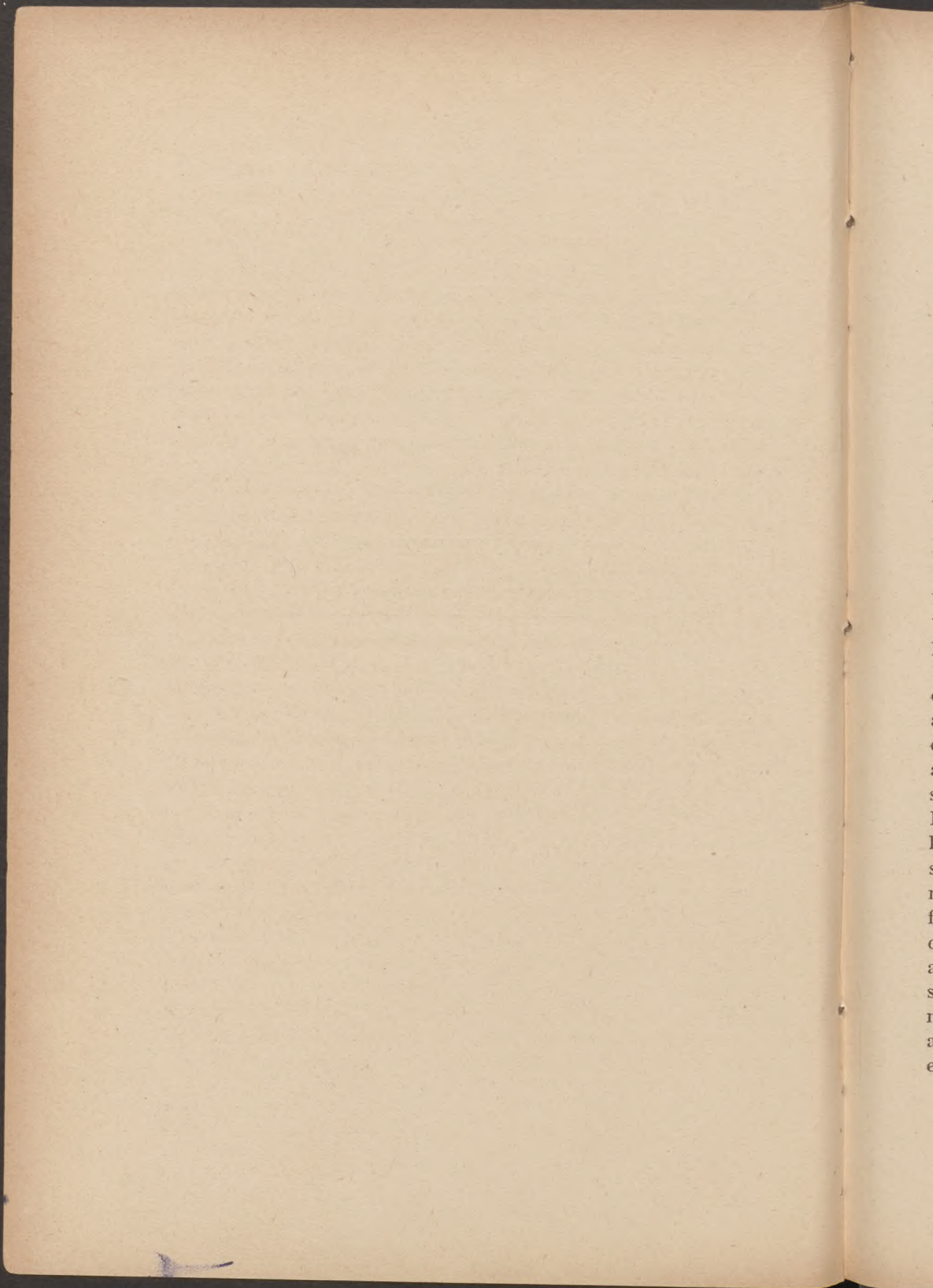
Mínthogy a dinasztíának, Magyarországnak és a kettős monarchiának legeminensebb érdeke, hogy Románia bennünket meg ne támadjon, az említett képviselők hazafias és dinasztikus szempontokból kötelességüknek ismerik a főntieket a legbizalmasabb használatra tudomásra hozni, de teszik ezt azért is, hogy egy ilyen vitális érdekű közlés elmulasztásával a következményekért lelkiismeretüket felelősség ne terhelje.

Illetékes helyről jövő kívánságra az eddig közlöttek bővebb igazolása, valamint esetleg fölvetendő kérdésekre válasz-szerzés lehetséges.

A hadbíróság később, 1917-ben és 1918-ban, lázasan kutatott Sonninóval való üzenetváltásunk részletei után. Török Jánost, aki később tábori lelkész lett, a háboru utolsó évében valami jelentéktelen és hamis váddal terhelve Szegeden katonai börtönbe vetették, de tulajdonképpen csak a velem való összeköttetései miatt tartották fogva, hogy engem terhelő vallomást csikarjanak ki belőle. A hadbíróság azt akarta megállapítani, hogy én hazaárulást követtem el. Nem kevésbé csodálkoztak az urak, amikor bebizonyítottam, hogy ezeknek a tárgyalásoknak tényéről gróf Andrássy Gyula utján Ferenc József, Burián, Tisza és Stürgkh is tudtak, sőt hogy báró Buriántól, a külügyminisztertől, *köszönetet* is kaptunk fáradozásunkért. Gondolom, egy kissé meg is érdemeltük. Ha mást nem is értünk el, hát nyitva tartottunk egy utat, amelyen tárgyalni lehetett volna Olaszországgal, azzal az állammal, amely később a monarchia tulajdonképpen fő-ellensége lett. A külügyminiszterium tudta, hogy általunk ez az ut rendelkezésére áll.

XII. FEJEZET

MITTELEURÓPA

Nem sokkal a mi római *demarche*-aink után az orosz harc-
téren nagy sikert arattak a seregek: a gorlicei áttörés fölszabadi-
totta a monarchia megszállott területeit. Én, aki eleddig, vala-
hányszor békéről és hadicélokról próbáltam beszélni, mindig azt
a választ kaptam, hogy minderről nem is lehet szó addig, amíg
olyan szorongatott helyzetben vagyunk: a változott helyzetet föl-
használva most rámutathattam arra, hogy még ama hivatalos
körök fölfogása szerint is nyilvánvalóan elkövetkezett az a perc,
amikor a háboru befejezéséről beszélni lehet. Hadicéljainkat már
akkor nyíltan és világosan ki kellett volna mondanunk. Ez a
hadicél nem lehetett volna más, mint régi birtokállományunk
sértetlen megőrzése. De ha ez ellen Gorlice után még azt vethet-
ték, hogy a szerbek, akiknek először üzentünk háborút, Arangyelo-
vácnál megverték seregeinket és kidobták az országból, ami
presztizsünkön a délszláv világ szemében nagy csorbát ütött: az
1915 évi őszi hadjárat után, amelyben a monarchia, Németország
és Bulgária egyesült seregei kiköszörülték a szerb Marathonnál
a mi fegyvereinken esett csorbát, elfoglalták Szerbiát és lehatoltak
egészen Durazzoig: — valóban azt lehetett hinni, hogy elérkezett
a perc, amikor a mi felelős államférfiaink a béke följajánlását
sürgős kötelességüknek fogják ismerni. Magyarországnak, Tisza
Istvánnak, lett volna föladata az, hogy Ausztriát és Ausztrián
keresztül Németországot tisztességes béke följajánlására kény-
szerítse. Az annexionista áramlat Németországban akkor még
nem volt olyan erős, a kancellár is még valamivel keményebben
fogta a gyeplőt, mint később, amikor Németország fátuma Luden-
dorffban olyan embert tett az ország tényleges parancsnokává,
akinek féktelen hatalmi vágya és korlátlanul érvényesített katonai
szempontjai mellett a mindenkori polgári vezetés eltörpült. Igen
nagy baj volt, hogy, amint csakhamar kiderült, Németország és
a monarchia között nem volt semmiféle megállapodás győzelem
esetére. Amíg a szövetségesek ezen a ponton nem teremtettek

egymás között tiszta helyzetet, a monarchiának még Belgium Németországhoz való csatolásáért is szolidárisan harcolnia kellett, holott Belgium föltétlen visszaadása volt a béke multhatatlan föltétele.

A győzelmek, ha föl is szabadították a monarchia területét, megmutattak egy új fenyegető veszedelmet: Mitteleurópa német koncepcióját. Naumann ragyogó könyvére gondolok, amelynek jelentőségét nem az adta meg, hogy egy kitűnő publicista nagyszabásu tervét adta elő megvesztegető formában, hanem az, hogy nagyon is elterjedt és nagyon mértékadó helyeken osztott gondolatmenetek lezárását és összefoglalását nyújtotta. Nem tagadható, hogy ez a könyv nemcsak a német közvéleményt, hanem a monarchiáét is sokáig és erősen foglalkoztatta. A háboru első fele győzelmi ideológiájának tiszta és a történet számára maradandó kifejezése e könyv. Alapgondolata: megörökíteni a háboru utánra a központi hatalmak szövetségét, a német hegemonia kiépítésével, a német világalom biztosítására. Merész szókimondása először legnagyobb német-barátainkat is meghökkentette — és csudálatosnak látszó, de némileg megmagyarázható módon a radikális tábor egyes gondolkodói tették magukévá, bizonyos föntartásokkal, a Naumann-féle terv egyik vezérgondolatát: Középeurópa organizációját. Később kiderült, hogy az ő ideáljuk — egy jobban és fejlettebben organizált Középeurópa, amely, az ő fölfogásuk szerint, egy lépés lett volna az Európai Egyesült-Államokhoz — egyáltalán nem esett össze Naumann Mitteleurópájával, mert Naumann Mitteleurópája, az ő tervének logikus következményeképpen, legelsősorban *katonaian*, tehát alacsonyabban organizált alakulat lett volna, és így az ő nagy, békés koncepciójuknak voltaképpen ellentéte. Én elejétől fogva abban láttam a középeurópai koncepció magvát, hogy Berlintől Bagdadig ugynevezett al-államokkal kívánta szegélyezni az utat, amelyek mind egy fő-államhoz tartoztak volna; de ez a fő-állam nem Középeurópa lett volna, nem egy középeurópai államszövetség, hanem — így láttam én —: egészen egyszerűen: Poroszország. Német-barát politikusaink, akiket a terv merészsége először megdöbbentett, lassacskán kezdtek mégis megengedni iránta, kivált akkor, amikor hivatalos helyen olyan nevet adtak neki, amely új izét elvette és erősebben a meglevő állapotokhoz kapcsolta az egészet. A szövetség *mélyítése* volt ez

a név: és a szövetség mélyítésének jegyében folytak a spaai és később a salzburgi tárgyalások. A szövetség mélyítése: ez játék volt a szavakkal; mélyebben a szövetség husunkba már nem vág-hatott. A szövetség mélyítése: a szövetség megörökítése, tartós gazdasági, majd állami kapcsolattá való átváltoztatása volt — és ez az állami kapcsolat nem egyenjogu felek közt jött volna létre, hanem már megkötésekor vazallus gyanánt kötött volna oda a porosz hűbérurhoz és, kiépítve, hódításokra készülődő és hódításokra utalt állam korlátlan hadkötelezettségű gyarmatává süllyesztett volna le. A katonai inspekciók már Naumann könyvében is nagy szerepet játszottak. Ő kölcsönös katonai inspekciókról szólt. De a háboru tanulsága mindenkit meggyőzhetett arról, hogy ez a kölcsönös fölügyelet a mi hadseregünknek a németbe való beolvastását jelentette volna.

Bécsben nagy idegességgel fogadták Középeurópa eszméjét. Ferenc Ferdinánd köre, amely a trónörökös halála után is összetartott, az ősz uralkodó politikusait a konopischti gondolatkör értelmében igyekezett befolyásolni és még mindig föderatív állammá akarta átalakítani a monarchiát; mindent megtett arra, hogy a berlini befolyástól szabaduljunk. Középeurópa: Hohenzollern-birodalom lett volna és egy ilyen Középeurópában a Habsburgok is csak a Hohenzollernnek legelölkelőbb szatrapái. Márpedig Ferenc Ferdinánd tanítványai nem a Habsburgok alkonyáról, hanem a Habsburgok új virágkóráról álmodoztak, egy más, nem éppen naumanni értelemben átfogó, katolikus, de, természetesen, szintén konzervatív jellegű Középeurópáról, amelynek lehetőségét Naumann terve, ha megvalósítják, keresztelte vagy elnyelte volna. Az ilyen gondolatok számára Bécs jobb talaj volt, mint Budapest, mert az osztrák hazafiság (ha ugyan volt ilyesmi) semmiesetre sem dualizmust jelentett, hanem centralizmust és revánsot Sado-váért.

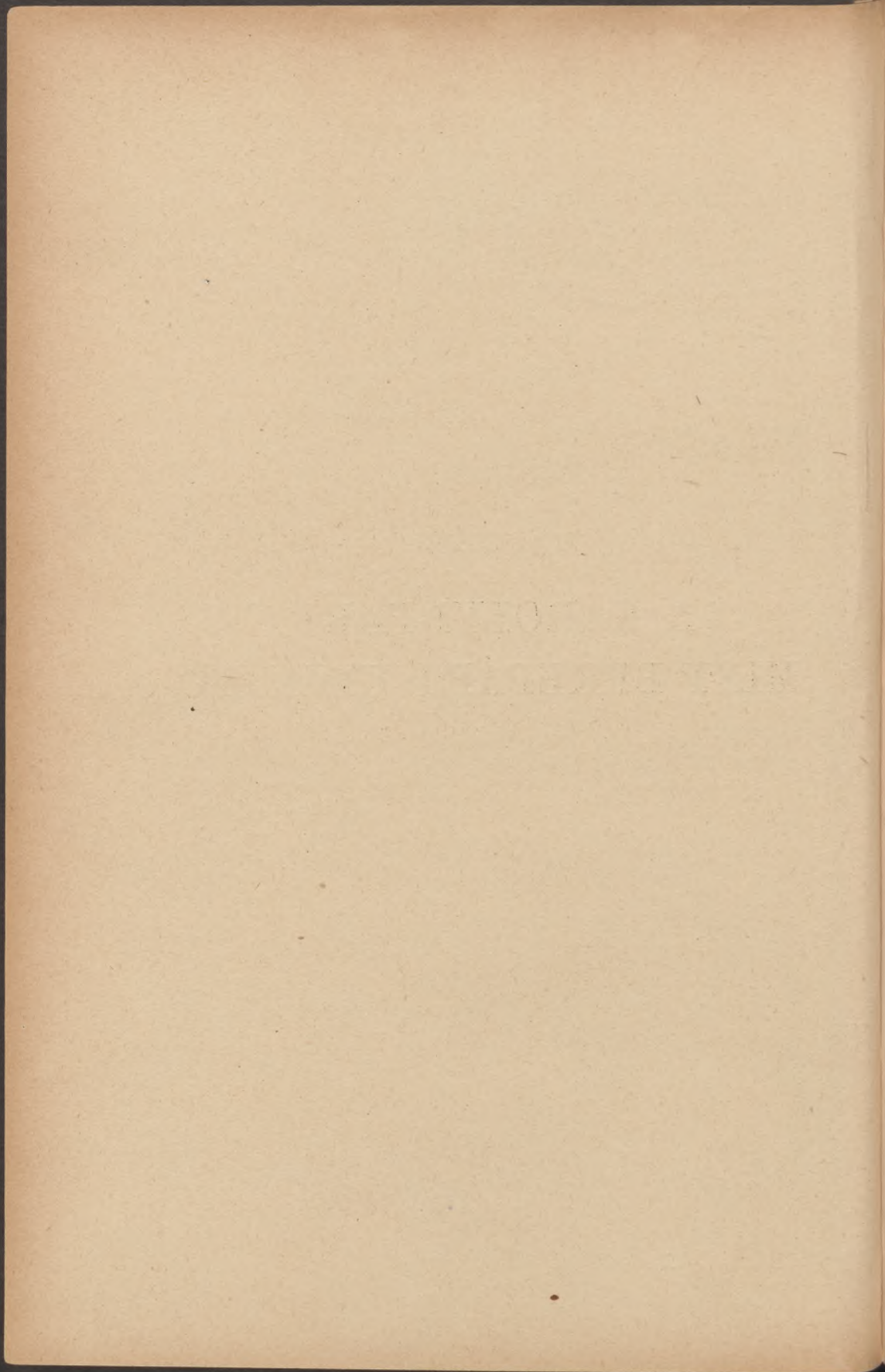
A magyar dualisták gondolatvilága azonban a háboru tapasztalatai következtében és a Mitteleurópa-terv hatása alatt is jelentős változáson ment keresztül. Miután sokáig csak sugdolóztak ezekről a dolgokról, a Tisza vezetése alatt álló munkapárt egy része és a nem hozzám, hanem Apponyihoz közelálló negyvennyolcasok nyíltan kezdték hirdetni, hogy *legjobb volna Ausztria feje fölött szövetségre lépni a Hohenzollernekkel*. A Habsburg-dualizmus

helyett egy Hohenzollern-dualizmust álmodtak ezek az urak, egyelőre a monarchiának és Németországnak olyan szoros szövetségét, amely idebenn inkább a magyarságra, mint a tehetetlen osztrák-németségre támaszkodik. Valahogy' azt akarták, hogy a német támogatás — és a magyaroknak a Hohenzollernekkel való barátsága — a monarchián belül döntően biztosítsa a magyarság tulsúlyát. A gondolat érlelődésének ebben a stádiumában mögéje álltak azok a bankok, amelyekben a német tőke parancsolt. De legnagyobb támasza volt az országot vezető agrár-feudalizmusnak az az érzése, hogy ha beeresztjük az olcsóbb német ipartermékeket (agyonütve sajátjainkat) és ha egyuttal a magyar mezőgazdaságnak új kiviteli piacot teremtünk Németországban: akkor megmenekülünk Magyarország indusztrializálódásának nagy veszedelmétől. Ezeknek az uraknak a német szövetséggel támogatott osztrák dualizmus a multban is elsősorban is gát volt a demokrácia és a szociális haladás ellen. Most, hogy Ausztria gyöngének bizonyult, a németekkel az osztrákok feje fölött való direk-tebb szövetkezés adta volna meg ugyanezt: biztosítékot a demokrácia és a szociális haladás ellen. (A német agráriusok félték a magyar agráriusok és a német plutokrácia e tervezett szövetségétől, mert közös vámterület esetén a magyar mezőgazdaság terményeinek szabad behozatala lenyomta volna az ő terményeik árait.) A radikális tábor már régen átlátta ezt, amikor az agrár-feudalizmus és szövetségesei még mindig ragaszkodtak a középeurópai gondolat új, szövetségmélyítő kiadásának őket illető részéhez: a „Hohenzollern-dualizmus“-hoz. A radikális tábor fölismerte a Középeurópa-tervben a konzervatív gondolatot és ezért elvetette azt, az agrár-feudális tábor is fölismerte és éppen ezért karolta föl. Soviniszta sajtónk azután tetszetős magyar mezbe öltöztette ezt a gondolatot és virtuskodó hiusággal fitogtatta Ausztria felé.

Én, aki békét akartam és békés, független Magyarországot, természetesen: rögtön szembeszálltam ama Középeurópa tervével, amely ékként verődött volna Európába és csak állig fölfegyverkezve, örökös harckészségben tarthatta volna fönn magát. Ennek a Középeurópának — akár akarta volna, akár nem — államformája nem lehetett más, csak a katonai diktatura. A demokrata Naumann Középeurópája a demokratikus törekvések halálát jelentette volna Középeurópában.

XIII. FEJEZET

A KÁROLYI-PÁRT
MINT BÉKEPÁRT KIVÁLIK

—
h
h
k
n
l
s
v
d
k
h
n
é
f
n
n
h
n
a
t
a
g
a

o
fi
m
T
a
a
C
s

Milyen szervezett erők működtek Magyarországon a béke érdekében? A nép, amely irtózatosan szenvedett a háboru alatt, mondhatatlanul vágyakozott a békére. Veszteségeink a háboru első hónapjaiban számszerűen nagyobbak voltak, mint az oroszokon kívül bármely hadviselő félé és aránylag nagyobbak, mint bármelyiké; a háboru végével is csak egy nép, a szerb veszített aránylag több embert, mint mi. Hadvezetőségünkben már nem bízott senkisé. A háborunak nálunk nem volt egyetlen népszerű hadvezére sem. Az olyan szomorú tréfákat, mint hogy Szurmay Sándorból, ebből a rendkívül középserű és hozzá szerencsétlenkező katonából, egy ujságíró magyar Leonidást próbált csinálni, aki hősieen megvédte Uzsok-Thermopylae-t: a hadsereg, amely ismerte Szurmayt, megvető nevetéssel fogadta, a nép meg nem is érdeklődött az ilyen tréfák iránt. Az a nimbusz, amelyet szintén fáradhatatlan ujságíró-tollak szőttek József főherceg feje köré, nemcsak megérdemeletlen, tehát hamis volt, hanem egyszerűen nem is létezett abban a formában, amelyben irtak róla. A haditudósítók hívták József apánknak ezt a főherceget, nem a katonák. A katonák ösztönösen érezték, hogy ez a nyájas tábornok alapján nem különbözik a többiek-től, aminthogy később elő is kerültek azok az akták, amelyekből kiderült, hogy József főherceg nem habozott hátulról gépfegyverrel lövetni imádott katonáira, amikor biztos akart lenni abban, hogy a vezérlete alatt hősieen előnyomulnak.

A bevonultak tulnyomó részének hozzátartozói nyomorban éltek odahaza. A hadisegély, amelyet a mozgósítottak családjának fizettek, nevetségesen, fölháborítóan csekély volt és az utolsó magyar képviselőház naplójában meg van örökitve, hogy akadtak Tisza kormánypártjában olyanok, akik még ezt a szégyenletes, ezt az embertelen alamizsnát is sajnálták a katonák családjaitól és le akarták szállítani! És még ha rendesen fizették volna ezt is! Országos volt a panasz, hogy a hadisegélyeket rendetlenül és néhol sehogysem fizetik, néha hónapszám visszatartják és a nép a

jegyzőket okolta ezért. Csunya visszaélések derültek ki a hadiszállítások körül; nyereszkeskedő kereskedők papirtalpu bakancsokat adtak el a hadseregnek és 1914—1915 rettenetes telén tömegesen érkeztek haza a katonák fagyott végtagokkal, amelyeket töből le kellett vágni. Az új gazdagok már föl-föltünedeztek és életmódjuk botránkoztatta az embereket. A régi gazdagok talán tartózkodóbbak voltak, de ők sem haboztak fölhasználni vagyonukat, hatalmukat. A birtokosok és fiaik nagy számban éltek a fölmentéssel és a földnélküli földmivelő úgy látta, hogy akinek birtoka van, az az életét is meg tudja valahogy' menteni és neki sem kellene szembenéznie a halállal, ha földje volna. A legtöbb gyár a katonaság számára dolgozott, katonát állítottak az élére és a munkások hadimunkások, katonai parancsnokság alatt álló népfölkelők lettek. A szabadság nyoma is elveszett a gyárakban. A munkásokkal szemben a katonai vezetők majdnem mindig a gyáros, a tőke érdekeit védték. A munkást, aki mukkanni mert, a katonai vezető bevonultatta és a frontra juttatta. Ha talán a háboru legelső heteiben úgy látszott, hogy bizonyos fölületes összeolvadás ment végbe a fronton és a hinterlandban, — már a háboru első esztendejének eltelte után is váratlan és nagyon figyelemreméltó mértékben kiélesedtek az osztályellentétek. Csak egy kis, profiteáló réteg nem kívánta, ellenben az egész ország sóvárogta és legerősebben az elnyomott osztályok lihegték a békét.

Akiknek e békevágy elsősorban való szószólóinak kellett volna lenniök: a magyarországi szociáldemokraták a parlamentben nem tiltakozhattak a háboru ellen, mert szociáldemokrata tagja nem is volt a parlamentnek. Mégis, azt hiszem, a háboru legelső idejében is kötelességük lett volna, a cenzura minden nehézsége ellenére, erélyesebb háboru-ellenes magatartást tanusítani. Sajnos, ez nem történt meg; sőt a háboru első hónapjaiban a „Népszava“ elfogadta az osztrák-magyar-német militarizmus hivatalos hazugságait és segített a proletárságot ezekkel a szólamokkal — pedig át kellett rajtuk látnia! — elkábitani. A „Népszava“ tenorja az volt, hogy ez a mi háborunk tulajdonképpen az orosz cári reakció megbuktatására folyik, ezért kell üdvözölni. Mintha Vilmos császártól Tisza Istvánig azért indították volna meg a háborut, akik a mi oldalunkon megindították, hogy fölzsabadítsák az orosz proletárt a cári uralom alól!

Ha a tradíció kötelez, ha a forradalmi eredet nem pusztá-
szólam, akkor a szociáldemokrata párt mellett a függetlenségi
pártnak lett volna kötelessége, már ebben a stádiumban is, foggal-
köörömmel harcolni a magyar nép békéjeért. Amíg én minden al-
kalmat meg kívántam ragadni arra, hogy a kormányt háborus
céljainak megnevezésére szorítsuk, aláhuzva, hogy nem vagyunk
hajlandók idegen (német imperialista) érdekekért akár csak egy
nappal is meghosszabbítani a háborút: Apponyi igenis a magyar
nép ügyének tekintette a németek ügyét és továbbra is mindig
készen volt a párt szavazatával is támogatni azt, hogy a magyar
csapatok esetleg Mezőpótámiáért is vérezenek. Apponyi külpoliti-
kai kérdésekben vakon követte ifjabb Andrássy Gyulát és ezt nem
egyszer nyíltan meg is mondotta nekem. Így a függetlenségi párt
voltaképpen vezére nem is Apponyi, hanem Andrássy volt. Az én
számomra, aki a háború megindításáért és folytatásáért semmi
felelősséget nem vállaltam és szakadatlanul éles kritikát akartam
gyakorolni a háború minden gazdasági, politikai és hadügyi kér-
désében, ez az állapot hovatovább tűrhetetlenné vált: véget kellett
neki vetnem. Csak vártam az alkalomra.

Ez az alkalom 1916 nyarán jött meg. Ez év júliusában eszelte ki
Andrássy egy *külügyi tanács* tervét, amelyben a kormány az ellen-
zékét külügyi és hadügyi kérdésekben állandóan informálta volna,
aminek révén az ellenzék abba a helyzetbe kerül, hogy bizonyos
ellenőrzést is gyakorolhasson. Andrássy e tervének be nem vallott
célja az volt, hogy Tiszát külügyi gyámság alá helyezze. Tisza
kreaturáját, báró Burián Istvánt akarta megbuktatni és önmagát
őhajtott kineveztetni külügyminiszternek. Apponyi, Andrássy
vak eszköze, szívesen hozzájárult ehhez a tervhez, azzal sem
törődve, hogy a 48-as párt a külügyi tanácsban ellenszolgáltatás
nélkül, ugyszólván szerelemből odaadná zsiróját ahhoz a háboru-
hoz, amely győzelem esetén is a reakciós áramlatok megerősítését
jelentette volna Magyarországon és csak még messzebb vitt volna
minket Kossuth Lajos programjától. Ezt a tervet Andrássy és
Apponyi akkor főzték ki, amikor én Konstantinápolyban jártam,
— jól tudván, hogy az én hozzájárulásomat nemigen tudták volna
megnyerni, de azt remélve, hogy a *fait accompli*-t mégis csak le
fogom nyelni. Csalódtak. Mihelyt hazaérkeztem, szakításra vittem
a dolgot. Az igazság kedvéért meg kell emlitenem, hogy Apponyi

mindent elkövetett a pártszakadás megakadályozására. Apponyi hajlandó volt mindent visszacsinálni, de én úgy vezettem a tárgyalásokat, hogy a kibékülés lehetetlenné váljék. Kiléptem a pártból és velem együtt még vagy huszan léptek ki, köztük gróf Batthyány Tivadar, Holló Lajos és Lovászy Márton, akik teljesen egyetértettek velem nemcsak ebben a kérdésben, de abban is, hogy elérkezett a perc, amikor német-ellenes politikánkkal demonstrálnunk kell és meg kell mutatnunk a külföldnek, hogy van Magyarországon egy párt, amely kész a németekkel szakítani, különbékét kötni és az ántánt felé tájékozódni.

Abban a levelemben, amelyet függetlenségi-pártbeli elnöktársamhoz intéztem, kifejtettem, hogy a közeljövőben dől el a béke helyreállításának, az ország integritásának, a demokratikus újjászületésnek, a nemzeti törekvések megvalósításának kérdése — és a lelkiismeretem nem engedi, hogy ezekben a sorsdöntő napokban akciószabadságom megbéníttassék. 1916 július 9-én mondtam le az elnökségről. Az új párt programja, amely július 18-án jelent meg, kifejti, hogy a párt követeli a mielőbbi hódítás nélküli, szilárd nemzetközi jogrendre alapított békét, a sajtószabadság visszaadását, az egyesületi és gyülekezési jog szabadságának törvényes biztosítását és a földbirtok egészségtelen elosztásának megszületésére mélyreható nemzeti birtokpolitikát; és kívánja, a legnagyobb nyomattal, az általános választójog és a titkos szavazás mielőbbi megvalósítását.

Az új párt megalapítása mindenesetre üdvös lépés volt. Megbizonyosított önmagunkat arról, hogy hol állunk, és megmutatta ezt parlamenti ellenfeleinknek, ami fontosabb, a külföldnek, és, ami a legfontosabb, a magyar népnek is. A kormány hivatalos sajtója most már minden fék nélkül hazaárulóknak, a kormánynak kevésbé közvetlenül lekötelezett lapok örülteknek neveztek bennünket. Nagy lárma kerekedett körülöttünk. A sajtókampány, amelynek középpontjába kerültünk, nagy és, mondhatom, váratlan erőforrást nyitott meg számunkra. Mert e sajtókampány folyamán vált bennünk tudatossá, hogy a háboruban szenvedő nagy tömegek hangulata felénk fordult. E részben tehát az elmúlt két esztendő alatt sem volt a harcunk hiábavaló. A szenvedő tömegek megéreztek, hogy vannak még népképviselők, akik nem abban látják a föladatukat, hogy a vágóhídra szállítsák őket és a

vágóhid örömeiről (amelyeket ők nálunk jobban ismertek) beszéljenek nekik, hanem abban, hogy az ő emésztő gondjaikat szólalassák meg. Ezek a tömegek megjegyezték, hogy én adtam hangot annak, amit 1914-ben még nem mertek kimondani, most azonban már ők is uton-utfélen hangoztattak: hogy véget kell vetni ennek a szörnyű háborúnak! Ezek a háboruba belefáradt, a háborút gyűlölő tömegek megértették az én lépésemet és kezdték bennem látni azt az embert, aki őket a véres nyomorúságból kiszabadíthatja. Hogy a tömegek így éreznek velem szemben, biztossággá vált bennem ezekben a napokban és ettől kezdve ez a tudat irányította lépéseimet. A várakozás hangulata, amely egyre sűrűsödött, miközben felém áradt, hatalmasan megfogott engem is, erőt és határozottságot adott nekem. De rendkívüli felelősséget is halmozott reám, felelősséget a sok szegény ember sorsáért, aki bennem bízott — és én ezt a felelősséget is erősen éreztem. Láttam őket odakint a lövészárokból és tudtam, mivel tartozom nekik.

Az én pártom a békére vágyó nagy tömegek pártja akart lenni. A *függetlenségi* gondolat az imperialista háború folyamán, amely a magyar nép vérére a magyar néptől idegen célokért ontotta, önmagától alakult át a béke gondolatává. Az egész függetlenségi program, közjogi, szociális, külügyi vonatkozásában, ebbe az egy szóba futott össze: *béke!* A béke volt mindeme programpontok — immár megint a magyar nép átérzett életszükségletei — megvalósításának első föltétele. A mód, ahogy' a magyar népet belevitték a háboruba és ahogy' idegen parancsnokok bántak vele a harctéren, az a merénylet a magyar nép életereje ellen, hogy a harctér minden veszélyeztetett pontjára, mindenhová, ahol csak nagy veszteség árán lehetett megállni, a megbízható magyar csapatokat küldték, mert tudva volt, hogy ők meg fognak állani: mindez parancsolóan követelte a magyar állam függetlenségét. Semmi mást nem is tekintve: ez látszott az egyetlen módnak arra, hogy a magyar vér oktalan, céltalan pazarlásának véget vessünk. A demokráciának, amelynek követelését elemi erővel vetette föl a lövészárók, mereven az a párt szegült ellene, amely az elnyomó osztályok és a dualizmus szövetségét jelentette. Ez a párt, a munkapárt volt hordozója a német szövetségnek, háborus nyomorúságunk fő-forrásának is. Függetlenség: ez a szó ebben az időpontban a német szövetségtől, a munkapárt kiméletlen osztály-

uralmától, a hadvezetőség brutalitásától és, ha lehet, a háborútól való fölszabadulásunkat jelentette. Így lett a *függetlenség* szinonimja a *béke* és így szorította ez a szó egyre inkább háttérbe a másikat. S *béke*: ez a szó akkor a nagy tömegek lelkében egyet jelentett az *osztályelnyomás* ama legélesebb formájának megszűntével, amelyet úgy hívtak, hogy: *lövészárok*. A függetlenségi pártnak az én vezetésem alatt kivált csoportja a magyar nép legégetőbb életszükségleteinek, legforróbb óhajainak pártja akart lenni és ezért nem lehetett más, mint a béke pártja. A *Károlyi-párt volt a magyar békepárt*.

Az ántánt lapjai észrevették, hogy akadt végre egy magyar párt is, amely a háboru *union sacrée*-jét megtörte és megtörtént az, amitől Apponyi annyira félt: szeparatistákat láttak bennünk, az ántánt pártját látták és mint ilyent üdvözöltek bennünket.

Az ántánt pártja voltunk? Nem; a *béke* pártja voltunk. Éppen abban az időben erősödött meg a neutrális országokból új hódító utra induló pacifizmus szervezett, öntudatos, hatalmas mozgalommá. Ez a pacifizmus nem mozgott többé kódös általánosságokban. Hiszen szeme láttára zajlott a háboruk legrettenetesebbike — és az érző, a gondolkodó, az elszánt pacifistának csak egy föladata lehetett: véget vetni a borzalomnak és megakadályozni a megismétlődését. Ez a két föladat akkor még egynek látszott. 1916 nyarán a pacifizmus már egy nagy, általános program alapján a világháborúnak egészen határozott karakterű békével való befejezését követelte. Tartós világbékét, általános leszerelést és az államok szövetségét akarta és ígérte a pacifizmus és ennek alapján követelte a hadviselő felektől a hadikárpótlástalan és annexiótlan, megegyezései békét.

Bármily magas kínai fallal vették körül magukat a hadakozó államok, bármily ügyesen tartották távol országuktól a pacifista irodalom minden legkisebb termékét is: a pacifizmus propagandája megtalálta azokat a réseket, amelyeken át elhatolt a hinterland, sőt a lövészárok gyötrött tömegeihez. Az események mindenütt előkészítették a talajt. Az intellektuálisok legjava már akkor hirdetője lett a pacifizmusnak. Fölis merték, hogy a kapitalizmus erős okozati összefüggésben áll a háborúval és hogy annak, aki a háborúnak akarja végét vetni, az imperializmus ellen kell fordulnia, minden nemzetben. Megformulálták az érzést,

amely tompán, félig tudatosan elejétől fogva ott élt a tömegek lelkében, hogy a hadicélok az imperialisták hadicéljai, hogy nekik, a tömegeknek ezekhez a hadicélokhoz és tehát az egész háborúhoz csak annyi közük van, hogy ők az áldozatai. Amikor a pacifizmus elkezdte kimutatni — és propagandájában is arra vetette a súlyt —, hogy a területhódítás, a reváns, más nemzetek és fajok elnyomása mindenütt és kizáróan csak az uralkodó osztályok érdekeit szolgálja: forradalmi területre lépett. A régi és oly igaz szocialista tanítás volt ez, amelyet a szocialista pártok nagy része 1914 augusztusában megtagadott. De most a forradalmi pacifista gondolat láthatóan, érezhetően, napról-napra hódított. Ez bontotta meg a hadviselő államokban a munkásság pártjait: ahol nem alakult ki egy forradalmi baloldal, ott a pártok maguk háboruellenes politikára kényszerültek.

A magyar szociáldemokrata párt vezetősége a háborútól undorodó közhangulat nyomása alatt tolódtott balra. A forradalmi pacifizmus a magyar munkásság legnagyobb részének érzéseit fejezte ki. A pártvezetőségben ezt az egyre nagyobb erővel előretörő irányt Kunfi képviselte. Az én politikám nagy célja a béke volt. A pacifizmusban, mihelyt tüzetesebben megismerkedtem új programjával, e cél elérésének eszközét véltem megtalálni. És megtaláltam benne érzéseim kifejezését is. Forró szívvvel, hideg ésszel magamévá tettem ezt a pacifizmust. Frontélményeim, érzéseim, a függetlenségi eszme végiggondolása, a tömegek bizalma tettek küzdő pacifistává. A forradalmi pacifizmust politikám gerincévé kellett tennem és ezért a szociáldemokratákkal, különösen a Kunfi vezetése alatt álló balszárnyukkal, kellett élénkebb érintkezést keresnem. Kunfival közös amerikai utunk óta, amikor vonzó egyéniségét és impozáns tehetségét megismertem, nem veszítettem el a kapcsolatot.

Ezt a fegyverbarátságot még a Károlyi-párt tagjai is igen rossz szemmel nézték. A Károlyi-pártnak igen sok tagja csak azért lépett ki velem az egységes függetlenségi pártból, mert ott valamilyen személyes okból nem tudott jól érvényesülni. Bizony, nem merem mondani, hogy a forradalmi pacifizmus gondolata vagy egy szociális világnézet kapcsolta őket hozzám; egy részük nyilván csak jobban akart elhelyezkedni. Visszatekintve, azt látom, hogy a pacifizmus forradalmi konzekvenciájának senki a pártban

nem kötelezte el magát olyan föltétlenül, mint én. Lovászy Márton és gróf Batthyány Tivadar a párt legöntudatosabb tagjai voltak és mindenesetre pacifisták. De ők ketten a pacifizmusban nagyon kevésbé hangsúlyozták az öncélt, hanem inkább eszköz voltát arra, hogy Németországtól elszakadjunk és különbékét köthessünk. Ők alapjában véve kevésbé radikális gondolkodásuak voltak, mint én. De ez csak később derült ki.

Brusszilov lucki győzelme és az augusztus végén, részben nyilván e kudarcunk következtében kitört román háború visszavetették Magyarországon a pacifizmust. Az 1914—15-ös tél konstellációja ismétlődött meg. Az ország egy része az ellenség kezén volt és most nagyobb része, mint akkor. A védelem szükségességét hangoztattam magam is és támadtam a kormányt, amely idáig engedte fejlődni a dolgokat, amely tartotta Buriánt, a szerencsétlenkezű külügyminisztert és amely még csak nem is alarmirozta ama területek lakosságát, amelyeknek kiűritésével kellett számítania. A halálos veszedelemből német segítséggel egyszer még kiszabadultunk, sőt a központi hatalmak hadseregei foglalták el Romániát. A román hadüzenet után váltották föl a német vezérkar élén Falkenhaynt Hindenburggal és Ludendorffal, ettől a naptól fogva Németország Ludendorff jármába és a monarchia, még jobban, mint azelőtt, Németország jármába került. Amikor Ferenc József hideg acélké szemet lehunyta, hadseregei Bukarest felé közeledtek. De a monarchia szuverenitása akkor már fikció volt. Ludendorff parancsolt nálunk is, — Ferenc József birodalmában a német nagyvezérkar volt az ur élők és halottak fölött.

XIV. FEJEZET

UJ ÉRA, UJ EMBEREK

L
m
b
C
a
a
m
m
a
le
v
M
ra
e
n
ro
A
h
b
m
el
u
b
ca
n
A
a
v
É
m
m
h

Ferenc József birodalmát halála előtt egy lövés rázta meg. Friedrich Adler, a szocialista író lelőtte gróf Stürgkhöt, az osztrák miniszterelnököt. Adler a bécsi kivételes bíróság előtt tartott nagy beszédében, félévvel a lövés után, kifejtette: mi célból cselekedett. Csodálatos, mennyire megértették tettének értelmét már akkor, amikor csak a pisztoly dörrenésén és nem a törvényszéki terem ablakán át tudott a monarchia és a világ népeihez szólni. Adler meg akarta mutatni, hogy nincs a világnak több olyan állama, mint Ausztria, nincsen még a hadviselő államok között sem, hogy az elnyomás ott olyan tökéletes és olyan cinikus, hogy tűrni nem lehet. És mindenki megérezte, hogy Adler véres tette tiltakozás volt a borzalmas háboru és a türehetetlen belső állapotok ellen. Megérezték, hogy itt valaki halálra szánta magát azért, hogy föl- rázza a szenvedések tompa kétségbeesésébe már-már elsüllyedt embereket és, ami nála még ennél is többet jelentett, az emberölés nagy bűnét is magára vállalta ezért. A politikai gyilkosság minden rendezett politikai közösségben föltétlenül elvetendő, mondta az Adler-pör ügyésze. Adler elfogadta ezt a tételt és bebizonyította, hogy Ausztria nem rendezett politikai közösség. Dacára ennek, bizonyos, hogy a politikai gyilkosság ellen nem kevésbé lázadzik minden éperkölcös ember lelke, mint minden egyéb gyilkosság ellen és bizonyos, hogy Adler is, a legsúlyosabb benső vívódások után, csak akkor nyult — először életében — pisztolyhoz, amikor belátta, hogy másképpen nem lehet vagy legalább is ő nem tud cselekedni. Én a merénylet idején a budapesti Park-klubban egy nagyobb társasággal hosszú és izgatott eszmecserét folytattam Adler motívumairól. Egy idősebb rokonom makacsul ragaszkodott ahhoz a fölfogáshoz, hogy Adler önző okokból, sőt anyagi motívumokból — mert kis lapját beszüntették — követte el a tettet. Én legbensőségesebb meggyőződésből tiltakoztam ez ellen a szálnal- mas fölfogás ellen és hévvel vitattam, amit, véleményem szerint, minden tisztáérzésű embernek távolból is meg kellett éreznie, hogy: ha van idealista, hát Friedrich Adler az. Ezt a szókimondást

emlegették később azok, akik szerették volna reám fogni, hogy Tisza meggyilkolásában részes vagyok.

Azt az egyet nem tagadhatja senki, aki amaz idők hangulatára becsületesen próbál emlékezni, hogy az a megdöbbenés, amely Adler merényletének nyomában kelt, átmenetileg megtisztította a politikai atmoszférát. Egy percre akkor belátták az emberek azt, amit azután, kényelmes restségből, megint elfelejtettek, hogy: így nem mehet tovább. Adler merénylete fölpattantotta az érzés zárját, hogy itt történnie kell valaminek és, nem sokkal azután, Ferenc József halála megnyitotta az utat, hogy megtörténjék az, ami szükséges. Új ember, új éra, gondolták a legtöbben és egy kissé föllélegzettek. Az új, a más, amire vágytak, egyelőre csak a szerény régi: a béke volt. A Habsburg-birodalom uralkodója nagyon sokat tehetett, ha tudta, hogy mit akar. Károly váratlan gyorsasággal megkoronáztatta magát magyar királynak; ez helyes volt, ez tetszett. Kibocsátotta szövetségeseivel együtt az első békeajánlatot: az emberek boldogan gratuláltak egymásnak. Mindenki azt hitte, hogy ezt a békeajánlatot négy fal között komoly tárgyalások előzték meg az ellenséggel és hogy az ekhó, amely felelni fog, az ellenség békekészségét fogja megmutatni. Ha akkor tudták volna, hogy ez a mi boldogan üdvözölt első békeajánlatunk *otrombán keresztelte Wilson közvetítését*, amelyet olyan biztosan helyezett kilátásba gróf Bernstorffnak, Németország washingtoni nagykövetének! De akkor millió ember szívében éledt föl a remény, hogy a hatalom legfőbb birtokosa ugyanazt akarja, amit ő: a vérontás végét.

Való, hogy Károly király ifjui hévvel rontott neki az uralkodásnak. Nem volnék igazságos, ha nem tennék tanuságot itt arról, hogy a jó szándék megvolt benne. De szörnyű volt az az örökség, amit átvett: évtizedek, sőt évszázadok bünei és hibái nehezédtek rája! Ide más kaliberű ember kellett volna és ha a Habsburgok sötét galériáján végig nézek, nem tudom, melyikről szabad sejtenem, hogy az energiája talán elég lett volna a gigászi föladataira. A birodalom, amelyet V. Károly tett világhatalommá, már régen nem volt világhatalom és mint országot is halálos veszedelem fenyegette. S a közeledő végzettel szemközt egy fiatal ember, aki, ha nem áll a trón magaslatán, ha nem toldja meg termetét a koronával, egészen bizonyosan észrevétlenül tűnik el

a többi halandó között. Nem, ezt az embert sem képességei, de még csak nevelése sem hívták az emberfölötti föladatra. Amit uralkodása elején biztosan tudni még nem, legfőlebb sejteni lehetett, annak e rövid uralkodás alatt bőséges és egyre halmozódó bizonyítékát adta. Egy garnizon-hadnagy teendőinek ellátására alkalmas lett volna: a monarchia szörnyű bonyodalmát kibogozni teljesen képtelen volt.

Az első hónapokban még voltak reményeink. Némi reményre jogosított az, hogy az új uralkodó minden alkalmat megragadott arra, hogy hangoztassa pacifista szándékait. És még egy körülmény: hogy embereit kicserélte. Olyan emberek léptek a színpadra, akiket a közvélemény a Belvedere embereinek ismert. Tiszát ez erősen idegesítette; érezte ő és érezte mindenki, hogy az új kurzus az ő hatalmának megrendülését jelenti. Mindenki tudta a fiatal királyról, hogy Ferenc Ferdinánd politikai befolyása alatt állt és ebből azt következtették, hogy inkább a föderatív, mint a 67-es irányzat felé hajlik. Egy ilyen rendszerváltozás a háború kellős közepén, amikor a kimerültség jelei már uton-utfélen mind jobban mutatkoztak, fokozott jelentőségű volt. Mindenki érezhette, hogy a föderalizmusra való áttérésnek pusztán megkísérlése is a német szövetségtől való eltávolodást hozza közelebb.

Károly trónraléptéhez én, megvallom, sok reményt fűztem. Röviden szólva: reméltem, hogy a tizenkettedik órában sikerülni fog a békét megkötni. Reményemet ugyancsak megerősítette, hogy a király Czernint nevezte ki külügyminiszterré, akinek Ferenc Ferdinándhoz való szoros nexusa köztudomású volt. Reményeim aggodalmakkal voltak vegyesek, mert hiszen — elmondottam már — Ferenc Ferdinánd politikájának végcéljai semmiképpen sem voltak demokratikusak, sőt, ellenkezően, sötét, klerikálisizű abszolutizmusban csucsosodtak ki. Azt tudtam Czerninről, hogy magyar-ellenes, de azt is tudtam róla, hogy ez a tendenciája legelsősorban azoknak a magyar feudális uraknak a befolyása ellen irányul, akik a 67-es alapot és a nem-magyar népeknek attól el sem választható elnyomását támogatják. Gondolatom ekkor azonban mégis csak az volt, hogy csak jussunk el a békéig, a monarchia lépjen csak a föderáció terére: a demokrácia, a szociális fejlődés, Magyarország teljes függetlenítése, egyszóval a föderációnak Kossuth szellemében való keresztülvitele

majd csak megvalósul — a tömegek akaratából. Ekkor egész valómat az a sürgető, szorító meggyőződés töltötte el, hogy be kell fejezni a háborút, *még mielőtt késő.*

Két veszedelemtől tartottam. Az *első* veszedelem az volt, hogy a németek győzelme esetén Középeurópa egyetlen nagy kaszárnya lesz, és pedig nemcsak a német uralkodó osztályok akaratából, hanem azért is, mert egy levert ántánt óhatatlan és állandó reváns-szándékától való félelem is kaszárnya-életre fogja a középhatalmakat kényszeríteni. Ez pedig a kicsi és gyöngye Magyarországot gazdaságilag, szociálisan és szellemileg teljesen tönkretenné és még jobban hozzáláncolná nemcsak Ausztriához, de Nagy-Németországához is. Ezzel a Naumann-féle Mitteleurópa megvalósult volna; megvalósult volna mindenestre minden, ami rossz benne. Vár lettünk volna, ostromlott vár, lövészárkok és drótkadályok közé szorított katonaság, amelyben minden, de minden a sivár német militarista gondolat szerint igazodik. Reakció az egész vonalon! A *másik* veszedelmet az ántánt győzelmében láttam. Ha az ántánt győz, minket, magyarokat, akik a németek mellett a háborút végigküzdöttük, ugyanaz a sors ér, mint mindazokat, akik a német ügyet szolgálták. A föderáció ugyan elkövetkezett volna, de meghallgatásunk nélkül és a mi igazságosan fölfogott érdekeink ellenére.

A demokratikus és szociális haladás ügye különben az ántánt győzelme esetén, ugylátszott, egy lépést tesz majd előre. Nemcsak azért, mert Angliában, Franciaországban, Amerikában, Olaszországban a tömegek politikai befolyása már sokkal nagyobb volt, mint Németországban és Ausztriában (ahol nem volt tulajdonképpen parlamentarizmus), vagy Magyarországon és Törökországban (ahol a legmaradibb választójog alapján ültek össze a képviselőházak), hanem azért is, mert az ántánt az ő háboruját egyre jobban a „demokrácia” jegyében viselte és legfőbb háborus céljául éppen a militarizmus letörését tűzte ki. S ha nem is hittünk minden egyes ántánt-politikus őszinteségében, azt mégis joggal hittük, hogy a tömegek hathatósabb ellenőrzése alatt álló ántánt-parlamentek békéje valamiképpen a valódi demokráciát fogja szolgálni. Ez a hit fokozódott akkor, amikor az Egyesült Államok elnöke, Wilson, részletekbe menő, nagy pacifista programmal lépett nemcsak a világ elé, hanem az ántánt élére.

Csak két kivezető ut volt! A tiszta megegyezés békéje lett volna az ideál. De erről akkor már hallani sem akartak. A nagytőke már innen is, túl is *va banque*-ot játszott. A háború olyan rengeteg pénzt és nyersanyagot emésztett föl, hogy az egymással szemben álló tőkés csoportok mindegyike mindenáron győzni akart, hogy a másikon legalább a számláját behajthassa. Hiszen megpróbálták a világ kapitalistáit is meggyőzni arról, hogy a megegyezés békéje nekik közös érdekük. Rövidlátóbbak voltak, semhogy ezt a tételt elfogadták volna. A *tiszta*, a becsületes megegyezéssel béke lehetősége, sajnos, 1917 elején már meglehetősen kiesett a számításból.

A másik lehetőség a *különbéke* volt. Ez a németekkel való szakítást jelentette. Ennek a politikának is megvoltak — hogyan lettek volna meg! — a nehézségei. A legnagyobb akadály itt az volt, hogy a németek igen ügyesen addig-addig manővereztek, amíg a k. u. k. hadseregeket — eleget próbáltunk küzdeni ellene — az övéikkel teljesen összekeverték. Amint mondtam, Hindenburg és Ludendorff fővezérségével a monarchia hadseregeinek legfőbb irányítása is teljesen a német vezérkar kezébe került. Ilyen körülmények között, természetesen, technikailag mindenképpen nehéz lett volna keresztülvinni a teljes szakítást. De minden technikai nehézség ellenére *ezt* az utat ajánlotta az önfentartás ösztöne.

Valaminek történnie kellett és érezhető volt, hogy ezt érzik odafönt is. A külpolitika vezetésében történt változást nemsokára változás követte a belpolitika terén is. A király már trónfoglaló beszédében is megígérte a *választójog* kiterjesztését. Az ellenzék, a Károlyi-párt, a demokraták, a szocialisták és a radikálisok (Jászinak ugyancsak a parlamenten kívül álló, de a magyar intellektuálisok széles köreiben gyökérrel bíró, szellemi téren vezető csoportja) újabb erélyes agitációt indítottak az általános, egyenlő, titkos választójog érdekében. Amikor én 1914 végén megpenditettem ezt a gondolatot, inaktuálisnak tartották. Most egyszerre e körül forgott a politika és joggal forgott e körül, mert az általános választójog követelése most egészen egyszerűen annak a kifejezése volt, hogy a nép a maga sorsának intézésébe — amely a feje fölött és rosszul történt — erélyesen bele akar nyulni. Már a mérsékelt ellenzék, az Apponyi-párt, Andrássy pártja és a néppárt is mind-

jobban sürgette a „hősök“, azaz a Károly-keresztel megkülönböztetett frontonjárt katonák választójogát. Azok a pártok, amelyek a választójog radikális megoldását kívánták, az én kezdemre most közeledést kerestek egymáshoz: egy választójogi blokk megteremtésére törekedtek. Ehhez a blokkhoz a keresztényszociálisok parlamenti képviselője, Giesswein Sándor és a feministák egyesülete is csatlakozott volna. Ebben a blokkban benne lett volna mindenki, akiről föl kellett tételezni, hogy egy új Magyarországot akar és ez a blokk tudta, hogy az ország nagy többségének, nevezetesen a lövészárkok szomorú népének kívánságait fogja megtestesíteni. És tudta azt is, hogy nincs ellentétben a király kívánságával.

XV. FEJEZET

ELSŐ AUDIENCIÁM
KÁROLY KIRÁLYNÁL

tól
ne
biz
eng
tor
a n
ten
na
ch
Me
fog
ba

Cz
po

nu
wo
mi
Es
el
de
fog
ka
tos

ké
Ar
Cz

ké

1917 január 16-án hozták nekem az első üzenetet a fiatal királytól. Gróf Berchtold Lipót keresett föl, akkor már, hála Istennek, nem külügyminiszter, de a fiatal uralkodónak, köztudomás szerint, bizalmasa (és később főkamarászmestere). *Két dologra kért meg engem Berchtold a király nevében. Az egyik az volt, hogy a pártom a béke dolgát kezelje tapintatosan, a másik, hogy ne támadjuk a német szövetséget. Az első kérésre haladéktalanul igennel feleltem, a másodikat kereken megtagadtam*, megmondván Berchtoldnak, hogy én a német szövetséget végzetesnek tartom a monarchiára nézve és hogy meggyőződéseim szerint fogok cselekedni. Mondta Berchtold azt is, hogy a király már ittléte alkalmából fogadni akart engem, Tisza akadályozta meg az audienciát, azonban mielőtt Pestre jön a király, mindenesetre fogadni fog.

Járt aztán nálam Czernin is. Március 9-én keresett föl. Én Czerninnek őszintén elmondtam a békére irányított, anti-német politikám gondolatmenetét. Czernin szóról-szóra így felelt:

— *Ich muß Ihnen leider ganz recht geben. Wir haben jetzt nur eine Gefahr, und das sind die Deutschen. Ich werde alles, was in meiner Kraft liegt, tun, um wirtschaftlich, politisch und militärisch unsere freie Hand vor den Deutschen zu bewahren. Es geht aber leider sehr schwer!* (Magyarul: „Sajnos, mindenben el kell ismernem az Ön állításainak igazságát. Ma csak egy veszedelem fenyeget bennünket és ez a veszedelem: a németek. Meg fogok tenni minden tőlem telhetőt, hogy gazdasági, politikai és katonai tekintetben szabad kezünket a németekkel szemben biztosítsam. Sajnos, ez azonban nagyon nehezen megy!”)

Azután a nemzetiségi politikáról beszéltünk. Itt is, mint a béke kérdésében, megértettük egymást. De ugyanazokban a napokban Andrássyval és Apponyival erős német-barát értelemben beszélt Czernin.

1917 március 22-ére Károly Badenbe kihallgatásra magához kéretett. A hivatalos verzió az volt, hogy a király meg akar

ismerkedni a pártok vezetőivel és fölfogásukkal, de a kulisszák mögött erősen tartotta magát a hír, hogy a fiatal fejedelem meg akar válni Tiszától. Koncentrációs alakulatról esett legtöbb szó. Én el voltam szánva arra, hogy nyiltan, őszintén és részletesen beszéljek a fiatal királlyal. Mindenről.

A mondott napon Laehne Hugó társaságában Badenbe, a főhadiszállásra érkeztem, és, minthogy korán volt még, egy sonkásboltban várakoztam. Háromnegyed tízkor, negyedórával a kitűzött idő előtt, jelentkeztem és a király rögtön fogadott. Nagyon nyájas volt, sőt meleg, de sehogysem tudta elkezdni a beszélgetést. Elkezdtem tehát én magam, magyarul.

Megköszöntem, hogy hivatott. Aztán azzal folytattam, hogy rövid uralkodása alatt már népszerűséget szerzett az országban, ami a gyors koronázásnak tulajdonítandó, de ezenkívül annak a — bizonyos körökkel és személyekkel szemben való — erélyes föllépésének is, amelyet Ausztriában mutatott, amely azonban, természetesen, a magyarok figyelmét sem kerülte el. Sieghardt elbocsátása, mondtam a királynak, rendkívül jó benyomást tett. De a népszerűséget, fűztem hozzá, az uralkodó rendkívül gyorsan el is veszítheti. Nekünk is megvannak a magunk Sieghardtjai! És itt kifejtettem a Tisza-rendszer bukásának szükséges voltát. Méltattam Tisza erényeit, de nem hallgattam el, hogy csökönyös, hogy a kor szellemével haladni nem tud. Amennyiben egy új, koncentrációs alakulásra kerülne a sor, én, mondtam a királynak, személy szerint nem vehetnék részt benne, mert ez az alakulás a demokrácia terén nem fog akkora lépést tenni előre, amekkorát én már ma szükségesnek tartok. De nem vennék részt egy koncentrációs alakulásban mások fontos okból sem. És ezen a ponton részletesen és határozottan kifejtettem Károly királynak a *békére* vonatkozó nézeteimet. Utaltam nevezetesen a német veszedelemre, bizonyítottam a szabad kéz politikájának szükséges voltát és vázoltam egy esetleg kötendő *különbéke* előnyeit.

A király azt felelte: legyenek nyugodt, amig, Czernin útján, ő fogja vezetni a külügyeket, addig a monarchia Németország vazallusává lealacsonyodni nem fog. Ők ketten nem engedik.

Én most már egyenes kérdéssel fordultam a királyhoz:

— Helyesli-e Felséged pártalakításomat, amelynek fundamentuma a német-ellenes politika? Helyesli-e Felséged, hogy ilyen

„tulzó“ irány létezzék? Nem tartja-e Felséged jónak, hogy egy második vasat is tartunk a tűzben, amelyhez Felséged nyulhat, ha szükség van rá és amelyre Felséged hivatkozhatik? Jobb szeretné-e Felséged, ha ez a párt megszűnnék létezni, vagy ha enyhitené támadásait?

Ezt kérdeztem. Károly király pedig azt felelte, hogy nagyon hasznosnak tartja egy ilyen pártnak a létezését és semmi okot sem lát arra, hogy enyhítsek a támadásaimon.

Másnap este, március 23-án gróf Erdődy Tamás egy urat vezetett Laxenburgba, aki egy Müller mérnök névre szóló utlevéllel jött át a svájci határon. Ez az ur Pármai Sixtus herceg volt, a király sógora: neki adta át a király azt a levelet, amelyben arra kötelezi magát, hogy Franciaországnak Elzász-Lotharingia visszacsatolására irányuló jogos követelését támogatni fogja. Március 31-én kapta meg ezt a Sixtus-levelet Poincaré. Ha én ott, az audiencián tudhattam vagy csak sejthettem volna, hogy a király ilyen gondolatokkal foglalkozik, kevésbé leptek volna meg helyeslő szavai és jobban megértettem volna a jelentőségüket is.

A nemzetiségi kérdésről volt szó azután. A teljes demokrácia, mondtam a királynak, megoldaná és csak az oldhatja meg e kérdés nehézségeit. Ezzel a felfogással a király egyetértett. Visszatértünk az aktuális kérdésre: mi történjék Magyarországon? Válság volt, a válságot meg kellett oldani. Azt ajánlottam a királynak, hogy hallgasson meg még több urat is. Papirlapot nyújtott át és megkért arra, hogy írjam föl a véleményem szerint kihallgatandók neveit rövid jellemzéssel. Ajánltam gróf Hadik Jánost, Esterházy Móricot, Batthyány Tivadart, Rakovszky Istvánt. Ilyenformán karakterizáltam: Hadik, energisch, gehässig, ein unerbittlicher Bekämpfer der Panamas; Batthyány, klug, leidet an Überkombination.

Ajánltam a királynak, hogy hallgassa meg újra azokat, akiket már meghallgatott, jelesen Andrássyt, mert, úgy tudom, vele akarja megcsinálni a koncentrációt. Kértem a királyt, legyen bizalommal Andrássyhoz, mert nála megbízhatóbb és őszintébb embert nem találhat. Kértem, hogy egész tervét vele beszélje meg és tanácsai szerint cselekedjék. A király Andrássy dicséretét inkább hidegen hallgatta.

A fődolog, ismételtem, az, hogy ha a király komolyan akarja a koncentrációt, csinálja meg azonnal, ellenkező esetben pedig

ejtse el, mert a bizonytalanság állapota türhetetlen. A király erre négyszer is ismételte:

— Igaza van, *rögvest* intézkedni kell.

(Ez óta az audiencia óta hívtuk mi, Andrássyékkel együtt, Károlyt odahaza Rögvest-nek.)

A király meglepő szabadon, tartózkodás nélkül beszélt. Buriánról például ezt mondta: „Ő igazán nagyon ostoba volt!” Khuen-Héderváryról: „Az már tulörege.”

József főherceg nevét (a főhercegről akkor sok szó esett és én tudni szerettem volna, hányadán állunk vele) többször, körülírva, ugyyszólván szájába adtam a királynak; ő nyilván meg is értett, de a téma fonálát nem vette föl.

Egy fontos kijelentésére emlékszem Károlynak, amelyről nem tudom megállapítani pontosan, milyen összefüggésben tette, de ez majdnem fölösleges is, olyan félreérthetetlen és határozott ez a kijelentés:

— *Eltökélt szándékom a háborút még 1917-ben befejezni.*

Minden megszorítás nélkül, impulzív erővel mondta e szavakat a fiatal király.

Sok impulzivitást tapasztaltam a fiatal uralkodó szavaiban és viselkedésében ezen az audiencián, de az ítélet önállóságát nem tapasztaltam. Éreztem, hogy a fiatal uralkodó erősen, a részletekben is, nagybátyjának és politikai nevelőjének, Ferenc Ferdinándnak posthumus hatása alatt áll. Szavaiból a halott eszmeköre áradt, az antiszemitizmus és a klerikalizmus jellemzően konopischti hangsúlyaival. Sajnálattal kellett meggyőződnöm mindjárt ez első alkalommal arról, hogy Károlynak szociális téren nem voltak tiszta fogalmai. Meg volt győződve arról, hogy a szociális téren támasztható jogos követeléseknek eleget tett, hogy a szociális kérdést a maga részéről megoldotta, ha szociális miniszteriumot állit föl.

Ez az első eszmecserénk egy óra husz percig tartott. Ferenc József alatt az audienciák jelentősége talán arányban állott hosszúságukkal, Károly alatt nem, mert ez a király nem vezette a konverzációt és nem tudott neki véget vetni. Az ember tökéletesen szabadon adhatta elő nézeteit, a király viselkedésében nemcsak hogy semmi nem volt, ami gátolt volna, ellenkezően: ez a viselkedés arra bátorított, hogy egyre többet, hogy mindent elmond-

junk. Olyan ember volt a király, akinek mindenki hamar kiöntötte a szívét. Ez voltaképpen különös tehetsége volt. De e tehetség mellett volt mégis valami, ami komplikálta a király jelenlétében az előadást. Károly tipikusan rossz figyelő volt. Látszott rajta, hogy nagyon is akar figyelni, megfeszített erővel próbálta magát koncentrálni, de ez a koncentráció csakhamar szemmelláthatóan elernyedtt, és érezhető volt, hogy a felét annak, amit a legnagyobb egyszerűséggel, a legvilágosabb tagolással, a legerősebb hangsúlyozással mondunk a királynak: azonmód, még ott, jelenlétünkben, elfelejti. S még jegyzeteket sem készített.

Első audienciám közben egy szünetnél föl akartam kelni, távozni akartam, de a király marasztalt. Végül, azt híván, hogy már terhére vagyok, magam álltam fel, azzal az érzéssel fejezve be a beszélgetést, hogy mindent vagy körülbelül mindent megmondtam, amit meg kellett mondanom. Mindenesetre átadtam a királynak egy memorandumot, amelyben kifejtettem a politikámat.

Jöttek aztán minden oldalról a hírek Budapestre, hogy a király „meg volt elégedve velem“. Andrássyék csak annyit tudtak meg az audienciámról, hogy *őszintén* beszéltem a királlyal. De éppen ez volt az, ami nyugtalanította őket.

— Csak nem beszélt Mihály német-ellenes politikájáról? — nyugtalankodott anyósom.

— Sok mindenről eshetik szó másfél óra alatt — felelt neki kitérően a feleségem.

Bizony, az egész idő alatt erről volt szó voltaképpen. S amikor legjobban belemelekedtem a német veszedelem fejtegetésébe és az előadás hevében az asztalra csaptam, így kontrázott a király:

— *Ich sag's ja immer! Ich sag's ja immer!*

Ezt a kis mondatot később is gyakran volt alkalmam tőle hallani.

Amikor az első audienciámról hazaérkeztem, furcsa meglepetés ért. Katonai parancsnokom, báró Apor tábornok, igazolásra szólított föl egy cselekedetem miatt, amellyel, a katonai hatóságok véleménye szerint, — és ezt a véleményt valamennyien osztották, föl a honvédelmi miniszteriumig — vétettem a szolgálati szabályzat ellen. Az volt a vád, hogy bejelentettem belépésemet a Tartós Béke hágai Ligájába. Azaz csak szándékom volt

bejelenteni, mert leveletem a cenzura elfogta és éppen az elfogott levél lett alapja az eljárásnak. Azt a levelet nem lett volna szabad megírnom, mert „katona politikai egyesületnek tagja nem lehet“. Védekezésem egyszerű volt: amikor a levelet megírtam, nem voltam katona, hanem képviselő. S báró Apor tábornoknak azt feleltem, hogy ennek az ügynek nem ő, hanem a magyar képviselőház az illetékes fóruma és én a képviselőház elé fogom vinni az ügyet. Polónyi Dezső interpellált, a dolog a mentelmi bizottság elé került és még a Tisza-párti uraknak is be kellett látniok, milyen abszurd helyzetet teremtettek a katonák.

Ezuttal tehát a magam testén érezhettem azt a furcsa „dualizmus“-t, hogy amíg a király és első tanácsadója a béke szükségét már belátják, addig a király nevében intézkedő hatóságok kötelességüknek tartják üldözni, aki azt mondja: „a békét akarom“. De a hatóságoknak, különösen a katonaiaknak, ezt az eljárását meg lehetett érteni. Hiszen a király még nem tett nyilvánosan, jelképes, nagyhorderejű cselekedetben, tanúságot arról, hogy ő is a „békét akarja“. Hiszen ugy látszott, hogy a monarchia teljes egyetértésben jár el azzal a Németországgal, amely a kiméletlen tengeralattjáró-harc megindításával ellenségeink koalíciójába kényszerítette Amerikát, jóvátehetetlen vétket követett el a győzelemnélküli béke gondolata ellen és mindent a győzelem kártyájára tett föl. Hiszen, hogy Magyarországon maradjunk, még az az ember volt a király miniszterelnöke, akit az egész világ a háború főtámaszának tudott Magyarországon és akiről mindent el lehetett mondani, csak azt az egyet nem, hogy beleillik az „új kurzus“-ba, amelyet én, és nemcsak én, a béke kurzusának ismertünk meg. Amíg Tisza felelős vezető állásban volt, a király békeszándékából nem lehetett békepolitika, vagy pedig e békepolitikának felemásként, megbizhatatlanként kellett föltűnnie.

A békéről, kivált a különbékéről, hadicéljainkról, Németország hadicéljairól eddig nem sok szó esett a nyilvánosság előtt. Amikor 1916 decemberében a középponti hatalmak békeajánlatát kiadták, a cenzura mindenütt — és különösen Tisza cenzurája Magyarországon — a nagy téma fejtegetését egyszerűen megtiltotta. Nem az átfogó, a minden egyébnek prejudikáló nagy kérdés, a háború és béke kérdése, hanem, a választójog kiterjesztésének formájában,

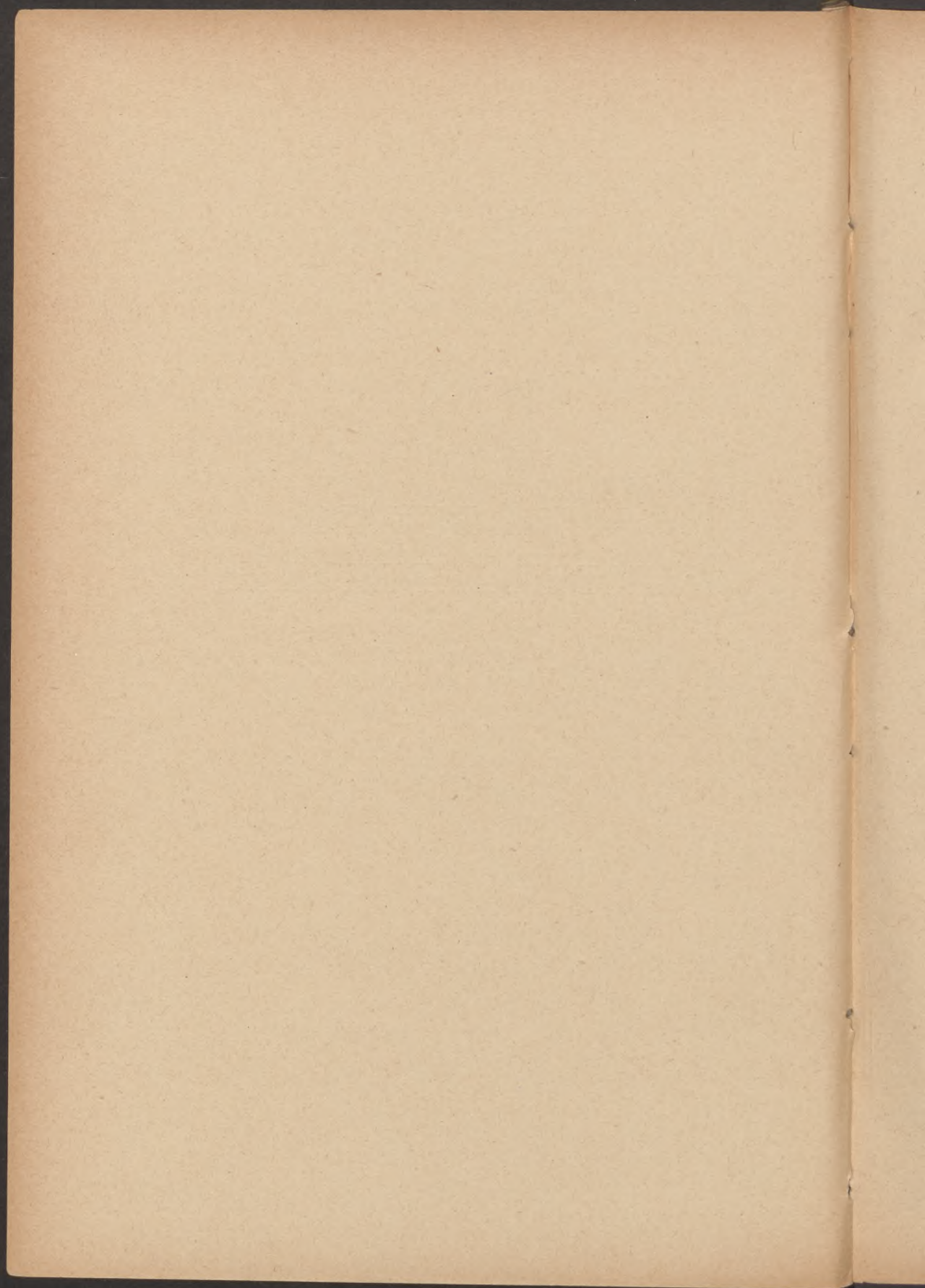
a demokrácia kérdése volt napirenden. Az életérdekünket érintő külpolitika mezejéről elterelt erők a belpolitikára vetették magukat. Csakhogy a nagy életkérdés, a háboru, mindenbe belejátszott és minden csak abban az arányban látszott fontosnak, amilyen arányban a háboru halálos bonyodalmának megoldásához hozzájárult. Az általános választójog és a demokrácia követelése is megtelt a háborut illető tartalommal. Az általános választójog követelését a lövészárkokból dobták a fórumra, első kifejezése volt az a vérző népmilliók vágyának, hogy beleszólásuk legyen abba, ami velük történik. A háboru hamuja alól az általános választójog eltemetettnek, „inaktuális“-nak hitt követelése először úgy lángol föl, hogy „a Károly-keresztesek választójogá“-nak hívják. De mit akartak a Károly-keresztesek? Mit akart a legtöbb frontkatona? Azt akarta, hogy az asszonyok meg a gyerekek legyen odahaza betevő falatja, azt akarta, hogy ne basáskodjanak velük a hatóságok, azt akarta, hogy odakünn, a fronton ne legyen olyan nagy a különbség tisztek és legénység között — a külön tiszti menázi, milyen fontos és milyen végzetes volt az! —, azt akarta, hogy ne mindig magyar csapatokat küldjenek oda, ahol baj van és végül és legforróbban azt akarta, hogy legyen vége a háborúnak. Abban az időben, amikor az 1917 márciusi orosz forradalom a cárizmust megbuktatta (a békére vágyó cárizmust a háborut folytató forradalom, — de amelyet mégsem lehetett volna megcsinálni, ha az orosz parasztok békevágyára nem támaszkodik!), — ebben az időben már a monarchia népeinek sem volt más igazán mély és őszinte kívánságuk, mint a béke. De a békéről nem volt szabad beszélni. A csatornákat, amelyeken át a békevágy fölszínre törhetett volna, erőszakkal betömték. Az egész orosz front hosszában fraternizált a mi hadseregünk az oroszokkal — saját szememmel láttam ezt husvétkor —, de a sajtó alig vagy sehogysem adhatott kifejezést annak a nagy és általános érzésnek, amely e tömegmozgalom rugója volt. A hatalmas békevágy azonban mégis talált utat, hogy megmutatkozzék. Ez az út volt: az általános választójog követelése.

Minden nép, amely demokráciát követel, önmagának, az *élő* és nem a megszületendő nemzedéknek követeli azt és azért követeli, hogy megvalósíthassa azt, ami vágy vagy szándék gyanánt a lelkében él. A magyar nép lelkében akkor a béke vágya élt.

Ezért: aki *általános választójogot* mondott akkor, *békét* mondott. Tudni kellett, hogy a nép, ha általános szavazással és szabadon nyilvánítja akaratát, azt fogja mondani: „békét akarok“. Ehhez a tudáshoz járult az, hogy az ellenség oldalán a mi demokratizálásunkat egyenesen a béke föltételének tüntették föl. Ez a két motívum erősítette egymást: az, hogy a nép meg akarta mutatni akaratát, a békeakaratot, és az, hogy az ellenség a béke, az elviselhető béke föltételül kezdte szabni azt, hogy a nép szabadon nyilváníthassa az akaratát. Az általános választójog követelése akkor, amikor először vetették föl erőteljesen, kimondatlanul magában foglalta a béke követelését. És így is választotta el a szellemeket: aki az általános választójogot szívből, tüzesen, megszorítás nélkül és mindjárt akarta, az békét akart; aki nem akarta, nem őszintén akarta, langyosan akarta vagy csak későbbre akarta, az a béke ellensége volt.

XVI. FEJEZET

TISZA BUKÁSA
MÁSODIK AUDIENCIÁM

Tisza nem akarta az általános választójogot. Amikor a király, körülbelül egyidőben Vilmos császár híres husvéti szózatával (amely a háromosztályos porosz választójog korszerű reformját ígérte), fölszólította Tiszát, hogy a trónfoglaló beszéd ígéreteihez képest terjesszen be javaslatot a magyar választójog reformjáról: Tisza taktikázott. Az a nyilatkozata, amelyben kijelentette, hogy a választójogi reform már megvan (az ő szégyenteljes 1913-as törvényét értette ezen), úgy, hogy most e még ki nem próbált reformműnek inkább csak kiegészítéséről lehet szó: mindenki szemében leleplezte azt, hogy az általános választójog, amelynek megvalósítását a kor parancsolta, a nép akarta és a király megígérte, Tiszával nem, csak Tisza ellenére lesz megvalósítható. Május elsején a munkásság a főváros tizenkilenc helyén tartott tüntető gyűléseket és ezeken határozati javaslatot fogadott el, amelyben megállapítja, hogy a Tisza-kormány legujabb választójogi állásfoglalása nemcsak fölháborító, vakmerő provokáció a dolgozó néposztályokkal szemben, hanem egyuttal komolyan veszélyezteti a (stockholmi) békeakció sikerét is. Május 8-án a Károlyi-párt mindenkit, aki a választójogot és a békét akarja, politikai programjának teljes föntartása mellett, tömörülésre és közös harcra szólított föl.

1917 május 22-én a Tisza-kormány lemondott. Lemondásának okául maga Tisza az ő választójogi álláspontját jelölte meg. Megkísértem annak a kifejtését, hogy azokban az időkben *mit* jelentett a választójog. Valóban: Tisza a választójogon csak megbotlott, de a választójognál *több* volt az, amibe belebukott. A helyzet tiszta volt, legalább annak látszott. Az új éra eltávolította a magyar politika éléről a régi éra hatalmas emberét, aki ott (és befolyásánál fogva nem csak ott) a régi éra eszméjét képviselte. Az új éra végre a magyar belpolitikába is belenyult és most a magyar belpolitikában is új érának kellett következnie. A változás vezéreszméit március 22-iki audienciám és a monarchia külügyminiszterével foly-

tatott eszmecserém után ismerni véltem. Odafönt békét akartak és idebent meg akarták teremteni a béke föltételeit.

Május 24-én sürgönyt kaptam a kabinetirodától, hogy másnap audiencián jelenjek meg a királynál. A fölszólítás meglepett, mert nem kértem audienciát, ellenben március 22-én megmondtam a királynak, hogy a koncentrációban nem veszek részt. A helyzet most az volt, hogy a király elfogadta a Tisza-kormány lemondását és általában úgy hitték, hogy Andrássy miniszterelnöksége esedékes. Andrássy járt pár nap előtt titokban a királynál és ő siettette Tisza bukását.

24-én este feleségemmel együtt Bécsbe utaztunk. Velünk utazott Andrássy Gyula, Zichy Aladár, Szterényi József, Márkus Miksa. Az egész vonat boldog izgalomban uszott. Tisza bukásának hírére a munkapárti sajtó is kezdte revideálni nézeteit. A „8 Órai Ujság“, amely legszigorubb volt az ellenzékhez, a következő fejtegetéssel fejezte be vezércikkét: „Tisza mindig azért küzdött, amiről azt hitte, hogy igazság, — de hát vajjon mi az igazság?“

Még 24-én este Bösbauer szerkesztő társaságában fölkerestem egy, a Szent István-templom melletti Deutsches Haus-étterem különszobájában tanácskozó társaságot, amelyet így is neveztek, Deutsches Hausnak. Mi volt a Deutsches Haus? A belvederei kör volt, a trónörökös nélkül. Konzervatív osztrák főurak társasága, amely meg akarta menteni Habsburgot — a Hohenzollernek ellenére. Innen indultak ki a legerősebb impulzusok a porosz gyámság lerázására. A Deutsches Haus előtt egy nagy katolikus monarchia képe lebegett, amely Délnémetországot is magában foglalta volna. E terv őse az 1866 előtti konstelláció, örököse a háboru utáni restaurációs terveknek az a válfaja, amelyet állítólag francia védnökség alatt Münchenben koholtak. A világháboruban a Deutsches Haus békét akart, — ha kellett: különbékét. E célból a franciákhoz akart közeledni. Ez volt az, ami engem összekötött a Deutsches Haus-zal: a béke vágya. Távolabbi céljaihoz nem volt semmi közöm, de a közelire, a béke elérésére, szövetkeztem vele.

A Deutsches Haus benfentesei voltak: gróf Sylva-Taroucca, gróf Beaufort, Reichenauer és gróf Gallen. Gallen dominikánus, Ferenc Ferdinánd volt gyóntatója, nagyeszü ember, volt a Deutsches Haus vezérszellemé. Az én összeköttetésem a Deutsches Haus-zal Diner-Dénes József tartotta fönn.

Május 24-én este nagyon nyugtalankodtak a Deutsches Haus urai a huszéves kiegyezés terve miatt. Ez tudniillik a Németországgal való szövetség elmélyítésének volt a föltétele, ami nemcsak gazdasági téren jelentette volna a jelenlegi viszony meghosszabbítását, hanem azt jelentette volna, hogy ez a viszony, amelyben Németország volt az ur, türhetetlenné válik. A Deutsches Haus ebben az időpontban már kezdett bizalmatlan lenni Czerninnel szemben, nem tudta, hogy mennyire az ő embere még és mennyire nem az. Félték, hogy Czernin enged a német nyomásnak.

Május 25-én reggel fél 11 órakor Andrássy, Apponyi és Zichy Aladár társaságában mentem ki Badenbe. Elsőnek Andrássy Gyula ment be a királyhoz; mi az előszobában vártunk. Rövid félóra után Andrássy kijött és átment egy másik szobába, anélkül, hogy nekünk egy szót is szólt volna. Utána Apponyi ment a királyhoz. Ő is rövid idő múlva kijött és eltűnt ugyanazon az ajtón, amelyen Andrássy. Nekem csak annyit mondott, hogy József főherceg van a szomszéd szobában és hogy ő a főherceghez megy.

Apponyi után én kerültem sorra. Kifejtettem a királynak, hogy csak olyan kabinetben vehetnék részt, amely a választójogban az én programomat, az általános, titkos, községenkinti, nőkre is kiterjedő választójogot hozná, amely energikusan a béke érdekében dolgoznék, ha kell: Németország ellen is. De kijelentettem, hogy minden kabinetet, amely a választójogban lényegesen messzebb megy a Tisza-kormánytól, jóakaratu semlegességemről fogok biztosítani. A király arra kért, hogy ezt a kijelentést tegyem meg a többi ur előtt is és ezzel könnyítsem meg a kibontakozást.

Még azt a kérdést intéztem a királyhoz, hogy mit jelentett az az üzenete, amelyet január 16-án Berchtold hozott tőle: hogy pártom kezelje tapintatosan a béke dolgát és hogy ne támadjuk a német szövetséget. Hangsúlyoztam, hogy ennek az üzenetnek tartalma ellenkezik azzal, amit őfelsége nekem első audenciámon, különösen a német politikájáról, mondott. A király felelete az volt, hogy ő nem tud erről az üzenetről. Erre engedelmet kértem tőle arra, hogy az üzenetváltásról Berchtolddal beszélhessek. A király, látható zavarban, megkért, hogy ne bolygassam ezt az ügyet.

Ez a második audienciám 25—30 percig tartott. Sem arról, hogy József főherceg lehetne miniszterelnök, sem arról, hogy a

szomszéd szobában tartózkodik, nem szólt a király. Az audiencia után engem is elvezettek abba a szobába, ahol József főherceg várakozott.

Hosszasan előadta programját. Választójogi álláspontja az volt, hogy minden magyarul beszélni tudó jogosult legyen választani. A főherceg beszélt kabinetalakító szándékáról és fölszólított arra, hogy lépjek be a kormányába; ezt én igen határozottan visszautasítottam. Szükségesnek tartottam, hogy figyelmeztessem a főherceget arra, hogy ha a magyar miniszterelnökséget elvállalja, főhercegi minőségét nem élvezheti. Erre a főherceg az felelte, hogy „ő már katonáival szemben is megmutatta, hogy nem főherceg, de ember tud lenni“. Egyébként nem mindennapi mértékű tájékozatlanságot mutatott és a politikai rutin teljes hiányával tárgyalt.

Másnap fél tizenegykor Czerninhez mentem a Ballplatzra. Andrassy Gyula tizre volt hivatalos, és amikor én érkeztem, még ott volt. Czernin behívott magához és én Andrassyn kívül ott találtam még Urban osztrák minisztert. A huszéves kiegyezésről tanácskoztak. Ugy beszéltek róla, mint valamiről, aminek meg kell lennie, amit kersztül kell hajtani és keresték a módját annak, hogy' nyelessék le Apponyival a keserű labdacso. Kezdtm magam egyre rosszabbul érezni. Kis idő múlva közbeszóltam, hogy félre ne értsék a hallgatásomat. Én, mondtam, mindenképpen ellenzem a huszéves kiegyezést és nem vehetek részt olyan tárgyalásokon, amelyek ennek az érdekében történnek. Fölkeltem és bucsúztam. Czernin áthidalta a helyzet kinosságát és aznap estére beszélt meg velem egy második találkozót.

Május 26-án este Czernin megnyugtati próbált a huszéves kiegyezés dolgát illetően. A németeknek gazdasági téren módjuk van arra, hogy reánk kiméletlen nyomást gyakoroljanak és élnek is ezzel; neki tehát hitegetnie kell a németeket és a német-barátokat; de ő sem akarja a huszéves kiegyezést, és ha egyszer komolyra fordulna az ügy, ő nem fogja megvalósítani. Nagyon is látja ennek az utnak a veszedelmét.

Kénytelen voltam azt felelni, hogy ez nagyon szép, de, sajnos, semmi biztosítékom arra, hogy nem akar-e Czernin engem is félrevezetni, mint a németeket és német-barátokat. Hivatalos kijelentései mindenesetre szöges ellentétben vannak azzal, amit most hallottam.

Czernin most még határozottabban megismételte azt, amit az imént mondott. Kért, hogy maradjon bizalmasan köztünk minden, amit most mond: ő el van szánva arra, hogy azt a huszéves meg-egyeződést a németekkel semmiesetre meg nem csinálja. Kérlett, hogy bizzam szavában. Azt a szándékát, amelyet most velem közölt, nyíltan nem vallhatja be, mert különben a németek, akik ragaszkodnak a szövetség elmélyítéséhez, kitörnék a nyakát. Ő tudja, hogy Németország nem győzhet és hogy nagyon meggyöngyülten kerül majd ki a háborúból — ami egyébként a monarchiára nézve csak előnyös lehet. A háboru után pedig csak azok az államok fogják föntartani magukat, amelyek nagyszabásúan végrehajtják a lefegyverzést.

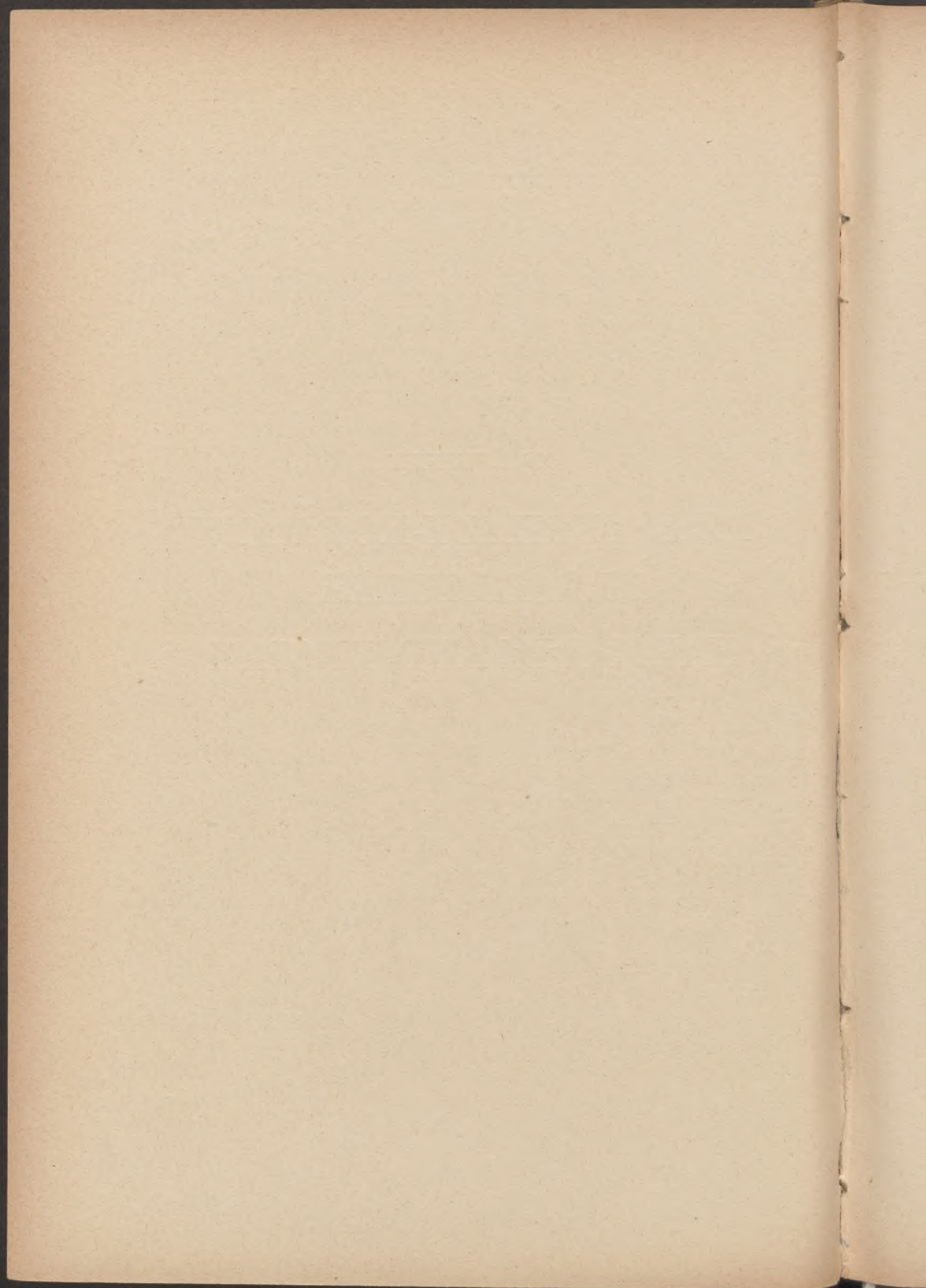
Másnap a feleségemmel kiutaztunk a Semmeringre. Visszajövet Náray Lajossal beszéltem, aki elmondta, hogy audienciáján a király azt a kifogást hozta föl Andrássy Gyula ellen, hogy tulságosan német-barát. Hunyady Józseffel is beszéltem ezekben a napokban. Ez a fiatal mágnás típusa volt azoknak az embereknek, akiknek a körében Károly jól érezte magát. Nagyon sok tekintetben hasonlít is hozzá. Életfölfogásuk, modoruk rokon. Szinte asszonyos kedvteléssel szidják mindaketten a távollevőket. Náluk mindig annak van igaza, akivel beszélnek. A pletykák bőségszaruja volt Hunyady és ez tette kedvessé Károly szemében is. Esterházy Sándor és Károlyi József ugyanebből a puha fából vannak faragva. Hunyady módfölkött el volt keseredve a király miatt. Azt mondta: éretlen fecsegésével még borzasztó bajokat fog csinálni. Csupa magyargyülölő veszi körül és őreá, Hunyadyra, egyáltalában nem hallgat.

Az a mód, ahogy' a király a Tisza-kabinet bukása után a magyar válságot megoldani próbálta, már rendkívül jellemző habozó, majd ötletekhez kapkodó, mindig bizonytalan kormányzására. Azt a tervet, amely József főherceget kombinálta magyar miniszterelnökké, elejtették; egyebek között azért, mert a munkapárt tiltakozott ellene. Most gróf Serényi Béla neve került előtérbe; eddig munkapárti volt, de vállalkozott volna arra, hogy a választójog legszélesebb kiterjesztését, a király programját, átmeneti miniszterium élén, megvalósítja. Egy választójogi miniszteriumnak a megalakulófélben levő választójogi blokkra kellett támaszkodnia. Serényi is garanciákat akart adni a készülő blokknak azzal, hogy engem

bevesz a kabinetjébe. De a Serényi-kombináció is csakhamar elpárolgott és Wekerlét kezdték emlegetni. A harmadik Wekerle-kabinet terve már ekkor igen konkrét formákat öltött. Wekerle készen volt a kabinetjével. Laehne Hugót küldte hozzám azzal a kérdéssel: melyik tárcát vállalnám el a kormányában? Ime, kormányképes voltam. De nem ez volt a fontos, hanem az, hogy a politikám, amelyet inaktuálisnak, eleve megbukottnak, aztán nyaktörőnek, eszeveszettnek mondtak, mennyire kormányképes lett már! Pártom és személyes hiveim, bizony, erősködtek, hogy tárcát kell vállalom, mert most, hogy a választójog megvalósulásáról van szó, a választójog komoly hiveinek azzal kell tanuságot tenniük választójogi elveik szilárdságáról, hogy a választójog megalkotásában résztvesznek. Én tehát megüzentem Wekerlének, hogy a belügyminiszteri tárcát vállalnám el. A belügyminiszterre várt a választójog elkészítése. Keresztülvinni a választójogot és aztán lemondani: ez volt a gondolatom. Egyébként azonban okom volt annak a föltevésére, hogy Wekerle épp olyan kevésbé lesz miniszterelnök, mint Andrássy Gyula. Hiszen Tisza után — politikai logika szerint — ama 67-es pártvezérnek kellett következnie, aki a német szövetség tekintetében a hivatalos német-barát fölfogást vallotta. Azonban Andrássy nem lett miniszterelnök, éspedig éppen azért nem, mert tulságosan német-barát volt. Azt gondoltam, hogy Wekerle, akinek német-barátsága szintén közismert, Andrássy sorsában fog osztozni, mert a programja megfelelhet ugyan a hivatalos nyilatkozatoknak, de nem felel meg a király titkos szándékának. És a Wekerle-konbinációt ezuttal még csakugyan föladták.

XVII. FEJEZET

AZ ESTERHÁZY-KORMÁNY
MEGALAKULÁSA
HARMADIK AUDIENCIÁM

1917 június 6-án a Károlyi-párt, a szocialista párt, a demokrata párt, a radikális párt és a keresztényszociális párt — „a politikai és világnézeti különbségek föntartásával“ — megalakították a választójogi blokkot. Ez együttes politikai és társadalmi akciót kívánt indítani a következő célok érdekében:

1. Az általános, egyenlő, titkos választójog kivívása.
2. A béke megkötése hódítás és hadikárpótlás nélkül.
3. Az állandó béke biztosítása nemzetközi intézményekkel és a hadügyek és külügyek demokratizálásával.

A blokk elnökéül engem, társelnökéül a demokrata Vázsonyi Vilmost és a szociáldemokrata Garbai Sándort választották meg.

A június 8-ára virradó éjjel a központi demokrata körben nagy volt az izgalom. Küszöbön állt a király pesti látogatása és a választójogi blokk pártjai Pesten és a vidéken nagy tüntetéseket terveztek erre a napra, amelyeknek tanuságot kellett volna tenniök arról, hogy az általános választójog a nép akarata. Egy évvel ezelőtt szó sem lehetett volna arról, hogy a hatóságok ilyen tüntetést megengedjenek. De változtak az idők. Nem egészen; Bárczy Istvánnak, Budapest főpolgármesterének (aki június 8-ára audienciát kért a királytól, hogy Budapest népe nevében elmondja neki a tüntetés okát) azt válaszolta a kabinetiroda, hogy a király pesti tartózkodása alatt nem ér rá őt fogadni. Ez affront volt a választójogi ligának, hiszen Bárczy nem jószántából, hanem megbízásból kérte azt az audienciát. A demokrata párt helyiségébe összehívott értekezleten, amelynek a tüntető népgyűlést kellett volna előkészítenie, úgy hatott a bécsi visszautasítás, mint a bomba. Mindnyájunk közül Vázsonyi Vilmos volt a legizgaltabb és a leghangosabb. Szidta „a lerchenfeldi ifjut, akit majd így meg úgy kipofoz és megtanít“.

Az igazság az volt, hogy Bécsben rendezési hiba történt, nagyon goromba hiba. A király (vagy környezete) azt hitte, hogy Bárczy valami székesfővárosi ügyvel akarja igénybe venni a király idejét,

holott a király Pesten országos politikát akart csinálni. Egy Andrassy környezetéből való fiatal alkotmánypárti politikus, gróf Esterházy Móric hozta rendbe az elrontott ügyet Hunyadyval, a főudvarmesterrel. Amikor odafönt megtudták, miről van szó, rögtön hajlandók voltak Bárczyt fogadni, csak megnyugtatót kértek afelől, hogy az a bizonyos tüntetés teljes rendben folyik majd le. Megkapták a megnyugtatót.

Junius 8-án reggel megérkezett a király. Tömegesen fogadta a politikusokat. Kérésemre helyettem gróf Batthyány Tivadart fogadta, akinek megint meglepő nyíltsággal szidta a németeket. Wekerléről azt mondta, „der lügt zu viel“ („az tulsokat hazudik“) — két más politikusnak is ugyanezt mondta Wekerléről —, „doch wenn es nicht anders geht, werd' ich ihn halt ernennen“ („de ha nem megy másként, mégis csak kinevezem“).

Wekerle maga biztosra vette kinevezését. Pedig ekkor már volt kinevezett magyar miniszterelnök és nem Wekerle volt az! Ezen a napon, villásreggeli közben — nálunk volt Andrassy Gyula is —, fölkeresett gróf Esterházy Móric és elmondta, hogy a király neki ajánlotta föl a miniszterelnökséget és megkérdezte Andrassy Gyulát: fogadja-e el? Andrassy azt mondta, hogy fogadja el. Esterházytól megtudtuk, hogy a király már április óta kínálgatja őt a miniszterelnökséggel, ő azonban érzi, hogy nem termett rá erre a nehéz föladatra. Tárcaminiszternek, mondta Esterházy, megfelelt volna, de a miniszterelnökség túlhaladja erejét. A kinevezésnek délután négy óráig titokban kellett maradnia.

Budapest népe ezen a délutánon hatalmasan és gyönyörűen vonult az utcára. A Városháza udvarán ott volt és együtt volt a demokratikus polgárság és a munkásság, ott volt a Károlyi-párt, a radikális párt, a demokrata párt, a szociáldemokrata párt, a feministák pártja — és a választójogi ligának nemcsak az akaratát, hanem erejét is demonstrálták. A szónokok nem kértek, hanem követeltek. Követelésük tárgya a választójog volt, de mindenki érezte, hogy amit ez a nagy és izgatott tömeg igazán akar: az a béke. Ilyen nagyszabású tüntetést Budapest eddig nem látott. A nép akaratának ez az impozáns megnyilatkozása a forradalom gerjedésének első jele volt.

A pesti tüntetés hatását egyidejű nagy vidéki tüntetések hangsúlyozták és fokozták. Az ország érett volt egy lényegbe vágó

változásra. A nép szíve boldogan tárult volna föl annak, aki ezt a változást meghozza, de reménykedve fordult már afelé is, aki ígérte. Gróf Esterházy Mórict nevezte ki magyar miniszterelnöknek a király, egy alig ismert képviselőt. A kinevezés nem felelt meg a várakozásoknak, nem felelt meg a helyzet parancsának sem, de mégsem fogadták bizalmatlanul. Új ember volt Esterházy és fiatal ember. Ez maga kedvező előítéleteket támasztott vele szemben. Andrássy Gyula személyes hívei, persze, úgy ítélték meg ezt a kinevezést, hogy az „a fiatalok államcsínye az öregek ellen“. Volt ebben valami igazság. Az ambíciózus fiatal mágásokat, főleg herceg Windischgraetzet, idegesítette a hosszú válság, bosszantották Andrássy skrupulusai és, türelmük fogytán, egy éjjel titokban Bécsbe küldték Esterházyt, aki rábirta Károly királyt az ő miniszterelnökségét jelentő megoldásra.

Esterházy Mórict tipusa azoknak az embereknek, akik csak részletmunkára alkalmasak. Politikai szereplése abban merült ki, hogy másodrangú szociálpolitikai kérdéseket szorgalmas részletezéssel földolgozott és a történelmi események közepett ezekkel szórakoztatta a képviselőházat. Beszédeihez Fényes László, a szegény emberek szomorú életének, ügyes-bajos dolgainak igazán jó ismerője, szedte össze az adatokat. Esterházy görcső alá vette ezeket s a világ örvénylő folyásából éppen csak azt nézte és látta meg, amit a tárgylemezre helyezett. Elemző tehetsége egy bizonyos, meglehetősen szűk határon belül: tetemes. Politikai lényének alapja az Esterházyak nagy dinasztikus tradíciója: kinevezése egyike Károly király legjellemzőbb választásainak.

* *

Az ország azt hitte, hogy Esterházy kinevezése a nagy tüntetésekkel függ össze. Bizonyos tekintetben így is volt ez. De volt egy kör, ahol Esterházy kinevezéséről másképpen vélekedtek, és bizonyos mértékben ennek a körnek is igaza volt.

Az én mostohaanyám, özvegy Károlyi Gyuláné Szentkirályi-utcai szalonjában úgy tudták, hogy Esterházy Mórict az ő emberük. Igaz, hogy a Margit-rakparton, Andrássy Gyulánál, szintén a maguk emberének tartották Esterházy Mórict. Volt valami összekötőtisztféle szerepe a két szalon között, de legbelül mégis a

Szentkirályi-utcahoz tartozott. Ha a Rakpart a liberális arisztokrácia nagy szalonja volt, a Szentkirályi-utca volt a klerikális arisztokráciáé. E kettőn kívül igazi nagy szalon nem is igen akadt. A Vár-beli arisztokraták házai kevésbé is hozzáférhetőek. Andrássy háza Budán van ugyan, de könnyen hozzáférhető. A Szentkirályi-utca, a Muzeum-negyedben, a magyar Faubourg St.-Germain kellő közepén, a magyar klerikális feudalizmus ütőere. Az én mostohaanyám Szentkirályi-utcai szalonjában nagy volt az öröm Esterházy Mór kinevezése miatt. Itt voltaképpen, bizonyos kedvező előjelek ellenére, eddig az ideig kissé félték az új uralkodótól, hiszen Ferenc Józseffal kitűnően „kijöttek” volt. Esterházy Mór kinevezése azonban megnyugtatta, sőt lehet mondani: felvillanyozta a kedélyeket. Egy negyedszázad óta, Szápáry Gyula óta, ő az első igazi arisztokrata magyar miniszterelnök. Egy arisztokratának, úgy vélik itt, természetesen: katolikusnak kell lennie. De teljesértékűnek csak az számít, aki annak az egymás között sokszorosan összeházasodott szűkebb körnek leszármazottja, amely a Pálffy-, Esterházy-, Károlyi-, Zichy-, Apponyi-, Szápáry- és még egynehány osztrák arisztokrata családból áll. Az *Inzucht* itt akkora, hogy nagyon nehéz megmondani, hányszorosan rokona az egyik ember a másiknak. A Károlyiak az egyetlen keletmagyarországi, tiszai mágnások ebben a szorosan összefonódott társaságban, a többiek dunántúliak és félig osztrákok. Esterházy a „bécsi magyar” arisztokrata típusa. Egy fiatal grófnétől hallottam egyszer itt, hogy ő Bécsben érezte meg először és igazán csak Bécsben érzi azt: mi a haza. Ez a sóhajtás korántsem jelentett annyit, mintha a fiatal grófnő osztrák patriotának érezné magát. Az arisztokrácia hazája az arisztokrácia. És az osztrák arisztokrácia a délnémet katolikus arisztokráciával együtt *igazi* arisztokrácia azért, mert más országok arisztokráciájánál sokkal kevésbé keveredett polgári vérrel. A faj tisztasága, az elzárkózás szigorúsága adja meg az arisztokrácia jellegét és jelentőségét. Ez a Szentkirályi-utcai arisztokrácia valóban állam az államban. Valamikor állam volt az állam fölött. 1917-ben már kevésbé volt az, de egy miniszterelnököt még mindig ki tudott nevezetni.

Az udvarhoz régi és erős kötelékek fűzik ezt a kört. Mindenkinnek volt egy kis főhercege vagy főhercegnője, akivel el-elintéztette kívánságait. A hang, a levegő, a nézetek itt egészen mások,

mint a Rakparton, Andrássy Gyuláéknál. Ott magyarul és szenvedélyesen, itt halkán és franciául beszélnek. Papok, szerzetesek, különösen jezsuiták e szalon gyakori vendégei. Prohászka Ottokárt *libre-penseur*-nek tartották és vallási fejtegetései csöppet sem tetszettek. Bangha páter volt az ő emberük. Mindent, de igazán mindent abból a szempontból ítélnék meg: mennyiben mozditja elő a római egyház érdekeit. A politikát általában nem nagyon szeretik és nem szívesen avatkoznak bele. A képviselőházat úgy nézik, mint a börszét. Apponyi Albert nem egészen az övék, — ahhoz tulságos mélyen belebocsátkozott a politikába. Az egyházpolitikai harcok ideje volt az ő nagy idejük: és egyáltalában nem felejtették el, ki szavazott akkor a polgári házasság és a zsidók recepciója mellett. Az egyházpolitikai mérkőzés volt a magyar Dreyfus-ügy, amely, főleg az arisztokráciában, elválasztotta a szellemeket. Az Andrássyak a Szentkirályi-utca számára azóta egyszerűen szabadkőművesek. A nemzeti ellenállásról itt azt tudták, hogy rebellió a császár ellen. Nemzeti kérdésekben e kör *desinteressement*-ja meglehetősen teljes. Itt sohasem mondják: a király, hanem mindig: a császár. Tiszát gyűlöltek, egyszerűen azért, mert kálvinista volt. Hatalmi pozícióját a katolikusság sérelmének tartották. Ennek a körnek benfentesei voltak: herceg Pálffy Miklós, mostohaanyám fivére, főlovászmester és gróf Esterházy Sándor, Zita királyné főudvarmestere. (Egy alkalommal Esterházy, amikor Gerhard Hauptmann egyik darabjáról volt szó, elismerte ugyan, hogy „jól van írva“, de, mondotta, „unalmas, mert hogy’ érdekelhessen minket professzorok, doktorok vagy munkások nézete, szerelme, gondolatvilága? . . .“ Az ő szemükben doktor, professzor, író, munkás, paraszt: egyaránt a szürke *plebs*-et jelentette, amelynek pszichológiáját még tanulmányozni sem érdemes, akár az eszkimóét . . .)

A háboru megzavarta ábrándos kombinációikat. A protestáns Hohenzollernek előtérbenyomulása elkeserítette őket és a Deutsches Haus, a Belvedere-kör politikájának kívántak sikert. De a kívánságnál tovább nemigen mentek.

Esterházy miniszterelnökségét hősie vállalkozásnak tekintették. Azt hitték, hogy ő az a Szent-György-lovag, aki bemegy a sárkány barlangjába és levágja a fejét. A sárkány: a liberalizmus, azaz a zsidóság, a szabadkőművesség és a protestantizmus hármasszövete-

sége. Ők akkor már rájöttek arra, hogy az egész háboru a szabadkőművesek és a zsidók összeesküvésének eredménye, éppen úgy, mint az orosz forradalom. Szerintük az *Alliance Israelite* és a *Grand Orient* csinálták a háborut és ők csinálják a forradalmakat is. Hiába magyarázták nekik, hogy a nagykapitalista zsidóknak, érdekükből, társadalmi helyzetükből kifolyóan, ellene kell lenniök és szenvedélyesen ellene is vannak a forradalomnak: nem hitték el. Ellenben hittek egy világkonjuráció létezésében, amelynek tagjai az ördöggel szöveterkeztek és amelynek célja, hogy a forradalmakkal (amelyek akkor törnek ki, amikor ők akarják) a Gonosz uralmát alapítsák meg a földön. A Szentkirályi-utca meg volt győződve arról, hogy minden forradalom a zsidók műve, hogy a zsidók a keresztények elleni gyűlöletből csinálják. Mindenkit, aki ezeket a dolgokat nem így látta, tehát engem is, sajnáltak vak-ságuk miatt.

A Szentkirályi-utcában beszéltek a forradalomról, de nem érezték, hogy jön. Nem csoda, mert akik nyilvánosan, a parlamentben beszéltek róla, mint Windischgraetz, Andrássy, azok sem hittek benne igazán; a közeledő forradalom emlegetése eszköz volt nekik arra, hogy Tiszát megbuktassák, majd arra, hogy Tiszát bántsák. Ha igazán hitték volna, hogy jön a forradalom, másképp cselekedtek volna. De a francia és magyar forradalom emléke elhalványodott és az orosz forradalom messze volt.

Hogy az én viselt dolgaimat olyan sokáig türték, anélkül, hogy szakítottak volna velem, annak nyilván az volt az oka, mert maguk közül valónak tudtak. Ők úgy érezték, hogy: *il n'y a que nous!* (Csak mi vagyunk!) Valahogy' azt hitték, hogy én, aki ebben az *il n'y a que nous*-világban nevelkedtem, soha igazán őket elhagyni nem fogom. Minden oppozíciójuk alján mégis ott volt a remény, hogy Károlyi mégis „a mi emberünk”. S valami ilyesmit érezhetett talán Károly király is.

(Egy dolgot nem tudok megmagyarázni: hogy' tudták ezek a tompított hangokra berendezett dobhártyák megszokni a kurzus vásári lármáját? Hogy a pogromok *tényét* eltűrték, azt megértettem valahogy', de érthetetlen előttem, hogy a pogrom-politika *formáit* is elfogadták. Ez igazán nem felelt meg a *chambre bleu* hagyományainak. A *chambre bleu*, amely mostohaanyám anyjának, Károlyi Sándor testvérének, özvegy gróf Pálffy Pálnénak

szalonja volt, a magyar klerikális arisztokrácia *sacrosanctumá-*nak számított, ahová bebocsáttatni nagy kitüntetés volt. Mostohaanyám anyja ritkán fogadott egy látogatónál többet. A beszélgetés itt olyan halkán folyt, hogy néha maga a látogató sem hallotta jól, mit mondott Pálffy Geraldine. Hogy ezek az emberek miképpen tudtak szövetkezni a kurzussal, rejtély előttem. De, ugylátszik: az éggel is ki lehet egyezni.

De nem szabad igazságtalannak lennem. A Szentkirályi-utcai szalonban az igazi keresztény érzésnek olyan erejű példáját talál-
tam meg, amely előtt meghajlok. Mostohaanyám, aki bizonyára még kevésbé osztja nézeteimet, mint bárki a Rakpart progresszív társasága köréből, akkor, amikor a legádázabban üldöztek, amikor gyilkosok törtek az életemre, Erzsébeten, édestestvéremen kívül az egyetlen volt, aki száműzetésemben meglátogatott. Az igaz kereszténység nagy erejének kellett benne élnie, hogy ezt meg tudta tenni. Nagy ellenérzést kellett legyőznie. És mégis megtette. Holott csak mostohafia vagyok és holott elveszett léleknek kellett tartania. De éppen azért érezte keresztényi kötelességének, hogy ne álljon azok közé, akik gyáván megtagadtak.

* *

A monarchia legkritikusabb idejében lett Esterházy Magyarország miniszterelnöke. Legkritikusabbnak mondom ezt az időt — Stockholm idejét, a német Reichstag rezolúciójának idejét — azért, mert a szövetségen belül a monarchia, a monarchián belül Magyarország teljes erejének latbavetésével legkésőbb akkor lehetett volna talán az *ancien régime*-et valaminő értelmesen redukált formában megmenteni.

Azt a befolyást, amelyet ezekben a napokban a magyar miniszterelnöknek kellett volna gyakorolnia, Esterházy Móric nem gyakorolta; nyilvánvalóan sejtelve sem volt történelmi hivatásáról. Minthogy Esterházy a kis alkotmánypártnak volt tagja, koalícióra kellett támaszkodnia; minthogy a választójogi reform volt Tisza bukásának egyik oka, Esterházynak a baloldal támogatását kellett megnyernie; és mindenesetre számolnia kellett a választójogi blokkal, amely közvetlenül az ő kinevezése előtt mutatta meg erejét Budapesten és a vidéken a nagy tüntetésekkel. Esterházy rögtön

tárgyalásokat kezdett Vázsonyival, a szociáldemokratákkal és velem. Az első perctől kezdve Vázsonyi volt Esterházy alteregója és az Esterházy-rezsim lelke.

Junius 9-én keresett föl Esterházy engem Vázsonyival. Előbb Vázsonyi igyekezett rábirni arra, hogy lépjek be a kabinetbe, mert ő még egy garanciát kíván önmagán kívül. Vázsonyi átlátta, hogy milyen veszedelem fenyegetné az ő népszerűségét, hogyha ő bent ülne a kabinetben, én meg kívül maradnék. Érezte, hogy bizonyos tekintetben hátrányba kerül, ha én szabadon hirdethetem pacifista külpolitikámat — és ezenfölül még a választójogi reform tekintetében sem osztozom teljes mértékben a felelősségben. Ő tehát szerette volna, ha én is belekerülök az Esterházy-kabinetbe. Apponyi és különösen Andrássy viszont éppen az én miniszterségemet elleneztek, mert félték, hogy attól a német szövetségi viszony lazulhatna. Vázsonyinak ilyen szempontjai alig voltak, őt külpolitikai kérdések nem nagyon érdekelték. Andrássy köre különben nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai szempontból is kíváncsún tartotta, hogy Esterházy kabinetjében Vázsonyi legyen az egyetlen miniszter, aki a választójogot igazán akarja. Ők *nem* akarták a választójogot, ők Tiszát akarták megbuktatni, még a választójog követelése árán is. Az igazán általános választójog megvalósítása talán még ezért a célért is tulnagyrá lett volna a szemükben. De nem félték attól, hogy a gyökeres reformra igazán sor kerül. Ha a munkapárt triumfált, hogy mégsem Andrássy (Tisza személyes ellenfele) lett a miniszterelnöki székből Tisza utóda, — Andrássy és köre viszont már megbarátkozott Esterházy miniszterelnökségével, mert azt remélte, hogy a választójogot Esterházy is ki fogja játszani. Andrássy körében általános volt a vélemény, hogy Vázsonyit a miniszteri tárcával lekenyerezték.

Okom van hinni, hogy Andrássy körének idegenkedő érzéseit az én esetleges miniszterségemmel szemben Esterházy is osztotta. Ő ugyan fölszólított arra, hogy lépjek be a kabinetjébe, de alighanem remélte, hogy a közöttünk fönforgó külpolitikai ellentétek miatt a fölszólításnak nem teszek eleget.

Vázsonyinak és Esterházynak azt feleltem, hogy pártomnak, amelynek egyik fő-programja a választójog, természetesen részt kell vennie abban a kormányban, amely a választójogot

hozza. De azt kívánnám, hogy magam helyett gróf Batthyány Tivadar lépjen be a kabinetbe és hogy a belügyminiszter tárcáját kapja, mert az fogja az új választójogi törvényt megalkotni. Esterházy azt felelte, hogy a belügyminiszteri tárcát saját magának tartja fenn, ő „nem fejeztetheti le magát egy más párt emberétől”; a választójogi törvényt különben is nem a belügyminiszternek, hanem a minisztertanácsnak kell megalkotnia, amelyben a választójogi blokk két képviselőjének elegendő biztosítékot kell nyújtania. Batthyányt pedig semmiáron sem akarja miniszternek. Ő is, Vázsonyi is tovább erősködtek, hogy nekem kell belépnem a kabinetbe.

Délután Vázsonyi érdekes és kellemetlen dolgot közölt velem. Azt, hogy még a blokk megszervezése előtt ő, Andrássy és a szocialisták külön megállapodásra jutottak a választójog tekintetében. E megállapodás szerint csupán azok kapták volna meg a választójogot, akik írni-olvasni tudtak és a 24. évüket betöltötték; azonkívül a Károly-keresztesek értelmi cenzus és korhatár nélkül. A titkosság csak a városokban lett volna meg, a falvaknak ezentul is nyíltan kellett volna szavazniuk. És a szociáldemokraták ebbe a tervbe belementek. Igaz, hogy az ipari munkásokat annyira amennyire bevitte volna az alkotmány sáncaiba, de a földmunkások nagy részét kizárta, elárulta, kisemmizte! Négy nappal ezelőtt, amikor a választójogi blokk, végleg megalakulva, engem elnökévé választott, *elhallgatták* előttem ezt a szomorú és fölösleges paktumot. A blokk az általános és titkos választójogot irta zászlajára és a tagjai kötelezték magukat arra, hogy kivivják azt. Ki gondolta volna, hogy a közölünk leginkább balra álló párt, a szociális forradalom pártja, eleve beérte *kevesebbel*!

Megvallom, most haboztam, belépjek-e a kabinetbe? Nem haboztam volna, ha a belépésem világosan a monarchia külpolitikájának megfordulását jelentette volna. Volt rá némi esély, hogy azt jelentse. Nevem már fölöldhatatlan összeköttetésbe került a háború-ellenes irányzattal és így forgott meg az ellenség sajtójában.

Ha a legexponáltabb pacifista pártnak legexponáltabb *ententeofil* hirben álló tagja vállal a kormányban szerepet: ez azt jelképezhette volna kifelé, hogy a Ballplatz politikája kezd lényegében megváltozni, hogy a merev német orientáció helyett hidat épít, amelyen a monarchia lassan közeledhetik az ántánthoz.

A Sixtus-levelek ideje volt ez! De én erről a fontos tényről akkor nem tudtam. Az én fülemben csak azok a mondatok csöngtek, amelyeket a királytól és Czernintől hallottam, de ez is elég volt ahhoz, hogy a változást, amelyet kívántam, *lehetségesnek* tart-hassam. Nem mintha véglegesnek, kiformáltnak tudtam volna a király és a Ballplatz szándékait: de igenis határozott *hajlandó-ságot* tapasztaltam mindakettőnél, hangulatuk kedvezően elő volt készítve abban az irányban, amelyet én helyesltem; és az én kötelességeim egyike bizonyára az volt, hogy tőlem telhetően befolyásoljam őket a helyes irányban. Talán lökést adhattam az eseményeknek!

Kényes volt, nehéz volt a helyzetem. Énhozzám így beszélt Czernin, másokhoz máshogyan. Melyik szavát higgyem? A fiatal királynak inkább tudtam hinni, de ő végtelenül befolyásol-ható volt. A Ballplatzon Czernin ült erősen a nyeregben és nekem mindenekelőtt vele kellett számolnom. A Ballplatz levegőjében még mindig ott rezgett az ingadozás évszázados politikája. Attól kellett tartani, hogy erős elhatározás itt nem fog megszületni, vagy, ha igen, a Ballplatz mégsem tudja magát emancipálni a német befolyás alól és, talán egy átmeneti harctéri siker hatása alatt, visszaesik a germán politikai orientációba.

Mi történik, ha én egy ilyen szakaszban vagyok miniszter? Ha csak látszólag is, csak a legkisebb részben is fődöznöm kell a végzetes fordulatot? Nem, én semmiesetre sem fődöztem volna. De elég lett volna-e lemondani, tüntetően lemondani? Miniszterségem alatt, hiába, nem élveztem volna a szabad véleménynyilvánít-ás jogát, azt, amelyet mint képviselő kiküzdöttem. Hátha éppen azért akarnak a kabinetbe bevenni, hogy ezzel a szabad vélemény-nyilvánítás jogától megfosszanak? Akiknek érdekük volt, a kabi-netben könnyebben ellensúlyozhatták volna a befolyásomat vagy könnyebben lejárathattak volna, mint hogyha a kabineten kívül maradok. Szabad volt-e ennek a veszedelemnek kitennem azt az eszmét, amelyet képviseltem?

De a Károlyi-pártnak bent kellett ülnie a kabinetben! Kellett őrszemünknek lennie azon a helyen, tudnunk kellett, mi készül, mi történik. Ha a Károlyi-párt nem képviselteti magát a kabinet-ben: ezzel a jobboldal karjaiba hajtja Esterházyt; ezzel már 1917 júniusában áll be az a helyzet, amely októberben a Wekerle-

kabinettel létesült, hogy a kormány a munkapárt kényének van kiszolgáltatva és végül koalícióba kell vinnie a pártjait Tiszával. Ezt előre tudni nem volt boszorkányság.

Esterházy nem jókedvűből kért föl engem miniszternek. De Batthyányt, akit magam helyett ajánltam, éppenséggel nem akarta elfogadni. Az ok egy nagyon elmérgesedett családi pör volt. Az Esterházyaknak az az ága, amelyből a miniszterelnök származott, gróf Esterházy Mihályt, Batthyány Tivadar vejét, ki akarta tagadni a cseklési hitbizományból és kétségbe vonta törvényes származását. Junius 9-én úgy állt a helyzet, hogy — vagy én vagy senki.

Nekem tehát bele kellett harapnom a savanyu almába. Megmondtam Esterházynek, hogy belépek a kabinetjébe, ha Czerninnel a külpolitikai kérdésekben meg tudok egyezni. Esterházy a külpolitikával nem törődött. Engem csak arra kért, hogy pacifizmusról, lefegyverzésről meg az ilyen dolgokról ne beszéljek. Nagyon sajnálom, feleltem, de a pacifizmus, a lefegyverzés meg az „ilyen dolgok“ programom legfontosabb pontjai és én még ideiglenesen sem temethetem el ezeket. Hanem csodálom, folytattam, hogy éppen azokat a pontokat említi, amelyek Czernin politikájában meg az enyimből megegyeznek. Erre a magyar miniszterelnök őszintén bevallotta, hogy ő még nem beszélt külpolitikáról Czerninnel. Én mindenesetre még egyszer beszélni akartam; arra az esetre, ha meg tudok vele egyezni, a király személye körüli tárcát kértem. Ez a tárca 1867 óta színekura volt. A király személye körüli miniszter székhelye Bécs és a királlyal, természetesen, állandó összeköttetést tart fenn. Én azért választottam ezt a helyet, hogy a fiatal királyt közről befolyásolhassam békepolitikám érdekében. A király személye körüli miniszteriumot komolyan dolgozó nagy *magyar követség*gké akartam kiépíteni és a harctéri helyzet váltakozásai között is módszeresen, céltudatosan akartam érvényesíteni a magyar nép békére irányuló akaratát.

Esterházy beleegyezett abba, hogy a király személye körüli tárcát kapjam és ilyen értelemben irt Czerninnek. Ezzel a levéllel még aznap este fölutaztam Bécsbe. Hosszas tanácskozásom volt a külügyminiszterrel. Még egyszer precizíroztam külpolitikai nézeteimet. Az Esterházy-kabinetben, mondtam Czerninnek, csak

abban az esetben vagyok hajlandó résztvenni, ha politikámról nemcsak hogy le nem kell mondanom, hanem, ellenkezően, vele, a külügyminiszterrel, meg tudok egyezni a végcélban. Szóval, ha a monarchia hivatalos külpolitikája is az ántánt felé orientálódik.

Czernin a válaszában újra megokolta azt a nekem különben már ismerős fölfogását, hogy a németek nem nyerhetik meg a háborút. Az ő törekvése tehát, mondta, szintén odairányul, ahova az enyém, hogy a monarchia önállóságát mielőbb visszaszerezze a németektől s kieroszakolja a háboru minél előbb való befejezését. Hogy hogyan akarja mindezt elérni, arról nem adott konkrét programot. De annyit mondott, hogy folynak már tárgyalások a franciákkal és hogy ő, „wenn alle Stricke reißen“ (ha minden kötél szakad): el van szánva a különbékére is. Ha érett lesz a helyzet, *a békeközzvetítés terén az én szolgálataimat is igénybe szeretné venni.*

Ez az ajánlat korántsem változtatta meg benyomásomat Czernin politikájáról. Ő a németek becsapására dolgozott, a Nau-mann-féle Mitteleurópa tervébe nem akart komolyan belemenni, a szövetség mélyítését provizóriumokkal akarta elodáztatni s általában addig akarta orruknál fogva vezetni a németeket, amíg az ántánttal valaminő megegyezésre jutni nem tudott. A nyílt szakítást kikerülve, azzal akart érdemeket szerezni az ántátnál, hogy a monarchia külpolitikájával a németeket béketárgyalásokra szorítja. Lavirozott; nem merte a kurzusváltozást nyilvánosságra hozni, és, természetesen, én is csak egy kő voltam a játékában.

Igy fogtam föl azt az óhaját is, amelynek a király nevében is kifejezést adott, hogy mindenesetre vegyek részt a kabinetben. De a király személye körüli tárcáról nagy hévvel lebeszélte. A demokratikus haladás barátjának pózában meg akart győzni a diplomata, hogy énrám szükség van Budapesten. Ami annyit jelentett, hogy neki Bécsben nincs szüksége olyan emberre, aki benéz a kártyáiba. Elmondtam neki a szocialisták elképesztő paktumát Andrássyval és Vázsonyival. Egy okkal több, mondta, hogy a baloldal élére álljak, mert a baloldal embereié a jövő és a legfontosabb föladat az ő irányításuk. És éppen ezért nemcsak benne kell lennem, hanem Budapesten kell résztvennem a kabinetben, hogy ellensúlyozhassam Andrássy befolyását a fiatal Esterházyra. A földmivelésügyi tárcát ajánlta.

Czernintől szállásomra, a Bristol-szállóba mentem, ahol Sylva-Taroucca-ék vártak. Velük ültem, amikor megállt a szálló előtt egy udvari automobil, hogy Laxenburgba vigyen ki, a királyhoz. A Deutsches Haus urai között nagy volt az öröm és a meglepetés. Laxenburgba érkezve, egy földszinti szalonba vezettek, ahol előttem két tiszt várt kihallgatásra. Mindakettő nagyon rövid ideig maradt a királynál; amikor reám került a sor, egy szárnysegéd kivezetett a parkba, ahol a király egy nagy fa alatt fogadott.

— A felséges ur parancsára megjelentem — mondtam a királynak, aláhuzva, hogy ezuttal nem én kerestem a kihallgatást.

A király, amint legtöbbször, most is kissé elfogult volt és nehezen tudta megkezdni a társalgást.

— Czernin telefonált — mondta végre a király — és ő örömmel hallotta, hogy külpolitikai ellentétek nincsenek köztem, Czernin és Ön között.

Kifejtettem, milyen nehezen tudtam elhatározni magamat arra, hogy belépek a kabinetbe és hogy most is jobb szeretném, ha pártom egy másik tagja foglalná el a nekem följánlott helyet. Kértem a királyt, értse meg a helyzetemet. Ha már az egyik téren, a külpolitika terén, engedményt kell tennem, amikor belépek egy olyan kormányba, amely a külügyek terén nem fog rögtönös változást előidézni (és teszem ezt a koncessziót kizáróan azért, mert ismerem a király és a külügyminiszter fölfogását a végcél tekintetében és tudom, hogy az egyezik az enyimmel): akkor legalább a másik téren, a választójog kérdésében, akarom minimumra szorítani az engedményeket, amelyeket a programomból teszek.

A király itt élénken közbevetette, hogy ő is becsületesen akarja az általános választójogot. Épp ez az egyik oka annak, hogy nem Andrásst bízta meg a miniszterelnökséggel:

— *Sie müssen mir's nicht übelnehmen, aber Ihr Schwiegervater, Graf Andrassy, scheint mir das Wahlrecht nicht ganz aufrichtig zu behandeln.* („Ne vegye zokon, de én úgy látom, hogy az Ön apósa, gróf Andrassy, nem egészen őszintén kezeli a választójogot.“)

— Ez érthető — feleltem —, mert Andrassy sohasem volt hiva a választójognak. Hanem ha Felséged így gondolkodik, vajjon mit szól ahhoz, hogy Esterházy programja a választójog tekinte-

tében szakasztott ugyanaz, mint Andrássyé, — mert azt nem képzelhetem, hogy pusztán személyi tekintet döntötte el Esterházy kinevezését. Nos: Esterházy választójogi tervezetét Andrássy Gyula készítette a szocialistákkal és Vázsonyival az én hátam mögött. Még akkor úgy volt, hogy Andrássy lesz a miniszterelnök. És az a tervezet teljesen kijátssza a titkosságot, az a választójog, amit ad, sem nem általános, sem nem titkos, sem nem egyenlő. Ha az Esterházy-kormány ragaszkodik ehhez a tervezethez, ha nem enged, különösen a titkosság kérdésében, én, kötelességszerűen, leleplezem a szocialistákat és Vázsonyit és lehetetlenné teszem Vázsonyinak a benmaradását, ami a kabinet bukását jelentené.

A király fölkelt és azt mondta, sétáljunk.

Séta közben apróra elmondtam a királynak, miben állott a választójog elárulása. Nagyon föl voltam háborodva és a séta-pálcámmal rávágtam egy palántára. A király nagyot nézett előbb rám, aztán a meghasadt növényre és felsóhajtott:

— *Diese Sozil! Diese Sozil!*

Talán nem egészen értette meg, hogy én azért dühösködtem, mert a szocialisták nem voltak eléggé szocialisták; ő azért haragudott, hogy egyáltalában azok.

Eközben a király gyermekeihez értünk. A király odahívta a kis trónörököst, bemutatott az ötéves fiucskának és egyik kisleányának is. A király büszke volt a fia magyar beszédére, mondta, hogy beszéljek csak magyarul a gyerekekkel.

Amikor a gyerekektől visszatértünk a padhoz, ahonnan elindultunk, a király láthatóan unott és fáradt volt.

— Képzelem, felséges uram — mondtam —, mennyire fáradt ilyen hosszú és száraz konverzáció után. Ez egyszer azonban kérnem kell Felségedet, hogy még ne küldjön el, mert igen fontos, hogy tiszta és teljes képet kapjon a helyzetről és azt nem lehet röviden föltárni.

El kellett mondanom a királynak: milyen végzetesen függ össze a választójog és a nemzetiségi kérdés. A király azt óhajtotta tudni, hogy' lehetne a magyar hegemoniát összeegyeztetni a nemzetiségek közti békével? Én beszéltem a demokrácia módszereiről és rámutattam arra, milyen megbocsáthatatlan hibája Tiszának az, hogy folyton a magyar hegemoniát emlegeti, nem törődve azzal, hogy

ezzel bőszi a nemzetiségeket, aminek Magyarország fogja meginni a levét.

A király, aki helyeselte a fejtegetéseimet, másfél óra után azzal bocsájtott el, hogy rögvést sürgönyözni fog Esterházynak. Hogy mit, azt nem mondta. De én azzal az érzéssel távoztam Laxenburgból, hogy a választójog titkosságának dolgát nagy lépéssel vittem előre.

Budapesti lakásomon már vártak Esterházy és a szocialisták. Esterházy megkapta a király sürgönyét és elkeseredetten kérdezte, hogy voltaképpen mit akarok. Előadtam, hogy föl kell dönteni a fix megállapodást, amely szerint az egész vidéken nyílt legyen a szavazás. Akkor elértem, hogy a titkos kerületek száma alku tárgya lett.

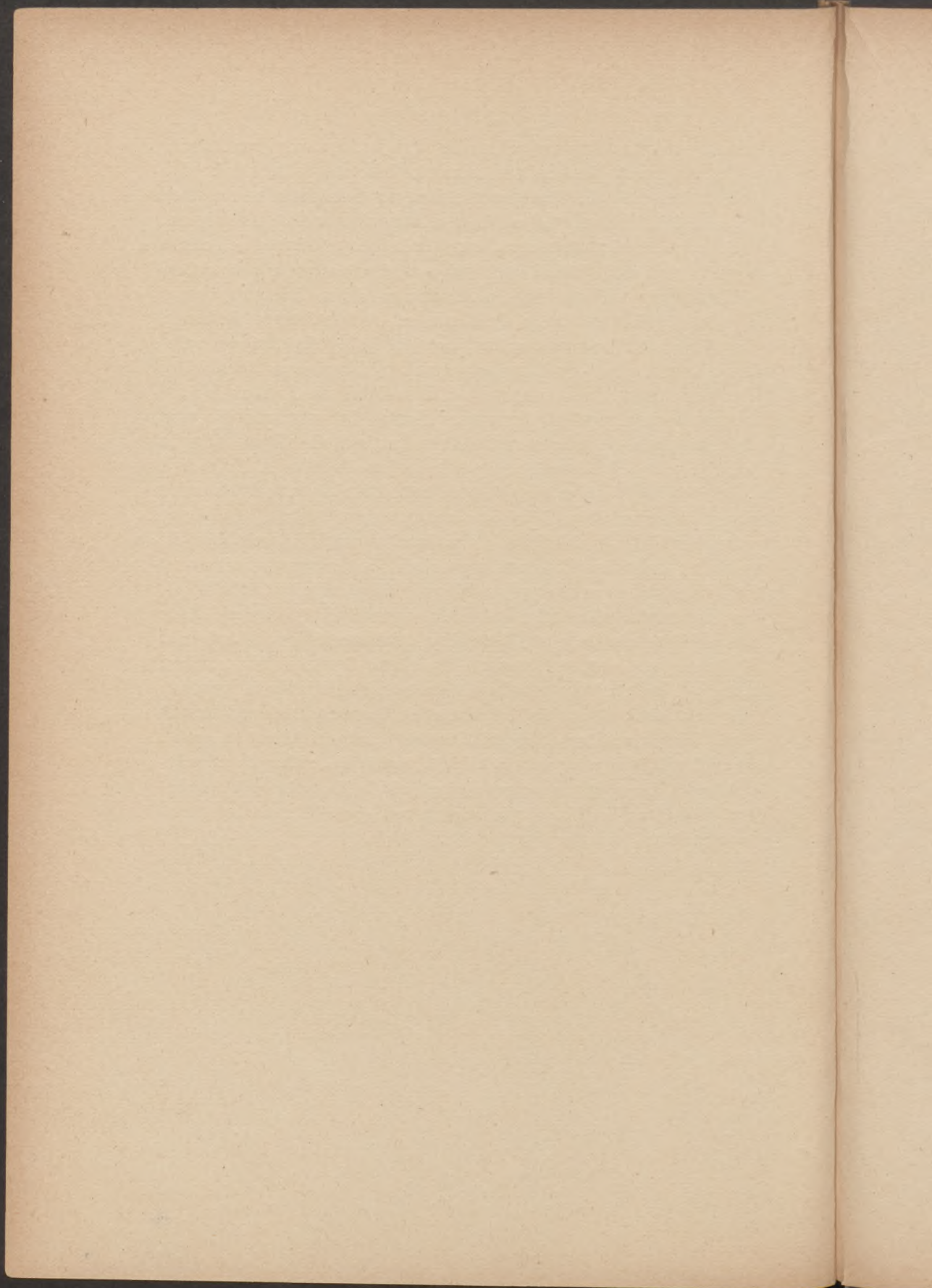
A szocialistáknak szemrehányást tettem a paktum miatt. Ők azt felelték, hogy miért nem szóltam nekik, mielőtt a királyhoz készültem, ők még rendbe tudták volna szedni a dolgot. Nagyon röstelték, amit tettek és nagyon megrémültnek látszottak, hogy a király értesült az eljárásukról. Vázsonyi dühöngött, hogy én radikálisabb akarok lenni még a szocialistáknál is, végül ő is beadta a derekát. Andrassy odavolt, hogy akár földművelésügyi, akár népjóléti miniszterként bekerülök a kabinetbe. Félt, hogy külpolitikailag túlerősen befolyásolom Esterházyt. Ezt megmondta nekem, sőt kilátásba helyezte, hogy rögtön meg fog interpellálni a Házban a német szövetség kérdésében. Ezzel a kilátással komolyan számolhattam, aminthogy Batthyányt később meg is interpellálták ilyen értelemben. Külpolitikai tekintetben az én belépésem ilyenképpen csak akkor hozhatott volna hasznot, ha odafönt el lettek volna szánva arra, hogy a kurzusváltozást nagyon erélyesen megcsinálják. De éppen ez volt az, amiben még nem bizhattam és ezért azt mondtam Andrassynak, hogy nincs kedvem miniszternek lenni és örülnék, ha a miniszterségtől megszabadítana. Beszéljen Esterházyval és Vázsonyival és vegye rá őket arra, hogy helyettem Batthyányt szólítsák föl a kabinetbe való belépésre. Andrassy rábeszélése használt és Esterházy megkért engem, hogy ilyen irányban beszéljek Batthyányval. Beszéltem vele.

Alighogy nyélbe ütöttük a dolgot, másnap már Diner-Dénes József révén olyan hirt kaptam a Deutsches Hausból, amely igen

komoly kilátással kecsegtetett arra nézve, hogy a külpolitikai kurzust a legközelebbi jövőben valóban meg fogják változtatni és hogy a változás sikerét nagyon elősegítené az én belépésem a kabinetbe. Nem mintha Batthyány kevésbé lett volna béke-barát, de pacifista propagandája nem volt olyan ismert, mint az enyém. Másnap történt lakásomon az a találkozás Garami, Garbai, Esterházy között és köztem, amelyről Garami a „Forrongó Magyarország”-ban megemlékezik. Garami az elbeszélésében megfelekezett arról a mozzanatról, hogy a találkozáson Garbai is jelen volt. Pedig Garbai szerepe nem lényegtelen annak a lépésnek a megértéséhez, amely e találkozáson csakugyan úgy történt, ahogy Garami megírja. Azokat a tárgyalásokat, amelyeket a szociáldemokrata párttal az Esterházy-kormány megalakítása előtt folytattak, a párt részéről Garbai, a választójogi blokk társelnöke vezette, mert Garami a stockholmi konferencián időzött. Garbai Sándor pedig mindig újra meg újra visszatért arra és mindenáron meg akart győzni arról, hogy nekem (a választójogi bloknak a szociáldemokraták részéről is megválasztott elnökének) egyenesen kötelességem belépni az új kormányba. Garbai félt attól, hogy a választójogot el akarják sikkasztani vagy halasztani vagy taktikázni és kérlelt: legyek ott, akadályozzam meg ezt, ellenőrizzem a kormányt. A szervezett munkásság, mondta Garbai, csaldódottnak érzi majd magát, ha én nem lépek be a kabinetbe. Kértem Garbait: ne kételkedjék Batthyáynak a választójoghoz való hűségében. De, noha a külpolitika szempontjából egészen véve még nem tartottam érettnek a helyzetet a belépésemre, volt egy pillanat, amikor habozásom közben úgy éreztem, hogy ami jó az Esterházy-kormánnyal belpolitikai téren elérhető, csak úgy biztos, ha magam lépek be. Az én bensőmben így hangzott a kérdés: kockáztassam-e külpolitikai koncepciómat, hogy a választójog ügyét biztosítsam? A munkások, akiknek a fölfogását az én szememben Garbai autentikusan tolmácsolta, a választójog vívmányának tető alá juttatásához akkor szenvedélyesen ragaszkodtak. Nem tesznek-e majd ezek a munkások egy napon szemrehányást nekem azért, hogy vonakodásommal — előttük nem is egészen érthető kifogásaimmal — az évtizedeken keresztül ostromolt választójog meghódítását a döntő percben kockára tettem? A magyar munkásság megértése vagy meg-nem-értése, a magyat

munkásság pártolása vagy ellenzése 1917 júniusában olyan tényező volt, amelynek fontosságát nem is lehetett tulbecsülni. Én erősen éreztem a felelősségemet a magyar munkássággal szemben és ez a felelősségem volt a főoka a habozásomnak. És mégsem tudtam rászánni magam arra, hogy Garbai sürgető kérésének eleget tegyek, mert külpolitikai koncepciómat, éreztem, nem volt szabad föláldoznom. Ekkor jött a Deutsches Haus üzenete, amely alkalmas volt arra, hogy eloszlassa ezt a döntő aggodalmamat. És ekkor, amikor úgy éreztem, hogy el kell hallgattatnom minden skrupulusomat, amikor úgy éreztem, hogy egyszerűen kötelességem belépni a választójogi és béke-kabinetbe, ekkor kértem meg a Stockholmból alighogy hazaérkezett Garamit: mondja meg Esterháznak, hogy a szocialisták ragaszkodnak ahhoz, hogy a Károlyi-pártot a kabinetben én képviseljem és ne más. Ez annyit jelentett, hogy elfogadtam Garbai szocialista érveléseit és mint olyan ember, akihez ők eddig bizalommal voltak, azt a tanácsot adtam nekik, hogy közöljék ezt az érvelést a miniszterelnökkel is.

Ha az én tárcavállalásom a szocialisták megnyugtatóására volt szükséges, akkor személyem újból való ajánlásának is őtőlük kellett kiindulnia. Garami azonban azt mondta Esterháznak, hogy a szociáldemokrata párt Batthyány miniszterségébe beleegyezik. Nyilván joga volt ezt tennie, de nekem, Garbai felvilágosításai után, azt kellett hinnem, hogy a magyar munkássággal szemben helyesen járok el, amikor úgy beszélek Garamival, ahogy' beszéltem. Ha Garami az emlékirataiban úgy hegyezi ki ezt az esetet, hogy ő azáltal egy tapasztalattal lett gazdagabb, akkor én mosolygok rajta, hogy éppen ő mondja azt, aki a hátam mögött paktumot kötött az általános választójog rovására. Ezzel a szomorú tapasztalattal én lettem gazdagabb.

XVIII. FEJEZET

VISSZÁS HELYZET

J

ta
fö
al
es
ve
le
eg
a

f
k
E
ta
li

b
v
k
s
le
n
a
P
E
a
h
l
O
n

Junius 21-én mutatkozott be az Esterházy-kormány. A karzaton arisztokrata hölgyek ültek, a fiatal miniszterelnök közeli hozzátartozói és, ami nem szokás és nem szabad, tapsoltak papírlapról fölolvast beszédéhez. Erre tapsolt a többi hölgy is, főleg azok, akik leányaikat a még legényember Esterházynak szánták. A család valami olyasfélét gondolt, hogy Móríc gróf a katolicizmus védőjeként jelenik meg a porondon és a zsidó sárkány fejét készül levágni. Ennek az elméletnek József öcsém, a klerikális 48-as volt egyik buzgó hívője és terjesztője. Nem ők voltak az egyedüliek, akiknek az Esterházy-kormány csalódást okozott.

Belementem az Esterházy-kormányt támogató koalícióba. Bár félttem attól, hogy a párt elveszti régi ellenzéki *elan*-ját, mégis meg kellett tennem ezt, hogy a kormány kurzusát befolyásolhassuk. És, mi tagadás, a párt tagjai is le akarták szakítani ellenzéki agitációjuk gyümölcseit. Gyarló emberi szempont volt ez, de a politikusok is emberek, ezt a szempontot sem lehetett elhanyagolni.

A pártban a belpolitikai radikalizmust illetően nagyon különböző árnyalatok voltak; külpolitikai tekintetben azonban egységes volt a párt. Hogy' képviselhette gróf Batthyány Tivadar a mi külpolitikánkat a kabinetben? Alapjában ugyanazokkal a nehézségekkel kellett megküzdenie, amelyek reám vártak volna, ha én lépek be. Amint már említettem, gróf Andrássy Gyula megmondta nekem, hogy ha miniszter leszek, ő maga interpellál majd meg arra nézve, hogy miképpen állok németszövetség-ellenes külpolitikámmal, vagy osztom-e a hivatalos külpolitika álláspontját? Ennek az interpellációnak Batthyány is ki volt téve. Neki, mint a kormány tagjának, nem lehetett külön külpolitikát folytatnia és, bár a Károlyi-pártot képviselte a kabinetben, mint miniszternek, legalább hallgatóan, el kellett fogadnia a hivatalos külpolitikát. Ő teljesen egy nézeten volt velem és csak a választójogi reform megvalósítása kedvéért vett részt az Esterházy-kabinetben, én

pedig (mint a függetlenségi párt elnöke) nem akartam egy jöttát sem visszaszívni a nyilatkozataimból.

Batthyány e nehéz helyzetben mesterien diplomatizált. Noha a főrendiházban gróf Hadik János, éppen a külpolitikai állásfoglalás feszegetésével, sarokba akarta szorítani a kormányt és Batthyányt, noha az Andrássy-párt részéről folyton azon voltak, hogy vagy kiugrassák a kabinetből, vagy nyilatkozatra szorítsák: sohasem sikerült őt zavarba hozni. A legnagyobb nyugalommal jelentette ki, hogy ő tisztán a választójogért lépett be a kormányba, meggyőződésén nem változtathat, bár addig, amig miniszter, lojálisan áll a kormány hivatalos külpolitikájával szemben.

Őt különben kevésbé élesen támadták, mint ahogyan engem támadtak volna. Sima, diplomata modora, sok konzervatív hajlandósága, egyházi körökkel való barátsága sok könnyebbséget szereztek neki. Elosztottuk a szerepeket: Batthyány képviselte a párt érdekeit a kormányban, én folytattam a pacifista kampányt. Sokáig, persze, ez nem mehetett így, de kezdetben azt reméltem, hogy a választójogot igen gyorsan megcsináljuk, és ha a munkapárt ellenáll, fölloszlatják a képviselőházat. És másfelől reméltem azt, hogy a király és a külügyminiszter mégis csak rátérnek a határozott békekurzusra.

Junius 24-én Félégyházára mentem a választóim közé és elmondottam addig legerősebb beszédemet a háboru és a militarizmus ellen. Szenvedélyes vallomás volt ez, nyiltabb, mint minden, amit addig mondottam. Az elmúlt kormányt felelőssé tettem a háboruért és a háboru meghosszabbításáért.

Amikor visszaérkeztem Budapestre, nagy izgalomban voltak a kedélyek. Esterházy, Andrássy nekem estek, hogy fölfordul a kabinet, ha nem vonom vissza, amit Félégyházán mondtam. Amikor beléptem a képviselőház üléstermébe, felém zugott a Tisza-párt kórusa:

— Mit mondott Félégyházán? — Hazaárulás! — Hazaárulás!

Megmagyaráztam félegyházi szavaimat — ha nem tettem volna: másnap fölrobban a koalíció —, de a dolog lényegén nem nyitottam, sőt még jobban aláhúztam azt.

A helyzetem furcsa volt és tisztázást követelt. Én egyrészt a külügyminiszter nézeteivel és szándékával egyetértésben tudtam magamat, jobban véltem ismerni ezt a szándékot és ezeket a

nézeteket a miniszterelnöknél, másrészt éppen ezeknek a nézeteknek hangoztatása miatt támadtak legerősebben annak a miniszterelnöknek a környezetéből, akit a belpolitikája miatt támogattam. Bécsbe utaztam, Czerninhez, hogy végre megtudjam: hányadán állok vele.

Az utolsó időben sokat hallottam Czernin külföldi tárgyalásairól. Emlékeztetni akartam Czernint arra, hogy ő föl akarta használni az én szolgálataimat a békepuhatolózásnál. Czernin mosolyogva azzal kezdte, hogy „milyen erősen“ beszéltem Félegyházán. Én, hogy a dologra térjek, Svájcra tereltem a szót. Azt mondtam, hogy kúrát kell tartanom és ebből a célból Svájcba szeretnék kijutni. Czernin mosolygott, azonnal belement a dologba, azt mondta, hogy nagyon szívesen megadja az engedélyt, sőt kíséretéről is gondoskodik, akinek a révén a Ballplatz-cal összeköttetésben maradhatok. Minthogy csak a delegációk lezajlása után volt szándékom a kiutazás, a részletek megbeszélését máskorra halasztottuk. A delegációk július 15-re voltak összehíva (de, tudvalevően, csak ősszel ülészttek). — Czernin ennél a beszélgetésünkön igen pesszimiztikusnak mutatkozott. A győzelem reménye elveszett, Németországot megverték, a szigorított tengeralattjáró-harc blöff volt, az amerikaiak tavaszra megérkeznek, — olyan rosszul állunk, hogy most talán már a különbéke sem segíthet sokat rajtunk. Így látta Czernin a helyzetet a Somme-csata idején és azt mondta, hogy egyáltalában nem ragaszkodik a miniszteri székhez, mert valóban nem lehet ambíciója, hogy az elvesztett játékot végigjátssza. Akkoriban sokat intrikáltak ellene, különösen Andrássy — és Czernin tudta ezt.

A delegációkat azért kellett elhalasztani, mert az osztrák képviselőházban (amelyet mégis csak egybehívtak hét hónappal Adler revolverlövése után) a csehek és a délszlávok olyan deklarációkat olvastak fel, amelyek tökéletesen új helyzetet teremtettek.

A csehek még hangsúlyozták, óvatos formában, a dinasztiahoz és a monarchia államkereteihez való ragaszkodásukat, de amikor a monarchiának „szabad és egyenlőjogu nemzeti államok szövetségévé“ (Bundesstaat) való átalakítását kategorikus formában követelték, egyszersmind megjegyezték, hogy a csehszlovák nép demokratikus államának megalapításánál „nem szabad megfeledezni arról a csehszlovák törzsről, amely a cseh haza történeti

határai mentén összefüggő telepeken él". Ez a törzs: a mi szlovákjaink — és a deklaráció először követeli félreérthetetlen formában Magyarország integritásának az északi határon való megbontását.

De nem csak a csehek, a *jugoszlávok* is tanuságot tettek, minden kétséget kizáróan, arról, hogy el vannak szánva a dualizmussal való gyökeres szakításra. 1917 május 30-án a délszláv klub deklarációjában követelte „a monarchia minden szlovének-, horvátok- és szerbek-lakta területének egy önálló, mindennemű — e nemzetektől idegen — uralomtól mentes, demokratikus alapon fölépített államtestbe való egyesítését, a habsburg-lotharingiai uralkodóház jogara alatt". A délszlávok is csak a föderalisztikus átalakítást követelték tehát.

Minthogy az önálló *Lengyelország* a két császár 1915 októberi deklarációja óta már ugyszólván megvolt és senkisémet kételkedett abban, hogy Galicia is hozzátartozik majd: a monarchia átalakulásának folyamata már meg is indult. De ez az átalakulás a nemzetek egymás ellen való harcának indult és akkor, amikor e nemzeteknek először nyílt alkalmuk arra, hogy bejelentsék igényeiket, már oly kaotikus volt a helyzet, hogy a delegáció összehívását egyelőre nem merték megkockáztatni. Hiszen a delegációban a küzdő felekhez hozzájárult volna a *magyar* is és a káosz még nagyobb lett volna.

A magyar politikában azután hamarosan kiéleződtek az ellentétek. Én szünet nélkül folytattam a békeagitációm és félegyházi beszédem óta a parlament nagy német-barát többségének dühe nem ismert határt. Esterházy is méltatlankodott. Batthyány Tivadar végre bizalmasan közölte velem, hogy ha én ilyen ki-méletlenül folytatom külpolitikai támadásomat a német politika ellen, lemondásra fogják kényszeríteni. Arra kért, hogy az ügy érdekében, csak addig, amíg a választójog tető alá jut, beszéljek hangfogóval; legfőlebb pár hétről van szó. Ha a nyári szünet alatt kikapcsolom vagy csak enyhítem is az agitációt, ez alatt az idő alatt Vázsonyi teljesen elkészül a választójogi javaslatával és a nyári szünet után vagy megszavazza azt a képviselőház — akkor a párt, elérve célját, kiléphet a kormányból —, vagy nem szavazza meg és akkor is új helyzet lesz: valószínűen jönnek a választások, de ekkor már szabad keze lesz a pártunknak. Elfogad-

tam ezt az álláspontot és elhatároztam, hogy pihenni megyek. Trópusi lázaim újra fölléptek. Szervezetemnek szüksége volt a pihenésre. De mielőtt elutaztam volna Kissingenbe, még egyszer fölkerestem Czernint.

Czernin azzal fogadott, hogy nem tudta keresztülvinni azt a tervét, hogy összehívja a delegációkat, mert Ausztriában a belpolitikai helyzet még teljesen tisztázatlan. A delegáció elmaradását nagyon sajnálja, mert, mondotta, az ő külpolitikai terveihez szüksége volna egy ilyen parlamenti szószerkekre. Sajnálja a delegációnak egyelőre való elmaradását azért is, mert a delegációban ő meg én „szépen összejátszhattunk volna“ és nemcsak saját közvéleményünk, hanem a külföld közvéleménye felé is igen hasznos munkát végezhattunk volna. Ő, a külügyminiszter és én — egy delegátus, aki a külpolitika régi kurzusa ellen hevesen lép föl — „valósággal egymásnak adogathattuk volna a labdát“! De hát ez most már a delegációban nem lehetséges. Hogy azonban végre kezdjük megmunkálni a talajt, ő, a külügyminiszter, arra kér engem, hogy alkalomadtán a nyilvánosság előtt adjak kifejezést a békepolitika legfőbb követelésének: hangoztassam, hogy

1. elérkezett végre az ideje annak, hogy a németek nevezék meg nyíltan a hadicéljaikat, mondjam meg, hogy
2. nekünk, mint a németek szövetségeseinek, jogunk van ezeket a hadicélokat tudakolni és pontosan tudni; és mondjam meg mindjárt
3. azt is, hogy nem vagyunk hajlandók egy nappal sem tovább harcolni idegen érdekekért és célokért és végül
4. a béke és a demokrácia érdekében — demokrácia nélkül szerinte nincsen tartós béke — követeljem Németország parlamentarizálódását, mert ennek hiánya, a német császári hatalom tultengése és a junkerek imperialista politikája a legnagyobb akadálya a békének!

Hogy Czernint ilyen elhatározottnak találtam, az arra készítetett, hogy megváltoztassam az utiprogramomat és tőlem telhetően támogassam az akcióját. Czernin felfogását, a németeket illetően, osztottam. Megígérttem neki, hogy ennek kifejezést fogok adni és megmondottam, hogy egy népgyűlésen fogom kifejteni a vele

megbeszélt gondolatmenetet. Papírlapra — ott előtte — följegyeztem azt a négy pontot, amelyeknek leszögezését ő oly fontosnak tartotta és amelyeknek hangoztatására kért föl engemet. Balla Aladárt az éppen akkor megüresedett komáromi kerületben képviselőnek jelölték a Károlyi-párt programjával és én, utamat megszakitva, visszasiettem az ő támogatására.

Czernin ekkori magatartásának megértéséhez tudni kell, hogy ő, szinte egyidejűen azzal, hogy engem kért meg annak hangsúlyozására, hogy érdekelve vagyunk abban, hogy Németország kielégítő módon nevezze meg a békekészségét és békecéljait: magának a békerezolúciónak siettetésére is befolyást gyakorolt. Czernin ebben az időben „egy politikai barátja révén“ összeköttetésben állott Erzbergerrel, a német centrupárt vezető politikussal (és Südekummal, a szocialistával). Czernin e politikai barátja révén — amint memoárjainak 211. lapján írja — befolyást gyakorolt a német pártokra. Megismertette velük a monarchia helyzetét és próbálta meggyőzni őket, hogy Németországnak — éppen úgy, mint Ausztriának — nyilvánosan tanuságot kell tennie arról, hogy az annexiók és hadikárpótlások nélküli, a világháború megismétlődését kizáró, leszereléses békét óhajtja.

Mindenesetre el lehet hinni Czerninnek, hogy akciójának a német birodalmi gyűlés békerezolúciójának megszületésében döntő része volt. Amire engem Czernin megkért, az tehát része egy nagyobb, átfogó tervnek, amelyről akkor úgy látszott, hogy el fog jutni a sikerig. A német pártokhoz küldött bizalmasának úgy adta a megbízást, hogy annak azt saját nézete gyanánt kellett előadnia, úgy, hogy Czernin bármely percben dezavualtathatta. A nekem adott megbízást is nyilvánvalóan hasonlóképpen óhajtotta kezelni.

Én, anélkül, hogy alkalmam lett volna gróf Batthyány Tivadart értesíteni a történetekről, Komáromba utaztam a választói gyűlésre és ott elmondtam a beszédemet, úgy, ahogy Czerninnel megbeszéltem. Olyan óvatos voltam, hogy nem rösteltem a népgyűlésen papírlapról fölolvasni a Czerninnel megbeszélt pontokat. Két Németország van, mondtam. Az egyik az annexiótlan és hadikárpótlástalan békét akarja: ennek hive Czernin is. A másik Németország annexionista, militarista és antidemokratikus: ennek tipikus képviselője gyanánt Reventlow-t jellemeztem. Váztam azt

a veszedelmet, amelyet a Reventlow-k, a Tirpitzek jelentenek és semmi kétséget sem hagytam aziránt, hogy csak Németország demokratizálódásában és parlamentarizálódásában látom a világ-béke biztosítékát.

Ennek a beszédemnek váratlanul nagy volt a visszhangja. Sok és meleg szimpátia-nyilatkozatot kaptam utána, természetesen: sok támadás is ért, de ezek a támadások nem voltak olyan hevesek, mint aminőket várhattam. Andrássy és Tisza két lábzsurnálja támadott a leghevesebben. Tisza és Andrássy éretlennek, meg-gondolatlannak, sőt hazaárulásnak bélyegeztették beszédemnek éppen azokat a részeit, amelyeket Czernin kérésére mondtam el. Amíg a mi béke-barát közvéleményünk örült annak, hogy végre valaki köntörfalazás nélkül megnevezte a béke igazi akadályait és ezzel egyengette a béke útját: a német-barát sajtó azt írta, hogy ilyen kijelentésekkel a békének többet ártok, mint használók, mert a háborút megnyújtjuk azáltal, hogy hü szövetségeseinket hátbatámadjuk és illuziót keltünk az ellenségben.

Már másnap reggel, alighogy Komáromból Pestre érkeztem, fölkeresett Esterházy és panaszkodott, hogy komáromi beszédem mennyire árt a kormánynak. Már megint olyan kijelentéseket tettem, amelyekért ő sehogysem tud helytállni. Czerninnel való megállapodásunk szerint nem mondhattam meg az igazat. De kitérő válaszaim valahogy' mégis szöveget üthettek a miniszterelnök fejébe, mert vakarta a fejét, szokása szerint orrát fintorgatta és nem szólt semmit. Láthatóan csodálkozott.

Szegény Esterházynak igaza volt, amikor keserűen kifakadt ellenem, hogy én, akinek pártja a kormányt támogatja, ennek a kormánynak hivatalos külpolitikáját olyan élesen támadom. Azonban Esterházynak ez az igazsága nagyon akadémikus volt. Egy koalíciós miniszterelnök rendes körülmények között valóban nem engedheti meg magának azt a fényüzést, hogy az őt támogató pártok egyikének elnöke támadja az ő külpolitikáját. De az Esterházy-kabinet nem rendes körülmények között kormányzott. Nem rendes dolog az, hogy a miniszterelnök ne ismerje a külügy-miniszter külpolitikai céljait. S azt meg lehet állapítani, hogy Esterházy nem ismerte Czernin céljait. Legelsősorban azért nem, mert a külpolitika horizontja általában tágabb, semhogy kis távolságokra beállított tekintetével át akarta vagy át tudta volna fogni.

De a magyar miniszterelnökököt 1917 júniusától augusztusáig távol is tartották a monarchia külpolitikájának konyhájától. Ennek az oka az volt, hogy Czernin félt attól, hogy Esterházy azokat a titkokat, amiket megtud, megsugja Andrásynak. Márpedig azok sehogysem voltak német-barát füleknek szánva.

Nemcsak Esterházyt, de Batthyányt is kellemetlenül érintette, hogy én, közvetlenül a megállapodásunk után, e megállapodás ellenére, olyan éles kirohanást intéztem a német politika ellen. Ezekután neki, pártom kormánybeli képviselőjének, bizalmasan meg kellett mondanom, miért szegtem meg a paktumunkat. Batthyány megértett és eljárásom okait megelégedetten vette tudomásul.

XIX. FEJEZET

CZERNIN LAVIROZ

É

nen
nag
lem
tette
ban
bek
hog

A
hog
nek
hón
mié
A k
ajk
men
hár
csa
kör
vol
hag
Mir
vol
Tis
pál

A
tan
hog
kül
ilye
drá
nen

En azt állítom, hogy az a politika, amelynek Tisza, Apponyi és Andrássy tudatos, Esterházy kevésbé tudatos képviselője volt — nem az eredmény távlatából nézve, hanem önmagában is —, a legnagyobb mértékben könnyelmű politika volt, amelyért a történelem és a lelkiismeret fóruma előtt alig lehet felelni. Egy kártyára tették föl Magyarországot, a német győzelem kártyájára. Csirájában elfojtottak minden készülődést arra, hogy a másik esély bekövetkezése ne találja a nemzetet teljes kiszolgáltatottságban, hogy az a másik esély ne sújtsa le minket egészen.

Andrássy érzi ezt. Könyvében szemrehányást tesz Czerninnek, hogy ha ő Czernin külügyminiszter-korában olyan reménytelennek látta a helyzetet, mint aminőnek 1917 áprilisában (a Sixtus-hónap!) a királyhoz intézett emlékiratának tanúsága szerint látta: miért nem erőltette és erőszakolta ki már akkor is a különbékét? A kérdés jogosult, a vád megáll. De a jogosult vád Andrássy Gyula ajkán súlytalan. *Neki*, éppen neki *itt* nem szabad vádolnia. Nem, mert Andrássy Gyula volt az, aki Tiszával és Apponyival együtt három hónappal a kinevezése előtt minden erejével elgáncsolta nemcsak a különbéke lehetőségeit, hanem lehetetlenné tette olyan légkör kialakulását is, amelyben a különbéke előfeltételei megérhettek volna! Andrássy e végzetes munkáját végzetes módon csak akkor hagyta abba, amikor végre Metternich íróasztala mellé ülhetett. Mindaddig Andrássy Esterházyt és minden embert, akire befolyása volt, valósággal terrorizált a német-barátság kérdésében. Andrássy Tiszával versenyt futott a legdogmatikusabb német-barátság pálmájáért.

Andrássy érzi felelősségét a történetekért. Azzal akarja elhárítani, hogy ő, a be nem avatott ellenzéki képviselő, nem tudhatta, hogyan állunk. Ha nem tudhatta, ha tájékozatlan volt, akkor különös színekben csillámlik az a merészsége, amely tudatlanul ilyen kockázatos politikára vetemedett. Azonban tudhatta; Andrássy tudhatott és tudott mindent, amit akart. Andrássy valóban nem az a szürke kis képviselő volt, aki előtt igazi erőviszonyaink

titkok maradtak volna. Szakműveltsége, éles esze, a kombinálásnak öbenne magas fokra fejlett képessége megadták neki a módot arra, hogy átlásson azon, amin át kellett látnia. De ezenfölül Ausztriában is, Németországban is nagy összeköttetései voltak és ezek révén ugyyszólván még akkor is meg kellett ismernie a helyzetet, ha nem akarta volna. Én azonban azt állítom, hogy 1917-től kezdve minden különös beavatottság nélkül is tudni kellett, hogy a háborúnak nem lesz jó vége a monarchiára, ha idejekorán nem tud békét kötni. Hogy a háborút nemcsak megnyerni, hanem elveszteni is lehet: ez olyan igazság volt, amely elől akkor már nem lehetett elzárkózni. Mondjuk, hogy 1917-ben volt egy időpont, amikor az esélyek *pari-n* állottak. Ebben az időpontban is az volt a kötelesség az országgal szemben, hogy legalább a levegőt ne zárják el azok elől, akik a német-baráttal ellentétes külpolitikát hirdették!

Andrássy ebben az időben azt látta kötelességének, hogy, Tiszával együtt, hangosan hirdesse: a magyar képviselőház német-barát többsége meg fog akadályozni minden olyan politikát, amely szakitana a hagyományos német-barátsággal. Andrássyt vezérszerep illeti azok között, akik elrontották annak a politikának a startját, amelyet uralkodása elején a király és külügyminisztersége első korszakában Czernin éppen azért tartottak szükségesnek, mert *tudták, hogy a háborút megnyerni nem lehet*. Céltudatos akció volt Andrássyé és párhuzamosan haladt Tiszáéval. A felelősségben is osztozik vele. Andrássy elfogultsága minden más politikával szemben csak azzal magyarázható és menthető, hogy az egész életén vörös fonálként vonul végig nagynevű atyjának politikája iránt érzett kegyelet és az az érzés, hogy az ő föladata e politikának mindenáron való föntartása és megőrzése.

Czernin, politikájának első korszakában, amely általában több erőt és szerencsésebb inspirációt mutat, a második vas politikáját folytatta. Lavirozni akart, mert nem merte és nem is merhette a kormányt hirtelen száznyolcvan fokkal átfordítani. Egy ilyen politikát kívül is, belül is elő kell készíteni. Az alkotmányos tényezők beleegyezését Czerninnek meg kellett szereznie. Tiszának többsége volt; Czernin félhetett a magyar junkerforradalomtól. Mindenekelőtt tehát szüksége volt a magyar parlamentre, mert az osztrák a háború legnagyobb részében nem működött. Én magam

is, aki ántánt-barát voltam, lehetetlennek tartottam, hogy a külügy-miniszter brüsszen, egyik napról a másikra, teljes frontváltoztatást jelentsen be. Tudtam, hogy ez keresztülvihetetlen, mert seregeink a németekkel teljesen össze vannak keverve, hogy egy ilyen lépést tehát bábeli zürzavar követett volna, a legsúlyosabb gazdasági válsággal tetézve. Czernin akciója céltudatos, de módszeresnek és fokozatosnak kellett volna lennie. Igazán nem volt az — és ha van erre mentsége: akkor elsősorban Tisza, Andrássy és társai mentik őt, akik defetizmusnak bélyegezték, ha valaki a tulsó partra csak nézni is mert. A maroknyi Károlyi-pártra Czernin nem támaszkodhatott. De ha a béke jelszával, amelyet fölülről adnak ki és támogatnak, választásba mehettünk volna, játszva elkergetjük a reakciós, a nép szemében régen gyűlöletes többséget.

Külpolitikánk elposványosodásáért Czernint illeti a felelősség oroszlánrésze. De ugyanekkor — 1917 második felében — történtek meg azok a nagy hibák a magyar belpolitikában is, amelyek később jóvátehetetleneknek bizonyultak. Engem békepolitikáért egyre inkább ki akartak a kormánykoalicióból szorítani. A blokk, amely Vázsonyival a választójogi reform minimumában meg-egyezett és amely alakulásakor kimondotta, hogy célja a választójog és a béke kivívása, engem eleinte támogatott. De Vázsonyi nem tudta és nem is akarta egész erejét a választójogi javaslat elkészítésének szentelni, munkájának java felörlődött abban a harcban, amelyet az igazságügyi tárca megtartásáért vivott. Szomorú visszaemlékezni arra, hogy fogta meg a reakció kis hiúságain ezt a jobb sorsra érdemes embert és hogy tette észrevétlenül a maga eszközévé. Az Esterházy-kabinet vezérszellemé eleinte csakugyan Vázsonyi volt. Esterházyval való régibb, intimebb barátsága is hozzájárult ahhoz, hogy bárkinél nagyobb befolyása volt a fiatal miniszterelnökre. De Esterházy mégsem tudta rászánni magát arra, hogy legalább Vázsonyit *végig* fődözze. Ehhez erő kellett volna és ez az erő hiányzott belőle. Vázsonyi ellen valóban utálatos hajsza indult; a zsidót, a demokratát támadták benne azok, akiknek az egész változás nem volt inyükre és Vázsonyi nyújtott a támadásnak, a kritikának legtöbb meztelenséget, az ő személye volt a kabinetben a legkisebb ellenállás helye. A védekező Vázsonyi döntő hibát követett el. Karakterhibát, amely taktikai hiba is volt. Az igazságügyminiszteri székért viaskodott. Nem

tekintve, hogy kétséges lehetett, vajjon azért ül-e a kabinetben, hogy birákat nevezzen ki és az árdrágítók, posztócsalók sorsán enyhítsen, támaszt ez a politikus csak akkor remélhetett volna, ha őszintén azokhoz, a választójogi blokkban egyesült, pártokhoz fordul segítségért, amelyek őt a kabinetbe küldték. Nem látta be, hogy mihelyt lazít e régi kötelékeken, ő nem jelenti a re-akció számára a régi erőt, mert — nem jelenti a régi veszedelmet.

Legutóbbi látogatásom alkalmával Czernin kilátásba helyezte, hogy kiküld Svájcba és támogatja az akciómat. Megígérte azt is, hogy a Ballplatznak a diplomáciában hivatalból jártas egyik tisztviselőjét adja mellém kísérőül. Az óta a beszélgetés óta politikai akcióm háttérében mindig ez a svájci út állt. Kijutni Svájcba, ahol talán egy nap alatt többet lehet tenni a béke érdekében, mint idehaza hónapok alatt! Számithattam-e még Czernin ígéretére? Erről kellett megbizonyosodnom.

Julius vége felé újra fölutaztam Bécsbe, hogy végleg tisztázzam ezt a dolgot Czerninnel. Utolsó látogatásom óta Czerninnek látszólag sikerei voltak. A német Reichstag békerezolúciója, amint mondtam, nagyrészen az ő politikájának műve volt. Bethmann Hollweg bukásától a be nem avatott közvélemény békés irányu kurzusváltozást várt. Utódjának első, szerencsétlen kancellári beszéde megmutatta, hogy itt valami nagy baj történt. Michaelisen keresztül — sokkal nagyobb mértékben, mint elődje által — a katonai párt beszélt, Michaelis e párt kancellárja volt, aminthogy igazában a katonai párt volt az, amely Bethmannt megbuktatta. Ezt nemsokára látnia kellett mindenkinek. De amit tudni nem, csak sejteni lehetett: a német katonai párt szinte egyidejűen nemcsak a berlini Wilhelmstrassén, hanem a bécsi Ballplatzon is megfordította a szelet és ha Czerninben nem is tett szert olyan vak eszközre, mint a gyermekes Michaelisban, nagyjából mégis keresztülvitte az akaratát.

A Ballplatzon való két utolsó látogatásom közé esik a német császár bécsi látogatása. E látogatás után Czernin irányt változtatott és velem szemben is megváltoztatta a viselkedését. A Deutsches Haus társaságában azt a benyomást nyertem, hogy Czernin valami orr-félét kapott Vilmos császártól. Lehetségesnek tartották, hogy a külügyminiszter attól fél, hogy Berlinből buktatják meg.

Czerninnel a külügyminisztérium lépcsőjén találkoztam és megkérdeztem, hogyan állunk a svájci uttal? Az utlevelek már megvoltak, csak a határhatóságot avizáló sürgöny hiányzott. Czernin kérdésekre némi zavarral azt válaszolta, hogy, legnagyobb sajnálatára, most nem küldhet ki, mert a helyzet az utolsó időben teljesen megváltozott. Ő nem világosíthat föl engem az ügyekről, de az én beavatkozásom most végzetes lehet. Neki most nagyon kellemetlen, ha az ujságok mindig megemlékeznek arról, valahányszor nála vagyok.

Éreztem, hogy Berlin beszél Czerninből. Kértem, ne csodálkozzék azon, ha a bizalmam benne nagyon megingott. Érzem — mondtam neki —, hogy utjaink ezentul szétválhatnak és én németellenes politikámat folytatni fogom még Czernin ellen is.

Czernin azt felelte, hogy megbuktathatom őt, ha kedvem van rá, ő egyáltalában nem ragaszkodik az állásához. Ez a beszélgetésünk csak pár percig tartott. Ettől kezdve csakugyan szétváltak az utjaink.

A Károlyi-párt csalódott Vázsonyiban, én pedig Czerninben. 1917 nyarának végén, a lépcsőházi találkozás után, én már láttam, hogy Czerninre nem számíthatunk. Elvesztette a bátorságát: nem tudta levonni a konzekvenciáit annak a helyzetnek, amelyet fölismert. Valóban úgy kell lennie, hogy a német császárral és a német vezetőemberekkel való találkozásai vették le lábáról, miután Andrássy és Tisza meg a velük rokon-gondolkodású osztrák politikusok nyomása következtében a politikája már léket kapott. Harcolnia kellett volna a félrevezetett közvéleménnyel és e harcot vállalni nem merte. A nyílt színen most már úgy látszott, hogy egyre jobban elejti terveit, a „két vasat a tűzben“. Azt gondolom, hogy Czernin politikájában elejétől fogva benne kellett lennie annak a gyöngeségnek, annak a habozásnak, amely később megbuktatta. A stockholmi konferencia előtt irta Tisza Istvánnak azt a levelet, amelyből a következő sorokat veszem:

„Man kann ja auch wenden und den Ententekurs steuern, wenn man glaubt, das durchführen zu können; aber dann möge man die Courage haben, die Wendung ganz

zu machen. Dieses Mit-Verrat-Kokettieren, ohne ihn zu machen, ist das allerdümmste. Wir verlieren alles Terrain in Berlin und gewinnen nichts in London oder Paris.“ (Magyarul: „Hiszen meg is lehet fordítani a csónakot és az ántánt felé vitorlázni, már tudniillik, ha azt hisszük, hogy ez sikerülni fog; de aki ezt teszi, annak legyen annyi bátorsága, hogy végrehajtsa a teljes fordulatot. Ez a kacérkodás az árulással, anélkül, hogy megcsináljuk, ez a legostobább dolog. Minden talajt elvesztünk Berlinben és Londonban vagy Párisban nem nyerünk semmit sem.“).

Czernin ezekkel a szavakkal öntudatlanul a maga politikáját irta le. Andrássy és én, különböző okokból, sohasem voltunk teljesen megelégedve a Ballplatz politikájával. Nekem úgy tűnt föl, hogy egyre inkább visszatáncol a németekhez, Andrássynak úgy, hogy egyre inkább távolodik tőlük. Erélytelen és iránytalan volt ez a politika, azért láttuk ketten ilyen különbözőképpen. Hanem én nem vonhattam le ebből a helyzetből más következtetést, csak azt, hogy nekem, aki a békét akartam, támadnom kell most már Czernin politikáját is.

Annyi bizonyos, hogy a vérző, a szenvedő nép nem értette Czernin politikájának finomságait, a nép egyszerűen békét akart. Ezen a nyáron, különösen félegyházi és komáromi beszédeim után, nap-napután tömegével kaptam a sürgönyöket, leveleket, amelyekben egyszerű emberek százai biztosítottak arról, hogy a szívékből beszélek és könyörögtek: tartsak ki. Amikor július közepén Parádról Pestre utaztam, közkatonák egy állomáson közrefogtak — a horti állomás volt — és egyikük beszédet intézett hozzám. A béke apostolának nevezett.

Éreztem, hogy nem érdemlem meg a fellengő megszólítást. Megtettem-e mindent, ami tőlem telt, hogy ezek a szomorú, megtört emberek, a mi katonáink, abbahagyhassák utálatos mesterségüket, a frontok nyomorult egzisztenciáját? Beszéltem és tárgyaltam. A király, akinek első szava béke volt, már több, mint félesztendeje uralkodott és a galíciai fronton, a Kerenszki-offenzívával, mégis éppen most lobogott föl újra a háború elhamvadtnak hitt zsarát-noka. A szocialisták stockholmi békeértekezlete, amelytől annyit

vártunk, amelyre a magyar nép áldása kísérte ki a magyar szociáldemokrácia delegátusait, ugylátszott, megfeneklik. A Városháza udvarán tartott népgyűlés felejthetetlenül izzó hangulatára most, három hónap mulva, egy langyos és ingadozó kormány huzavonája felelt és a választójogi blokknak nem volt annyi ereje, hogy ettől a kormánytól a népjogok legprimitivebbjének, az általános választójognak, gyors és becsületes megvalósítását kieroszakolja!

Nem a béke apostolának, hanem bárkinek, aki becsületes ember és tisztességes politikus akart maradni, adva volt a teendője. Látszólagos közösségem azzal a Czerninnel, aki a békéhez vezető utat őszintén talán nem is akarta, azzal a magyar kormánnyal, amelynek választójogi politikája legalább is gyanus volt: ez a közösség nem tarthatott tovább.

A választójog ügye is rosszul állt. Bizonyára nem Vázsonyi hibája nélkül. A kormányon belül erős áramlat követelte, hogy a Károly-kereszteseknek is csak akkor adjanak választójogot, ha írni és olvasni tudnak. Vázsonyi maga is engedni akart és engem is rá akart venni arra, hogy engedjek. Julius 27-én, Vázsonyival való élénk eszmecsere után, fölmentem vele a miniszterelnökségre. A minisztertanács ülésezett és alkalmat adott nekem arra, hogy előadjam az álláspontomat. Én a „szerződés“-t lobogtattam, a választójogi blokkal kötött megállapodást és követeltem annak a betartását. Az Esterházy-kormány tagjai szurós szemekkel néztek rám, jövevényre. Megkértem őket, hogy aznap délután öt óráig szíveskedjenek értesíteni, ha tárgyalni kívánnának velem ebben az ügyben. A tárgyalás nem jött létre. Az az engedmény, amelyet laxenburgi királyi audienciám óta a titkosság terén el tudtam érni, nem nagy volt. Hosszas tanácskozások után, amelyeket különösen Vázsonyi nehezített — mert nem tudta elviselni, hogy én legyek az, aki a jobb választójogot a kormányra rákényszeríti —: sikerült elérnem azt, hogy az összes kerületeknek legalább egyharmadában bevezetendőnek mondták ki a titkosságot. A kormány ebben a blokkal megállapodott. Minthogy a kerületeket meg akarták szaporítani, a titkosan szavazó városi kerületek száma 90-re emelkedett; és mivel a kerületek egyharmada körülbelül 160-ra volt tehető, a titkos kerületek szaporulata megközelítően 70-re rugott.

Semmit sem valósított meg az új Esterházy-kormány abból, amit kinevezésekor ígért és amit vártak tőle. Nevéhez a főispáni stallumok pártarányok szerint való elosztásának és főleg az ezen való ádáz marakodásnak emléke fűződik, amelyből, sajnos, a Károlyi-párt is kivette a részét.

Augusztus végére az Esterházy-kormány végre visszalépett. Nemcsak a kormányelnök fizikai gyöngesége miatt kellett ennek megtörténnie, hanem azért is, mert az egész kormány elejétől kezdve gyöngé volt, senkire őszintén támaszkodni nem mert, a bizonytalanság és a megbízhatatlanság atmoszféráját árasztotta maga körül. Esterházy utódjának mindenki Andrássyt jelölte. Lehetetlennek tartották, hogy Esterházy, aki *persona gratissima* volt a királynál, ne gyakorolhasson döntő befolyást utódja személyére és utódjául ne Andrássyt ajánlja. Valóban, a király már meg is bízta volt Andrássy Gyulát a kormányalakítással. Ő vállalta azt, nagyjából ugyanazon az alapon, mint Esterházy Móric és fölutazott a Semmeringre, várva, hogy Bécsből majd érte küldenek és hivatalosan is kinevezik. Amikor pár napig nem jött hír, megkérdezte Bécsből és azt a rövid választ kapta, hogy ne várjon tovább. Akkor Wekerle Sándort már kinevezték. Esterházy Móric, aki tudta, hogy milyen ígéretet tett Andrássynak a király, Bécsből vonaton Budapestre utazott. Utközben beszállt hozzá Wekerle és bemutatkozott Esterházynak mint új magyar miniszterelnök. Esterházy majdnem leült a földre.

A király később úgy nyilatkozott, hogy Czernin és Burián a közös kormány lemondásával fenyegetőztek arra az esetre, ha Andrássy kinevezését föntartja. Andrássy azután szemrehányást is tett a királynak, aki zavartnak és bűnbánónak mutatkozott.

Wekerle miniszterelnöksége rossz jel volt. Wekerle keze szabad volt, a blokkhoz semmiféle kapocs nem kötötte, ha akart, a jobboldalhoz közeledhetett, német-barát volt, mitteleurópás, a huszéves kiegyezés híve. Hogy szellemi és testi energiái harmadik miniszterelnökségének vállalásakor már mennyire megfogyatkoztak, hogy a kor eseményeivel már nem tudott lépést tartani: azt akkor még nem tudták az emberek. Voltak, akik egy percig az egyházpolitikai törvények megalkotójában a liberális reform megbízhatóbb harcosát látták, mint Esterházyban, aki klerikális volt. De ennek a várakozásnak hiábavalósága is csakhamar kiderült.

A kormány baloldali tagjainak mindenesetre tisztázniok kellett a helyzetüket. *Négy kérdést* intéztek Wekerléhez:

1. Megvalósítja-e a választójogot úgy, ahogy' a blokk megállapította?

2. Betartja-e azokat a terminusokat, amelyeket Esterházy megígért, vagyis beterjeszti-e az őszi ülésszak elején a választójogi javaslatot?

3. Ha a javaslata nem kapja meg a többséget, megvan-e királyi fölhatalmazása ahhoz, hogy föloszlassa a képviselőházat és választtasson?

4. Kötelezőnek érzi-e önmagára nézve is azt, hogy a munkapárttal mint párttal tárgyalásokat ne folytasson?

Wekerle mind a négy kérdésre *igennel* felelt. A miniszterek, akik maradásukat a király akaratától tették függővé, a király külön felszólítására megmaradtak. A Deutsches Haus, amelynek ebben az időben Polzer-Hoditz (a kabinetiroda igazgatója) révén nagy befolyása volt a királyra, Czernin és Wekerle megbuktatásán dolgozott. Czernint, akit kétszínűnek tartottak, gróf Tarnowsky Ádámmal, a monarchiai volt szófiai (és később Wilsontól már nem fogadott washingtoni) képviselőjével akarták pótolni, Magyarországon gróf Serényi Bélát akarták miniszterelnöknek egy olyan kabinet élén, amely Esterházyénál is sokkal határozottabban a demokratizálást és az annexiótlan és hadikárpótlástalan békét írja zászlajára. Abba az előnyös helyzetbe akarták hozni a monarchiát, hogy közvetítő lehessen az ántánt és Németország között, éspedig úgy, hogy Németországot békére kényszeríti.

A parlamenti szünet alatt pár hétig Kissingenben voltam. Pihentén, egészségesen tértem haza és első dolgom volt ceglédi választóim előtt nyíltan föllépni Czernin ellen. Ujabb béke-offenzívámattal ezzel a beszéddel nyitottam meg. Erősen kritizáltam Czernin habozó külpolitikáját, bejelentettem, hogy én, aki ezt a politikát eddig szinte egyedül támogattam a magyar parlamentben, szakítok vele és nyíltan követeltem, tegyék lehetővé, hogy a béke érdekében Svájcba utazhassam. A fórumra álltam ki, a fórumon követeltem, hogy keresni kell az érintkezést a külfölddel, a fórumon tiltakoztam az ellen, hogy ettől az érintkezéstől elvágjanak. Nyíltan jelentettem be, hogy utazni akarok és nyíltan

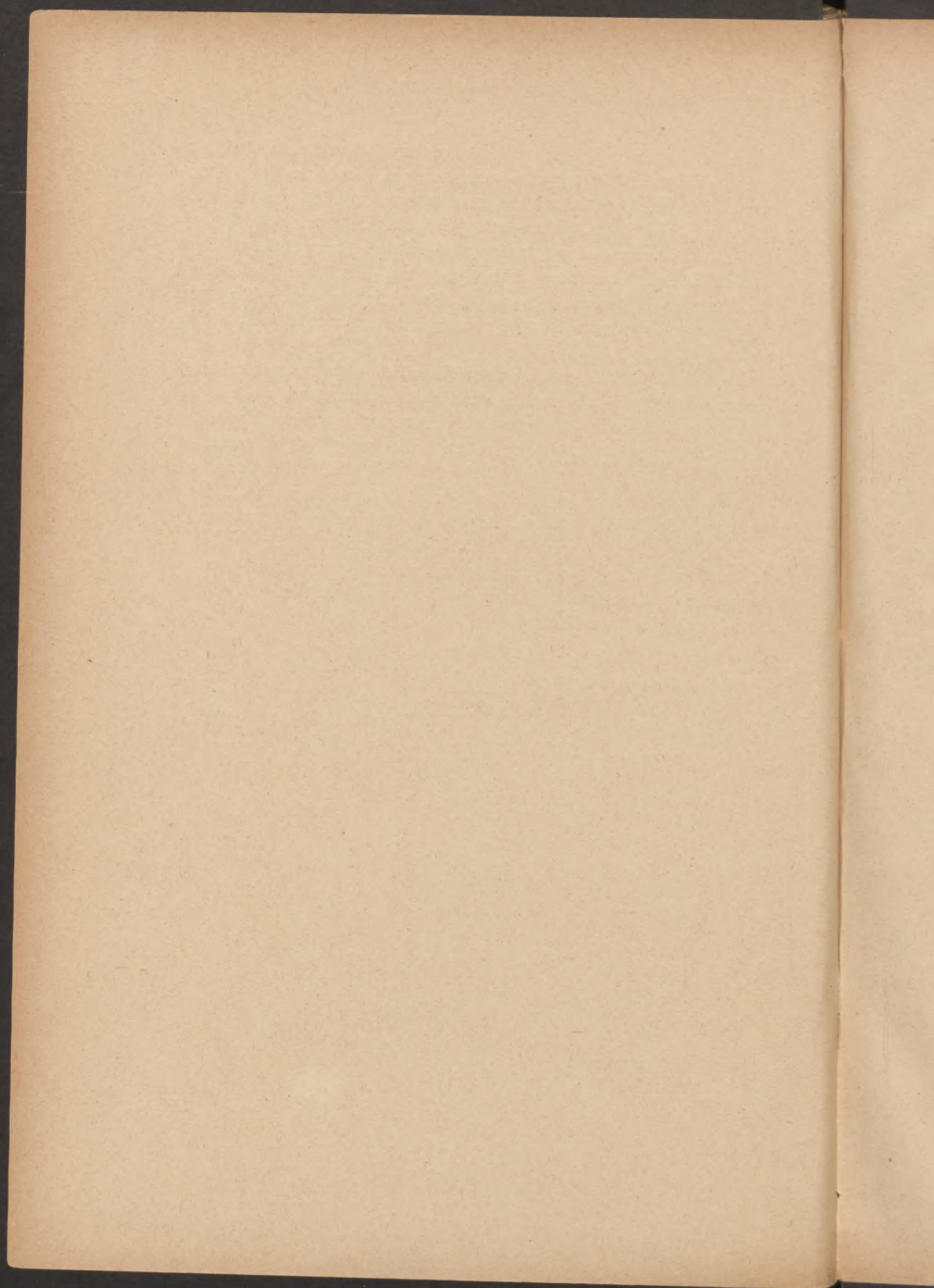
hívtam föl a kormányt, hogy utazásom elé nehézségeket ne gördítsen. Nyíltan és nem a kulisszák mögött, világos célkitűzéssel és nem holmi titkolt vagy titokzatos ügy érdekében. Nem a hátsólépcső politikáját folytattam én, ellenkezően: ez az én politikám a nyitott könyv politikája volt. Hangot adtam a nép akaratának, megmondtam, hogy ez a nép békét akar és megmutattam neki, hogy vannak, akik ugyanazt akarják, amit ő és akik el vannak szánva arra, hogy az akaratuknak érvényt szereznek.

Miután Czernin eredeti békepolitikájának következetes keresztülviteléről ugyszólván lemondott, október 2-án, Budán, a miniszterelnöknek az ő tiszteletére adott ebédjén, általános csodálkozásra elmondta legnagyobb pacifista beszédét. Czernin őszinteségében ekkor már nagy okom volt kételkedni. Nyilatkozataimban mégis elismertem e beszéd érdemét és jelentőségét, de kifejezést adtam annak az aggodalmamnak is, hogy a külügyminiszter gyöngeségből vagy az őszinteség hiányából nem fog tudni következetesen megmaradni azon az uton, amelyet ez a beszéd kijelölni látszik. Andrássy elítélte Czernin beszédét, főleg azt kifogásolva, hogy Czernin kompromittálja a monarchia német-barátságát anélkül, hogy az ántántot megnyerné. Andrássy szerint az ántánt csakis gyöngeséget fog kiolvasni ebből a beszédből.

Czernin pesti tartózkodása alatt eleinte szemmeláthatóan került a velem való találkozást. Később a Nemzeti Kaszinóban tisztán társadalmi jellegű ebéd volt a tiszteletére, hölgyekkel; ezen én is jelen voltam. Ebéd fölött Czerninnel csak néhány udvarias szót váltottunk. Ebéd után hozzám jött Andrássy és azt mondta, hogy a külügyminiszter szeretne velem beszélni az ő jelenlétében. Csakhamar bizalmas hármásban félrevonultunk. A külügyminiszter azt kérdezte tőlem, vajjon valóban ki akarok-e utazni Svájcba? Természetesen igennel feleltem és mindjárt hozzá is fűztem, hogy ez annyira eltökélt szándékom, hogy csak az változtathat rajta, ha ezt az utamat formálisan meg fogja akadályozni. Czernin azt felelte, nem bánja, menjek, az utlevelet nem tagadja meg, de arra nyomatékosan kér, hogy Svájcban semmiféle ántánt-politikussal ne jöjjenek össze. Másik kérése az volt, különösen, ha (aminek ő ellene van) mégis összejönnék valamelyik ántánt-állambeli politikussal vagy diplomatával: mondjam meg, hogy ő (Czernin) utolsó leheletéig hü marad a német szövetséghez

és az ántánt kedvéért a németeket nem fogja sohasem elárulni, sem cserbenhagyni. A legnagyobb *sans gêne*-nel, pirulás nélkül, diplomata könnyedséggel beszélt nekem a németek mellett való abszolút kitartásról és, számítva az én lojalitásomra, Andrássy előtt így állított ki a maga német-barátságáról kitűnő bizonyítványt. Nem kellett különös ravaszság ahhoz, hogy rájöjjek: miért kellett ezt Andrássy előtt tennie, amikor azzal vezette be kérése lényegét, hogy, ugyebár, tudom, hogy ő mindig a német-barátságnak a híve volt?

Hetek óta láttam, ceglédi választóim előtt is megmondtam, hogy Czernin kezd visszatáncolni, *erre* azonban mégsem voltam elkészülve. Most már fölösleges volt vitázni vele, szemrehányásokat tenni neki; csak annyit jegyeztem tehát meg, hogy csodálom, milyen sokat változott a politikája pár hónap alatt. Én azonban kijelentem, hogy meggyőződéseem változatlan és ezért küzdeni, dolgozni akarok és fogok is. Semmi ígéretet svájci utamra vonatkozóan éppen ezért nem tehetek. Sőt ellenkezően: kijelentem, az a szándékom, hogy Svájcban ántánt-politikusokkal keresem az érintkezést: Czerninnek módjában áll, ha ez nem tetszik neki, a sorompókat előttem lezárni.

XX. FEJEZET

BERNI TÁRGYALÁSAIM

I
ja
g
b
e
o
h
n
t
g
C
F

s
A
l
t
M
P
S
k
n
v
u
v
k
n
k
l
t

1

Ilyen előzmények után most már csakugyan *magánemberként* utaztam Svájcba. Erre a formális alkalmat a Tartós Béke Ligájának berni békekongresszusa adta meg. Engem erre a kongresszusra meghívtak. Nem hittem, hogy teoretikus pacifisták békét kívánó tanácskozásaiból megszülethetik a béke, de számomra ez a konferencia mindenesetre jó volt arra, hogy összekerülhessek osztrák, német, semleges és esetleg ántánt-politikusokkal. Mint-hogy nem volt célom, hogy akadémikus beszédeket halljak vagy mondjak, nem zavart az a körülmény sem, hogy amire kérkeztem, rövid tanácskozások után közbejött nehézségek miatt a kongresszus hirtelen bezárult. A kongresszuson jelen volt Jászi Oszkár, Diner-Dénes József és a feminista Bédy-Schwimmer Rózsa is.

Bernben sok emberrel jöttem össze, futólag olyan személyiségekkel is, akiket alighanem politikai fezőröknek kell nevezni. Az ellenséges és semleges külföldtől a cenzura folytán évekig el lévén zárva: sok új és nem érdektelen információt kaptam ezek-től az emberektől. De megismerkedtem Alfred H. Frieddel, Mühlonnal és herceg Hohenlohe-val, a német politikusok közül pedig a szocialista Eduard Bernsteinnel és a polgári Walther Schückinggel. Kémek és *agent provocateur*-ök is föl-föltünedeztek körülöttem, de ezeknek csak keserüséget és csalódásokat okoztam, mert minden verejtékes igyekezetük ellenére sem sikerült kiszedniök belőlem ugynevezett kényes nyilatkozatokat. Nagy gyanum volt, például, mindjárt kezdetben egy Naglovska nevű (orosz?) ujságírónőre, aki otromba viselkedésével *agent provocateur*-voltát valósággal világgá kiáltotta. Ezt a hölgyet illetően a gyanum később be is igazolódott. Azok a pamflet-írók, akik a svájci utammal foglalkoztak, azt állítják, hogy tárgyaltam Guilbeaux-val. Én, bizony, egyáltalában nem emlékszem, hogy az ujságírók közt, akikkel beszéltem, Guilbeaux nevű is lett volna, de nem lehetetlen, hogy talán a hotelem halljában egy izben bemutattak nekem egy ilyen

nevü urat. Arra azonban határozottan emlékszem, hogy semmi-féle érdemleges vagy komolyabb beszélgetésem nem volt sem ilyenü, sem más hirlapíróval.

Amit én mindenki előtt hangoztattam, az az a nézetem volt, aminek otthon is — nyíltan és számtalanszor — adtam kifejezést a képviselőházban, népgyűléseken vagy nyilvános pártértekezleteken, mindig azzal a célzattal, hogy szövetségeseinknél és ellenségeinknél, valamint a semleges államokban is tudomást vegyenek róla.

Fontosabb bizalmas beszélgetésem egész berni tartózkodásom alatt tulajdonképpen csak kettő volt. Az egyiket Mr. Wilsonnal, Amerika berni követével folytattam. A másik nevezetes beszélgetésem a franciák svájci sajtópropagandájának vezetőjével, Haguenin-nel folyt.

Az amerikai követtel való találkozásom alkalmával részletesen kifejtettem, hogy Ausztriában és főleg Magyarországon egyre többen vagyunk, akik a német imperialista politika konokságában látjuk a béke legfőbb akadályát, ezért, a béke érdekében, a szövetségeseinket józanságra akarjuk szorítani, és, ha ez nem megy, különbékével akarjuk minél előbb befejezni a háborút. Ismertettem vele a háboru előtt folytatott német-ellenes és ántánt-barát politikámat, a függetlenségi párt ezirányu tevékenységét és azt a szándékunkat, hogy mi a jövőben nem támaszkodhatunk a németekre. Kifejtettem, hogyan képzeljük én és a barátaim a különbéke gyakorlati keresztülvitelét. A beszélgetés a követ titkárának jelenlétében folyt le. Bizonyára készítettek erről jegyzeteket és később jelentést. Nagyon örülnék, ha az amerikai kormány közzétenné a beszélgetésünk alkalmával tett minden nyilatkozatomat. Nemcsak az elmondottakat igazolhatná ez, hanem kitünnék a közlésből az is, hogy ugyanakkor, amikor a különbéke szükségét kifejtettem — hiszen ez lett volna tulajdonképpen az egyetlen komoly dolog, amit a monarchia az ántántnak nyújthatott volna —, én, az ántánt felé orientálódó politikus is hangoztattam, hogy ez a szakítás otrombán, brüszkül, azonnal meg nem történhetik, hanem csak okkal-móddal. Andrássy, a német-barát, nem volt később ilyen kényes. Én azt a tervet vetettem föl, hogy az ántánt hívja meg a hadviselő államokat béketárgyalásra. Ha a németek eleget tesznek a meghívásnak, jó, — ha nem: a mo-

narchia, már tudniillik a kellő előkészítés esetén, kijelenthetné, hogy, a németektől függetlenül is, mindenesetre leül tárgyalni a békéről. Ausztria-Magyarországot ebben nem lehet megakadályozni. És mihelyt a monarchia valóban béketárgyalást kezd a nyugati hatalmakkal, Németország előbb-utóbb kénytelen föladni a *Durchhalten!*-politikát. A monarchia elfogadta volna az ántánt pacifista programját, belement volna a maga részéről Belgium teljes visszaadásába, Elzász elvételébe, Ausztria kielégítette volna a jogos olasz igényeket, Galiciát az önálló Lengyelországnak adta volna.

Mindenki tudja ma már, hogy ezekben a pontokban semmi új vagy különös nem volt. Elzászt és Belgiumot nem én akartam először kivenni a németek kezéből, hanem maga Czernin is, aki külügyminisztere volt a monarchiának és többször megkísérelte, hogy abban az irányban hasson Németországra, hogy a béke kedvéért, cserébe a Galiciával kiegészített Lengyelországért, mondjon le Elzász-Lotharingiáról — és (amint a Sixtus-levelekből tudjuk) leghatározottabban maga Károly. Németország 1915 elején Bülow útján a béke kedvéért az olaszoknak ajánlott föl területeket a szövetséges Ausztria testéből. Berni tárgyalásaim alatt soha nem volt szó arról, hogy Magyarországnak területe egy részét föl kell áldoznia. Hanem arról igenis volt szó, hogy a monarchia szakít a militarista porosz reakcióval és belép az ántánt érdekszférájába. Ez demokráciát jelentett és pacifizmust.

Az amerikai követtől nem várhattam érdemleges választ a fejtegetéseimre. Különben, természetesen, magam sem remélhettem, hogy a tervek sikere esetén is programomat az utolsó pontig meg tudom valósítani. Azt azonban mégis merem állítani, hogy ha idejekorán észretérünk és békét kötünk: ha kellett volna is Magyarországnak valami áldozatot hoznia (amit azonban én soha, a leghalkabb célzással föl nem kínáltam), ezek az áldozatok hasonlíthatatlanul kisebbek lettek volna, mint amelyeket a teljesen elvesztett háboru hozott. A *Nibelungentreue* szempontjából ez árulás lett volna, elismerem. De ez legalább megmentette volna az életünket, amíg Andrássy nem mentett, mert már nem menthetett, semmit, csak a szövetségi hűség zászlaját szennyezte be. Andrássy haszon nélkül követte el árulását, amíg Károly király és az én árulási kísérletem nagyjából ilyen eredményt hozhattak volna: Hogy csak Magyarországról beszéljek, valószínű

például, hogy Horvátország nem maradt volna meg Szent István birodalmában, hanem vagy önálló lett volna, vagy, amint most, az új, nagy jugoszláv állam alkotórésze. Bizonyos csak az, hogy ha akkor Horvátországgal egyetértve járunk el és vele együtt az ántánt felé orientálódunk, Fiumét illetően valaminő jogokat mindenesetre tudtunk volna a magunk számára biztosítani. Délmagyarország magyarok-lakta területeinek elvesztése pedig föl sem vetődött volna. A csehszlovák állam kialakításának gondolata sem volt ekkor még olyan érett, sem az ántánt, sem a cseh és szlovák politikusok körében. A független Csehország követelménye ugyan alig volt vitás, de nagy kérdés, hogy a magyar Felvidékkel mi történt volna, nem oldotta volna-e meg Szlovákia kérdését egy komoly autonómia és a legrosszabb esetben is nem csak néhány teljesen szlovákok-lakta megye elszakadásába kellett volna-e beletörödnünk? Erdélyt illetően, az 1916 augusztus 18-i titkos szerződés ellenére, valószínűen ez lett volna a helyzet: autonómia és legrosszabb esetben a román többségű területek elszakítása. Ezzel számolni kellett, ha a népek önrendelkező joga népszavazások útján érvényesül.

Annak bizonyítására, hogy legalább ez a keserves minimum nem volt akkor utópia, elég rámutatni arra, hogy ugyanebben az időben nem-magyar népeink vezérei sem igen álmodtak ennél többről. Egyetlen komoly, nagy, alapvető szerződése volt az ántántnak, amely a monarchia fölosztására vonatkozott és ez az 1915 április 26-i londoni egyezmény volt, amelyet az orosz „Izvesztija” 1917 február 27-én publikált. Ez azokat az ígéreteket foglalta magában, amelyeket az olaszoknak tettek a háborúba való beavatkozásuk áraképpen és minthogy a nagyhatalmak között létesült, valószínű, hogy az ántánt, legalább nagyjában, mindenesetre kénytelen lett volna hozzá ragaszkodni. Hogy még ezt az ünnepélyes szerződést sem tartották volna be teljesen, ha nem 1918 őszén, hanem előbb nyugszanak el a fegyverek, az bizonyítja, hogy e szerződés nem egy lényeges pontját változtatták meg később, azon a békekonferencián, amely az ántánt teljes győzelme után következett be. Mi magyarok pedig akkor még abban az aránylag szerencsés helyzetben voltunk, hogy az egyetlen szerződés, amelyet az ántánt-nagyhatalmak valóban garantáltak, bennünket területileg nem érintett. Románia addig a legkevesebbet

lendített az ántánt hadiszekerén a nagy háboruban; az ő igényeit alkalmasint a legkönnyebben sikerült volna lefaragni. Czernin gróf a memoárjaiban sokszor leszögezi — sőt egész önigazoló érvelésének ugrópontja az —, hogy a londoni egyezmény volt az, amely miatt ő a különbékébe bele nem mehetett. Ez azonban erős bizonyíték amellett is, hogy az önálló és független Magyarország mennyi nyernivalója volt egy különbéke esetén, ha az a legfőbb, legnagyobb akadály: a londoni egyezmény sem jelentett semmit az ő szempontjából! Senki sem állítja és nem is állíthatja, hogy 1917-ig, például, a csehekkel kötött egyezmények ilyen eldöntő erejűek lettek volna, — hisz az igények sem voltak akkor még olyan nagyok! A csehszlovák légiók még nem jelentek meg a harctereken!

A londoni egyezmény miatt valóban nem kellett Németország oldalán kitartanunk mindenáron. Az ántánt egyszer, szorultságában, odaigérte Erdélyt Romániának. De odaigérte egész Dalmáciát Olaszországnak. De miután hivatalosan rálépett a wilsoni elvek alapjára, el kellett ejtenie. Erdély elszakításától Németország hivatalos diplomáciája sem állt messze: Románia nyugtonmaradását éppen úgy magyar területekkel akarta megvásárolni, mint Olaszországot osztrákokkal. De amíg Czernin Tirol átadásáról hallani sem akart, Erdélyt igenis oda akarta adni a románoknak. Igaz, hogy külügyminiszter-korában csak folytatta azt, amit követ-korában Bukarestben elkezdett. A jó viszony, amit ilyen szándékok mellett a még Romániából is annektálni akaró Tiszával fönn tudott tartani, személyes diplomáciáját dicséri.

A különbéke következtében, amely Ausztriát megnyirbálta és Magyarországot megkímélte volna: a monarchia sulypontja Magyarországra tolódott volna át. De a porosz szövetség megszűnt volna és ennek következtében nem lehetett volna azt az őrült elnyomó politikát folytatni, amelyet a sovíniszta és reakciós pártvezérek folytatni akartak mindenáron.

Ez volt az a hazaárulás, amelyet én Svájcban 1917-ben elkövettem! Elismerem, hogy forma szerint (különösen mint tartalékos tisztnek) talán nem lett volna szabad ellenséges államok diplomatáival találkoznom. Csakhogy nem titokban tettem, amit tettem, megmondtam a külügyminiszternek is, mik a szándékaim és visszajövet referálni óhajtottam a királynak. Egy képviselő

katona addig, amíg a fronton van vagy a csapatánál; de katona-volta nem feszélyezheti őt a politikai működésében.

Másik nevezetesebb beszélgetésem a francia sajtófőnökkel, Haguenin-nel volt. Vele azonban nem beszélhettem olyan behatóan és konkrét formában, mert nem tudtam, mennyire hivatott ilyen természetű megbeszélésekre. Vele is megismertettem a magam és pártom külpolitikai programját. De tőle inkább információkat kértem és kaptam is. S megfontolva a szkepszis minden ellenér-vét, amelyekre az ő információjával szemben jogom volt, hatalmas benyomást nyertem arról a segítségről, amelyet Amerika a nyugati harctéren a szövetségeseinek nyújtandó volt. Nyertem ezt az impressziót nem is annyira a propagandista adatai alapján, mint inkább az ő adatait a minálunk közkézen forgókkal összehason-lítva. Az amerikai hadsereget a mi hivatalos köreink nagyon értékén alul becsülték és elhittették a közvéleménnyel, hogy az amerikai segítség: blöff. Egy percig sem hittem ezt el, de viszont az amerikai segítség ilyen gyors és nagyarányu kibontakozása (amely komolynak és hitelesnek látszó, mindenestre egymással összefüggő és egymást támogató adatokban állt most előttem) meglepetés volt az én számomra is.

E tárgyalásaim alatt is — amint általában Svájcban folytatott valamennyi eszmecserém alkalmával — az volt a konverzációm tenorja, hogy bebizonyítsam: az ántátnak is érdeke velünk a békét minél előbb megkötni, hiszen ilyen nagy háboruban a poli-tikai, gazdasági és katonai esélyek papírforma alapján ki nem számíthatók. Természetesen egy szót sem volt szabad olyant mondanom, amely azt bizonyíthatta volna, hogy a központi hatalmak már teljesen tönkrementek, hogy minden erejük kimerült. Ellenkezően: az ántánt-urakkal szemben a helyzetünket inkább szépítettem. Tökéletesen illogikus az a rágalom, amely azt mondja, hogy az ántánt e beszélgetésekből a központi hatalmak gyöngeségét tudta meg és erőt merített ezekből a kitartásra. Bizonyos vagyok abban, hogy azt a benyomást, amelyet kelteni nem akarhattam, mert célomat: a különbékét hátráltatta volna, nem is keltettem.

A rágalmak ugyane kategóriájába tartozik az is, amely szerint én Svájcban 1917-ben katonai titkot árultam el. Ilyen titkot én annál kevésbé árulhattam el, mert magam sem tudtam. Amit én

elárulhattam volna, azt az ántánt kémszervezetei biztosan hamarább és jobban tudták, mint én. A vád aljas, a vád ostoba, a vád hazug, a vád herceg Windischgraetz Lajosra vall. Azok közül, akikkel tárgyaltam, nem volt senki, aki ilyesféle dolgokra csak célzást is tett volna. Windischgraetz nem kevesebbet állított rólam, mint azt, hogy amikor 1917 őszén Svájcban voltam, elárultam a franciáknak a chemin-des-dames-i német offenzíva katonai terveit. Én tettem ezt, én, aki még véletlenül, még közvetve sem voltam német vagy osztrák katonai körökkel érintkezésben! De miért is lett volna az ellenség kíváncsi a chemin-des-dames-i offenzíva terveire? Hiszen ez az offenzíva akkor már régen elmúlt és akkor már a világsajtó, minden borzalmas részletében, alaposan letárgyalta! De én még az elmúlt offenzíváról sem beszéltem, amint hogy nem beszéltem semmit semmiféle katonai mozgulatról, még annyit sem, amennyi a cenzura jóvoltából a sajtóban megjelenhetett.

Svájcból visszajövet Bécsben éppen a delegációk ülészek. Sikerült őket végre összehívni. Elhatároztam, hogy odakint szerzett tapasztalataim alapján kettőzött erővel látok munkához. Első dolgom volt Wekerlét, a miniszterelnököt felkeresni. Arra kértem: eszközöljön ki a számomra a királynál külön kihallgatást, mert fontos referálnivalóim volnának az uralkodó számára. Wekerle ezt az audienciát már sohasem eszközölte ki nekem, bármennyire sürgettem. Ellenkezően, azon volt, hogy a királyt ne informálhassam őszintén. Wekerle csak egyetlen külpolitikát tudott elképzelni, azt, amely a németekre épített mindent, és annak még a gondolatától is irtózott, hogy ezzel a politikával valaha is szakítani kelljen. Örült, hogy nem jutok a király elé és nem izgatom őt a svájci tapasztalataimmal. A delegációban elmondtam aggályaimat a háború folytatásával szemben. Különösen azt hangsúlyoztam a delegátusok előtt, hogy a milliós amerikai hadsereg valóság, hogy rengeteg municiójával, hadieszközével, ágyujával, fegyverével itt lesz tavaszra és harcolni fog a nyugati harctéren. Megmondtam, mennyire áztatják a közvéleményt az egy-két dandár téves hirdetői. Andrássy és Tisza részéről is, Czernin részéről is csak gúnyos mosoly volt a felelet! Az urak számára a delegáció megint csak arra volt alkalom, hogy pohárköszöntőkkel ünnepeljék a *Nibelungentreue*-t. Békét, mielőtt fel-

vonul Amerikát — mondtam én. Kishitőség, fontoskodás — ez volt a kritikájuk.

Beszélhettem én ezeknek! Jégpáncéllal védekeztek a nekik kellemetlen igazságok ellen és a hideg közönyt csak akkor váltotta föl a fölháborodás, amikor — 1917 decemberében! — kétségbe mertem vonni a kiméletlen tengeralattjáró-háboruba vetett remények beteljesülését, vagy amikor hangot adtam a pacifista fölfogásnak, hogy a központi hatalmak elvben elfogadván az ántánt pacifista programját: ebben a helyzetben a békének igazi akadályát Belgium függetlenségének és Elzász-Lotharingia visszadásának kérdése. Ha Németországnak volt erkölcsi jogosultsága, hogy az olasz háború megakadályozása érdekében osztrák területeket kínáljon föl Olaszországnak, — a monarchiának, mihelyt fölismerjük a béke igazi akadályát, legalább is joga (én azt mondom: kötelessége) volt az Olaszország esetében adott példa szerint eljárni és szövetségesének, a béke érdekében, lemondást ajánlani. A mi politikusainkkal még beszélni sem lehetett erről. A lelkiismeretüket teljesen megnyugtatta az a reménység, hogy az oroszokkal készülő béke fölszabadítja a keleti hadseregeket és tavaszra ezek a nyugati harctéren kieroszakolják a döntést, a győzelmes békét. Pápábbak voltak a pápánál, valósággal bűnnek tartották, hogy szövetségeseinknek az Elzász-Lotharingiáról való lemondás gondolatát föl mertem még csak vetni is.

Mindnyájuknál külön realpolitikus volt Kühlmann, a német külügyi államtitkár, aki a bresztlitovszki tárgyalások alkalmával átutazott a magyar fővároson és ez alkalommal megismerkedett több magyar politikussal. Kühlmann államtitkár tiszteletére Szechenyi József kereskedelmi miniszter ebédet adott, amelyre néhány más politikussal együtt én is hivatalos voltam.

Kühlmann államtitkár rendkívül jó benyomást tett reám. Széles látókörű, nagy intelligenciájú, megfontolt és higgadt ítéletű ember. Ebéd után, feketekávé mellett, párbeszéd fejlődött ki közöttünk, amelyet az egész társaság feszült figyelemmel hallgatott. Rajtam kívül valamennyi jelenlevő prononszált német-barát volt. Megdöbbenéssel hallgatták, miket mondok én a német külügyi államtitkárnak. Akinek talán a legtöbb joga lett volna arra, hogy rossznéven vegye a német politika ellen irányuló támadásaimat: Kühlmann volt az egyetlen az egész társaságban, aki nem prűsz-

költ, aki megértést tanusított még akkor is, amikor Belgiumról és Elzászról őszintén beszéltem.

Kifejtettem, hogy Svájcban szerzett tapasztalataim csak megerősítettek abban a tudatban, hogy létérdekünk a minél előbb köntendő megegyezéssel béke. Az én nézetem szerint pedig ennek a békének az az egyik legnagyobb akadálya, hogy Németország nem nyilatkozik teljesen nyíltan és őszintén Belgium sorsa felől, nem jelenti ki azt, hogy semmi néven nevezendő területi, gazdasági vagy politikai jogot nem igényel Belgiummal szemben. Fölvettem a német külügyi államtitkár előtt azt is, hogy a németeknek a béke érdekében, ha az annak útjában álló akadályokat komolyan el akarják háritani: az elzászi kérdésben le kell győzniök minden érzékenységüket, engedniök kell a világ e kérdésben kialakult közvéleményének és a franciáknak elfogadható ajánlatot kell tenniök. Enélkül, mondtam, békéről nem lehet szó.

Kühlmann, aki mindezt bizonyára épp ilyen jól tudta és érezte, csak kimondani nem akarta, nyugodt figyelemmel hallgatott meg és ellenvetésként beszélt e terv keresztülvitelének nagy nehézségeiről. Ismerve honfitársainak és főleg a német tábornokoknak a hangulatát, az volt a benyomásom, hogy csöppet sem tulozza a nehézségeket. De a tónus, amelyben Kühlmann nekem válaszolt, annyira konciliáns volt, hogy valamennyiünket meglepett és a párbeszédnek ezekből a részeiből nemcsak én, hanem a többiek is azt az impressziót nyerhettük, hogy Kühlmann államtitkáron nem mulnék egy ilyen vagy lényegében hasonló alapon a megegyezés. Nem emlékszem arra, hogy német hivatalos helyről az egész háború folyamán hasonló mérsékletet tapasztalhattunk volna. Realitásokkal való számolni-tudás, józan higgadtság, hiszem, volt Németország más vezetőférfiaiban is; a baj azonban az volt, hogy a katonai párt áldatlan terrorja miatt ezek nem juthattak szóhoz és a világ az ő véleményükről nem vehetett tudomást. S ha tudomást vett, tudnia kellett azt is, hogy ezek a józanok súlytalanok.

Kühlmannal való beszélgetésünket vagy — ha úgy tetszik — vitánkat a lapok másnap, érthető indiszkrécióval, közölték — és ennek is az lett a jellemző következménye, hogy az uralkodó német politika intézői a békulékenységnek ezt az impresszióját, amelyet futólag keltettek, kénytelenek voltak korrigálni.

* * *

Az Esterházy-kormány a demokratikus választójog megvalósításának ígéretével és a béke felé meg a nyugat felé való orientációval indult el, de rövid hivataloskodása alatt mindig ingadozott s végül sem ért el semmit. Wekerle kormánya azután mind határozottabban tért vissza a német politikához és a választójog kérdésében is egyre jobban érvényesülni látszott Tiszának s a koalíció reakciós elemeinek irányzata. Ezekkel az áramlatokkal szemben Vázsonyi semmi erélyt sem tudott fölmutatni. Wekerle kormánya számára az a tény, hogy a Károlyi-párt a választójog megvalósításáig tagja akart maradni a kormány-koalíciónak, nem jelentett előnyt, inkább alkalmatlanságot. Wekerlének ugyanis, ahogy' esze ágában sem volt szakítani a német szövetség mélyítésének tervével, éppen úgy nem volt szándékában a komoly jogkiterjesztés. Velejéig konzervatív politikus lévén, inkább a jobboldalra akart támaszkodni. Batthyányval szemben az volt a taktikája, hogy ha sikerül őt pártjától elszakítani, akkor benn tartja a kormányban, ha nem, akkor kiszorítja a kabinetből. Batthyány, aki hamar fölismerte helyzetét a Wekerle-kormányban, az egységes pártalakítás címén szervekedő reakciót nem volt hajlandó támogatni és odadobta a tárcáját, kifejezetten azért, mert meggyőződött arról, hogy a kormányban való maradásával sem a béke, sem a választójog, sem a szociális reformok ügyét nem szolgálhatja. Amikor elveinek férfiasan levonta a konzekvenciáját, csak kötelességét teljesítette, de hiszem, hogy Magyarország jobban járt volna, ha minden demokratikus politikusa olyan örömmel, olyan készségesen teljesítette volna a kötelességét, mint ő. Vázsonyi, például, még mindig görcsösen ragaszkodott a tárcájához. Talán nem csak hiúság, talán nem éppen hatalomvágy, talán nem csupán a Károlyi-párt ellen fokozódó haragja tartották vissza a bársonyszékben. Talán valóban remélte, hogy a kormányban maradván még mindig többet használhat a demokrácia ügyének, mintha a teret teljesen átengedi a reakciónak. A következmények megmutatták, hogy ha ez volt a föltevése, iszonyuan tévedett. A következmények megmutatták, hogy nem ő tette demokratikusabbá a kormányt (és később az egységes kormánypártot), hanem a reakciós többség gyurta át őt választójogostul. Vázsonyi ettől az időtől kezdve mindjobban csuszott egy pont felé, ahol már csak a reakcióra támaszkodhatott és nem állt ellen sem a választójog megszükitését célzó akciónak,

sem a blokk békeprogramját letörni készülő terveknek. Sőt ő volt az, aki a blokkot fölrobbantotta.

Ki remélte, hogy a munkapárt önként lemond minden ellenállásról és önzetlenségből kész lesz meghalni? Az általános és titkos választójog megvalósítására a kormány egyetlen fegyvere a képviselőház fölосzlatása lett volna. Én kezdettől fogva egész pártommal a fölосzlatást követeltem és eleinte ez volt az álláspontja az egész Esterházy-kormánynak. Aki komolyan akarta a reformot, mást nem akarhatott.

A diadalra jutott választójogi küzdelmet azonban Andrásy elgáncsolta azzal, hogy csakhamar megkezdte munkáját a ház fölосzlatás ellen. Nem akarta, hogy a német-barát külpolitikájának és rossz értelemben konzervatív belpolitikájának annyira megfelelő képviselőházat béke-barát és demokratikus, sőt szocialista és radikális elemek frissítsék föl, márpedig az új választáson a háboru következtében ilyen elemeknek tömegesen kellett volna bejönniök. Igen mérsékelt választójogi reformot akart épp ezért ő is, Wekerle is, arra számítva, hogy a hatalom kedvéért a munkapártból sokan otthagyják Tiszát és az új kormánypárthoz csatlakoznak. Az így szerzett többségre támaszkodva akartak ellavírozni a háboru végéig. De ez a számítás, minden ravaszságával is, tulságosan egyszerű volt és nem sikerülhetett.

Mihelyt a reakciós többség látta, hogy a képviselőház fölосzlatásának veszedelme nem fenyegeti, a kormánynak semmi eszköze sem volt arra, hogy a maga javaslatának többséget biztosítson. A mumustól senkisem félt már és a jogkiterjesztésből annyit lehetett lefaragni, amennyi az ellenségeinknek jól esett. Wekerle és Andrásy alig leplezett meglepéddel nézték a dolgok ilyen fejlődését — és Vázsonyi még mindig nevével földözte a reakció aknamunkáját.

A szocialisták magatartása érthetetlen volt előttem. Vázsonyi azzal akarta őket megnyugtatni, hogy ugyanakkor, amikor, a reakciónak engedve, a falu népét ki akarta játszani, az ipari munkásság joghozsegítése által a szocialisták számára biztosítja a városi kerületeket. Kifelé a szociáldemokraták állták az általános választójog követelését, befelé sokan közülük, legalább egy időre, megnyugodtak abban, hogy a falu magyar népét kirekesztik ugyan továbbra is a jogokból, de az ő szavazóik, az ipari munkások, meg-

kapják a szavazati jogot. A városnak a falu ellen való ebbe a kijátszásába a szocialistáknak soha nem lett volna szabad bele-törődniök. Hogy megtették: bűn volt, a bűnnél is nagyobb hiba. Egy forradalmi pártnak nem is lehet más becsületes taktikája, mint az, hogy „jobb ma egy veréb, mint holnap egy tuzok“. De ha azt hiszi, hogy a holnapi tuzokot kell bevárnia, mindenesetre nagyon kell vigyáznia arra, hogy éppen ezzel el ne szalassza a mai verebet. 1917 és 1918 fordulóján a szocialisták vezetői ebben az értelemben döntő taktikai hibát követtek el. Félreismerték természetesen szövetségesüket, a falut, a falusi dolgozó szegénységet. Félreismerték és átengedték a reakciónak, ugyyszólván belekergették annak karmaiba.

Mi a faluért harcoltunk elsősorban, hiszen a kormány, amely az értelmi cenzushoz és a vidéken a nyílt szavazáshoz ragaszkodott, foggal-körömmel harcolt a falu jogtalanságának meghosszabbításáért. S a szocialisták a kormánnyal és Vázsonyival folyt harcainkat gyakran meglehetősen könnyen nézték. A szociáldemokrata párt passzivitása Vázsonyi számára fölért a fél támogatással. Annyira ment ebben a szociáldemokrata párt és lapja, a „Népszava“, hogy amikor Vázsonyi később, a választójogi blokk fölborítása után, a legnagyobb gyűlölettel eltelve támadott személyemben és politikámban, sohasem vettek vele szemben védelmükbe és nem igyekeztek közbevetni magukat, hogy a demokrácia erői szétforgcsolásának véget vessenek.

Magának a választójogi reformnak szabotálása a régi jelszavakkal, főleg sovinszta alapon, történt. Hogy olyan országban, amelyben a lakosságnak körülbelül fele nem-magyarajku nemzetiségekből állott, a magyar faj szupremáciáját biztosítsák, olyan jogkiterjesztést akartak elsősorban, amely csak a magyarajkuak számára ad jogot. Ezért alapföltételnek a magyarul irni- és olvasnitudást javasolták. Arra is számított a reakció, hogy a Károlyi-párt, amelynek képviselői a szinmagyar kerületekből kerültek ki, ilyen népszerű követelés elől nem mer elzárkózni. A sakkhuzás ügyes volt, mert a Károlyi-pártban is sok sovinszta volt, akik féltek attól, hogy a politikailag annyira hátramaradt falusi választókat az ellentábornak sikerül ellenük ingerelni azzal, hogy a szocialistákkal és a radikálisokkal való szövetség kedvéért a Károlyi-párt a magyar faj számára még ezt az előnyt sem akarja megszavazni.

A párt ennek ellenére is következetes maradt elveihez, sőt minden izgatás ellenére hangoztatta tragikus jelentőségét ennek a jogfosztásnak, amellyel a magyarság maga adja a legerősebb fegyvert az ellenségei kezébe. Batthyánnak nagy része volt abban, hogy a Károlyi-párt ezen a döntő ponton kitartott.

Vázsonyi törvényjavaslata a választójogi bizottság elé került, amely hónapokig tárgyalta (jobbanmondva: szabotálta) a javaslatot és az egyre erősebbé váló reakció mind többet igyekezett lefagyni abból, aminek a megadását a miniszter javasolta. Az egységes kormánypárt, amelyet Wekerlének sikerült megalakítania, megmutatta igazi képét és Tiszával és a munkapárttal benső egyetértésben intézte a politikáját. Az orosz forradalom új fordulatának, a bolsevizmus térfoglalásának hatása egyelőre abban mutatkozott, hogy a központi hatalmak militaristái most már úgy vélték, hogy biztosak abban, hogy a keleti harctérről a nyugatra dobhatják a seregeiket és ezért új, támadó vállalkozásokra tüzeltek és készülődtek. Minálunk ez a fordulat megnövelte a belpolitikában a reakció taraját. A kormányt támogató párt és a munkapárt olyan nagy és kompakt többséget jelentett, hogy vele szemben a kis demokratikus ellenzék alig számított. Vázsonyi, aki hozzájárult a magyarul írni-olvasnitudás követeléséhez, a Tisza István, Bethlen István és Polónyi Géza vezetése alatt álló jogfosztó akcióval szemben már teljesen tehetetlen volt. A reakció nem félt tőle, a demokratikus erőket pedig ő dobta el magától. Vázsonyi a választójogi bizottságban többet támadott engem, mint Tiszát és végül, elvakultságában, már csak engem támadott. A szociáldemokrata orgánum csodálatos egykedvűséggel szemlélte a demokrácia bajnokának gyanus viselkedését.

Vázsonyi nem állta meg a helyét ott, ahová a demokrácia állította. Nagy tehetsége mellett a legnagyobb jellemhibával volt megverve: kimondhatatlanul betegesen érzékeny és hiu volt. Mindent személyes kérdésnek fogott föl. A demokratikus átalakulás, az általános választójog és a béke ügye arra redukálódott az ő szemében — de csakis az övében —, hogy igazságügyminiszter maradhat-e vagy sem. Az igaz, hogy piszkos intrikák folytak ellene. S amikor én a békéért, mint a választójogi blokk másik programpontjáért, újból erőteljes agitációhoz fogtam, ő ebben csak azt látta, hogy neki, mint a blokk miniszterének, a béke-kérdés fölvetésével új nehéz-

ségei és kellemetlenségei lesznek. Azt sem vette jónéven, hogy én, aki a kormányon kívül álltam, a választójogban — és általában a reformokban — nagyobb gyorsaságot és több radikalizmust követtem. Ahelyett, hogy azokra támaszkodott volna, akik neki igazi erőt és hatalmat tudtak volna biztosítani, hogy az ellene való és reakciós izgatásnak élét vegye: ellene fordult fegyvertársainak. Nem tudta elviselni azt a gondolatot, hogy én, a gróf, radikálisabb és demokratább vagyok nála és a kispolgári politikusnál nagyobb elszántsággal küzdök a békéért és a nép fölsszabadításáért. Így sodródott odáig, hogy fő-frontját ellenem vonta meg és a reakciónak lett nemcsak szövetségese és intimusa, hanem ötletszállítója és — tehetségénél fogva — csakhamar szellemi vezére. Ekkor már nyílt volt köztünk a szakítás. A választójog reformját a haladó közvélemény ekkor már nem is várta ettől a kormánytól és képviselőháztól és a választójogi bizottság munkája nem is érdekelte már a közvéleményt. A bizottság tárgyalásai nem akörül forogtak, hogyan kell megadni a választójogot mindenkinek, hanem akörül, hogyan lehessen kizárni belőle bizonyos rétegeket. Ezek a tárgyalások és később a plénum vitája egyetlen hosszú önleplezése voltak a magyar uralkodó osztálynak az elnyomott (és szerintük továbbra is elnyomandó) osztályok és népek meg a figyelő külföld előtt. Egyre erősebb lett az a fölfogás, hogy gyökeres változásoknak, nagy átalakulásoknak kell jönniök s akkor az általános választójog önként fog megvalósulni.

A választójogi blokk fölborításához az első lökést az adta meg, hogy Vázsonyi kicsinyes és rövidlátó taktikából elejtette a békeprogramot, sőt a pacifisták elleni ádáz hadjáratnak élére állt.

Vázsonyi volt az első, aki Magyarországon föllépett az orosz bolsevizmus ellen. A miniszteriumban javaslatot tett az oroszokkal való békekötés ellen, nem mintha elleneszegült volna az erőszak békéjének, hanem mert azt vallotta, hogy a bolsevikokkal nem szabad leülni a zöld asztalhoz. A bolsevizmus ellen való állásfoglalását mindenki a pacifizmus ellen való állásfoglalásnak érezte, és pedig az akkori helyzethez képest: joggal. Nagyon hamar elsajátította a reakció frazeológiáját és furcsán keverte a kispolgári demagógia szólamaival. Szeretett volna miniszter is maradni meg népbárát is. Ha engem letér, gondolta, mindakettő sikerülni fog neki. Ezért lovagolta leghevesebb attackjait, szötte legszövevénye-

sebb intrikáit ellenem és a Károlyi-párt ellen. Szocialista barátai ezt nem vették tőle rossznéven.

Egyre világosabb lett előttem, hogy a pacifista gondolatok érvényesülése nélkül a sovíniszta és reakciós többségtől a népnek nem lehet jogokat remélnie. És a folytonos halogatás, egyre több és több drága időnek elpazarlása nemcsak azt jelentette, hogy később valósul meg a demokratikus reform, hanem azt, hogy egyáltalán nem lesz demokratikus reform. Én tehát a pacifizmusnak szenteltem minden erőmet, mert tudtam, hogy a pacifizmus céljainak megvalósítása magában foglalja, maga után vonja az általános választójog megvalósulását is. Közvetetlenül a választójogért már nem lehetett tenni semmit sem. Hiszen az alkalmas pillanatot elmulasztották. A választójog, amikor a király elhatározásából fölszínre került, nemcsak belpolitikai követelés volt, hanem külpolitikai cselekedet is, láncszem a király pacifista törekvéseinek láncában, amellyel a külföldnek és nemzetiségeinknek meg akarta mutatni, hogy új éra kezdődik. Most már a külpolitikában is beállott a hanyatlás és amikor a monarchia vezetői, a bresztlitovszki és bukaresti békétől elvakulva, egy pillanatra azt hitték, hogy a veszélyen túl vannak, tehát nincs szükség a kül- és belpolitikai reformokra, — eldőlt a játszma. S még egy mozzanat érvényesült a demokratikus reform ellen, Vázsonyi végzetes hiúságából folyó. Vázsonyi választójogi javaslatának indoklásában alapos munkát, jogász remeket akart produkálni, ahelyett, hogy gyorsan, pár hét alatt keresztülhajtott volna egy párszakaszos törvényt. Nagy és ragyogó könyvet akart írni a választójogról s miközben e könyv szép mondatait mondta tollba, nem nézett ki az ablakon, pedig a külpolitika egén már nagyon csunya és sötét felhők tornyosultak. És amikor a könyv, a reform indoklása, megjelent, a reform megvalósulásának föltételei már nem voltak sehol!

Tizenkéthónapi kínos és szégyenteljes vajudás után végre teljesen elbukott a demokratikus választójog, mert az, amit a többség megszavazott, a *suffrage universel*-nek származó torzképe volt. Vázsonyi ekkor már nem volt miniszter, de a rettenetes hibát, amit elkövetett, még most sem próbálta jóvátenni. A választójogi reform elgáncsolásával bukott meg tulajdonképpen az egészséges és normális fejlődés utolsó lehetősége és itt van a későbbi forradalmi események egyik csirája.

Nem fogok abba a hibába esni, hogy a választójogi reform bukását, ezt a következményeiben olyan végzetes jelentőségű eseményt, kizáróan vagy csak javarészből is a választójogi miniszter sértett személyes hiúságára vezessem vissza. Hanem fölvetem a kérdést: mit tett, mit tehetett volna az ő helyén egy föladata magaslatán álló demokrata politikus? Ennek a politikusnak mindenekelőtt meg kellett volna éreznie a választójogi reform kapcsolatát a külpolitikával és nem lett volna szabad kitennie azt a külpolitika kedvezőtlen fordulatainak. A pacifizmus első nagy hulláma kényszerítette napirendre a választójogi reformot. Most, utólag meg lehet állapítani, hogy az a perc, amikor a király napirendre tűzte, a megvalósítására is a legkedvezőbb perc volt. Az orosz forradalomnak, a stockholmi konferenciának, az uralkodó személyének ujsága mind együttvéve erősen bénította a reakciót. Egy demokrata taktikusnak e percet ki kellett volna használnia. Semmiesetre sem volt szabad azt gondolnia, hogy a kedvező konstelláció örökké tart vagy visszatér. Az a taktika, amely ki akarta bőjtölni a reakciót, nem számolt a reakció szívósságával, segédforrásaival, politikai iskolázottságával. Az ő várát csak rajtaütéssel lehetett bevenni. S éppen ezért nem érezte Vázsonyi a most-vagy-sohá-t! Miközben az egy pillanatra megfélemlített reakció, értve a riadóból, hamar összeszedte, hamar egységes táborba tömörítette az erőt, a demokrácia bajnokának kanapé-pőrei a demokrácia táborát megosztották. Ez volt a helyzet, amikor a németek látszat-győzelmei — 1918 márciusától júniusáig — új erőt adtak a hitnek, amely a reakció ellenállásának alapja volt. Valóban, a németek minden harctéri sikerével új erőre látszott kapni a reakció. Minthogy ezek a sikerek lényegük szerint stratégiaiak nem, csak taktikaiak lehettek, hatásuk sem lehetett sokkal tartósabb az éterinjekcióénál. De hiába: az állandóan bizonytalan harctéri szituáció közben a demokrácia ügyének kilátásai odahaza akkor álltak jobban, amikor a harctéri szituáció rossz volt. A demokrata taktikus tehát, üstökön ragadva a percet, nagyon rövid, nagyon lapidáris választójogi javaslatot helyezett volna a Ház asztalára, föntartva és kellő nyomatékkal hangsúlyozva a lehetőséget, hogy új parlamentet hí e köré az asztal köré, ha a régi javaslatot nem hajlandó azonnalmód beiktatni a *Corpus juris*-ba. Ez, bizony, félig már forradalmi cselekedet lett volna.

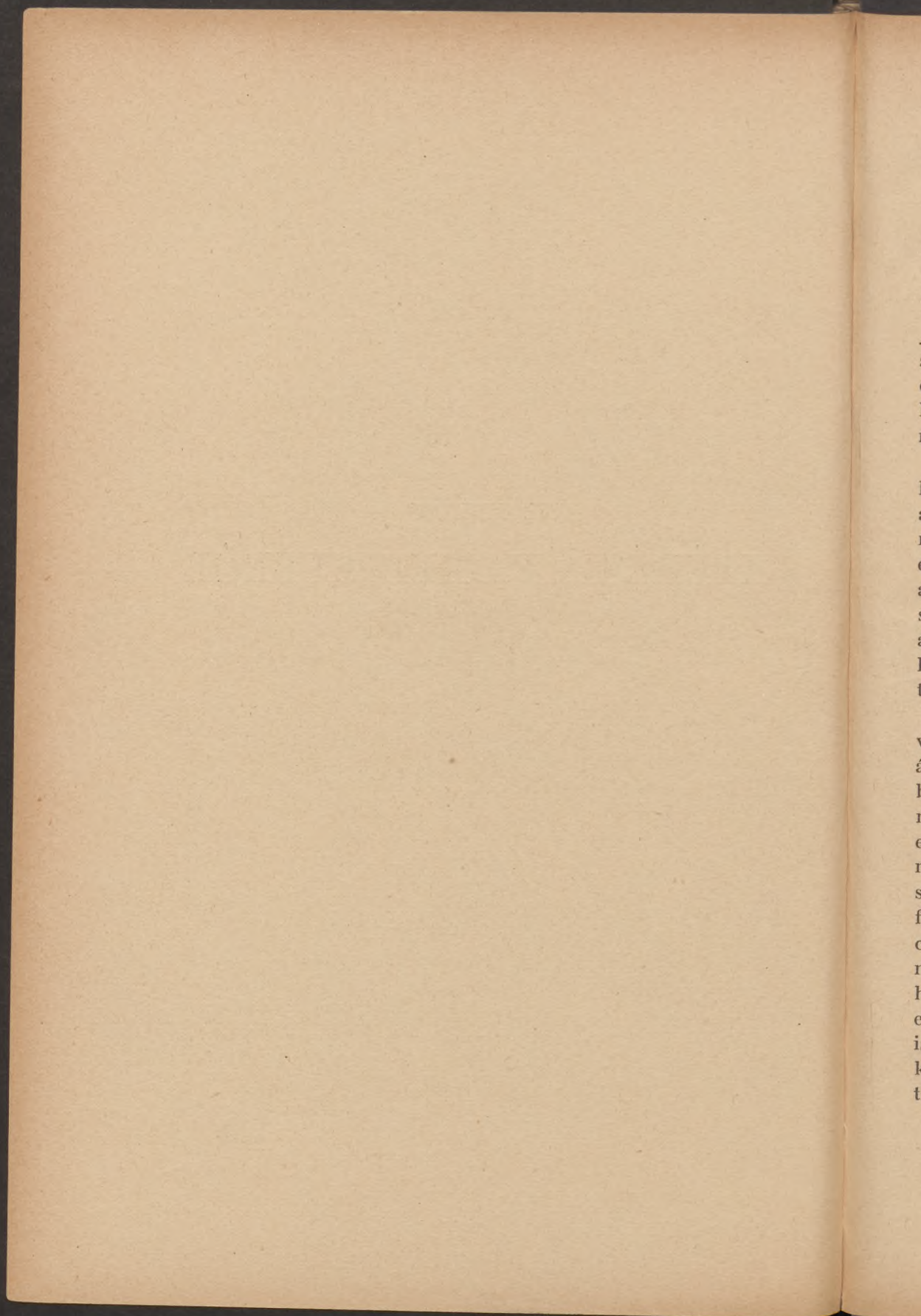
De az idők is azok voltak már: félig forradalmiak. Az az ember, aki 1917 és 1918 sorsdöntő napjainak lázában távoli és exotikus szigetek viszonyaival tudott foglalkozni, hogy választójogi indokolása színes teljességének hijja ne legyen: az érzésben már ezzel a nyegleséggel kikapcsolta magát a demokrácia harcaiból. Hányan olvasták el a pompás indokolást? Hányan a szegényes javaslatot? A választójog igazi hivei akkor már régen a béke eszközt látták a választójogban, sőt mindenekelőtt azt, — a választójog minisztere pedig még a választójog eszközt sem látta a békevágyban, ellenkezően, személyes bosszantásnak, az ő gyönyörű választójoga útjába helyezett patronnak érezte a pacifizmust. Így tárult föl és így tágult a szakadék a választójog hivei és a választójog minisztere között és ő, aki úgy jött, mintha egy magyar Necker nevére pályáznék, régi szövetségeseivel meghasonolva, új szövetségeseitől cserbenhagyva, visszavonult siker nélkül, méltóság nélkül és a kudarc majdnem nevetségessé tette a demokráciát.

Keresztülment a választójogi javaslat, amely a falu népét és a nem-magyar nemzeteket kizárta az alkotmány sáncaiból. Soviniszta jelszavakkal, köztük főleg katonai vivmányok ígéretével, kovácsolta össze Wekerle egy pártba a 67-es Andrássy-pártot, a klerikális néppártot, a városi zsidóságra támaszkodó Vázsonyi-féle demokrata pártot és Tisza pártjának néhány elszakadt hívét: ez volt a 48-as alkotmánypárt, Wekerle egységespártja, amelyet, hogy fából-vaskarika-voltát jellemezzék, 67-es 48-as pártnak neveztek. Amilyen egészségtelen csoportosulás volt ez a párt, olyan hamar bomlott szét elemeire ez után a dicstelen munka után. Csak egy lökés kellett hozzá — és ez a lökés az 1918 második felében történt eseményekkel be is következett.

I

XXI. FEJEZET

KITÉRÉS A PACIFIZMUSRÓL

A magyar politikának a választójogi harc hónapjaiban legfontosabb személyisége Wilson volt. A pacifizmus, amelyet Wilson hirdetett, az eszmék, amelyek megtestesítője gyanánt ő állt az egész világ előtt: döntően befolyásolták belső harcunkat, amint később az a mód, ahogy' ő, gyöngeségből, elpártolt az eszméitől: a magyar nép egész sorsát befolyásolta döntő mértékben.

Mi volt a pacifizmus, mi volt a jelentősége a világháboruban, hogyan érintette a magyar nép érdekeit? E kérdésekről ma, amikor ezeket a sorokat írom, némileg másképp gondolkodom, mint 1917-ben és 1918-ban. De minden akkori gondolatom is elevenen él bennem még és ha próbálom megmagyarázni azokat, amikor előadom, nincs is szándékomban azokat megtagadni. Wilson és a pacifizmus nagy élmény volt nekem — s velem együtt annyi millió embernek — és bármennyit változtattak is gondolkodásunkban az események: valóság marad az, hogy az az élmény történeti hajtóerő volt.

A pacifizmus, ahogy' ezt Wilson is hirdette, nemcsak ennek a világháborúnak befejezésére adott programot, hanem álmodott az állandó békéről, egy nemesebb és igazságosabb világrendről, amelyben az ellenséges népek helyébe a népek szövetsége lép. A pacifizmusnak, az emberi jogoknak, a demokráciának zászlóra írása, ezenkívül, tagadhatatlanul, az ántánt legügyesebb sakkhuzása volt, mert ezzel egy csapásra olyan széles néprétegek szimpátiáját szerezte meg, még az ellenséges államokban is, amelyeknek egyre fokozódó erejével szemben a német háborus céloknak bukása csak idő kérdése lehetett. Ezek az ígéretek és kilátások a küzdelemnek új tartalmat, új célokat adtak, mert az ántánt győzelme, ha hirdetett hadicéljai megvalósulnak, új világot ígért a szenvedő emberiségnek. Ha a wilsoni 14 pontban és kiegészítéseikben nem is állott az, hogy a szociális államok szövetségének kell lépnie a kapitalista államok helyébe, mindenképp bennük volt egy tisztultabb világfölfogásnak, egy humánusabb erkölcsnek a követe-

lése: és ennek előfeltétele egy új politikai és gazdasági rendszer. Más kérdés, hogy Wilson tudta-e ezt? Wilson ugyan új világrendről beszélt, amely nélkül világunkét teremteni nem lehet. Ő ezt az új világrendet a szocializmussal nem azonosította. Mégis az a szellemtörténetileg örökre figyelemreméltó dolog történt, hogy a wilsoni pacifizmus fölvetődése a szocializmusnak szerzett számtalan új hívet (azok sorában is, akik addig csak utópiát láttak benne). A szocializmus a pacifista eszmék fölkarolása által a háború második felében váratlanul újra nagy gyakorlati erőt nyert.

A központi hatalmaknál, kivált a németeknél, érthető idegességgel fogadták a pacifizmus jegyében megindult propagandát. Mégsem tehettek egyebet: uszniok kellett az árral. Wilson követelményeinek nyíltan ellenmondani egyszerűen nem lehetett. Ausztriában Czernin hivatalbalépésével úgy látszott, hogy az osztrák külügyminiszteriumba új szellem vonult be és a hivatalos külpolitika Czernin alatt egészen egyszerűen pacifistának vallotta magát. A pacifizmus nyílt ellenségei nyíltan nem is mertek szint vallani, csak azt hajtogatták, hogy nem szabad fölülni az ántánt propagandájának, amelynek nincs más célja, mint bennünket a győzelemig való kitartástól eltéríteni.

Emlékezzünk rá: ez nagy változást jelentett Berchtold és Burián érájához képest. Amíg előbb még a béke szó kiejtése is defetizmus-számba ment, ezután maguknak a békétörekvéseknek sem lehetett már utjukat állni. Az, hogy minő mértékben hirdették a vezető körök a pacifizmust, a helyzetnek valóságos barométere volt. Valahányszor baj volt, mindjárt fölfedezték, hogy ők szívbeli pacifisták, de ha, botorul, úgy látták, hogy egy időre elmúlt a veszedelem, újból, mintha mi sem történt volna, mintha ők maguk vallomást nem is tettek volna: tüzzel-vassal küzdöttek a pacifizmus ellen.

A háború befejezése óta sokan vádoltak engem, hogy pacifista propagandámmal hozzájárultam a front későbbi fölbomlásához. A háborús szellem élesztésére a pacifista eszmék valóban nem alkalmasak. Ennyiben, ha felelős vagyok, a felelősséget vállalom is. Természetesen: pontosan abban a mértékben, ahogy' az engem megillet, — mert ez a felelősség legalább ilyen, sőt lényegesen nagyobb mértékben illeti meg Károly királyt és Czernint, akik felelős állásban számtalanszor nyíltan lándzsát törtek a német militarizmus ellen és a pacifizmus mellett. Büszke volnék rá, ha

a felelősség nagyobb részét hordhatnám jog szerint. De az igazság az, amit mondtam.

Ellenfeleim azt is mondják, hogy ha nem ássuk alá a pacifista propagandával a háborus *elan*-t, Isten tudja, meddig lehetett volna még folytatni a háborút. Ezzel szemben áll az a, gondolom: ma már éppen eléggé megdönthetetlenül etablirozott történelmi tény, hogy politikai, katonai és gazdasági okokból is képtelenek, igenis: képtelenek voltunk tovább kitartani, mint ahogy' kitartottunk, és különben is a háborúnak az elkerülhetetlennél egy perccel tovább való nyújtása olyan megmérhetetlen gazdasági és politikai veszedelmeket jelentett éppen ránk, az osztrák-magyar monarchiára nézve, hogy ma is csak azt szabad mondanom: százszor jobb lett volna nekünk két évvel előbb megegyezéssel békével befejezni a háborút, mint két évvel később győzelmes békével. Hogy egy olyan béke, amely nem az egyik harcoló fél győzelmén, hanem becsületes megegyezésen alapult, a kulturfejlődés kontinuitását mentette volna meg az emberiségnek: arról itt nem is beszélek. És két évvel előbb a megegyezéssel béke lehetséges volt, 1918-ban a központi hatalmak végső győzelme: nem. Hogy a fegyveres győzelem — kívált: ha nehezen és későn jön — mennyire kényes és kinos lehet, mennyire nincs helyes értelme még konzervatív szempontból sem (sőt abból talán legkevésbé) a háborúnak az ellenség végső letaposásáig való folytatásának: azt a világháborús korszak eddigi tapasztalatai bizonyítják, de még inkább az ezután szerzendő tapasztalataink fogják igazolni. Látjuk, hiába gázoltuk el mi, központi hatalmak Szerbiát, Romániát, Belgiumot, vagy hiába volt a legvégén az ántánt győzelme mégolyan döntő: a gazdasági bajokat, politikai és társadalmi kríziseket mégsem tudtuk a háboruban mi és mégsem tudta a békében az ántánt elkerülni és a győzelem előnyei mindkét esetben nagyon is ideiglenes természetűeknek bizonyultak. Más lett volna a helyzet, ha az ántánt az ígért wilsoni béke helyett nem ad a világnak egy carthagoi békét.

Minél jobban mult az idő, annál világosabb volt, hogy az ántántnak emberben és technikában fokozódó fölényét le nem gyűrhetjük; a vereségünk 90 százaléknyi biztossággal kiszámítható volt; Czernin már 1917 áprilisában memorandumot írt a királynak, amelyben köntörfalazás nélkül kijelenti, hogy a világháborút teljesen elveszettnek látja, mert a monarchiának emberben, nyers-

anyagban, municióban és élelemben való tartaléka kimerült. Mindenáron békét kell tehát kötni, ajánlja. Czernin már ekkor azt is föltárja, hogy a németek tengeralatti háborújukkal megbuktak. Ha akkor Czerninnel folytatott beszélgetéseinkre gondolok vissza, úgy foglalhatom össze lényeges tájékoztató tartalmukat, hogy Czernin e beszélgetésekben azt a memorandumot parafrázálta. Az én számításom alapja is ez volt: a háborút meg nem nyerhetjük. E ponton köztem és Czernin közt a különbség az, hogy ő — ha igazat mond — 1918 márciusában megint hinni kezdett a sárgakeresztes gázban és Ludendorff csillagában. Az én véleményem nem változott.

Az tény, hogy körülbelül a memorandum keltétől fogva Ausztria nem támaszkodhatott a nyers erőre, sőt csakis a pacifista eszmék diadalától remélhetett elfogadható békét. Ezért volt Czernin pacifista. A londoni paktum revízióját Czernin joggal csak egyetlenegy dologtól: a wilsoni eszmék diadalától remélhette. Sajátságos helyzetünkben bennünket állandóan két veszedelem fenyegetett. Az egyik az ántánt abszolút győzelme, amely esetben, ha az ántánt nem pacifista alapon, hanem győzelme alapján köt békét: fölosztás és megsemmisülés előtt álltunk. A másik veszedelem a németek teljes győzelme volt; ebben az esetben, megfizetvén a győzelem árát, tetejébe a monarchia katonailag Németország vazallusává és gazdaságilag Németország kolóniájává sülyedt volna. Mitteleurópának s a német szövetség „mélyítés”-ének politikai, katonai és gazdasági tekintetben igen messzemenően konkretizált tervei elég beszédes bizonyítékai e prognózisnak. Mert így állt a helyzet, a legelőnyösebb béke a monarchia szempontjából már ezért is a megegyezései béke lett volna, a wilsoni alapon kötendő béke, amely nem jelentette volna egyik fél teljes győzelmét sem és amelynek következménye előreláthatóan az lett volna, hogy a monarchia nemzeti államok konföderációjává alakul át. Meggyőződésem, hogy nemcsak Czernint, hanem a királyt is sokkal inkább ezek a praktikus szempontok és megfontolások vezették a pacifizmushoz, mint az emberszeretet és az emberi nem hivatásának ideális fölfogása. Károlynál különben szentimentális motívumok főnforgását nem zárnám ki.

Egy bizonyos: volt gyakorlati értelme a monarchiában annak, hogy valaki még a háborus *elan* rovására is hirdesse a pacifizmust;

és amikor mi hirdettük, ezzel nemcsak általános kötelességet teljesítettünk, hanem közvetlen praktikus célt is szolgáltunk, a monarchiának megmentését, azt a kísérletet, amely új alapokra akarta építeni a régi, korhadtt szervezetet.

A pacifizmus ellenzékének — tehát a német, osztrák és magyar reakciónak — argumentumai közül a legerősebb az volt, hogy az ántánt is csak azért hirdeti a pacifista eszméket, hogy időt nyerjen, szövetségeseket szerezzen, a népek rokonszenvét megnyerje, szóval: hogy közhangulatot teremtsen maga mellett és mi ellenünk, hogy aztán, ha legyűrt bennünket, sutba dobjon mindent, amit a háboruban hirdetett. Ma már senkisé is vonhatja kétségbe, hogy ezekben a megállapításokban mennyi igazság van. De még e kockázat mellett, számolva azzal is, hogy az ántánt esetleg nem tartja be a szavát: ránk nézve egyetlen lehetőség volt a wilsoni elvek elfogadása. Menekvés az ő segítségükkel vagy bukás az elejtésükkel: más megoldás nem volt.

A háború végével, az ántánt győzelmével Wilson 14 pontjának erőpróbájára került a sor. A világ népei, de főleg a legyőzöttek feszült figyelemmel várták, hogyan ölt testet az íge.

Az ántántnak, amikor végül a németek is letették a fegyvert, két egyenes út állt nyitva: vagy becsületesen megvalósítani a wilsoni békét, vagy a wilsoni elvek elárulásával folytatni a háborút Berlinig, Bécsig, Budapestig és ott diktálni a legyőzötteknek egy más békét, porosz szelleműt. Az ántánt azonban a kettő között a középutat választotta. Közvetlenül a háború után — még oldalán, vagy, ha úgy tetszik, hátában a világháborút eldöntő nagy amerikai hadsereggel — nem merte nyitlan azonnal félretolni Wilson-t. Ugy tett tehát, mint aki össze akarja egyeztetni a wilsoni elveket a győzelem kihasználásával, amit becsületes uton, persze, nehéz dolog volt megcsinálni. Valóságban e taktika folytán a wilsoni béke előnyei elpárologtak és a győzelmes béke összes hátrányai érvényesültek.

Egyrészt a pacifista elvekben rejlő népszerűséget akarni, másrészt a győzelem teljes kihasználásával annak gyümölcseit leszedni: nemcsak lehetetlen, de erkölcstelen vállalkozás is volt. Wilsonra és az Egyesült-Államokra óriási felelősség nehezedett. Az ő felelősségük a pacifista békéért nemcsak azért volt olyan nagy, mert ők voltak azok, akik az egész világot ezeknek az eszméknek a

jegyében szent háborúra hívták föl, de azért is, mert Amerikának a háboru befejezésekor megvolt az erkölcsi és anyagi lehetősége elveinek a békében való keresztülvitelére — még az ántánt többi államainak akarata ellenére is. Az a körülmény, hogy az ántánt végső és döntő győzelmét tagadhatatlanul éppen Amerika közbelépésére érte el, kétségtelenül megadta neki a jogot arra, hogy a békében érvényesítse saját akaratát, amelyhez hiszen az ántánt előzően hozzájárult. A wilsoni eszméket ugyanis — és ez fontos — Amerika nem elszigetelten vallotta az ántánt-államok közül, sőt az ántánt-nagyhatalmak később két pont kivételével formálisan és ünnepélyesen lekötötték magukat ezek mellé. Anglia a tengerek és a kereskedelem korlátlan szabadságát el nem fogadhatta. A németek a wilsoni elvek előre való kikötése után tették csak le a fegyvert. De, amint mondtam, ezt az erkölcsi köteleességet nem is tekintve: Amerikának a fizikai lehetősége is megvolt arra, hogy az elnökének, Woodrow Wilsonnak elveit érvényesítse. Az ántánt az Egyesült-Államok hatalmas támogatásával vitte a háborút. Amerika nemcsak milliós hadsereget szállított a nyugati harctérre, hanem hatalmas hajóteret, rengeteg ágyut, municiót és élelmiszert is szolgáltatott és valósággal finanszírozta az ántánt háboruját. Amire a háboru véget ért, mindenki Amerika adója volt. A hitel egyszerű fölmondásának lehetőségével is markában tartotta az egész európai kapitalizmust. Pénzén kívül a kitűnően felszerelt friss milliós hadsereggel, a hatalmas flottával, az óriási technikai felszereléssel is erős kényszereszközt tartott a kezében. A háboru végekor ez a hatalmas erő részben már a nyugati harctéren volt, részben teljes kifejlődésben, részben még egyre özönlött át az Óceánon Franciaországba. A német vezérkar adataiból tudjuk, hogy az amerikaiak havonta 300 000 embert hoztak át a francia harctérre. 1918 október 17-én a német kormány és hadvezetőség bizalmas tanácskozásán Heye ezredes jelentette, hogy átlag 250 000 amerikai jött egy hónapban, Ludendorff tábornok előadása szerint pedig április, május és június folyamán havonként 350 000 ember érkezett Amerikából a nyugati frontra. Az amerikai harcosok számát ekkor 1 200 000 emberre becsülte a német vezérkar, de tavaszig ez a szám szerintük is 2 300 000 emberre nőtt volna. Ez a hadsereg pedig nemcsak a németekkel szemben jött számításba, hanem olyan erő volt, amely döntően esett a latba az ántánt szempontjából is.

Bár elismerem, hogy Wilson elnök erélytelensége nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a 14 pontból igazában semmi sem valósult meg, mégis az a nézetem, hogy egyetlenegy embernek a gyöngeségén nem szenvedhet hajótörést olyan eszme, amelynek van életereje és amely mögött, amint ebben az esetben, az emberiség nagy része áll. Én ezért nemcsak a háboru vége felé, hanem egy darabig még a háboru befejezése után is hittem abban, hogy annak a nagyszabású propagandának, amely a wilsoni elvekkel indult meg, eredményének kell lennie. Lehetetlennek tartottam, hogy különösen az amerikaiak, akik az elvek alapján csatlakoztak az ántánt háborujához, amikor a leszámolásra kerül a sor, egyszerűen belenyugodjanak kijátszásukba és el ejtésükbe. És mégis ez történt, ha nem is nyíltan és egyszerre, de hosszú szabotálás eredményeképp. Ha a világ rögtön nem realizálta is ezeket a törekvéseket, mégis hamarosan olyan szembeszökő módon, durván sértették meg a világbéke elveit, hogy idővel jóhiszeműen lehetetlen volt ezt észre nem venni.

Ez elvek cserbenhagyása e folyamatának pszichológiai magyarázatát elsősorban abban látom, hogy épp az amerikaiak szenvedtek a legkevesebbet a háboru alatt és így ők nem voltak annyira áthatva a háboru rémségeitől, mint mi ideát. Amíg a pacifista gondolat Európában az ötéves háboru folytán a népeknek valóssággal vérévé vált és amíg itt az eszme terjedése a háboru szenvedéseiből és rettenetes nyomorából következett, addig Amerikában inkább csak a teoretikus fölismerés erejével birt. Mi gyöngék voltunk a pacifizmust kimondani, Amerika kimondta, de gyöngé volt átérezni. Ezért nem hatotta át ott a nép széles rétegeit olyan erővel, hogy amikor a háboru közvetlen rémei elmúltak, tovább élt volna bennük ellenállhatatlan erővel.

Egy mélyebb oka is volt a wilsoni pacifizmus bukásának és ezt abban látom, hogy bármilyen szép és a háboru alatt kimondva bármilyen megkapó volt a 14 pont (majd a 4 és az 5 pont) pacifista hitvallása: az alaposabb kritikát ezek nem mindenben állták ki.

A wilsoni pacifizmus alaptévedése az, hogy a világbékét az uralgó kapitalista gazdasági alapelvek föntartása mellett akarta megvalósítani. A kapitalizmus a szabad versenyre van alapítva. A gazdasági versenyre alapított világ pedig nem zárhatja ki a háboru lehetőségét, ha következetes akar lenni. Wilson ezt vagy

nem gondolta végig, vagy, ha végiggondolta: nem volt bátorsága arra, hogy a pacifista programot a végső konzekvenciáig vigye. A 14 pont korántsem merítette ki a pacifista gondolatot. A verseny kikapcsolása nélkül — amely a kapitalizmus élető ereje, a gyöngébbekkel szemben való hatalmának és erejének ő forrása — csak hēzagos fél-munka maradhatott Wilson programja. Viszont a végső konzekvenciák levonása, a szabad versenynek kikapcsolása már szocialista programot jelent és ehhez Wilsonnak bátorsága vagy akarata nem volt.

Amikor én a háboru alatt Wilson elvei mellett lelkesedve szálltam sikra, amikor állást foglaltam ezek mellett olyan időben, amikor ez még nem csekély erkölcsi bátorságot követelt a magyar közéletben: bennem sem alakult ki mindjárt ilyen tisztán ez a kép. Lelkem mélyén ott szunnyadt már az egész háboru alatt a régi világ gyűlöletével egy új világrend megteremtésének vágya is. Sok-sok háboru alatti nyilatkozatom és beszédem tehet emellett tanubizonyyságot. De az igazság teljes fölismerése és az ebből folyó valamennyi konzekvencia levonása tőlem is, úgy, mint Wilsontól, olyan nagyfoku erkölcsi bátorságot követelt volna meg, amely nem volt meg bennem, aminthogy nem volt meg őbenne sem. Ami engem illet, én azt hittem, hogy nem kell fölégtnem magam mögött minden hidat, amely az osztályomhoz vezet és hittem továbbá abban, hogy a wilsoni elvek lehetőségessé teszik nekem is, hogy polgári alapon maradva küzdhessek a szociális haladásért.

Az első nagy hibát, amit Wilson elkövetett és amivel maga ütött tátongó rést 14 pontjának szellemén, akkor követte el, amikor belenyugodott abba, hogy a fegyverszüneti föltételek megszabása átengedtéssék az ántánt tábornokainak. Hiszen az ő pacifizmusának lényege a tábornokok döntő szava ellen, a militarizmusnak a polgári rezsím fölött való uralma ellen irányult és az első gyakorlati lépésével mégis éppen ezeket a tábornokokat segítette diadalhoz! Mindenki számára evidens volt, hogy a tábornokok, ha egyszer rájuk bizzák a fegyverszüneti szerződést, nem a wilsoni elvek alapján fogják azt diktálni. Talán Wilson volt az egyetlen, aki ezt nem tudta előre. Clemenceauról senkisémondhatja, hogy a németekkel szemben a győzelem megszerzése után wilsoni szeretetet és megértést akart volna gyakorolni — és neki is

valóságos élethalál-harcot kellett vívnia Foch marsallal, aki semmit sem nézett, csak azt, hogy' győngitheti legjobban a legyőzött ellenséget.

A wilsoni elvek szellemében a helyes taktika tehát csak az lehetett volna, hogy a katonákat bele sem engedik szólni a politikába, őket csak a katonai kérdésekben hallgatják meg és rövid fegyverszünet után gyorsan maguknak a béketárgyalásoknak ejtik sorát. A népek szövetségének megalkotásával is lehetett volna várni, ha a wilsoni béke meg van kötve. A katonák és általában a pacifizmus ellenségei nem is estek a következtelenségnek ebbe a hibájába, ők a maguk szempontjából jól dolgoztak. Támogatva a nagy kapitalista erőktől, mindent elkövettek, hogy a fegyverszüneti tárgyalások kihúzásával időt nyerjenek. És amikor végre béketárgyalásra került a sor, olyan atmoszférát teremtettek, amelyben a béke csak az ő diktátumuk lehetett. A nagytőke támogatta őket.

Mint minden olyan program, amely nem teljesen őszinte, a wilsoni program is hamarosan két tűz közé került és ez vezetett végső bukására. A reakcióban (és általában a kapitalista világban), mihelyt a háború veszedelmei után fölocsudott: fölébredt a régi szellem, a profitvágy, mégpedig a háború alatt történt korlátozások után a kapitalizmus történetében példátlan mohósággal. A háború hevében, csak a győzelemre gondolva, az ántánt kapitalistáinak nem jutott eszükhöz, hogy a pacifizmus, ha valóban utat tör magának, okvetlenül a szocializmusnak tör utat, és ha gondoltak is rá sokan: tudat alatt nyilván már úgy érveltek, hogy először csak győzzék le az ellenséget, akár a szociál-pacifizmus eszközeivel, — majd a győzelem után lesz még idő végezni a szocializmussal is, a pacifizmussal is. Ez a mentalitás, természetesen, nemcsak az ántántnál volt meg, hanem talán még rikitőbb módon a német imperialistáknál, akik csak azért, hogy az ántántot pillanatnyilag győngítsék, magát Lenint segítették hatalomra. Hogy a szellemekkel, ha egyszer fölidéztük őket, nem oly könnyű elbánni, arra nem tanította meg őket a Goethe-vers.

Nemcsak kapitalisták kacérkodtak komoly meggyőződés nélkül a pacifizmussal, hanem szocialisták is. Ez a tábor is, bár tudta, hogy a wilsoni pacifizmusból épp az hiányzik, ami a szocializmus lényegét teszi, szívesen szemet hunyt ezen a háború alatt és beállott maga is lelkes propagálói közé. A fődolog az volt, hogy a

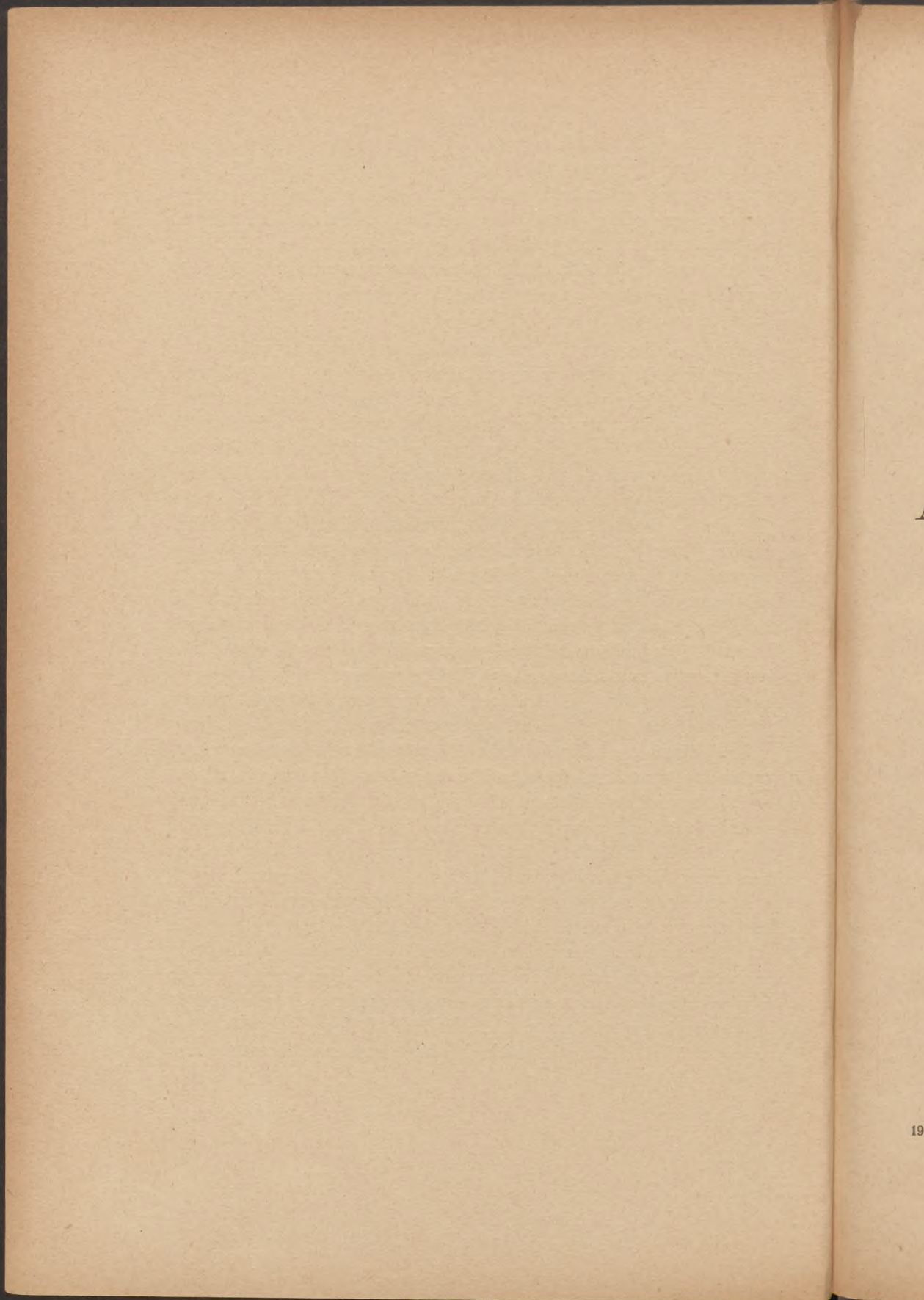
háboru alatt megtegye ez a propaganda a maga jó szolgálatait azáltal, hogy a militarizmust és imperializmust gyűlöltté teszi és a kapitalista táborból is rá-csal nagy tömegeket a pacifizmus lépére. A szocialisták is szakasztott úgy okoskodtak, mint a kapitalisták: majd a háboru után lesz időnk, alkalmunk és erőnk végezni a wilsoni pacifizmussal. Így, amíg a háboru alatt mind az ántánt, mind a központi hatalmak csoportjában, jobbról és balról egyaránt, tolták a pacifizmus szekérét, a háboru végeztével a két legerősebb tábor, az igazi jobboldal és az igazi baloldal, egyaránt cserbenhagyta a 14 pontot, mert csak taktikából vallotta volt.

De ha mindezt megmondom, le kell szögezmem azt a nagy történelmi jelentőséget és hivatást is, amelyet a 14 pont (általában: Wilson föllépése, a wilsonizmus) a maga idejében végzett. Épp ezért, ha Wilson hibáival szemben nehéz is a csalódott keserűség érzését elfojtani, nem lehet és nem szabad elismerés nélkül hagyni, hogy a tömegek fölrázásában és a háboru gyűlöletes voltáról való fölvilágosításában igen nagy szolgálatokat tett az emberiség haladása ügyének. Ez Woodrow Wilson föllépésének pozitív eredménye. Van működésének egy nagyobb, negatív eredménye is. *Ad oculos* demonstrálta a példájával, hogy a mai kapitalista alapon minden pacifista kísérlet szó, szó, üres szó csupán és a megvalósulásnál hajótörést kell szenvednie. Megtanulták az emberek, hogy a világbékének igazi akadályja nem a németekben van, akiknek militarizmusa és imperializmusa alig lehetett rosszabb a francia militarizmusnál és épp ezért a világbékének igazi akadályja nem is általában a militarizmusban van, amely okozat, hanem a kiméletlen kapitalizmusban, amely maga az ok. Legalább úgy látszott, hogy megtanulták. Most sokszor úgy látszik, hogy már megint elfelejtették. Semmiesetre sem tanulták meg elég alaposan.

Tévedés volna azért azt hinni, hogy ez a wilsoni pacifizmus teljesen gyökértelen volt, mert csak pillanatnyi hivei voltak, mint a megszorult kapitalisták vagy a maguk szekérét toló szocialisták és a teóriákkal különben mit sem törődő, csak a háborutól megsanyargatott tömegek. Voltak a wilsonizmusnak öntudatos és meggyőződéses hivei is. Ezek főleg a polgári intelligenciának azokból a köreiből kerültek ki, ahol meg voltak ugyan győződve az uralkodó rendszer gazdasági, politikai és erkölcsi hibáiról, de mégis félték volna a szocializmusba való hirtelen átmenet meg-

rázkódtatásaitól. A wilsonizmusban vélték megelni tehát az evolúciós eszmekört, amely forradalmak és rázkódtatások nélkül lett volna hivatva az emberiséget átsegíteni a korlátlan magántulajdonon, a gyöngébbek kiméletlen kizsákmányolásának lehetőségén, a szabad versenyen alapuló kapitalista rendszerből valamely szocialista rendszerbe. Ők is általában többet magyaráztak ki a wilsonizmusból, mint amennyi névadó atyjának eredeti gondolata szerint benne volt.

Bizonyos, hogy ha Wilson komolyan megkísérelte volna elvei keresztülvitelét, éppen a mérsékeltek, a középút politikájának táborát erősítette volna meg a két szélsőséges táborral szemben. A wilsoni pacifizmusnak, az én ítéletem szerint, ez lett volna az igazi történelmi hivatása, de éppen ezt a hivatását nem töltötte be. Hogy lehetett volna-e így sikert elérni és hogy előbb-utóbb nem került volna-e ez a mérsékelt középút-politika is szembe a kapitalizmussal, amely korlátozásokat nem akart tűrni, és a szocializmussal, amely kötött marsrutával halad: azt ma állítani vagy tagadni határozottan nem tudhatjuk. Csak azt tudjuk, hogy az erőviszonyok és a közhangulat is másképp alakult volna, ha e mögött a középírány mögött a hatalmas amerikai kontinens sorakozik föl és pacifista békével valóban kibékíti az ellenséget. Ha így lett volna, mindenesetre kikerültük, vagy legalább is lényegesen enyhébb formájában éltük volna meg a világ mai katasztrófaszerű gazdasági válságát. Az események azt látszanak bizonyítani, hogy a kapitalizmus, osztályérdekei védelmében, mérsékeltabb irányzattal épp olyan kérlelhetetlenül vette volna föl a harcot, mint a szélső szocialista irányzatokkal. Látjuk, hogy az uralkodó osztályok tábor a bolsevizmus ellen való védekezés ürügyével hogyan vette üldözőbe, például Magyarországon, a liberalizmust és a demokráciát és hogyan üldözi ma is. A fehér terror Magyarországon az uralmon levők a legnagyobb nyíltsággal ki is jelentették, hogy minden haladás, minden szabad szellem ellenségük és ezért a francia forradalom eszméitől, a demokráciától egészen a szocializmusig csirájában akarnak elfojtani mindent, nehogy végeredményben ezek az irányzatok gyöngítsék az ő rendjüket és egyengessék a szocializmus útját. És ebben a „keresztény“ kurzusnak igazat kell adnia mindenkinek, aki nem akar változtatni a régi renden.

XXII. FEJEZET

A SZOCIALIZMUS VÁLSÁGA
ÉS RENAISSANCE-A
A PACIFIZMUSBÓL

A

su

or

ci

m

m

m

ta

de

4-

ka

na

kr

pe

sz

há

és

ha

kr

sz

vo

am

jév

cél

vet

ber

hál

sz

Ha

kiv

Ne

A világháború kitörésekor a proletárság Internacionáléja a legcsufosabb módon összeomlott. A szocializmusra nézve olyan súlyos következményekkel jár ez a katasztrófa elsősorban Németországban sujtott le. Épp Németországban, a tudományos szocializmus klasszikus hazájában, ahol a szociáldemokraták pártja minden szociáldemokrata párt közt a legerősebb és legfegyelmetesebb volt, ahol a háború előtti utolsó választáson négy és fél millió szavazó 110 szocialista képviselőt juttatott be a Reichstagba, Marx és Lassalle hazájában hódoltak be a szociáldemokraták a legteljesebben, a legszégyenteljesebben. Augusztus 4-én, azon a napon, amikor Bethmann-Hollweg birodalmi kancellár bejelentette, hogy Németország megsértette Belgiumnak általa is garantált semlegességét, a német szociáldemokrata párt, élén Scheidemannal, megkötötte az ujja hegyéig imperialista német kormányrendszerrel a *Burgfriede*-t, amellyel a szocialisták nemcsak áldásukat adták a világháborúra, hanem a háború tartamára szabad kezet is adtak a német militarizmusnak és imperializmusnak, kikapcsolva a programjukból az osztályharcot. Arról nem is szólva, hogy az osztályharc a szociáldemokráciának életadó elve, nem csukó-nyitó malom, amelyet tetszés szerint lehet pihentetni vagy működtetni: a legnagyobb árulás az volt, hogy a német párt akkor mondott le az osztályharcról, amikor az egész emberiség és a német nép érdekében minden erejével meg kellett volna akadályozni ezt a tisztán imperialista célokat szolgáló háborút. Ezek a német szocialisták magukra vették a háborúért való felelősség egy nagy részét, pedig a Baselen tartott nemzetközi kongresszuson ők is fogadkoztak, hogy a háborút minden erejükkel meg fogják akadályozni. A német szocialisták legnagyobb része — Liebknecht, Rosa Luxemburg, Haase, Ledebour és még néhány, bizonyára örök hálára méltó kivétellel — féktelenül dobta oda magát a militarizmus karjaiba. Nemcsak megszavazták eleinte az összes hadihiteleket, hanem a

nacionalista uszítókkal együtt uszítottak a háborura és a legigazságtalanabb cselekedetek, a legembertelenebb harcmódor ellen sem volt egy igazán és erősen elítélő szavuk sem. Nem tiltakoztak a belga semlegesség megsértése ellen, nem küzdöttek azzal az *elan*-nal, amely itt százszorosán helyén lett volna, a kiméretlen tengeralattjáró-háboru és a védtelen városok bombázása ellen, lapjaikban terjesztették a kormány-gyártotta hivatalos hazugságokat a ránk-kényszerített háboruról. Nemcsak a háboru megindításáért viselik a felelősséget, hanem a háboru folytatásáért is, mert ha ők a *Durchhalten!*-politika mellett ki nem tartanak, kitartásuk nélkül a háboru meghosszabbítása lehetetlenné válik. Az első bűn, augusztus 4-én, ezerszeres irtózáttal bosszulta meg magát. Az *USP*, a független szocialista párt, amelybe a német szociáldemokrácia minden erkölcsi ereje belemenekült, ezt a halálos bünt csak későn és nem teljesen tudta jóvátenni.

A német példa nem maradt hatástalanul az osztrák és magyar szocialistákra sem, hiszen ezek a német pártra mindig úgy tekintettek föl, mint nagy mesterükre. E pártok taktikájukat ugyyszólván mindig a német párt magatartása szerint irányították. De mint-hogy Ausztriában az egész háboru alatt nem volt parlament, Magyarországon pedig (szerencséjükre) az uralkodó osztály teljesen kizárta őket a parlamentből, ahol egyetlen szocialista képviselő sem ült: a szocialisták itt megmenekültek a háboru megindításában való felelősség ama részétől, amelyet német mintaelvtársaik elvállaltak. Bár így az osztrák szociáldemokraták és a magyarok is látszólag több gerincet mutathattak, mint a németek: amit föl lehetett, bizony ők is fölládoztak a háboru oltárán. Párt-sajtójuk sokáig magáévá tette a németek háborus frazeológiáját — és gyakran kivették részüket az uszításból és a hivatalos ámitások terjesztéséből is. Amint Németországban: meséltek a ránk-kényszerített háboruról és arról a kötelességről, hogy az orosz cárizmus ellen indított kereszteshadjáratban minden elvtársnak a fronton a helye.

A szocialisták fölfüggesztették az osztályharcot, úgy, amint az apponyista függetlenségek elraktározták sérelmeiket. Sem a szocialisták nem kaptak ígéretet az uralkodó osztályoktól (és a kormánytól, amely azok kormánya volt), sem a függetlenségek az uralkodótól, hogy legalább a háboru után másképp lesz. A szocia-

listák ilyen ígéretet el sem fogadhattak volna. Nekik tudniok illett, mennyit szabad adniok a szorultságban adott ígéretekre, hiszen ők történelmi materialisták voltak, mélyebben láttak bele a társadalmi történet természetébe, mint a többiek. Mégis az az érzésem, hogy a szocialistáknak különösen a háboru első felében való viselkedését úgy lehet fölfogni, mintha egy hallgatóságos *do, ut des* szerződés alapján cselekedtek volna, amelyről azt vélték, hogy az uralkodó osztályokkal kötötték. Mintha tételt tételre róttak volna egymás alá a számlán, amelyet a háboru végével akartak bemutatni az uralkodó osztályoknak és amelynek fején ez állott: ki védte a hazát? a ti hazátokat? Ez volt a *Burgfriede*-taktika *sous-entendu*-je, ha jóhiszeműen fogjuk föl. Várták, hogy az uralkodó osztályok hálából, jószántukból a háboru után meg fogják osztani az elnyomottakkal a politikai hatalmukat. És ez a föltételezés is, amilyen naiv volt, olyan erkölcstelen is volt egy-szersmind. Mert más országok proletárságának rovására ment. Földönfutóvá tenni a szerb proletárt azért, hogy a magyar proletár egyszer talán kisebb nyomorban élhessen magyar földön: rossz számítás, gonosz számítás volt.

Azonban a szocialistáknak ez a végzetes magatartása a hosszú háboruval mégis csak kezdett megváltozni. Az első idők szomorú kábultságából fölocsudva rájöttek egyebek között arra, hogy az osztályharc kikapcsolásának hirdetésével és a háboru kritikája nélkül még a pártot sem lehet összetartani. És maga a háboru kezdett egyre forradalmasítóbb hatást gyakorolni nemcsak a munkásságra, hanem a polgárságra is. Az emberek szeme kinyílt, aminthogy előbb vagy utóbb ki kellett nyílnia. Ráeszméltek, hogy voltaképp miért és kikért véreznek — és rájöttek arra, hogy a béke útjában valóban csak kapitalista és militarista érdekek állanak. *Zimmerwald* nagy fordulópontnak látszott már, pótlásnak a proletárság augusztus elején elmaradt világmentő szolidáris akciójáért, oly tettnek, amellyel legalább kimutatták, hogy a munkások nagy része a vezérek szociál-soviniszta taktikájával nem ért egyet.

Az igazi nagy fordulatot az orosz forradalom hozta meg. Az orosz forradalom tette lehetővé a szocialista pártok stockholmi békekonferenciáját is. Amikor a stockholmi szocialista békekonferenciát összehívták, nemcsak a munkásság, hanem a békére vágyó polgárság is a legnagyobb reményekkel nézett a konferencia

munkája elé. A hadakozó felek kormányai a központi hatalmak országaiban olyan általános közhangulattal találták szemben magukat, hogy a tárgyalásokat nem tudták meghehíusítani azzal, hogy nem engedik kiutazni a szocialista kiküldötteket. Az első rés volt ez, amelyet a *Durchhalten!*-politikán a szocialisták ütöttek és amelyen keresztül kezét nyujthattak egymásnak az ellenségek.

1917 nyarán a közvélemény a stockholmi konferencia, illetve annak előkészítő munkái hatása alatt állt. A német császár jóslatát és ígérétét, hogy „amire a falevelek lehullanak, otthon lesznek a katonák“, már háromszor, sőt négyszer kellett prolongálni. A közvélemény látta, hogy a kormányok már nem tudnak megállani a gurulós lejtőn és ha akarnának, akkor sem tudnának a nagy káoszban gyorsan rendet teremteni. Mindenki örömmel vette tehát a békekísérleteket, bárhonnan jönnek is. A tömegeknek béke kellett és egészen mindegy volt nekik, hogy a pápa vagy a szocialisták csinálják-e meg a békét, hogy győzelmes béke lesz-e az vagy megegyezéssel béke, csak béke legyen.

A tömeglélek nagy változását megértve, végre tehát megemberelték magukat a szocialisták és igyekeztek jóvátenni az 1914-ben elkövetett hibákat. Mögöttük komoly erők álltak és, ha elhatározásuk komoly volt, senkisem állithatta, hogy egységes akaratuk ellenére bármelyik kormány képes volna a háború folytatását kierőszakolni. Csak egységes és elszánt elhatározások kellettek — és akkor a világháború sorsa meg volt pecsételve.

Czerninnek érdeke volt e konferencia utjából minden akadályt elhárítani és ugyanekkor a maga számára a szocialisták szimpátiáját biztosítani. Ugyanakkor, amikor a magyar politikában velem dolgozott, tüntetően kereste a bécsi szocialisták barátságát is, különösen a nagytekintélyű Viktor Adlerét. Természetes volt tehát, hogy Czernin szó nélkül megadta a bécsi szociáldemokrata párt kiküldötteinek, Viktor Adlernak, Ellenbogennek, Seitznek és Rennernek a stockholmi konferenciára való kiutazáshoz az engedélyt és az utlevelet. Ami ilyen könnyen ment Ausztriában, nem volt egyszerű nálunk, Magyarországon, ahol a reakciós parlamenti többségnek oly öntudatos és éber vezére, mint Tisza István, megérezte azt a veszedelmet, amit osztályára a szocialisták kezéből kapott béke hozott volna. Tisza István nem az az ember volt, akit az események befolyásolni tudtak volna. Amit ő egyszer

elvként vallott, azon nem változtatott többé, amellet konok makacssággal megállt. Az idők nyomtalanul multak el fölötté és a meggyőződése fölötte, mintha átaludt volna hosszú-hosszu éveket. Tisza István 1914-ben és 1917-ben éppen úgy a *Durchhalten!*-politikát hirdette, mint 1918-ban. A tömeglélek vágyakozását nem értette, de nem is akarta érteni. Meg kell neki hagyni, a népszerűséget nem kereste, nem is becsülte sokra. Huszárosan kezdte, úgy is szerette volna befejezni a háborút. Az ő eszének és lelkének egészen megfoghatatlan volt, hogy most a lenézett szocialisták szavakkal és nem karddal akarják megoldani a gordiusi csomót. Tisza István, aki akkor már nem volt miniszterelnök, nyíltan és titokban egyaránt ellenezte és szerette volna megakadályozni, hogy az osztrák és magyar szocialisták utlevelet kapjanak Stockholmba. Andrássy is félt, hogy a nyilatkozatok, amelyeket odakint tehetnének, árthatnának a béke ügyének — és ha sikerülne előmozdítaniok a béke ügyét, akkor még jobban félt attól, hogy a szocialista béke sem a monarchia nagyhatalmi állását, sem a magyar uriosztály szupremáciáját, sem egyéb ideáljait nem szolgálná.

A stockholmi konferencia sok nehézség és huzavona után végre összeült és nem kellett soká várni, hogy kiderüljön, hogy nem fog megfelelni a beléje helyezett tulzott várákozásnak. Mégis nagyon hasznos munkát végzett a béke előkészítése, az emberiség föl-rázása és a szocialista pártok megmozdítása szempontjából. A konferencia először tette lehetővé, hogy ellenséges és semleges államok szocialista pártjainak kiküldöttei egymással találkozzanak és tárgyaljanak. A békét gyakorlati vonatkozásaiban itt kezdték először tárgyalni és a világ megismerhette a szocialista küldöttek nyilatkozataiból azt a szoros kapcsolatot, amely pacifizmus és szocializmus között volt. A konferencia nagyban hozzájárult a tisztultabb légkör kialakulásához, hiszen ellenséges államok kiküldöttei egyeztek meg itt olyan béke követelésében, amely nem a győzelemre, hanem a megértésre és megegyezésre van alapítva, erőszakos hódítások és hadikárpótlások nélkül, a népek önrendelkező joga alapján. Sőt azt lehet mondani, hogy a népek önrendelkező jogának nagyjelentőségű követelése Stockholmban nyert konkrét formát, aminthogy Wilson eszmekörének a szocializmussal való összefüggései is nyilvánvalóvá váltak.

A szocialista pártok szempontjából is jelentős volt a konferencia és az azzal kapcsolatban támadt mozgalom, amely választóvízként hatott a szocialista frakciók között. A német többségi szociáldemokrata pártnak valóságos vesszőfutást kellett végigszenvednie, nemcsak az ántánt radikális és mérsékeltebb szocialistáinak, hanem osztrák és magyar elvtársaiknak kritikai csapásai alatt is. A német független szocialisták a világ közvéleménye előtt nyíltan vetették Scheidemannnak és társainak a szemére, hogy a munkásság ügyét elárulták és megtagadtak velük minden közösséget. A magyar kiküldöttek is a Scheidemann-politika ellen fordultak és különösen a forradalmi lendületű Kunfi Zsigmond adott erős hangot a magyar munkásság érzelmeinek.

A konferencián és a konferenciához csatlakozó propagandán kívül mindenekelőtt a kibontakozó orosz forradalom is hozzájárult ahhoz, hogy a sok vérvesztés, a társadalom kiáltó ellentétei, éhség, drágaság, nyomor által megsanyargatott tömegek egyre nagyobb öntudatossággal és szervezettséggel álljanak a szociáldemokrata párt zászlaja alá. Amikor Leninék 1917 októberében Oroszországban magukhoz ragadták a hatalmat, a magyar szocialisták legjobbjai már nem álltak a *Burgfriede* alapján, hanem igyekeztek a helyzetet kiaknázni és a még mindig konzervatívabb hajlandóságu pártvezetőséggel szemben igyekeztek a gyárak és műhelyek bizalmiférfit utján a tömegeknek nagyobb befolyást és ellenőrzést biztosítani. A pártdemokrácia régi követelése egyenesen pacifista tartalommal telt meg.

A Wekerle-kormánynak kezdett kellemetlen lenni az egyre erősödő szocialista párt. A választójogi blokkban benne volt a szocialista párt és hatalmas megmozdulásaival itt aratta első sikerét. A blokk másik célja azonban a béke volt és ha ennek érdekében is elszánt akcióba lép a munkásság: ez most már komoly veszedelemmé válhatott volna a háborus pártra. A választójogi blokk szétugrasztását a reakció nemcsak azért szorgalmazta olyan nagyon, hogy így, a demokratikus erőket megbontva, hatalmát visszavegye, hanem azért is, hogy az erőteljes békeakciónak útját vágja. Vázsonyi itt csak eszköz volt a kezükben.

Hogy a munkásság mennyire nem értett egyet a pártvezetőségnek ama taktikájával, hogy ellenem Vázsonyit támogatta, hogy

magát így egyenesen a béke követelése ellen és a demokrácia ellen is engedte kijátszani: sűrűn tapasztaltam. Mind gyakrabban kerestek föl névtelen munkások és olyanok is, akik nagy népszerűsége tettek szert a munkásság soraiban. Tele voltak panasszal a túlóratos pártvezetőséggel szemben és arra kértek, hogy érvényesítem befolyásomat a vezetőknél és a „Népszavá”-nál az erősebb békeakció és a kormány ellen való harc érdekében.

Voltak olyanok is, akik egyenesen arra hívtak föl, hogy én szervezzem meg az elégedetlen munkásság akcióját a pártvezetőség ellen. Ezek azt akarták, hogy a pártvezetőséget teljesen szervezzék át, a jobbszárnyat Garamival hagyják ki és Kunfival egy erősebb, baloldaliabb politikát inauguráljanak. Az ilyen föl-hívásokat én mindig rögtön visszautasítottam, azt azonban megígérttem, hogy befolyásomat, amennyiben van, mindig abban az irányban fogom érvényesíteni, hogy a párt és a „Népszava” is minél erősebben követelje a békét.

Ilyen találkozást köztem és a munkások közt közvetített 1918 januárjában Beck Lajos, akinek lakásán valóban meg is ismerkedtem több szocialista munkással és velük, valamint a találkozást előkészítő Beck Lajossal és Ormos Edével, a „Népszava” munkatársával eszmecsere-t folytattam a helyzetről. A munkások között volt több mátyásföldi repülőgépgyári munkás, Friedrich István emberei; egy Szomolányi nevű proletárköltőre is emlékszem. A munkások azt mondták, hogy egyáltalában nem biznak már a Wekerle-kormány ígéreteiben, Vázsonyi választójogi javaslatának kielégítő módon való megalkotásában. Azt mondták, hogy fölmerült egy nagy munkástüntetés rendezésének terve; sok ezer munkást tudnának minden percben mozgósítani, akikkel a parlament elé vonulnának, tiztagu deputációt választanának és engem kérnének föl arra, hogy a parlament előtt tüntető tömeg tizes deputációját vezessem a miniszterelnök elé, követelve a királytól ígért választójog haladéktalan megvalósítását. Anélkül, hogy erről bővebben szó esett volna, megemlítették, hogy a munkásság annyira elkeseredett és türelmetlen, hogy a gyárakban mindenütt követelik az általános sztrájk proklamálását is. A munkásság tehát készen volt akcióra, de a nagy tüntetés mégis, technikai okok miatt, elmaradt, bár a jelen-volt munkások a hozzávetőleges időt is közölték már velem,

amikor a munkásság a parlament elé fölvonulna. Már azt hittem, hogy semmisen sem történik, amikor, egy-két napra rá, kitört a januári sztrájk, az első általános sztrájk a háború óta, amelynek azonban egészen nyíltan és kimondottan nem gazdasági bérharc volt a célja, hanem politikai jellege volt az általános választójog és a béke érdekében. Breszt-Litovszk napjai voltak ezek. Rendőr-kémek megfigyeltek engem és a Beck Lajos lakásán tárgyaló munkásokat és amikor a sztrájk kitört, a kormány előtt — és a szociáldemokrata párt vezetősége előtt is — úgy állítottak be engem, mint aki a pártvezetőség háta mögött a munkásokat meg akartam szervezni egy politikai akcióra. Minthogy a pártvezetőség valóban nem tudott a sztrájkokról és annak problémálása nem az ő akaratából történt, könnyen hitelt adtak a besugárnak és, természetesen, már hatalmi okokból sem volt inyükre, hogy egy kívülálló polgári politikus nélkülük, sőt ellenük rendelkezessék a munkássággal. Ez az epizód is hozzájárult ahhoz, hogy a pártvezetőség sok tagja olyan bizalmatlansággal volt sokáig velem szemben. A béke igazi híveinek pedig éppen ebben az időpontban kellett volna a legjobban összetartaniuk. Breszt-Litovszk ama napjai voltak ezek, amikor a monarchia képviselői és a német polgári vezetés (Hertling, Kühlmann) a kardesőrtető Hoffmann tábornok előtt deferáltak. A legvégzetesebb hiba volt ez!

A képviselőház folyosóján Garami Ernő fölkeresett engem és egyenesen fölkerített arra, hogy ne avatkozzam be a szociáldemokrata párt belső ügyeibe és ne dolgozzam a munkások közt a pártvezetőség ellen. Garaminak megmondtam, hogy akciószabadságomat ugyan nem hagyom korlátozni, de tény, hogy eszem ágában sem volt sem a pártvezetőség ellen intrikálni, bármennyi okot szolgáltatott is erre, sem a párt belügyeibe beavatkozni, bármennyire kértek is erre a munkásság sorából. Ormos Ede, a „Népszava“ munkatársa mindenesetre áldozata lett a pártvezetőség idegességének és bizalmatlanságának, mert ez után az eset után állását fölmondták. A január 19-én kitört sztrájk, egyidőben a bécsi sztrájkjal, három napig tartott és mindenesetre gondolkodóba ejthette nemcsak a kormányt, hanem a mérsékeltebb munkásvezéreket is, akiknek rá kellett jönniük arra, hogy ha Vázsonyi politikáját támogatni vagy csak sokáig tűrni is akarják, a munkásság irányítása kisiklik a kezükből.

A hatalmas sztrájknak természetes következménye volt, hogy nemcsak a munkásságot rázta föl, hanem a kormányt és a reakciót is gondolkodóba ejtette. De az orvoslásnál nem a bajok gyökeréig akartak nyulni, hanem, fölülve a kémjelentéseknek, tudomásul vették, hogy én izgatom a munkásságot a békére. Mintha nem eléggé izgatta volna a háboru! Hogy a jövőben ennek elejét vegyék, nem a munkásságot akarták megnyugtadni, hanem engem ártalmatlanná tenni. Azokat a válaszfalakat, amelyek a különböző pártárnyalatok között a polgárságban fönnállottak, öntudatos munkával igyekeztek lebontani. Wekerle ekkor látta elérkezettnek az időt arra, hogy reakciós tervei megvalósítása érdekében hozzálásson egységes pártja megteremtéséhez, hogy egyesítse egy pártban az összes német-barát és háboru-párti elemeket, az ortodox 67-es Andrássyékát és a függetlenségi és 48-as apponyistákat, a klerikális néppártiakat és a majdnem teljesen zsidó demokratákat. A Károlyi-pártnak a koalícióból való kiszorítása mindegyik pártnál tetszésre talált és a számbeli veszteség miatt megnyugtatta őket az, hogy néhány munkapárti disszidens csatlakozott az egységes párthoz. Nagyon különböző programu emberek egyesültek itt a népjogok ellen és, ezt nyugodtan elmondhatom, ellenem. Programot, formulákat sikerült találniok, hiszen a be nem vallott, fontos célokban egységesek voltak, tudniillik a népjogok és a békeagitáció ellen való akcióban. Az a régi fogás, hogy a népjogok ellen ugynevezett nemzeti vívmányokat játszának ki, formális alapja lett a párt megalakulásának.

A nemzeti vívmányokkal való pártalakítás igazán csunya szemfényvesztés volt. Az udvar adta a magyar hadsereg ígéretét, de a — béke idejére. Ezt a kis világháborút már csak harcolják végig, gondolta, a közös hadseregben. Nézzük csak meg az ígéret dátumát: kilenc hónappal az összeomlás, a régi császári ármádia végleges föloszlása előtt adódott. Olyan időpontban, amikor nem az volt az emberek gondja, hogy milyen legyen a hadsereg, hanem hogy ne legyen hadsereg, mert a hadsereg: háboru. A nemzeti-szinü kardbojt, a piros-fehér-zöld zászló ígérete a pacifizmus ellen irányult. Még a magyar katona speciális panaszait sem reparálta ez az ígéret. A bajok közül, amelyeket Urmánczy Nándor sérelmezett, egyet sem tett jóvá. Az idegen tisztek ettől az ígértől nem bántak emberségesebben a magyar legénységgel. Még az

ígéret végrehajtásának sem lett volna ez a következménye. A magyar vérnek mértéktelen ontását pedig, azt, hogy minden veszélyeztetett helyre a magyar bakát dobták, távolról sem tudta megakadályozni a boldogító ígéret.

Egy rettenetes gondolatkörből fakadt az a tanács, amely a királyt ennek az ígéretnek a kibocsátására rávette: abból a föltevésből, hogy az emberek gondolkodása még a régi, hogy semmit sem tanultak a hároméves öldöklésből. Ezt a tanácsot öreg ember adta Károlynak, olyan ember, aki annyira megcsontosodott már a háboru előtt, hogy a háboruban sem változhatott: Wekerle Sándor. Az ő érzéketlenségére, de az ő cinizmusára is vall. Ez a fajta ember lehetségesnek tartotta (ha kíváncsúnak nem is), hogy a dolgok így folyjanak tovább. Wekerlének a lövészárók testi és erkölcsi kinjairól sejtelve sem volt, a frontkatonák lelkétől ő még Tiszánál is távolabb állt. A tömeg kimondhatatlanul idegen volt ettől a tompa cinizmustól, a tömeg kétségbeesve nézett a jövőbe és egyre mélyebb, egyre kísértetiesebb lett a szakadék, amely a gondolatvilágát a képviselőházétól elválasztotta. Egy regény koncepciója villant át az agyamon, amely főleg a magyar politikának ebben az automatikus merevségében tükröztette volna: hogyan teszi az élő embereket merev tárgyakká, pusztá számokká az embertelen háboru, hogyan szivja ki lassankint az emberi élet egész emberi tartalmát, hogyan rendezkedik be föltétlen és szigorú urnak egy leigázott világ fölött . . . A háboru tizedik évébe érkezünk. A központi hatalmak még egyre győzögetnek. Már a Pireneusoknál vagyunk: Európában már csak gázmaszkokban járnak és földalatti lakásokban laknak az emberek, szétszórtan, a nagy városok elnéptelenedtek, tulságosan jó célpont voltak a repülő mérgezgáz-támadásainak. Egy földalatti magyar parlamentben, amelynek székhelye éppen olyan titok, mint a főhadiszállásoké és ahol óvatosságból még félhomály is honol, Apponyi, Andrássy és Tisza gázmaszkokban találkoznak egy ünnepi ülés előtt. Elfoglaltunk egy pireneusi csúcsot. Apponyi, Andrássy és Tisza ünnepi beszédeket mondanak, ugyanazokat, mint hét és hat év előtt. Már mindenki katona, le a hatévesekig; iskola nincs; könyv nincs ésatöbbi; csak kitartás van . . .

XXIII. FEJEZET

A HALADÁS ERŐI

[
le
b
z
e
P

L
A
m
k
V
va
ta
a
vo
ez
ec
a
do
pá

uj
nó
se
vo
vo

sz
m
gá

Ha a reakció erőinek a 48-as alkotmánypártban való tömörülése idején nem is történt meg a baldoldal konkrét tömörülő kísérlete, mégis ettől az időponttól kezdve találták meg egymást egyre biztosabban a hasonlóan gondolkodók. A kormány igazi ellenzéke a parlamenten kívül egyre nőtt és a parlamenten belül egyre erősödött. A bresztlitovszki tárgyalások jelentettek itt fordulópontot.

Ekkortájt ismertem meg Jászi Oszkárt, Bárczy Istvánt, Purjesz Lajost és ekkor ismerkedtem meg Kéri Pállal és Magyar Lajossal. A természetes, az elmék harmóniáján alapuló tömörüléseknek mindig nagyobb erejük van, mint a pártalakulásoknak és blokk-kovácsolásoknak. Hiába sikerült Wekerlének egységes pártját Vázsonyival megcsinálnia, hiába sikerült a Károlyi-pártot a választójog és a béke ügyének nyílt elárulásával ellenzékbe szorítania és hiába sikerült a kormányban megmaradt Vázsonyinak a választójogi blokkot megsemmisítenie — formailag: a lelkekben végbemenő nagy átalakulásoknak senkisé tudta útját állani és ez a folyamat a béke barátainak nagyobb erőt adott, mint minden eddigi formai szövetkezés. Jellemző ebből a szempontból, hogy a súlypont mindinkább a parlamenten kívül álló erők felé tolódott át. Én magam is áttettem akcióim súlypontját a Károlyi-pártból a parlamenten kívül álló csoportokba.

Gyárakban, műhelyekben, hivatalokban, munkások, lateinerek, újságírók körében szemmel láthatóan megindult és napról-napra nőtt egy nagy mozgalom, amelynek ugyan sem egységes vezetése, sem formális szervezete, sem pontokba foglalt programja nem volt, mégis erős, egységes akaratot képviselt, amelynek egy célja volt: megbuktatni azt a rendszert, amely útjában áll a békének.

Ebben a szellemi átalakító munkában és fölvilágosításban nagy szerepe volt a polgári radikális pártnak, amely szintén parlamenten kívüli párt volt, mint a szociáldemokrata párt. A polgári radikális párt vezére *Jászi Oszkár* volt, Európaszerte ismert

és tisztelt szociológiai és politikai író, aki a nemzetiségi kérdésben bátran szállt szembe a magyar feudális elnyomással. Köréje csoportosult az a radikális fölfogású polgárság, amely a párton kívül a „Huszedik Század“ és a „Világ“ révén, továbbá néhány szabadabb szellemű szabadkőműves-páholyban végezte az uttörést.

Kevés embert gyűlölt jobban a reakciós és feudális Magyarország Jászinál és szinte természetes volt, hogy ezt az európai nevű tudóst a pesti egyetem nem habilitálta, csak később a kolozsvári tüntette ki magát azzal, hogy megadta neki a *venia legendi*-t. Már a béke éveiben is lehazaárulózták, mert egy átgondolt, nagy föderalizációs programért szállt sikra és később Svájc mintájára akarta az országot átalakítani, ahol a magyarság szupremáciája helyett a nemzetek egyenjogúsága uralkodik. Autonómiát akart adni a nemzetiségeknek olyan időben, amikor az uralkodó osztály politikusai még a legelemibb politikai jogokat is megtagadták tőlük. Jászi a háboru elején ugyanabba a hibába esett, mint sok német doktrinér szocialista, hogy alkalmazta a II. Internacionále egy egészen más helyzetben alkotott dogmáját, a haladó emberiség harcát az orosz cárizmus ellen. Jászi nem volt háboru-párti, de a háboru elején a németekkel érzett és, bizonyos megszorításokkal, propagálta Mitteleurópa gondolatát. Tette ezt nem azért, hogy a szlávok ellen való, vagy az országon belül a nemzetiségek ellen való politikát támogassa, hanem azt hitte, hogy a nagy német Birodalomhoz való gazdasági közeledés is megtöri a magyar zsentri elmaradt politikáját. Nem kellett sokáig várnia, hogy belássa azt, hogy Mitteleurópa koncepciója német imperialista érdekeket szolgál és nem hogy gyöngitené a magyar zsentri elnyomó uralmát, hanem inkább erősíti és hogy ez a koncepció nem alkalmas annak elérésére, aminek vágya lelkében és munkáiban élt, nem alkalmas arra, hogy közelebb vigye a megvalósuláshoz a közép-európai szabad államok szövetségének koncepcióját. Mitteleurópa gondolata a porosz-osztrák-magyar és török reakcióra volt alapozva, arra, hogy Ausztriában a német, nálunk a magyar kisebbség elnyomva tarthassa a szlávtságot és a német és magyar uralkodó osztály a német, magyar és szláv népet. A Berlinton Bagdadig húzó német vonal elvágta volna egymástól az északi és déli szlávokat és biztosította volna a németek politikai, katonai és gazdasági hegemoniáját Európa keletén. Jászi erre is hamarosan

rájött és arra is, hogy ez a külpolitikai orientáció megölje minden demokratikus mozgalomnak, hiszen az elnyomás az alapja. E fölismerésnek levonta következményeit és ettől kezdve bátor szószólója volt egy oly külpolitikai orientációnak, amely egyezett az enyémmel. A békeakciókból is mindenkor kivette a maga részét és amikor nyilvánvaló volt, hogy az ántánt szemében a béke egyik legnagyobb akadálya a középeurópai koncepció: ő is fölvette az offenzívát a német szövetség mélyítése ellen. Jászi egyike a legérdekesebb és legfontosabb magyar politikai karaktereknek. Képviselői mandátumot nem keresett és nem vállalt, de ő volt a haladó polgárság igazi politikai vezére. Neve különösen Angliában a legjobb csöngésű. A háború utolsó évében — nyilván tulkésón — korszerű módon ő ujitotta meg Kossuth dunai konföderációjának tervét. Ami a magyar politikusok között egészen ritka és kivételes polcra helyezi, az rendkívüli erkölcsi bátorsága. A mi táborunkból csak Justh, az ellentáborból csak Tisza rendelkezett ezzel a tulajdonsággal oly fokban, mint ő. De az ő helyzete nehezebb volt, mert szűz talajt tört föl, legtöbbször népszerűtlen ügyeket védett és majdnem mindig igazi sereg nélkül harcolt. Tipusa a legritkább a magyar politikusok között és voltaképp ellenkezője a magyar politikusok átlagának. Az igazságot keresi és mindig kimondja; és ha kellemetlen az, kétszeresen kötelességének tartja, hogy kimondja. A megalkuvást megveti, a formulákat utálja. Csak tiszta helyzetben érzi jól magát. Csöppet sem diplomata. Gyűlölője a sallangoknak, amelyekkel közéletünk tele van. Képzeltető, hogy az ilyen embernek a magyar politikusok közt nem sok barátja akadt. De hive, lelkes követője volt az egész haladó, intellektuális magyar ifjúság, amelynek a világháborúban husz és harminc év között levő tagjaira olyan nagy hatást gyakorolt, amely hasonlít Masaryknak a cseh ifjúságra gyakorolt hatására. Ő is realista volt abban az értelemben, hogy eldobta magától az illuziókat és szemébe nézett a tényeknek. A tények legfontosabbját: a nemzetiségi kérdés állását senki olyan alaposan nem ismerte, mint ő. Mélyen jellemző romlott politikai viszonyainkra, hogy alapvető politikai problémánk legavatottabb ismerője, az egyetlen, aki komoly megoldást mert és tudott ajánlani, a hivatalos politikában szerephez nem jutott. A nemzeti államok alakulásáról és a nemzetiségi kérdésről irt nagy könyve

rendkívül hatással volt reám. Nagy beszélgetésünket Svájcban, 1917 novemberében, éjjel, a szálló halljában, nem fogom elfelejteni. Rendkívül benyomást tett rám, hogy ez az ember, akit olyan sokra becsültem, a béke kérdésében tőlem függetlenül ugyanarra az eredményre jutott, mint én. Én a nemzetiségi kérdésben az ő álláspontjára jutottam, ő a béke-kérdésben az enyémmre. Hogy forradalomnak kellett jönnie ahhoz, hogy Jászi hivatalosan szerephez jusson a magyar politikában, azt, amint mondtam, mélyen jellemzőnek és szomorúnak tartom, de megértem. Az az ember, aki a nemzetiségi kérdésben az igazságosság és az egyenlő jogok alapján akart (és ha idejekorán láthat hozzá: tudott volna) rendet teremteni, a magyar szupremácia haszonélvezői számára a legveszedelmesebb ember volt. Az az ember, akire a magyar intelligencia legjava és nem-magyar népeink vezetői bizalommal tekintettek, a mágánások, zsentrik és bankokraták részéről megérdemelte a legteljesebb ellenszenvet. Én egyszer, vidéki népgyűlésről jövet (Tisza parlamenti csinyje ellen tiltakoztunk együtt a demokrácia nevében), ahol Jászi megint a gondolatok ritka böliségevel és nagy hatással beszélt, elragadtatással szóltam róla Darányi Ignácnak.

— Jól ismerem Jászit — felelte Darányi. — Nagyon tehetséges, de nagyon veszedelmes fiatalember. Vigyázz rá.

Jászi valamikor a földmivelésügyi minisztériumban szolgált Darányi alatt, de elment, mert nem bírta ki az Omge-szellemet. Csak természetes volt, hogy Darányinak ilyen véleménye volt Jászi Oszkáról.

A magyar lelkiismeret fölébresztésében és a fölvilágosítás munkájában nagy szerep jutott *Szabó Ervinnek* is, aki a Társadalomtudományi Társaság és a „Huszedik Század“ megalapítói között volt és résztvett minden haladó irányzatu mozgalomban. Közelebből nem volt már szerencsém őt megismerni. Évtizedek keserves és hálátlan munkája megtörték az erejét; amikor én szocialista elvtársaival kapcsolatba kerültem, a baloldali szocialisták igazi vezére a háboru utolsó évében már nem tudott nagyon aktiv lenni, amint forradalmi lelke szerette volna. (1918 őszén meg is halt.) „A tőke és munka harca“ című könyve a szocializmus lényegének legszabatosabb ismertetése, amely valaha kezembe került. 1848. társadalmi és pártharcairól irt posthumus műve az első nagy-

szabásu kísérlet nagy forradalmunk értelmének tárgyilagos kifejtésére.

A forradalmi átalakulásnak halhatatlan költője, *Ady Endre* is egész zsenialitásával a mi eszméinket szolgálta.

Mit sem használt a reakciónak, hogy a szocialistákat, radikálisokat, a nemzetiségek képviselőit, tehát az ország nagyobbik felének képviselőit, kizárta a parlamentből, mert ezek az erők ellenállhatatlanul alakították a közhangulatot és diadalukat föltartóztatni nem lehetett.

A parlamentben a kicsiny Károlyi-párt — huszonketten-huszonhárman voltunk és ennek is a harmada nem számított — és a pártonkívüli *Fényes László* volt a pacifista eszmék képviselője. A magában álló *Fényes László* nagy erőt jelentett a képviselőházban. Szónoki képességei ugyan alig voltak, ez a megkapóan egyszerű írásaiban nagyhatásu ember inkább a rossz szónokok közé tartozott, mégis egyenesen megrázó hatást tudott elérni az igazság kiméretlen és bátor föltárásával. De nem a parlamentben, hanem odakint, a nép körében, ahol a képviselőházban lehurrogott minden szava százszoros visszhangra talált.

Friedrich István, a kereszténynek nevezett kurzus későbbi első miniszterelnöke, mint a Károlyi-párt kültagja, majd hivatalos képviselőjelöltje, a radikális belpolitikának és a bátor békepolitikának legforradalmibb és legtüzesebb követelője volt. Radikalizmusában nem ismert mértéket, ebben semmi sem volt neki elég. Velem nagyjában meg volt elégedve, de nem titkolta, hogy még-radikálisabb és főleg: forradalmibb lendületű politikát szeretne. Pártvacsoráinkon, amelyek a békevágynak egy-egy megnyilatkozásai voltak, mindig jelen volt. Ő volt a tettek embere. Egy rosszul sikerült tett több volt az ő szemében, mint a legjobban sikerült beszéd. Szóval: forradalmár volt. Szerettem, nem tagadom, becsültem őt ekkor fiatalos, ideális lelkesedéseért, elszánt békeakarásaért. Amikor a januári politikai sztrájk után Vázsonyi föloszlattatta a Galilei-kört, mert tagjai, a rendőrség jelentése szerint, antimilitarista és háboru-ellenes mozgalmakban vettek részt és a januári sztrájk-mozgalomban is benne voltak, egy nap fölött Egyetem-utcai lakásomra *Friedrich István*. Nagy izgalomban volt, amikor elmondotta, hogy baj van, mert a rendőrség figyeli és talán le is akarja őt tartóztatni, megtudván róla, hogy egyik mozgatója

a háboru-ellenes izgatásoknak. Azt kérte tőlem, hogy Andrásy Gyula révén vagy más előkelő összeköttetésem révén vigyem keresztül, hogy őt hagyják békében. Meg akartam nyugtatni, hogy bizonyára csak ő látja ilyen sötétnek helyzetét; de kijelentette, hogy erről szó sincs és a legkellemetlenebb a dologban az, hogy ő valóban volt összeköttetésben ezekkel az antimilitarista körökkel, amit eddig nekem sem árult el. Ez volt az első alkalom, amikor Friedrich úgy állt előttem, mint a legbegyulladtabb nyárs-polgár és nem mint elszánt forradalmár. Az intervencióra nem volt szükség, a nagy forradalmár tulsötéten látta a dolgokat. Nem is mutatkozott sokáig előttem ez után az eset után. Legközelebb akkor adott magáról újból életjelt, amikor a Károlyi-párt Egerben az időközi választáson nagy győzelmet aratott (Vass Jánost választották meg gróf Zichy János kultuszminiszterrel szemben) és amikor Friedrich, e győzelmen föllelkesülve, a párt jelöltjeként föl akart lépni Pakson. Le is utazott a jámbor dunántúli sváb paraszt-kerületbe egy sereg kortessel, fiatal galileista és egyéb radikális emberekkel, akik majdnem mind zsidók voltak és éppen emiatt a kerület polgárai hallani sem akartak Friedrich jelöltségéről, mert őt is zsidónak néztek. Különben még a választás előtt vissza kellett lépnie, mert amikor programbeszédet akart tartani, a vele utazó képviselőkkel együtt a szolgabíró egyszerűen föltartóztatta és általában olyan terrort fejtettek ki ellene, amely minden agitációt lehetetlenné tett. Így hát itt sem sikerült szerezsepróbálása, épp olyan kevésbé, mint előbb Makón, ahol az agrár-szocialistákkal jelöltette magát. Nagy ambícióit egyelőre kénytelen volt a mátyásföldi Nép-társaságban és ennek „Nép” című hetilapjában, amelynek főszerkesztője volt, kiélni mindaddig, amíg októberben el nem következett az ő ideje is.

Mátyásföldön nagy ember volt Friedrich István. Csizmadia Sándorral, a későbbi renegát-társával együtt abban a Nép-társaságban meglehetősen szovjet-szerű ambíciókat tápláltak.

— Ez egy nagyszerű ember, kérlek alássan — mondta lelkendező modorában. — Kérlek, behálózzuk az egész országot. Köztünk maradjon, kérlek, mi Csizmadiával tulajdonképpen szovjeteket csinálunk.

A Breszt-Litovszkból jövő hírek nagyon fokozták a békehangulatot és nagyon idegesítették a reakciót. A német és osztrák dele-

gátusoknak Breszt-Litovszkban nemcsak türniök kellett, hogy az orosz küldöttek a konferencia dobogójáról meg próbálják agitálni az egész háborus világot, hanem sajtójuk útján a nyilvánosságot is megadták ezeknek a voltaképp ellenük folyó izgatásoknak. Minthogy pedig Czernin tudta, hogy a helyzet olyan rossz, hogy a keleti béke nélkül minden elveszett: örülniök kellett, hogy fogtak maguknak egy kormányt, amellyel békét tudnak kötni.

Mindenki tudja, hogy a német vezérkar, amikor Kerenszkiék offenzívájából meggyőződött arról, hogy Kerenszkiék az ántánt oldalán folytatni akarják a háborut, mindent elkövetett az ő megbuktatásukra és tudjuk, hogy zárt vagonokban Németországból csempészték be Oroszországba a későbbi bolsevik vezéreket. Ludendorff jóvoltából így került Lenin és Trockij Németországon át Oroszországba. Leninnek sikerült Kerenszkit megbuktatnia, a frontot fölbomlasztania — és a németeknek és osztrákoknak így sikerült békét kötniük Oroszországgal. A központi hatalmak azonban a világ és saját közvéleményük előtt úgy állították be a dolgot, hogy ők a békét magáért a békéért akarják és Breszt-Litovszkban demonstrálni akarják demokratikus voltukat és azt, hogy az ántánt-hatalmakkal szemben ők a békének igazi barátai, ők állanak igazán wilsoni alapon, akik annyira respektálják a népek önrendelkező jogát, hogy még a bolsevikokkal is békét kötnek és őket elismerik. Hogy a bolsevik kormányral való békekötésüket saját kapitalista közvéleményük előtt igazolják, a német és osztrák-magyar kormányoknak szemet kellett hunyniuk a bolsevikok egész rendszere fölött, sőt mellettük kellett hangulatot csinálni. Így keletkeztek a mindenkori kormány-sajtóban az olyan cikkek, mint a „Pester Lloyd“-nak, a Ballplatz szócsövének az a cikke, amelyből valók a következő sorok: „Ihm (Lenin) dankte das schwergeprüfte russische Volk die ihm nun erschlossene Möglichkeit, sich den Krallen der Kriegsfurie zu entringen und die Kraft, über die es noch verfügte, der Festigung seiner jungen Freiheit zu widmen.“ (Magyarul: „Neki [Leninnek] köszönte a súlyosan megpróbált orosz nép, hogy most már kiszabadíthatta magát a háboru furiáinak karmaiból és hogy minden erejét, amely megmaradt neki, fiatal szabadságának megszilárdítására fordíthatta.“) Egy más alkalommal a „Pester Lloyd“ így fejezi ki örömét azon, hogy nem sikerült a nép-

biztosok elleni összeesküvés: „Im Interesse Rußlands werden sie (t. i. a bolsevik kormány népbiztosai) keine Rücksicht im Gebrauche der Kräfte der Aufklärung kennen, damit das Volk endlich begreift, wo seine Feinde sitzen. Die Bedeutung der Enthüllung liegt . . . in der Stärkung ihrer moralischen Lage auf dem Umwege der Bloßstellung des wahren Landesfeindes. Die Energie, die sie gezeigt hat, kann ihre Freunde festigen und ihre Feinde schrecken.“ (Magyarul: „Oroszország érdekében a népbiztosok a fölvilágosítás erőinek fölhasználásában minden tekintet nélkül fognak eljárni, hogy megértse végre a nép, hol vannak igazi ellenségei. Az összeesküvés leleplezésének jelentősége abban van, hogy megerősíti a népbiztosok erkölcsi pozícióját, leleplezván az ország igazi ellenségeit. Az erély, amelyet a bolsevik kormány mutatott, megszilárdíthatja barátait és megfélemlítheti ellenségeit.“) De valamennyi lapból tucatszámra tudnék ilyen részleteket idézni, ahol a kapitalista sajtó szajkó módjára hajtogatta azt, amit fölülről parancsoltak.

Mint a régi háborus hazugságoknak, most már annak a hitegetésnek sem ült föl a közvélemény, hogy a külügyi kormány valóban csak a népek önrendelkező jogának abszolút elismerése kedvéért, tisztán pacifizmusból tárgyal és köt békét az oroszokkal, — mert a béketárgyalások folyamán hamar kiderült, hogy a németek egyebet nem céloztak, mint erőik fölszabadítását és ugyanekkor a német kolóniák egész sorozatának létesítését Oroszország nyugati és déli peremén és átlátszó volt, hogy nincs itt szó wilsoni békéről, hanem békediktálásról van szó. És ugyanakkor, amikor a német tábornokok diktálták az oroszoknak a békét, a császári kormányok szolgáltatták a dobogót a bolsevikoknak, ahonnan a világ proletárjait a császárok és a kapitalisták uralmának megdöntésére hívták föl.

Ellenmondóbb és visszásabb helyzet el sem volt képzelhető; és az a különös, hogy nálunk ezt nem a reakció igazi képviselői vették észre és ostromozták, hanem éppen a demokrata Vázsonyi Vilmos. Ő volt, amint egyszer már mondtam, az egyetlen, akinek nem tetszett ez a külügyi politika még azon az áron sem, hogy a keleten levő csapatok fölszabadulnak. A bolsevikok ellen való gyűlöletben és harcban ő következetes volt, annyira, hogy a minisztertanácsban is óvást jelentett be a maga részéről az ellen, hogy a bolsevik kor-

mánnal békét kössünk. Mentalitása annyira jobbfelé sodorta, hogy parlamentben és parlamenten kívül egyszerűen „Eltaposom!”-mal fenyegetett meg mindenkit, aki a háboru és a kapitalizmus ellen Magyarországon a fejét föl merné emelni.

Az alapján véve a militarizmusra megalázó helyzetet hiába próbálta kiegyenlíteni Hoffmann tábornok kardcsörtető beszédekkel, a megalázást kisebbiteni nem tudta, de azt elérte, hogy a legnaivabbak szeme is fölnyílják és mindenki lássa, hogy itt nem egyezkedés, hanem diktálás folyik. És még a diktált erőszakos bresztlitovszki béke is leleplezte a központi hatalmak gyöngeségét, mert hiszen, minthogy a wilsoni elveket lelkük mélyén megvetették, a demokráciát és a népek önrendelkező jogát semmibe vették: a bolsevikokkal való békekötésre más nem hajthatta őket, mint a gyöngeség, a parancsoló szükség kényszere. Ezt mindenkinek látnia, éreznie kellett. A gyöngeséggel együtt leleplezte azonban a német és osztrák külügyi kormány igazi lelkét és a háborus céljait is és ez a béke hatalmas gátat emelt e kormányoknak a nyugati államokkal való megegyezése elé. Czernin vagy a német kormány többé nem tudták a nyugati népekkel elhitetni, hogy nem hódító békére törekcszenek. Nyilvánvalóvá vált, hogy ha az ántánt letenné a fegyvert, Belgiumra vagy Szerbiára Kurland, Estland és Livland sorsa vár.

A bukaresti béke hatása ennek a hatásnak csak folytatása volt. A katonai helyzeten nem tudott változtatni, ebben az irányban a németek minden erőfeszítése kudarcot vallott, ellenben a politikai helyzetet végleg és teljesen elrontotta.

A bresztlitovszki és bukaresti béke volt az alkalom, ahol Czernin megmutathatta a világnak, hogy a wilsoni elveket komolyan veszi. Az első alkalommal, hogy megelevenedhetek volna, üres frázissá törpültek a pacifista szavak. Czernin azzal akarja menteni magát, hogy nem rajta mult a hirdetett elvek megvalósítása és az ódiumot a bresztlitovszki diktált békéért a német katonai pártra, a bukaresti békéért a magyar politikusokra háritja, akik határkiigazítás címén jelentős területeket szerettek volna elhódítani Romániából és súlyos gazdasági és pénzügyi lekötésekkel a hódítás-talan és kárpótlástalan, megegyezésses béke alapelveiből gunyt akartak üzni. De Czernin nem állt ellen komolyan ezeknek a törekvéseknek. Ha ő igazán pacifista volt és benne igazán

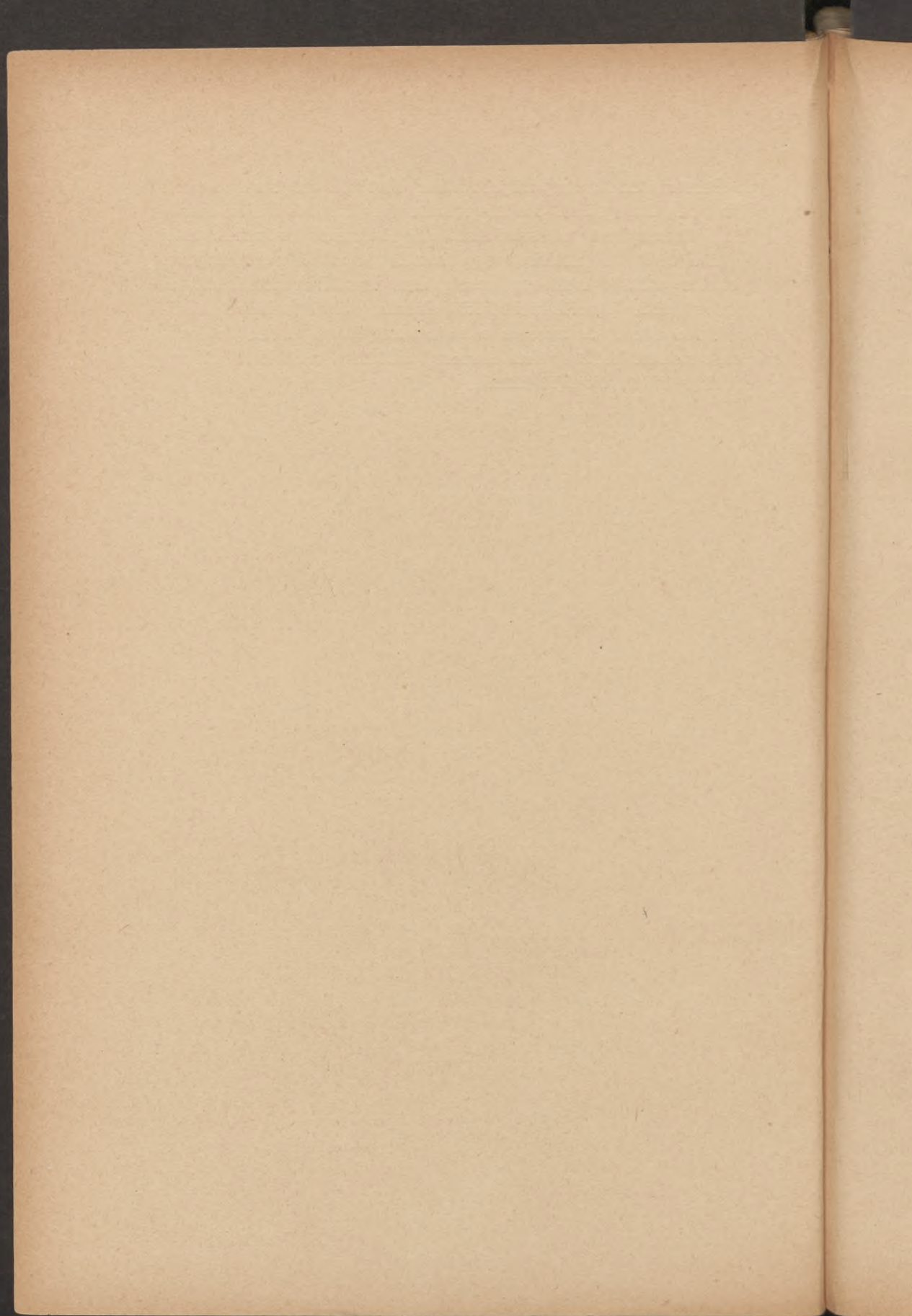
kialakult az a meggyőződés, hogy tartós béke csak a pacifista és kölcsönös megegyezésen alapuló béke lehet, mert egyedül ez nem hagy fájó tövist a lelkekben: akkor neki vagy keresztül kellett volna hajtania az álláspontját, vagy, ha ez nem sikerül, le kellett volna emiatt mondania és nem lett volna szabad nevét adnia az ilyen békékhez.

Hogy Wekerle, Andrassy, Tisza István, Bethlen István és Szterényi mindent elkövettek, hogy Romániával szemben mint hódítók és győztesek lépünk föl és hogy Romániában a magyar állammal és a magyar politikusokkal szemben éppen ezért minél több gyűlöletet és reváns-eszmét keltsenek föl, azt, ismervé az ő ideológiájukat, nem lehetett csodálni. Ez volt évtizedek óta — hol bevallottan, hol a kényszer hatása alatt burkoltan — az ő politikájuk és most, amikor azt hitték, hogy győztek, nem akarták magukat zavartatni Czernin kétes pacifizmusától. A leghangosabb Wekerle mellett Bethlen és Szterényi volt, és az ő bűnükért és vakságukért fizetett később olyan drágán az egész erdélyi magyarság és elsősorban a székelység. Én Bethlent a román békére gyakorolt befolyása miatt a képviselőházi beszédemben megtámadtam.

De külpolitikai helyzetünk már a bresztlitovszki és bukaresti béke előtt sem volt valami rózsás. Katonai helyzetünk sem javult meg az orosz forradalom után. És ugyanakkor, amikor a gazdasági helyzet is annyira rosszabbodott, hogy Czernin főleg a „kenyérbéke“ jelszavával akarta a bécsiek rokonszenvét az ukránokkal való béke számára megnyerni, a szociális bajok egyre szaporodtak. Természetes következménye volt ez a háború elnyújtásának és az orosz forradalom hatásának. Kezdetben a bolsevikokról is csak jót hallhatott a magyar közvélemény, amelyet a sajtó így informált és csak természetes, hogy a szocialistákra és általában a dolgozó nagy tömegekre ennek hatása nem maradt el. Berlinben az orosz szovjetnek Joffe személyében akkreditált képviselője ült a régi császári orosz nagykövetség házában. A munkásság öntudata erősödött és forradalmasult.

A januári sztrájk után a reakció öntudatosabb emberei megdöbbentek. Amint említettem, sokáig Vázsonyi volt az egyetlen, aki elszántan levonta jobboldalra való állásának következményeit. Velem már harcban állott, a radikális párttal szintén szakított,

de a szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinél még nem vesztett el minden támogatást. Ha a munkásság továbbra is balfelé sodródik, Vázsonyinak a szocialistáknál kicsuszik minden talaj a lába alól és amellet egy balfelé tolódó közvéleményben reakciós politikájával egy percig sem maradhat fölszinen. A harcot tehát kiméletlenül föl akarta venni minden radikalizmus ellen. A harc és a hajsza megindult és első áldozatának nekem kellett volna lennem, akiben a reakció a háboru elleni gyűlölet okozóját látta.

XXIV. FEJEZET

KÁROLYI IMRE
ÉS A TÖRÖK-ÜGY

E

vol
zse
Sin
tot
ny
eng
tün
öss
tuc
tili
ak
bec

els
me
öss
vih
öt
érc
fog
pör
me
Ká
tuc
zse

S
pu
seg
tus
leg

Egy szép januári reggelen „Az Ujság“-ban megjelent gróf Károlyi Imre nyiltlevele. A lap ekkor annak a banknak a kezében volt, amely a híres munkapárti sópanamákból milliókat vágott zsebre és elnöke gróf Károlyi Imre volt, vezérigazgatója Krausz Simon, Vázsonyinak egyik legintimebb barátja, aki maga simította át ezt a nyiltlevelet. Az összefüggés nyilvánvaló. A nyiltlevélben a legdurvább hangon félhazaárulónak nevez engem Károlyi Imre és kérdi a kormánytól, hogy meddig türi még az én Catilináskodásomat? (*Nota bene:* Catilinával összehasonlítani nem is olyan szégyen. Catilina úgy él a köztudatban, ahogy Cicero, a római Vázsonyi meghamisította. Catilina bűne az volt, hogy mint gazdag patricius-család sarja, földet akart osztogatni a földnélkülieknek. Ezért csináltak nevéből megbecstelenítő jelzőt ama földbirtokos osztály késői utódai.)

A példátlanul durva és rosszhiszemű támadás, amely még hozzá első unokafivérem részéről minden előzmény nélkül ért, módfelelt meglepett, annál is inkább, mert az első percben a később kiderült összefüggésekről nem is álmodtam. Nem tudtam megérteni, mi vihette Károlyi Imrét erre a lépésre. Olyan embernek ismertem őt mindig, akit elsősorban és majdnem kizáróan csak a pénz érdekelt; teljesen műveletlen, durva lényét csak ez az egy dolog foglalkoztatta. Amikor a magyar bíróság megállapította a Dérypör idején, hogy Károlyi Imre bankja (a Magyar Bank) az állam megkárosításával vesztegetési pénzekkel jutott nagy üzletekhez, Károlyi Imre nagy kinnal kénytelen volt vallani, de az Isten sem tudta rávenni, hogy a szennyos pénzt visszafizesse, az ő lelkét és zsebéét az így szerzett aranyak nem égették.

Senkisem volt, aki őt ezért jobban megvetette volna, mint a puritán Vázsonyi Vilmos, akinek jogászai és politikai talentuma segítette győzelemre a panamapörben az igazságot és aki e tanuszok megtartójában (így nevezte Károlyi Imrét) a leghitványabb, legerkölcstelenebb jellemet látta.

A mi arisztokratáink sokáig komolyan vették felsőbbrendű állásukat és az üzleti élettől, a kereskedelemtől távoltartották magukat. Hogy közgazdasági szempontból a modern világban ez helyes-e, az más kérdés, de ha van arisztokrácia, ha van főrendiség, ennek valóban csak úgy és addig van értelme, amíg ez az arisztokrácia egy nemesebb erkölcsi fölfogást képvisel, amit a modern üzleti életben sértetlenül megőrizni bajosan lehetséges. Károlyi Imre az elsők közt volt, akik szakítottak az arisztokrata fölfogással, mégpedig olyan alaposan, hogy az ő izlését nem sértette semmi. Számára a pénznek igazán nem volt szaga. Sok tisztességes kereskedő vagy bankár nem csinált volna olyan üzleteket, vagy nem tartott volna meg pénzt olyan kiderítetten szennyes üzletek után, mint az arisztokráciájával tulságosan kérkedő Károlyi Imre.

Valami beteges dolog volt nála, hogy érthetetlen módon gyötörte őt állandóan az a tudat, hogy én nagyobb vagyont örököltem, mint ő. 39 éves koromban nősültem és Károlyi Imre közt és köztem a férfirokonságban csak József öcsém állt, akinek többévi házassága után sem volt gyermeke. Károlyi Imre, aki gyakran járt Andrásy Gyula házához, igen jó barátságot tartott Andrásy Katinkával, aki később a feleségem lett, de ezt Károlyi Imre előre nem sejthette. Leánykorában neki is sokszor mondotta, hogy Károlyi Mihály vagyonát ő, illetve fiai fogják örökölni, mert Mihály sohasem házasodik meg és Józsefnek sem lesznek gyermekei. Egyáltalában mindig vissza-visszatért ennek a vagyonnak a dologára. Pénz-komplexumának középpontjában nekem volt szerencsém állanom. Amikor megházasodtam, egyszerre megszakított a feleségemmel minden barátságot és legnagyobb ellenségének tekintette őt. Annyira zsebére vette ezt a házasságot, hogy tüntetően távolmaradt az esküvőnkől. Az én házasságomban az ő fiai megrövidítését látta. Amikor fiam született, beteges ellenszenve gyűlöletté fajult, mert most már alig lehetett reménye vagyonom megkaparítására. Azaz egy, igen: ha hazaárulás miatt el tudná tőlem koboztatni!

Az elvakult gyűlölet és a fék nélkül való mohó kapzsiság azonban még az ilyen komisz lelket sem tudja egyedül képessé tenni ily szörnyű vádnak, a hazaárulás vádjának emelésére. Kellett, hogy valamire támaszkodjék, amikor e cselekedetre elszánta magát.

Minthogy ő, a háborúnak és a háborus profitnak lelkes bajnokához inóen, autostiszt volt, én pedig katona voltam, a sértést be kellett jelentenem ezredemnél, amire egy hosszadalmas katonai eljárás indult, amelynek végét, akárhogy' sürgettem, sohasem értem meg.

Az ellenem megindult eljárás során nekem is, ügyvédemnek, Polónyi Dezső képviselőtársamnak is sikerült megtudnunk néhány adatot arra nézve, miből merítette Károlyi Imre vakmerő rágalmait. Sztupka Kálmánnak hívták azt a katonai ügyészt, aki a vizsgálatot vezette; ugyanaz a Sztupka volt ez, aki később, a fehér terror idején, a Tisza-pörben olyan botrányosan viselkedett, mindenáron ártatlan emberek nyakába akarván varrni a gyilkosság vádját, megint csak Károlyi Imre magánnyomozó irodájának segítségével építvén föl adatait. Károlyi Imre beadványt intézett a katonai bírósághoz, felsorolva konkrét vádjait, amelyekkel bizonyítani akarta, hogy én „félhazaáruló“ és hazug ember vagyok. Polónyi Dezsőnek alkalma nyílt arra, hogy betekintést nyerjen ebbe az aktába és így végre én is tájékozódhattam hazaárulásomról. Dajkamesék, otromba hazugságok és gonosz rágalmak keveréke volt, de egy-egy vádját olyan határozott adatokkal támasztotta alá, hogy nyilvánvaló volt, hogy valami kémiroda vezethette félre. A véletlen vetett erre világosságot, amikor a sors a budapesti német katonai kémiroda főnökét, Konsten őrnagyot utamba állította. Nemsokára kézzelfogható bizonyítékaim voltak Konsten őrnagy és Károlyi Imre kapcsolatáról — és amikor miniszterelnök-koromban az eredeti hivatalos aktákat átnéztem, ez a kapcsolat a hivatalos aktákból is tiszta bizonyítást nyert.

Aki Dreyfus kapitány történetét ismeri, tudja, mit jelent az, katonai bíróság előtt keresni az igazságot, amikor a katonai bíróság föltétlenül hazaárulást akar látni. Az ügyészben, Sztupka Kálmánban és a legfőbb honvédbíróban, Hohenburgerben megvolt erre a jószándék. Az ő lelkiismeretüket nem sértette semmi törvénytelenység. Megdöbbenve láttam az eredeti aktákból, hogy nemcsak Konsten német őrnagynak adtak módot arra, hogy katonai bíróságok előtt az én ügyemben és egy más ügyben folyt vizsgálat eredményeit, jegyzőkönyvek másolatát megszerezze, hanem csodálatos módon viszontláthattam ezeket a följegyzéseket azokban a beadványokban is, amelyekben Károlyi Imre akarta vádjait bizonyítani.

Károlyi Imre a nyilvánosság előtt sohasem mondotta meg, mi volt az én hazaárulásom és mire alapította általában a támadását. A vizsgálat folyamán ügyvédem, Polónyi Dezső révén szereztem ezekről tudomást és az eredeti akták is kezeim között voltak, amikor, a forradalom után, Sztupka Kálmán személyesen adta át azokat titkáromnak a miniszterelnökségen. A többi, erre vonatkozó iratcsomót Bartha Albert hadügyminiszter adta át megtekintésre.

Sztupkával magam a forradalom után nem akartam beszélni. Az alattomos ember nagyon meg volt ijedve, hogy most le fog rá sujtani az én bosszum és ezért a titkáromnak folyton hajtogatta, hogy ő ártatlan: Szurmay honvédelmi miniszter és Hohenburger tábornok utasítására követte el a szabálytalanságokat. Ő különben mindig meg volt győződve az én ártatlanságomról és ezért tudta, hogy sem Konsten, sem Károlyi Imre végeredményben nem árthatnak nekem. Nem természetem a bosszuállás, futni hagytam őt is, aminthogy minden kérés ellenére nem engedtem meg, hogy amig hatalmon vagyok, Károlyi Imre ellen a megtorló eljárást lefolytassák.

Ezeket az iratokat Kéri Pál vette később át, hogy könyvet írjon arról a maffiaszerűen dolgozó társaságról, amely ellenem és a háboru ellenzői ellen a hajsztát vezette. Megtalálták-e ezeket az iratokat később nála, nem tudom, de az a sejtés él bennem, hogy a Károlyi Imre—Sztupka-társaság gyűlése vele szemben azért volt olyan nagy, hogy beléfojtsák a szót abba az emberbe, aki aktákkal tudta és akarta a becsületes emberek előtt őket pellengetni.

Amit Károlyi Imre elmulasztott, majd én fogom most elmondani: miért és hogyan akart engem ő hazaárulás címén elpusztítani.

Bizonyítani akarta a beadványában, hogy a háboru alatti, 1918 januári híres sztrájkot én szerveztem. Amit e sztrájkokról tudtam, az igazsághoz hiven már elmondottam. Károlyi Imre állítása tehát hazugság volt, olyan kémjelentés, amelyet valamennyi sztrájkszervező egyértelműen azonnal megcáfolhatott volna, mert velem sztrájkokról soha egyikük sem tárgyalt. Ezt a vádat azonban a hatóságoknak is besugták és tudom, hogy Vázsonyi is hitelt adott neki, sőt ezzel kapcsolatban fenyegető nyilatkozatokat tett ellenem, akivel akkor harcban állt. Konsten német kémőrnagy ettől kezdve

fokozott erővel dolgozott ellenem, mert Németországnak nagy érdekét látta abban, hogy letörje az én békeagitációmát és németellenes politikámat. De erre még lesz alkalmam visszatérni.

Azonban Károlyi Imre vádjainak főforrása egy, a szegedi hadbírótság előtt folyó bünpör vizsgálati adataiból és aktamásolataiból ered. Hogy kerültek ezek egy privátember kezébe, hogy kerültek ezek egy idegen állam kémirodájának kezébe, — ezt is később tudtam meg, amikor a szegedi vizsgálatot vezető katonai ügyész, Zsifkovics százados elmondta, hogy a kihallgatási jegyzőkönyvekről parancs szerint jelentést és másolatot kellett küldenie Budapestre Hohenburger tábornok-hadbírónak, aki azt Szurmayhoz továbbította. Konsten őrnagy és Károlyi Imre innen kapták meg a jegyzőkönyveket.

A háboru elején Beck Lajos képviselőtársam, aki a független-ségi pártnak igazgatója volt, bevezette a pártba dr. Török János katolikus lelkészt, akit nekünk mint az ő intimusát, megbízható emberét mutatott be. Török János Rómából érkezett és intelligens ember létére az olasz helyzetről érdekesen tájékoztatott bennünket. Missziójának részleteiről e könyvben már beszámoltam. Arról is, hogy Burián külügyminiszter (akit Andrássy Gyula által értesítettünk a Török és Sonnino olasz külügyminiszter között lefolyt tárgyalásokról és arról, hogy Török révén még az osztrák-olasz háboru megindulása után is nyitva van egy út Sonninohoz) köszönetét tolmácsolta nekünk a lépésünkért.

1917 szeptemberében, ceglédi beszámolóm után, a lapokból értesültem, hogy Török Jánost, aki ekkor tábori pap volt, valami szabálytalan pénzmanipulációval vádolva letartóztatták és a szegedi katonai bíróság fogházába szállították. Később kiderült, hogy teljesen ártatlan volt. A fiatal és nagy politikai ambícióju pap tagadta a vádakát és fölháborodva hivatkozott előkelő összeköttetéseire, majd később politikai missziójára, hogy a vádak tarthatatlanságát — pár ezer korona hiányról volt szó — bizonyítsa. Ez a védekezés, természetesen, szöveget ütött az ügyész fejébe: azonnal jelentést tett fölöttes hatóságának, hogy itt egy kényes ügyről, nagyobb politikai jelentőségű dologról van szó. Bár hiszen lehet az is, hogy Török védekezése nem lepte meg őket, sőt várták azt, talán éppen ezért tartóztatták le Törököt, aki nem tulajdonosan diszkrét magatartásával és sok beszédével magára vonta

a figyelmet. Természetes, hogy az ügyész alaposan kifaggatta, amikor erre az utasítás megjött, afelől, hogy milyen szolgáltatásokat végzett a Károlyi-pártnak és mit csinált legutóbb künn Svájcban. 1916-ban Svájcban élt Török és ajánlkozott, hogy engem onnan informálni fog. Hogy olaszországi útját nem titokban rendeztük, azt a hatóságok nem tudhatták, hiszen magának Töröknek sem mondtuk meg, hogy útjáról *aide-mémoire*-t készítünk és ezt eljuttatjuk illetékes helyre.

Azt hitték, hogy jó fogást csináltak. Az ügyész nagyon meghökkent, amikor később, tanukihallgatásom folyamán, magam mondtam el, hogy kár ez után kutatni, mert a külügyminiszter tudott az egész dologról! A katonák azonban nagy dolgokat, igazi hazaárulást szimatoltak és mindenáron ilyen vallomásokat akartak kivenni Törökből. Ő elmondott mindent, amit tudott, de sokat maga sem mondhatott. Nem hittek neki. Letartóztatták és hetekig fogva tartották apját, anyját, nővérét és fiatal hugát, hogy ezek fogvatartásával presszionálják és megtörjék. A közönséges bűnpör, ami miatt letartóztatták, már nem érdekelte az ügyészt: abban Török, amint már említettem, teljesen tisztázta magát. Mint ezredpap menázsimester is volt és megbizta egy hozzá beosztott őrmesterét, hogy vegyen borokat 16 000 koronáért. Az őrmester csalt, rájöttek és az őrmester agyonlőtte magát. Töröknek semmi köze sem volt a dologhoz. Maradt a hazaárulás zsiros falatja.

Az ellenem irányított koncentrikus támadások erre az időre estek és ellenfeleimnek aktaszerű bizonyítékokra volt szükségük, hogy engem, amint Caillaux-t, a politikai porondról eltávolítsanak. Katonáéknak bizonyítékok kellettek ellenem és mindenáron meg kellett értenie Töröknek, hogy vallania kell. Igaz-e, amit mond, szinte nem is volt nekik fontos. Ebben a pörben nagyrészt ugyanaz a személyi garnitúra szerepelt, mint a Tisza-pörben. Hogy a Tisza-pörben mi mindent művelt ez a katonai bíróság és ügyészség, az a maga szörnyiségében a polgári bíróság előtt lefolyt második Tisza-pörben derült ki. Hogy fenyegették, terrorizálták és kinozták a gyanúsítottakat, az oly megszokott eszköz volt, mint a pénzelések, a legkülönbözőbb kedvezések, a városban való sétáltatások, sőt a kávéházakba és mulatókba való elengedések a fogházból. Nos, én ezt a stílust ismerem, ismerem az urakat is, akik így dolgoznak.

Török Jánost, a hazaárulással vádolt papot addig puhították, amíg azt hitték, hogy most már én vagyok a kezükben. A foglyot egy szép napon fölhozták Szegedről Budapestre, de nem fogházba, hanem kellemes kórházba tették. Ez az első kedvezmény. A kórházból a „beteg” fogoly szabadon sétál ki, jár-kei a városban. Egy nap levelet hoznak hozzám, a házam közelében levő Central-kávéházból Török János küldi, hogy okvetetlenül beszélnie kell velem! Ugyanitt találkozt ad ügyvédjének, Vidor Jenőnek, akit ugyanaz a Beck Lajos ajánlott számára, aki nekem bemutatta Törököt és akiben így Töröknek bizalma volt. A dolog nem tetszett nekem. Egy fogoly, aki kávéházban akar velem találkozni, amikor tudja, hogy mily hajsza folyik ellenem! Azt hallottam ugyan, hogy Török nem próbált semmit reám vagy barátaimra kenni, hogy maga szabaduljon, — mégis óvakodnom kellett.

Amikor Török látta, hogy szép-szerével nem tud védekezni birái furcsa kívánságai ellen, elhatározta, hogy vallani fog. Olyasmit nem vallhatott reám, hogy én vele együtt hazaárulást követtem el, hogy titkokat árultam el az ő útján vagy más útján az ántátnak, vagy hogy az ántánt pénzt adott a függetlenségi pártnak, mert ezt könnyen megcáfoltuk volna. Azt mondotta tehát, hogy az ő olaszországi kiküldetéséről Svájcban vannak a bizalmas följegyzései (egészen úgy, mint Hüttner, aki a Tiszagyilkosság iratait állítólag Prágában tette le, de nem hajlandó senkinek elárulni, hogy hol!). Svájcban, Zürichben vannak, vallotta Török, a svájci útjára vonatkozó iratai is.

Aki a katonai hatóságok hiszékenységre spekulál, jól spekulál. Török svájci útjához semmi közünk nem volt. Hogy ott kívül és mit beszélt, ha beszélt, nem tudtuk. Svájból néha irt levelet, amelyben a külföld hangulatára is kitért olykor. Ez volt minden.

Svájcban levő dossziéjára vonatkozóan Török azt mondta, hogy egy zürichi bankban Meszlényi nevű barátja helyezte el. A *safe* jeligeje: *Thais*. Csak neki személyesen adják ki, tehát engedjék őt ki Svájcba, majd ő ott megszerzi. Ebbe nem mertek a birái belemenni, féltek, hogy kitünően valló pártfogoltjuk megszökik, faképnél hagyja őket. Török viszont ragaszkodott ahhoz, hogy levélre Meszlényi nem fogja kiadni az iratokat, kívált most nem, hogy tudja az ő letartóztatását, mert megállapodott vele, hogy a dossziét csak neki vagy Károlyi Mihálynak, illetve Károlyi meg-

hatalmazottjának szabad kiadni. A katonai hatóság nyilván ezt is örömmel elhitte Töröknek.

Egy napon fölkeresett engem Török ügyvédje, Vidor és elmondotta, hogy Törököt mennyire szorongatják a katonai bíróságon, hogy valljon ellenem az olaszországi missziójából kifolyóan, amire Török minden üldözés ellenére sem kapható. Sőt legutóbb, amikor kiszökött a kórházból és a szüleinél levő régi lakására ment, magához vett néhány elrejtett írást és jegyzetet és átadta ezt az ügyvédjének azzal, hogy az juttassa el hozzám. Jelentéktelen följegyzések voltak, továbbá egy névjegy, amelyet én adtam Töröknek a kiutazása előtt, ajánlva őt herceg Borghese Scipionak. Semmi kompromittáló nem volt ezekben és nem tudtam megérteni, hogy Vidor ügyvédnek miért kellett ezt hozzám juttatnia és hogy van az, hogy ezeket házkutatások, motozások és utóbbi után Török-nél hagyták. Ekkoriban azonban annyira el voltam foglalva, a Károlyi Imre- és Vázsonyi-féle támadások is annyira foglalkoztatottak, hogy nem időztem tovább ennél a dolognál. Vidor ügyvédet föltétlenül megbízható, jószándéku emberként ajánlotta Beck és azt sem tudtam akkor róla, hogy Vidor Vázsonyi hűséges sleppjéhez tartozott, aki korzón, kávéházban, Demokratakörben mellette és nyomában volt reggeltől estig. Már amikor ezeket a különben teljesen jelentéktelen dolgokat átadta nekem, megjegyeztem, hogy nem találok helyesnek, hogy egy vizsgálati fogollyal ilyen dolgokat csinál és tartok attól, hogy ebből kellemetlenségek lehetnek. Ő azonban megnyugtatót, hogy ebben semmi különös dolog nincs, baj sem lehet belőle, mert ő szabadon érintkezhetik a védencével. Alig múlt el pár nap, újból fölkeresett Vidor ügyvéd. Elmondotta, hogy beszélt Törökkel és Török az én megnyugtatómra szeretné biztonságban tudni Svájcban letett iratait. Ha én kívánom, Török írni fog levelet Meszlényinek, hogy az én megbízottamnak, aki ezt a levelet ki fogja vinni hozzá, adja át a Thais-*safe* tartalmát. Mint jóhiszemű ember, nem találtam ebben a kérdésben semmi különöset és a megbeszélés alapján Vidor ügyvéd nemsokára el is hozta Török levelét, amelyben Meszlényit erre megkéri. A levelet átvettem azzal, hogy alkalomadtán valakivel Svájcban fölvetetem a *safe*-ben levő jegyzeteket, legalább látni fogom, mit csinált Török. Amikor a levelet el akartam tenni, Vidor kérte, hogy adjam egy percre át neki, szeretné lemásolni.

Nem értettem, miért van erre szüksége és ezt meg is mondtam neki. Ő azt felelte, hogy esetleg később szüksége lehet rá. Igyekezett különben elterelni a figyelmet a dologról és én magam, ha kissé furcsának találtam is ezt, nem elleneztem tovább, mert arra gondoltam, hogy végre is ő hozta hozzám a levelet és annyiszor másolhatta volna le utközbén, ahányszor jól esett. Erre elővett az íróasztalomról egy cimeres kék levélpapírost és arra jelenlétemben lemásolta Török kicsempészett levelét. Tárcájába tette és én még egyszer kérdeztem, nem lesz-e ebből baj, esetleges házkutatásnál nem találhatják-e ezt meg nála? Semmiesetre, mondta, a pörrendtartás szerint nála Török ügyében, mint annak az ügyvédjénél, nem is tarthatnak házkutatást. Vidor — zsebében Török levelének az én levélpapírosomra írt másolatával — csakhamar eltávozott. Hogy Török Meszlényi nevű barátjától jegyzetei kiadását kéri, hogy ügyvédje utján ezért levelet csempész ki: ez jogilag eddig nem tartozott volna rám, és még ha Török azzal az indokkal tette is, hogy nekem is szívesseget akart ezzel tenni, ez sem kompromittálhatott engem és nem bizonyított volna semmit arra vonatkozóan, hogy erről én tudtam. Egyszerre az én ügyemmé válhatott volna azonban az egész trükk, ha én valami írást adok ki erre vonatkozóan. Hogy Törököt én kérjem erre, és hogy levelet írjak neki, ezt megtagadtam. Hogy mi jelentősége lehet az én levélpapírosom fölhasználásának, arra nem gondoltam, hiszen Vidorban mégis csak Török ügyvédjét láttam.

Másnap Vidor ügyvédbojtárja rohan hozzám azzal, hogy a főnökét letartóztatták, illetve a lakásán őrizetbe vették, megmotozták, házkutatást tartottak nála és, természetesen, a rendőrség megtalálta Török levele másolatát is. No, ez szép dolog! A lefoglalt másolat Vázsonyi kezébe került, ő volt az igazságügy-miniszter. Vázsonyi kijelentette ezután Andrásynak, hogy amit tettem, az olyan szörnyű bűn, amiért ő börtönbe íg engem juttatni.

Bebörtönzésemmel azonban várni akartak addig, amíg a svájci iratok előkerülnek, mert komolyan hitték, hogy azok súlyosan kompromittálóak lesznek. A további fejleményeket egészen véletlenül tudtam meg részint Konsten őrnagy jóvoltából, részint egy barátomtól, aki Vázsonyival is bizalmas lábon állott.

Meszlényinek, akihez Török a levelet küldte és aki őrizte az

állítólagos *safe*-et, Budapesten éltek a rokonai, fivérei. Egyikük bíró volt, sőt az igazságügyminiszteriumba volt beosztva. Ezen a végén akarták megfogni a dolgot és megkaparítani Meszlényitől az iratokat. Konsten őrnagy szerint ki is küldött Vázsonyi egy futárt, gondolom: magát Meszlényi bíró, hogy a *Thais-safe* tartalmát elhozza. Az illető ur azonban csak a határig jutott, ott a katonák, hiába hivatkozott Vázsonyira, a vesztegzár alól nem akarták fölmenteni és, nehogy hetekig kelljen vesztegelnie a határon (ami a háboru alatt sokszor megtörtént), anélkül, hogy kísérletet tehetett volna az iratok megszerzésére, üres kézzel tért haza. Hogy mit kapott Vázsonyitól, nem tudom, de főntebb említett barátomtól hallottam, menyire dúlt-fúlt Vázsonyi és mennyire követelte, hogy a küldött futár azonnal forduljon vissza és lépje át a határt. Attól féltek ugyanis, hogy ha meg nem előznek engem, én valakinek a révén ki tudom juttatni Török eredeti levelét és az iratokat elhalászom az orruk elől. Hogy mennyire vadásztak erre, az majd a sokat említett Konsten kémkedésének történetéből derül ki. Hogy megnyugtassam legalább ez uton őket, el kell mondanom, hogy Szántó Sándor gyógyszerész, ugyanaz, aki az októberi forradalomban Lukachich tábornokot az én kérésemre megszöktette és a lakásán tartotta, épp ezidőtájt Svájcba utazott és őt kértem meg arra, hogy Meszlényitől kérje el Török dossziéját. Szántó nemsokára értesített, hogy beszélt Meszlényivel, aki azt mondotta neki, hogy ne ülünk föl ennek a mesének, Török soha semmiféle iratokat nem adott át neki és, természetesen, ő nem is őrzi ezeket.

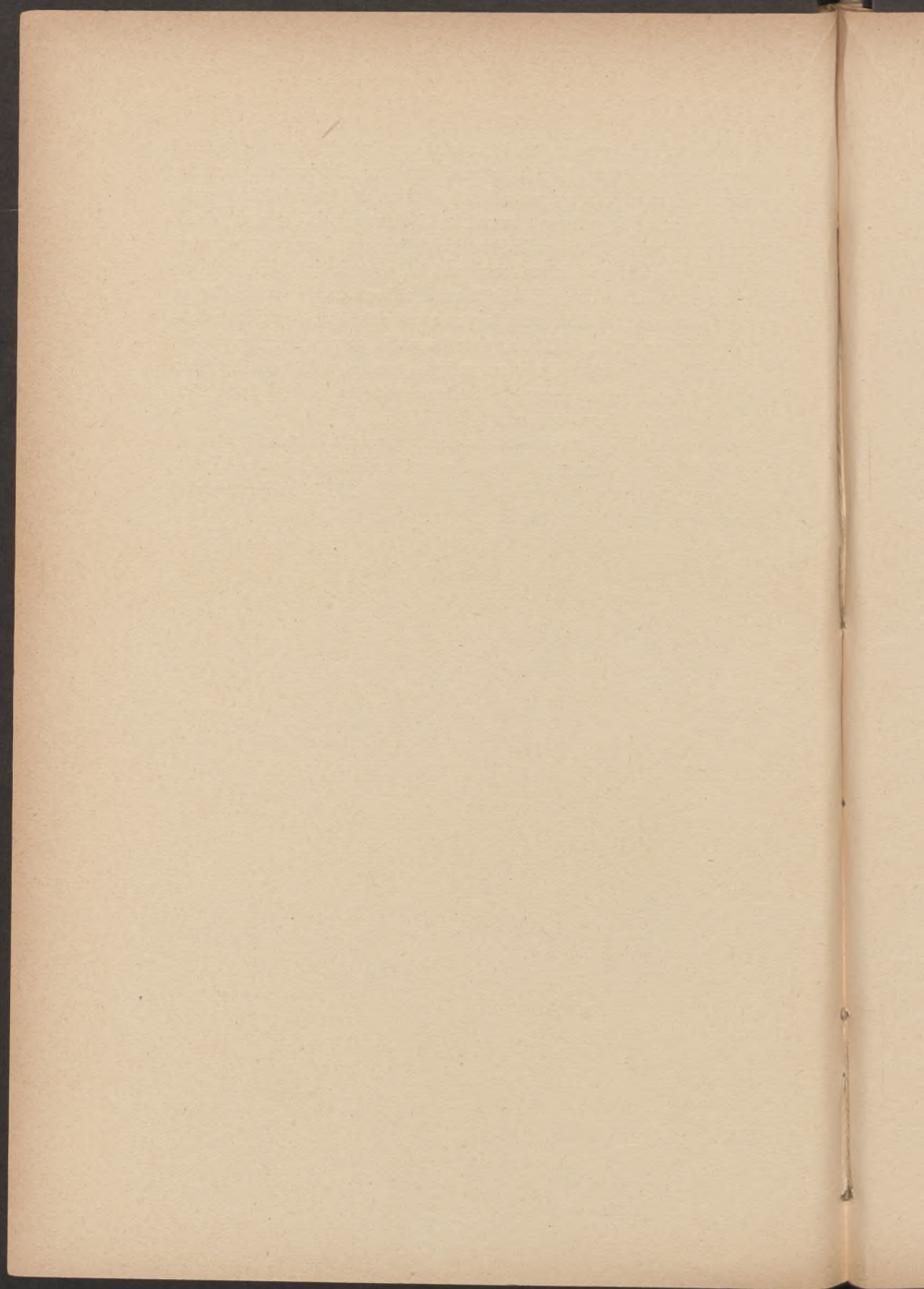
Én, sajnos, fölültem volt az otromba mesének.

Amikor Török az októberi forradalom után kiszabadult, maga beszélte el, hogy Vidor ügyvéd, akivel szemben nem lehetett bizalmatlan, folyton nógatta, hogy adja át neki az iratokat, ő majd eljuttatja hozzám. Ő azért beszélt egyáltalában Svájcban levő iratokról az ügyésznek, hogy kiszabadulhasson Svájcba, de Vidor nem akarta elhinni neki, hogy az iratok dolga mese volt és ilyen iratok nem léteznek. Minthogy ezzel nem árthatott nekem, átadta a Meszlényinek szóló levelet Vidornak és e levélben úgy irta, hogy a *Thais-safe* tartalmának kiszolgáltatása az én óhajom is; de mert Vidor sürgető föllépését nem értette egészen és mindenestre egy kicsit gyanusnak is találta, nem értesített vele, hogy az egész blöff

és közvetetlenül nekem szóló levelet sem akart hozzám intézni vagy kicsempészni. Török katonai ügyésze, Zsifkovics százados a forradalom után a reá vonatkozó aktákat átadta a titkáromnak; és tartozom az igazságnak annak a kijelentésével, hogy az akták tanúsága szerint Török sohasem kísérelte meg, hogy engem vagy pártbeli barátaimat bármilyen módon bemártson, viszont az ügyész mondotta, hogy Törököt csak a hazaárulás vádja, illetve gyanuja miatt tartották már fogva, mert a közönséges büncselekményben, amivel vádolták, az ártatlanságát hamar bebizonyította.

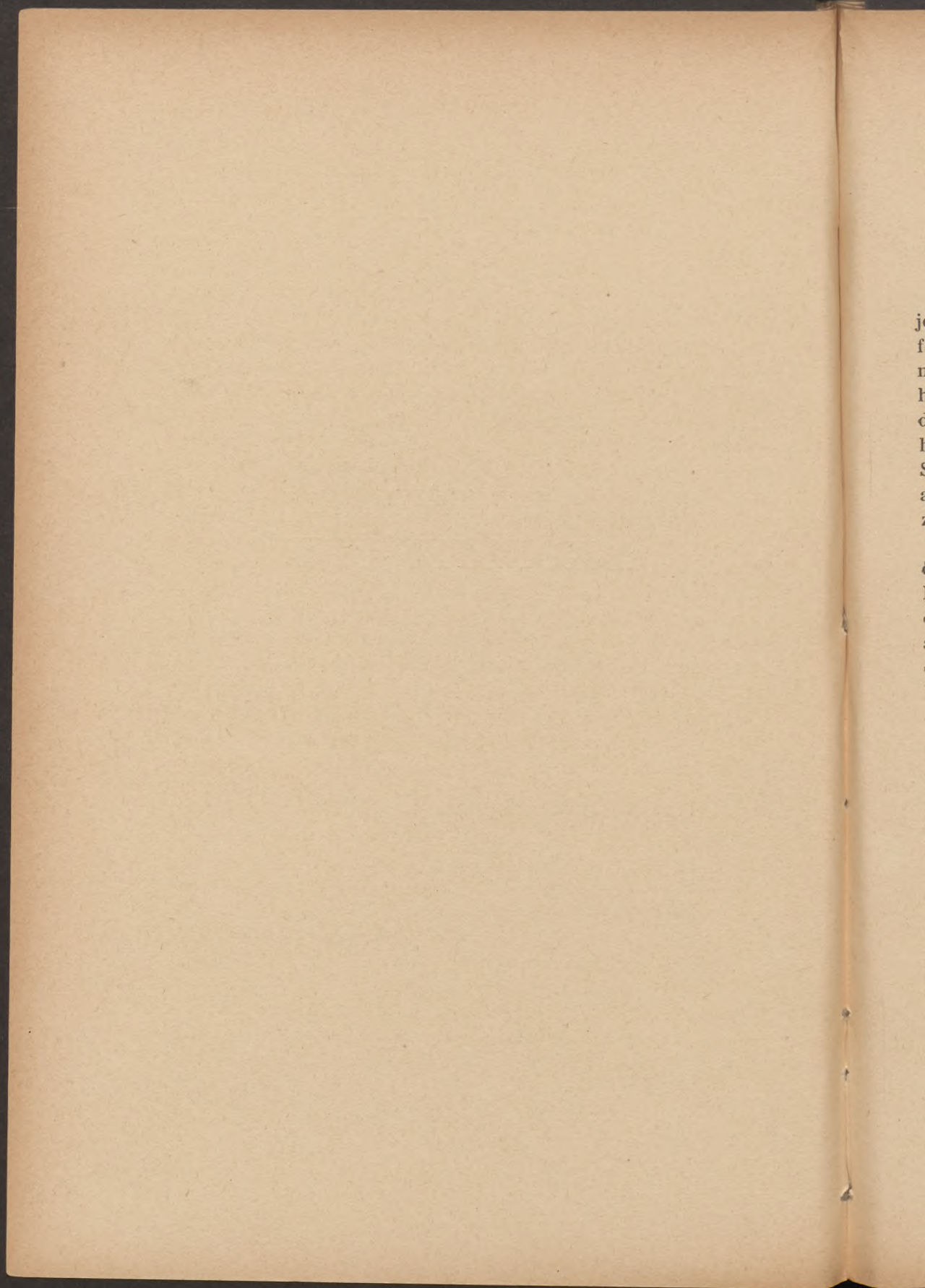
Az ellenem indult hajszában az igazi fiaskót a hirhedt Konsten őrnagy leleplezésével szenvedték ellenségeim és Károlyi Imre vádjai itt omlottak össze teljesen.

Már a januári sztrájk előtt, svájci utam óta a rendőrségen a legvadabb hírek keringtek rólam és amikor a hatóságok a Török-féle ügy kapcsán tudomást szereztek az 1915-ös olaszországi misszióról, lázas nyomozás indult meg ellenem.

XXV. FEJEZET

A KONSTEN-ÜGY

1918 február 26-án délben „Robinson magándetektív“ néven jelenttette be valaki magát nálam. A feleségem arra kért, hogy ne fogadjam, de azt mondtam, nem lehet tudni, mi van e látogatás mögött és nemsokára szemközt ültem Robinson urral. Kiderült, hogy a magándetektív fiatal-korában Robinetti néven országozhirű díjbirkózó volt s még régebben és tulajdonképpen Rosenfeldnek hívták. Mostanában már kis pocakot eresztett és kopaszodott. Szellemi ereje korántsem ért föl egykori izomerejével, de, amint az elbeszélés folyamán ki fog derülni, bizonyos föladatak elvégzésére tökéletesen elegendő volt az.

Robinson előadta nekem, hogy valami Pesten tartózkodó német őrnagytól megbízást kapott, hogy ellenem politikai természetű kompromittáló adatokat szerezzen. Különösen azt kívánja tőle az őrnagy, hogy azokból az írásokból szerezzen meg egynehányat, amelyeket nagy ládákba csomagolva most küldöttem Parádra. Az őrnagyhoz érkezett kémjelentések szerint ugyanis azokban a ládákban kell lenniök a francia fogsággal kapcsolatban levő okmányoknak is és különösen annak a kötelező nyilatkozatnak, amelynek alapján engem 1914-ben a fogságból elengedtek.

Robinson önérzetesen kijelentette, hogy ő hazafiasabb annál, semhogy ellenem kémkedést vállalna és okosabb is (tette hozzá mosolyogva), semhogy hinne az ilyen dajkamesékben. Tudja, hogy ilyen iratok nem léteznek. Azonban ő szegény ördög, nagyon jól jönne neki egy kis kereset. Arra kér tehát, adjak át neki akármilyen tőlem származó írást, ő azért megbízójától pénzt kap s nekem ennek fejében segítségemre lesz az őrnagy leleplezésében.

Én akkoriban csakugyan küldöttem ládákat Parádra, fehérnemű volt bennük, amit Parádon szoktunk mosatni. Ez a német őrnagy, ha ugyan létezett, tehát csakugyan figyeltette a házam táját!

Nem utasítottam el Robinsont. Nyugtalanított ez a furcsa ember és ez a furcsa látogatás. Éreztem, hogy egy maffia vesz körül és ennek a furcsa embernek az ajánlkozásával talán

kezembe vehettem egy szálat, amely ehhez a maffiához vezetett. Azt mondtam Robinsonnak, keresse föl a titkáromat, Simonyi Henryt, én majd beszélni fogok vele és meghagyom neki, hogy adja át a kért iratokat.

Robinson a titkáromnak bővebb közléseket tett a megbízójáról. Elmondta neki, hogy az őrnagyot, aki német vagy török szolgálatban áll, Herman Konstennek hívják és hogy Nagy János-utca 8 alatt van a lakása és az irodája. Nagy titokzatossággal veszi magát körül, titkos telefonja van, amelyet a budapesti állami telefonközpont csak akkor kapcsol, ha a hívó a titkos jelszót kéri: *Nobud*. Nobud annyit tesz, hogy *Nachrichten-Offizier Budapest*. Robinson ott helyben, a Károlyi-házból fölhívta Nobud-ot és néhány szót váltott Konsten őrnaggyal. Simonyi Henry hallotta Konsten őrnagy feleletét is, amelyből kiderült, hogy Robinsonnak csakugyan van megbízása arra, hogy az én irataimat megszerezze. Robinson előadásából kiderült, hogy megbízójának olyan írásokat kellene szálítania, amelyekből kiderül összeköttetésem az ántánttal és összeköttetésem a szocialista munkásokkal, különösen ami a januári sztrájkot illeti, továbbá a szabadkőművesekkel való nexusom.

Simonyi Henry, megbeszélésünk szerint, néhány politikai természetű jelentéktelen írásomat átadta Robinsonnak, nem más célból, mint hogy a dolognak végére járjunk. Egészen lényegtelen dolgok voltak bennük, de azt az egyet csakugyan bizonyították, hogy Robinsonnak sikerült valami módon hozzám férnie. A titokzatos őrnagytól ötezer koronát kapott értük. Ebből az összegből Robinson átadott a titkáromnak egy ezrest, amelyet megjelöltünk és letétbe helyeztünk.

Most tehát tudtam: van valaki, aki itt Pesten nemcsak figyelteti a lépéseimet, hanem egyenesen vesztetemre tör. Szerettem volna részletesebben tudni, mit csinál ez az ur és szerettem volna ezt a nyilvánossággal is közölni. Olyan ember által kellett őt megközelelnem, aki szavának a nyilvánosság előtt súlya van és olyan módon, hogy a leleplezéssel, ha sikerül, a nyilvánosság elé léphessek.

Konsten ur maga jött a segítségemre, hogy ez sikerüljön. Egy napon azt kívánta Robinsontól, hogy hozza össze őt titkárommal, Simonyi Henryval. Abban egy percig sem kételkedett, hogy pénzzel rá tudja venni a titkáromat arra, hogy engem kiszolgáltasson.

Hogy kockázatot vállal, azt Konsten nyilván egy percig sem érezte, biztos volt benne, hogy a háborus hatalmak erejével a legrosszabb esetben is elnémithat minden kritikát.

Kerestem egy embert, aki alkalmas lehetett a *Nobud* leleplezésére. Nem könnyen találtam. Végre Vadász Miklós festőművész, aki akkoriban rajzolt, említette, hogy barátja, Kéri Pál, „Az Est” munkatársa bizonyára hajlandó volna a dolog elvállalására. Fölhozta hozzám Kérit, akivel személyesen akkor ismerkedtem meg. Kéri politikám hive volt. Ő rögtön hajlandónak mutatkozott az intrika kipuhatolására és leleplezésére.

Igen nehéznek látszott a dologhoz hozzányulni, mert Kérit a városban mindenki ismerte és az ellenem dolgozó őrnagy a rendőrséggel összeköttetésben lévén, nagy volt az eshetősége, hogy mielőtt bármily eredményt elérnénk, a rendőrség közbelép. De nem így történt. A német hadvezetőség megbízottjának könnyelműsége, gyámoltalansága és vakmerősége aránylag könnyűvé tette cselszövéseinek leleplezését és megghiusítását.

Kéri Pál merészen egyedül akarta végezni a leálcázás egész munkáját. Egy este fölment Konsten őrnagy lakására, ahol titkárom, Simonyi nevén jelenttette be magát. Az volt a szándéka, hogy ha esetleg fölismerik, akkor nyíltan megmondja az őrnagynak, hogy a machinációjának nyomára jöttünk és megfenyegeti őt azzal, hogy, ha le nem tesz a szándékáról, nagy botrányt csinálunk. Konsten őrnagy azonban nem fogott gyanut. Kérit Simonyiként fogadta, nagy örömet mutatott, hogy a fölszólítására eljött és rögtön ajánlatot tett vélt titkáromnak. Ezt a látogatást később még több ilyen látogatás követte, amikor Kéri — mint Simonyi, az én titkárom — tárgyalt a német őrnaggyal az én elárulásom, tönkretételem dolgában; és végül úgy összebarátkoztak, olyan bizalmasak lettek egymáshoz, hogy a német őrnagy már a dologhoz nem is tartozó bizalmas politikai közléseket is tett Kéri Pálnak.

Kéri előadása szerint a német hadvezetőségnek ez a megbízottja borotvált arcú, testes kis ember volt, olyan külsővel és modorral, mint a német *bursch*-ok. Szobái tele voltak keletről hozott holmikkal, török *nargile*-ekkel, kínai selymekkel ésatöbbi. Lakására a házmesteren át csak bizonyos óvatossági rendszabályokon keresztül lehetett följutni, inasa egy hozzá beosztott magyar baka volt. Az ember különben kapkodó, ideges ember benyomását tette és

csodálkozni kellett azon, hogy ilyen emberre ennyire döntően fontos állomást hogy' bizhattak. Hogy Konsten ezt a megbízást a német hadvezetőségtől megkapta, arra nyilván befolyással volt a vezető magyar politikai körök magatartása is. Konsten ugyanis nemcsak őrnagy, kémfőnök és politikai ellenőr volt Budapesten, hanem Károlyi Imre és a Magyar Bank érdekkörében nagy üzleti tevékenységet is fejtett ki, Krausz Simonnal, a Magyar Bank vezérigazgatójával üzleti összeköttetésben állott és a keletre irányuló német-magyar üzleti tevékenység érdekében nagy cikket tett közzé a „Budapesti Hírlap“-ban, amelynek a német hadvezetőség pénzügyi támogatását is megszerezte. Valószínűnek tartom, hogy a Károlyi Imrével való összeköttetése révén került az ellenem irányuló politikai hajsza vezetése az ő kezébe és így lett hatalmas ember Budapesten.

Amikor Kéri (mint Simonyi titkárom) megismerkedett vele, Konsten rögtön azzal állt elő, hogy ha elvállalja az ellenem való adatszerzést, 50 000 korona jutalmat ad neki. Kéri, hogy bizalmat keltsen, huzódott és arra hivatkozott, hogy milyen kockázatos dologra akarja őt az őrnagy rávenni.

— Ha kiderül a dolog, főbelőhetem magam — mondta.

— Nem fog semmisem kiderülni, Önnek semmi baja sem lesz, legfőlebb állását veszti el és én sokkal jobb állást szerzek Önnek — biztatta az őrnagy.

Majd megkérdezte, mennyi a fizetése, biztatta, hogy annál sokkal nagyobb jövedelmű állást is szerezhet neki, becsmérelt előtte engem és amikor azt hitte, hogy már eléggé megpuhította az áldozatát, kirukkolt azzal, hogy mikre volna szüksége.

Elsősorban kellenek jegyzetek vagy adatok azokról a megbeszélésekről, amiket én munkásvezérekkel és szabadkőművesekkel folytattam és amelyek során sztrájkra buzdítottam a munkásokat. Itt az őrnagy egy-két valóban létező munkásvezér neve mellett egy csomó soha nem hallott nevet sorolt föl. Utóbb megállapítottuk, hogy ezek nem is létező emberek. Nyilvánvaló volt, hogy az őrnagy jó pénzért vásárolt ostoba kémjelentések alapján szerezte be ezeket az adatokat. Én ilyen tárgyalásokat munkásvezérekkel nem folytattam, a kormánynak és a német hadvezetőségnek azonban az volt az érdeke, hogy megállapítsa az én közreműködésemet a januári sztrájkban s ezt a munkát Konsten

őrnagy vállalta magára, aki a maga züllött és ostoba kémjeitől ellenem politikai jelentéseket vásárolt, így támogatta a kormány munkáját.

— Megtudtam — mondta az őrnagy —, hogy Károlyi csak úgy szabadulhatott a francia fogságból, hogy Poincarénak kötelező okmányt irt alá, amelyben megfogadta, hogy az ántánt politikáját idehaza támogatni fogja.

Kéri haladékokat kért az okmányok megszerzésére, azonban az őrnagy sürgette és újra igyekezett rábeszélni:

— Ne legyenek aggályai, kedves Simonyi ur. A gróf úgy is elveszett ember, a grófot nem lehet megmenteni. Különben nem is akarjuk mi vérpadra vinni, de ha törik, ha szakad, mindenáron meg akarjuk csinálni azt, hogy gróf Károlyi Mihály letünjön a magyar politikából. És most megmondom Önnek, hogy milyen formát találtunk rá. Megnyugodhat: a grófnak, mint magánembernek, semmi baja sem lesz. Ezeket az okmányokat és adatokat, amelyeket majd Ön hoz nekünk, elvisszük gróf Andrássy Gyulához, más oldalról szerzett terhelő adatokkal együtt és megmondjuk Andrássynak, vegye rá a vejét, hogy vonuljon vissza a politikától. Megmondjuk Andrássynak, hogy ez az ára annak, hogy a veje a törvényes következmények, a börtön és esetleg még rosszabb elől szabaduljon. Ha Andrássy nem tudja erre a vejét rávenni, akkor, persze, bizony mégis kénytelenek leszünk Károlyit tönkre tenni. Biztos vagyok azonban abban, hogy a családjának lesz annyi hatása Károlyira, hogy visszavonultatja a politikától. Ezt majd úgy csináljuk, hogy Károlyi megiratja a lapokkal, hogy beteg, majd azt, hogy a betegsége egyelőre súlyosbodik, azután elutazik valahová vidékre vagy fürdőre és szépen ott marad a háboru végéig. Andrássy bizonyára el fogja érni a vejénél ezt, mert hiszen ez Andrássynak is érdeke. Andrássy nem is tudja, hogy politikailag mennyire terhelő rá nézve Károlyival való családi összeköttetése. A mostani alakulásban, például, Andrássy okvetetlenül szerephez juthatott volna, de benne, Károlyi apósában a német hadvezetőségnek nincs teljes bizalma. Amíg a veje politizál, addig a monarchia vagy Magyarország sorsának intézésében Andrássynak sem lesz szerepe.

Amikor Kéri, a látszat kedvéért, még tovább huzódott és alkudozott, többek között célzást tett arra is, hogy 50 000 korona nem olyan sok pénz, akkor az őrnagy energikus hangra tért át és így szólt:

— A német polgárok pénzével takarékoskodni kell, többet nem adhatok!

Az én állítólagos titkárom becsülete megmentésére pedig az — ugylátszik — ilyen dolgokban gyakorlott férfiú a következő tervet adta elő: Simonyit, amikor az okmányokat és az adatokat átadta, le fogják tartóztatni, hogy a legkisebb gyanu se érhesse, mintha ezek a dolgok tőle származnának. Néhány napig fogva marad, amikor is majd az őrnagy gondoskodik jó ellátásról és kivételes bánásmódról. Azután kieresztik: akkor Simonyi eljőhet hozzám, felháborodva azon, hogy az én politikám őt ilyen bajba keverte, otthagya titkári állását és kevés idő múlva elfoglalja sokkal jövedelmezőbb és kellemesebb állását, amelyet Károlyi Imre, a Magyar Bank elnöke bocsát majd a rendelkezésére.

Végül Kéri abban egyezett meg az őrnaggal, hogy a szükséges okmányokat majd megszerzi, az adatokat rendelkezésre bocsátja (ezek közül azokat, amelyeknek eltűnését én hamar észrevenném, csak lefényképezik, de visszaadják) és az adatok átadásakor rögtön megkapja az értük járó 50 000 koronát.

— Az 50 000 korona itt van a fiókban — mondotta az őrnagy az íróasztalára csapva — és utóbb a zsiros állás a Magyar Banknál.

Még néhány napig hitegette így Kéri a német őrnagyot és közben igen sok érdekes és jellemző kijelentést hallott tőle. Végül igazán úgy állt már a dolog, hogy nem is Konsten őrnagy tudta meg Károlyiról azt, amit tudni akart, hanem mi kémleltük ki magán a kémfőnökön keresztül a német hadvezetőség egész erőszakos szereplését a budapesti politikában. Elmondotta az őrnagy, például, azt, hogy milyen bizalmas viszonyban van Vázsonyival és Szurmayval és hogy ezek hogyan kísérik figyelemmel az ellenem folyó kémkedési hajsza minden részletét, hogy' biztatják és támogatják őt. Megmutatta Konsten Kérinek az egész ellenem, a Károlyi Imre-féle nyíltlevélből kifolyóan megindult legfőbb honvéd-törvényszéki tárgyalás aktáit, amelyek mind ott feküdtek előtte egy csomagban. Elmondotta Konsten, hogy Hohenburger tábornok, a honvéd-főtörvényszék elnöke, aki a vizsgálatot vezette, milyen szoros összeköttetésben dolgozik övele. Elmondotta Kérinek a Török János ellen folyó ügy részleteit, amelyeknek az aktái szintén ott feküdtek nála és amelyekből egész fölolvadásokat tartott neki. Elmondotta, mennyire nyugtalanítja a német hadvezetőséget a

Károly király és a királyné békére hajlandó viselkedése, mennyire nem helyesli a német hadvezetőség, hogy a király engem fogad — és, bizony, nem nagyon tiszteletreméltó kifejezésekkel nyilatkozott az uralkodóról.

Akkoriban ismét válságban volt a Wekerle-kormány és az új kormány megalakításáról Konsten hosszú eszmecseréket folytatott állítólagos titkárommal. Elmondotta, hogy a német hadvezetőség igen szívesen látta volna gróf Bethlen Istvánt a magyar kormányelnöki székében; de ez magyar belpolitikai okokból, sajnos, nem volt lehetséges.

Az ellenem kapott kémjelentéseit sorban fölolvasta Kérinek, meggondolás nélkül elmondván mindig pontosan, ki szállította azokat és mennyiért. Így többek között elmondotta, hogy valami Szittyia Emil nevű züllött író, aki a rendőrségnek politikai ügyekben nem egyszer besugója volt már, „igen fontos“ adatokat szállított neki. Elmondotta azt is, hogy milyen információt kapott rólam az én egyik „bizalmas“ emberemtől, Orbók Attilától (a fehér terror alatti későbbi nemzetgyűlési képviselőtől). Elmondta, hogy ezt az Orbókot, akit én különben alig ismertem, azon a címen, hogy az én bizalmas embereim közé tartozik, a budapesti német főkonzulátus alkalmazta kémjének és azután az őrnagy rendelkezésére bocsátotta ellenem folyó munkájában. A Konsten-ügy kipattanása után később az Ujságíró-Egyesület Orbók Attila ellen vizsgálatot indított, ahol Orbók beismerte, hogy a német kémszervezet alkalmazottja volt, de azzal védekezett, hogy csak ezen az áron mentették föl a háborús katonai szolgálat alól; behívása után azt az üzenetet kapta a német főkonzulátustól, hogy ha elvállalja az ellenem való kémkedést, olyan beosztást szereznek neki, hogy nem kell kimennie a frontra. Orbók az Ujságíró-Egyesület vizsgálatát követően maga kilépett az Egyesületből.

Mutatott az őrnagy Kérinek több levelet is, részben olyanokat, amelyeket Konsten őrnagy külföldről kapott, ahol szintén tartott kémeket ellenem, részben olyanokat, amelyek nekem voltak címezve, de én sohasem kaptam meg azokat, hanem a postáról egyenesen Konsten urhoz vándoroltak és ott is maradtak.

— A Károlyi levelezése a postáról először ide jön — mondta az őrnagy — és csak innen megy el Károlyihoz, ha egyáltalán elmegy.

Kérinek az volt a benyomása ezekről az elfogott levelekről, hogy több olyan is volt közöttük, amelyeket külföldön már azzal a szándékkal gyártottak, hogy engem, mindig egészen primitív és otromba módon, kompromittáljanak. Az őrnagy ugyanis gavalérosan fizetett Budapesten és másutt is és az ilyen pénzforrásokból élő csirkefogók között valósággal hire ment annak, milyen könnyen lehet tőle sok pénzt keresni. Lehetetlenségnek tartom, hogy Konsten mindazt az ostobaságot elhitte volna, amit kémei révén ellenem összegereblyézett. Azt kell hinnem, hogy ő nem is törődött azzal, vajjon ezek a dolgok igazak vagy csak hihetőek-e, az volt neki fontos, hogy bármilyen eszközökkel akármilyen kompromittáló adatokat szerezzen ellenem. A Konsten-ügy leleplezése után például, amikor már, ugylátszik, a posta megriadt és a levelezésemet, mielőtt hozzám eljuttatta volna, már nem terjesztette Konsten ur jóváhagyása elé, kaptam egy levelet Svájcban, valami ismeretlen nevű, izgatott orosz forradalmárnőtől, akivel soha érintkezésben nem állottam és aki valami gyűlésről számolt be nekem, amin állítólag én is részt vettem volna Svájcban. Holott ebben az időben Svájcban sem voltam és erről a gyűlésről fogalmam sem volt. Mutatott továbbá egy levelet az őrnagy Kérinek, amelyből az derült ki, hogy valami „Neufchatel & Comp.“ nevű frankfurti bankcég nekem állandóan nagy összegeket küldött volna. Mondanom sem kell, hogy ilyen bankcéggel semmiféle összeköttetésben nem állottam, hogy nem is tudtam arról, hogy ilyen bankcég van, sőt, amint később megállapítottuk, ilyen nevű frankfurti bank nincs is. Ez volt azonban az első forrása annak a képtelen mesének, hogy engem az ántánt-politika érdekében francia pénzzel megvásároltak.

Általában, amikor ellenem a fehér terror idején a hajsza megindult, akkor valamennyi ellenem szórt ostoba rágalmat már mint jó ismerőst üdvözölhettem, mert ezeket a szamárságokat mind Konsten őrnagy kémirodájában gyártották.

Amikor a barátságos őrnagytól már mindent megtudtunk, amit csak megtudhattunk, arra kellett gondolni, hogyan hozzuk nyilvánosságra a tudomásunkra jutott dolgokat. A háborús intézmények terrorja közepett ez igen nehéznek látszott. Beavattam tehát a dologba Urmánczy Nándor képviselőtársamat, a pártonkívüli ellenzék függetlenségi érzelmű tagját, aki azonban csak igen

hosszu huzódózás után volt hajlandó a parlamentben szóvátenni az ügyet, akkor is úgy, hogy a tudomásunkra jutott dolgok nagy részét elhallgatja vagy letompítja. Ugy terveztük tehát, hogy azon a napon, amelyen Urmánczy elmondja az interpellációját — ez délelőtt történt volna —, ugyanabban az órában megjelenik „Az Est“-ben Kéri Pál cikke, amelyben teljesen — még az Urmánczytól elhallgatott részletekkel is — közli az egész Konsten-féle német intrikát. Ezt az utóbbit azonban megakadályozta „Az Est“ bátor szerkesztőjének, Miklós Andornak huzódózása, aki annyira félt a német hadvezetőség bosszujától, annyira tartott attól, hogy még az ügyetlen, csapdába került német katonai intrikusok is kárt okozhatnak neki, hogy ragaszkodott törlésekhez.

Urmánczy Nándor a képviselőház május 11-i ülésén mondotta el interpellációját, kérdőre vonván a kormányt, hogy' engedheti meg egy idegen hatalom katonai közegének, hogy a politikába, még hozzá ilyen eszközökkel, beleavatkozzék. Az interpelláció hallatlan konsternációt keltett, mindenki meg volt riadva, aki ebbe a piszkos ügybe bele volt keverve, pedig ezek között ott ültek néhányan a miniszteri székekben is. Rögtön megindult az eltussolás művelete, amely a háborus cenzura és a többi háborus hatalom segítségével bizonyos mértékig sikerült is. A német kormány cáfolatot adott ki, amelyben Konstent megtagadta: nem is őrnagy, semmi köze nem volt sem a német hadvezetőséghez, sem a főkonzulátushoz ésatöbbi. Konsten őrnagy különben annyira ment gyámoltalan rövidlátásában, hogy azzal az ürüggyel, hogy egy Károlyit leleplező nagy esemény fog történni a képviselőházban, el hagyta magát csalni a karzatra és ott maga hallgatta végig saját kivégzését, — az igaz, hogy azután ijedtében kalap nélkül szaladt el a parlamentből. — Aztán rögtön elcsapták.

Akkor a cenzura teljes erejével működésbe lépett és így nem válaszolhattam a cáfolatokra. Nem mondhattam el — amint ezt mi előre megállapítottuk, éppen azért, mert el voltunk készülve a letagadásra —, hogy a német főkonzulátus a legszorosabb összeköttetésben volt Konsten Nagy János-utcai lakásával, hogy Konstennek szobája volt a német főkonzulátuson, ahol nem tartózkodott ugyan állandóan, de időnkint ott feleket fogadott, hogy a német főkonzulátuson a vele összeköttetésben álló hivatalok titkos telefonjelzése között ott lógott a falon a „N. O. Bud.“ jelzésű tele-

fonszám is és hogy Konsten egész hivatalos levelezése a konzulátuson ment keresztül. Megállapítottuk azt is, hogy Konsten lakását a Nagy János-utcában Gonda Henrik, a kormány sajtóirodájának főnöke és Wekerle bizalmas embere engedte át az őrnagynak, ami, ha máshonnan nem tudnók, önmagában azt sejtette, hogy Konsten őrnagynak a magyar kormánnyal szoros kapcsolata van. De hiszen ebből az őrnagy maga sem csinált titkot.

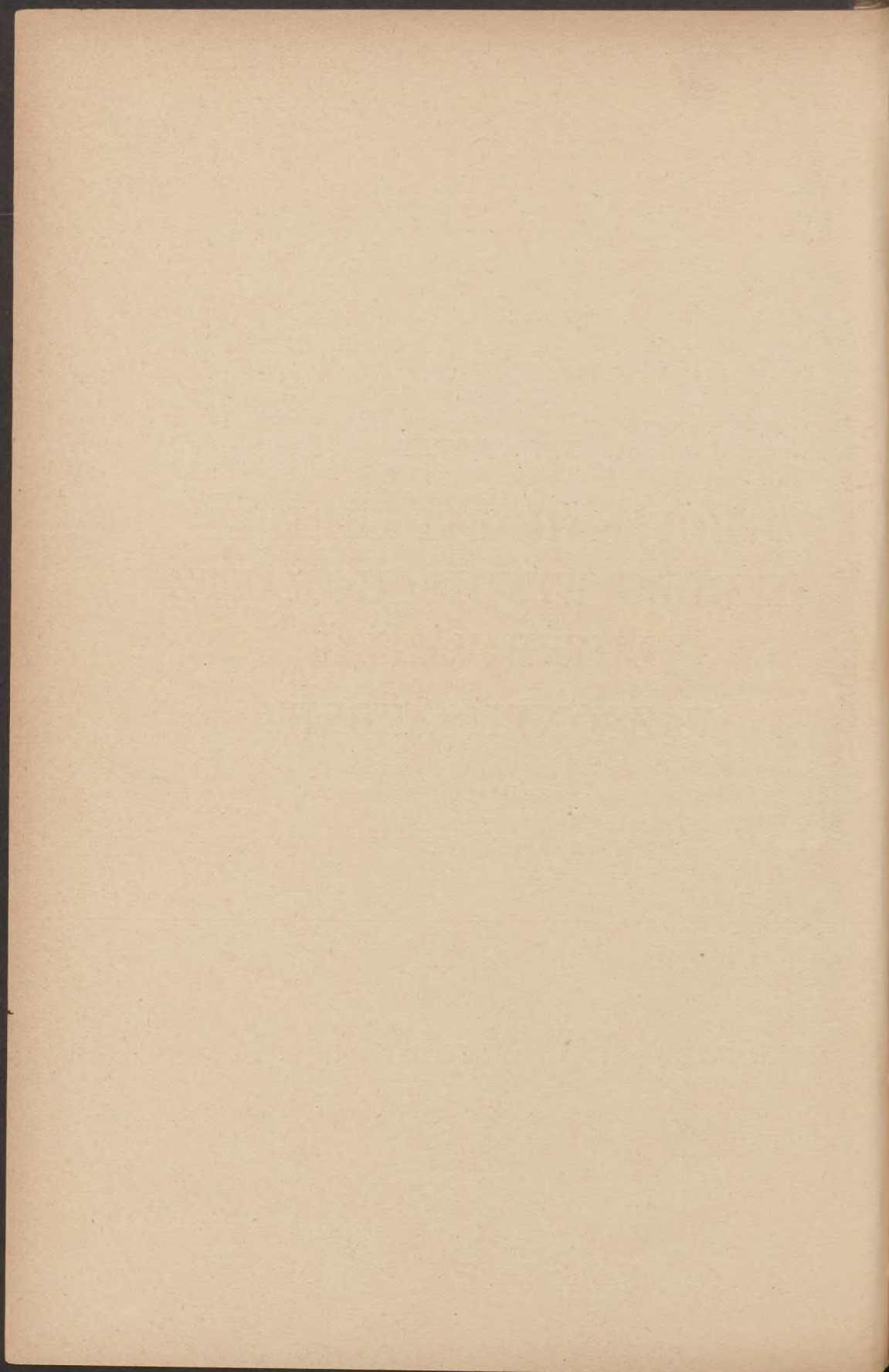
Mindezt egy mentelmi bejelentésben hoztuk a nyilvánosság és a kormány tudomására, amelyet Juhász Nagy Sándor mondott el a képviselőház május 13-i ülésén. A háborús cenzura miatt azonban az ügygel a nyilvánosság előtt többé foglalkozni nem lehetett. Különben is ebben az időben kezdődtek a németek végzetes kudarcai és így az érdeklődés is elterelődött erről az aljas kémkedési ügyről, amely engem csaknem Caillaux sorsára juttatott.

A Konsten-ügy bepillantást enged a német nagyvezérkar politikai üzemébe. Mindenekelőtt kiderül belőle, hogy a nagyvezérkarnak saját diplomáciája volt, amely a hivatalos német diplomácia feje fölött dolgozott. Dolgozott pedig ügyetlenül, a viszonyok és az emberek tökéletes félreismerésével, olyan emberekkel, akik még piszkos mesterségüket sem értették, könnyelmű, ügyetlen és kétes existenciák voltak.

Ez a Konsten, például, aki olyan nagy ember volt Budapesten, akinek miniszterek, tábornokok, bankigazgatók keresték a kegyeit, civilben kis rendőrtiszt volt. A német kormány aztán kinevezte a háboru alatt ugynevezett civil-majorrá. Ez a beosztás, amely a hadvezetőséghez való beosztást jelezte, egyenruha viselésére jogosított, amelyen csak kis rangjelzési különbség mutatta, hogy viselője nem rendes német katonatiszt. A kém-őrnagy előbb Törökországban dolgozott, azután a budapesti német hadvezetőségi körzet hírszerzőtisztjévé nevezték ki. A hírszerzőtiszt nemcsak a kémkedési és ellenkémkedési ügyek vezetője volt, hanem a politikai hatóságokkal is ő tartotta fenn az érintkezést. Ebből aztán furcsa és érdekes dolog keletkezett. Minthogy a háboruban igazában a katonák kormányoztak, és pedig mindenütt, ahol német katonaság is volt, nem az osztrák katonák, hanem a németek: valójában ez a német Nachrichten-Offizier kormányzott Budapesten. Hihetetlen, mennyire összefutottak az ő kezében a szálak.

XXVI. FEJEZET

GRÓF KÁROLYI IMRE ÉS
HERCEG WINDISCHGRAETZ
EGYÉB VÁDJAI
VÁZSONYI SZEREPE

-
a
S
t
V
n
c
h

i
t
t
l
e
s
n
a
n
i
u

g
n
e
k
n
v
t
h
s
n

Konsten őrnagy csufos kudarca után egyszerre eltűnt Budapestről és vele összetört mindazoknak beléje vetett reménysége, akik börtönbe akartak juttatni rágalmak és kémjelentések alapján. Sándor László, az akkori főkapitány, aki Vázsonyi környezetébe tartozott, maga erősítette meg, amit Konsten folyton mondott, hogy Vázsonyi éjszakákon keresztül folyt tanácskozásokon mániákus módon egyre az én letartóztatásomat követelte, úgy, hogy mindenki azt hitte, hogy ez rögeszméjévé vált. A történetek után azonban éppen úgy elcsöndesedett, mint Károlyi Imre.

Konsten megbukott és amikor a nyár folyamán Zsifkovics katonai ügyész a Török-ügyben kihallgatott, mégpedig nem is úgy, mintha tanu, hanem gyanúsított lennék, mert a kihallgatások kora reggeltől, egy-két óra megszakítással, késő estig tartottak, hogy, fizikailag és a sok keresztkérdés alatt lelkileg is kifárasztva, valamit esetleg kiszedjenek belőlem, — ámulva vette az ügyész tudomásul, amit jegyzőkönyvbe mondtam, hogy gróf Andrássy Gyula révén az egész eljárásunkat tudomására hoztuk a királynak és az akkori külügyminiszternek, báró Burián Istvánnak és még köszönetet is kaptunk érte! A közben kiderült Konsten-eset után az ügyésznek is inába szállt a bátorsága. A kihallgatásokat láthatóan úgy folytatta addig, mint aki nem hiszi, hogy nincs titkolnivalóm.

Most az ügyész a titkáromnak, aki a több napig tartó kihallgatás folyamán egyszer fölkereste, hogy közölje vele, hogy aznap reggel nem tudok eljönni és megjegyezte, hogy ennek az egész eljárásnak a parlament előtt még folytatása lesz, mert hiszen ki kell deríteni, ki volt az, aki ez egész eljárás alatt a jegyzőkönyvek másolatát Konsten őrnagynak és Károlyi Imrének kiadta —: védekezve azt felelte, hogy ő semmi szabálytalanságot sem követett el, ő csak fölöttek hatóságai utasításait követte, nekik küldötte be a kihallgatások jegyzőkönyvi másolatát és hogy ő a maga személyében már régen meg van győződve arról, hogy én semmit nem követtem el. Ez az ügyész a kormányozható ügyészek fajtá-

jából való, amelynek a forradalmak és az ellenforradalom érájával virradt föl Magyarországon. Miután ügyészeink legnagyobb része mindakét forradalmat kiszolgált, siettek legjobb tehetségük szerint az ellenforradalomnak is rendelkezésére állani. De ekkor is kitűnően tudták szabályozni a hangjukat aszerint, hogy miképpen álltak a kenyéradó rezsim esélyei. A népbiztos-pör alatt mulatságos volt megfigyelni, hogy valahányszor az oroszok előnyomultak a lengyel harctéren, a kurzus-ügyészek leeresztették hangjukat, valahányszor az oroszok visszavonultak: föl-emelték.

Károlyi Imre vádjai nem merültek ki Konsten őrnagy hihetetlen eredetű, komikumot keltő anyagával, sem pedig a Török-üggyel. Voltak más vádjai is. Én mindazt, amit Károlyi Imre a beadványában bizonyítani óhajtott, a közvélemény ítélete alá akarom bocsátani.

Hogy én már régen hazaáruló, az ellenséghez szító, forradalmat előkészítő, a királyt detronizáló terveket forralok magamban: ennek igazolására hivatkozott a Nemzeti Kaszinóban tett kijelentésemre, egy telefonbeszélgetésre ésatöbbi. Még tanukat is nevezett meg, akik ezt bizonyíthatják: herceg Odescalchi Gézát, Kállay Frigyes, gróf Pappenheim Szigfridet. Herceg Odescalchi (Tisza *whip*-je a Nemzeti Kaszinóban) ott, éppen úgy, mint herceg Windischgraetz, nem a legmegtisztelőbb hirnévnek örvendett, mert mindenki ismerte az igazmondással való hadbanállását. Hogy ő valamit elferdítve terjeszt rólam, nem lepett meg. Csodálkoztam azonban, hogy gróf Pappenheim, aki sógorom, vagy Kállay Frigyes hazugságokat terjesztenek rólam. Kállay Frigyes egyik adjutánsa volt József főhercegnek és így barátságot tartott fenn a József főherceg erdélyi vezérkarához tartozó Wild vezérkari századossal, Konsten őrnagynak és Károlyi Imrének hű barátjával. Ez a Wild, aki kémtiszt volt Erdélyben, olyan atrocitásokat követett el odalent a románokkal szemben, hogy a tisztársai megkérték Kobek Kornél Károlyi-párti képviselőt (aki autóstiszt volt József főhercegnél), hogy interpellációjában tárja viselt dolgait a képviselőház elé. (Most Wild Horthy egyik kémirodájának vezetője). Sógorommal, gróf Pappenheim Szigfriddel állandóan érintkeztem és jó viszonyban voltam és azt gondoltam, hogy Kállay Frigyesnek sem volt éppen oka ellenem

támadni, neki, aki annyi ideig élvezte bőkezűségemet és ezidőtájt is az akkori időben jelentékeny összeggel volt adósom.

Utána járva a dolognak, kiderült, hogy egy elferdített pletykát adtak kézről-kézre és időközben az nőtt meg olyan szépen. Amivel Károlyi Imre vádolt, egy kaszinói beszélgetés volt, amelyet telefonon folytattam Pappenheim sógorommal, aki a kaszinóból fölhi-vott. Beszélgetésünk folyamán sógorom, aki bajor gróf és mint ilyen, német hazafi, elragadtatással beszélt arról, hogy milyen nagyszerűen dolgoztak azok a német Zeppelinek, amelyek az angol partvidéket bombázták. Én azt feleltem, hogy csöppet sem vagyok ettől elragadtatva, nem látok hőstettet abban, hogy védtelen városokat, gyerekeket, asszonyokat bombáznak, sőt, haragomban, hozzátettem, hogy így ugyan béke nem lesz, inkább akkor, ha azokra a gyárakra vetnek bombákat, amelyekben ezek a gépek készülnek. Pappenheim fejcsóválva mesélte el, hogy „ej, ej, milyen konok ember ez a Mihály, semmisem jó neki, amit a németek csinálnak“. — — — Nőtt, nőtt a lavina és amire a telefon-beszél-getés híre az említett ur, Kállay Frigyes révén (aki Pappenheim-től hallotta) Károlyi Imréig eljutott, már nagyszabásu terv lett belőle: összejátszás az ellenséggel, forradalom, bombavetés a gyárainkra ésatöbbi! A nagyszabásu legenda addig tartotta ma-gát, amíg ki nem hallgatták gróf Pappenheimet és — gondolom — Kállay Frigyeset is. Akkor kiderült, hogy szappanbuborék; mind-járt szét is pukkadt.

Hogy készültem a köztársaságra, azt ez a történet bizonyította: Családi körben, Andrássyékkel ebédeltem egyizben a Nemzeti Kaszinó liba-szobájában. (Paczkának lóg ott egy libát ábrázoló képe, azért hívták így.) Valaki azt mondta tréfásan:

— Na, ha így megy tovább, egy év múlva Vázsonyi lesz a köz-társasági elnök.

— Vázsonyi? — jegyeztem meg én. — Azt már nem, akkor már inkább én!

Tudom, hogy sokan rázni fogják a fejüket, de ha saját szemem-mel nem olvastam volna, én sem hinném, hogy ez a tréfás beszél-getés egyszer még annak a vádnak fog alapul szolgálni, hogy a király ellen török és a köztársaság elnöke akarok lenni!

Károlyi Imre nyíltlevelében volt egy kitétel, hogy én „hazug szám“-mal hirdetem ezt meg azt. Bizonyítania kellett és akarta

is, hogy ezt a sértő kifejezést jogosan használta, merthogy én hazug ember vagyok. És ezt azzal kívánta bizonyítani a beadványában Károlyi Imre, hogy én egy beszédemben arra hivatkoztam, hogy a 48-as eszméket az anyatejjel szívtam magamba, ami aztán már egészen közönséges hazugság, mert: először is az édesanyám nem táplált, másodsor az édesanyám a 48-as eszmékre nem is taníthatott, hiszen már háromesztendő koromban elvesztettem . . .

Kommentáljam én ezt az érvelést? Az az érzésem, hogy aki élt vele, ezekben a mondatokban önmagáról nagyon jó önjellemzést adott. De mégis kérem az olvasót, emlékezzék itt mindarra, amit a Károlyiaknak 1848-ban játszott szerepéről, amit két nagyanyámról és amit édesanyámról e könyv elején irtam. Szegény jó anyám nem táplált engem és a „Talpra magyar“-ra sem taníthatott már meg. Ez való. És mégis: bátran bizom minden jóhiszemű olvasó lelkiismeretére a döntést, hogy a nem nagyon szabatos kép lényegében talál-e vagy sem?

Hazug-voltomat igazolta a következő eset is, amelyet Károlyi Imre a beadványában ugyancsak bizonyíték gyanánt hozott föl: Séta közben, már a háboru alatt, egyizben megszólított egy német tiszt, kellemetlen, prepotens típus — és neveletlen modorban azt kérdezte tőlem, hol van a főposta? Erre én franciául azt feleltem neki, hogy végtelenül sajnálom, de nem tudok németül. A porosz tiszt teljesen *paff* volt. Én magam meséltem el a tréfás esetet, bizonyos tüzes porosz-barátok ártatlan bosszantására. Károlyi Imre is elmondja az esetet a beadványában, majd diadalmasan kiált föl: ez a legnagyobb hazugság, mert Károlyi Mihály igenis tud németül! Szegény, nem tehetett róla, hogy a Konsten-vád és a Sonnino-vád csufos megsemmisülése után csak ilyen jóizü morzsák maradtak az asztalán.

E pillanatban nem emlékszem már arra, hogy a cattaroi matrózlázadás szításának komolyabb vádja szintén szerepelt-e már Konsten őrnagy nyomán Károlyi Imre beadványában, vagy erre csak célzás történt-e.

A tengerészek lázadását (ez először Polában, 1918 február 1-én, röviddel azután Cattaróban tört ki) nemcsak elő nem készítettem, arról előzően nemcsak sejtelmem sem volt, de még utólag, amikor

már elfojtották, sem birtam tudomással mindaddig, amig egy nap Andrassy Gyula révén nem hallottam róla. Andrassy elmondta, hogy amikor legutóbb kihallgatáson volt a királynál, Károly szemrehányóan mondta neki, apósomnak, hogy rossznéven veszi tőlem és igazán nem tételezte volna föl rólam, hogy lázadásokat készitek elő és ellene irányuló komoly dolgokba ártom magam. Sohasem hitte volna ezt felőlem, amig nem tudta meg, hogy a cattaroi tengerész-lázadás egyik szítója voltam. Andrassy védelmébe vett és azt mondta, hogy ismer annyira, hogy ezt kétségbe merje vonni. A király erre elmondta a cattaroi lázadás történetét és fölmutatta azt az eredeti — természetesen: lefoglalt — sürgönyt, amelyet a lázadó matrózok, üdvözlétüket küldve, hozzám és Friedrich Adlerhoz is intéztek. Én ezt a sürgönyt sohasem kaptam meg. A királynak a matrózok e cselekedetét úgy állították be, mintha ez azt bizonyítaná, hogy én szerveztem meg a lázadásukat. A matrózok békét akartak s nyilván ezért üdvözöltek engem, akit a béke barátjának tudtak és a szocialista Friedrich Adlert, aki az ausztriai származásu matrózok előtt volt még népszerűbb, ugyanezen okokból. Nagyfoku rosszindulat kellett ahhoz, hogy ezért valaki ellen főbenjáró vádat emeljenek, a lázadás előkészítésének vádját! Memorandumban fordultam a királyhoz, aki elé ellenségeim a sürgönyt eljuttatták — én azt sohasem láttam — és a királytól a legsürgősebb vizsgálat megindítását kértem. Egyetlen matrózt sem közvetve, sem közvetlenül nem ismertem, létezésükről, terveikről halvány sejtelmem sem volt! Olyan egyszerű volt ennek a megállapítása és bebizonyítása, hogy az igazság kiderülésének semmisem állt útjában. De érdemlegesen elintézni a memorandumomat és nekem elégtételt szolgáltatni éppen ezért nem is igyekeztek soha.

Károlyi Imre szelleme motoszkál abban az emlékiratban, amely a bolsevizmus bukása után herceg Windischgraetz Lajos könyve gyanánt jelent meg. Főleleveníti az összes Konsten- és Károlyi Imre-féle rágalmakat, egyszerűen nem véve tudomást arról, hogy forrásuk is, hazug-voltuk is kiderült. De újabb vádak is emel a herceg. Azt írja, hogy tud egy-két olyan memorandumról, amelyeket a királyhoz intéztem és amelyekben csak úgy csöpgtem az alattvalói hűségtől és lojalitástól, ugyanakkor, amikor a forradalmat készítettem elő.

Az igaz, hogy a királyhoz intéztem 1918-ban két memorandumot is, mindakettőt személyes ügyben. Az egyiket a fönt elmondott cattaroi lázadással kapcsolatban. Az igazságnak és érzéseimnek is teljesen megfelelt, ha abban a memorandumban hivatkoztam arra, hogy a királynak hü és lojális alattvalója vagyok. Udvaronci szavakat azonban sohasem használtam. Emlékszem, hogy amikor ügyvédemnek, Polónyi Dezsőnek megmutattam a memorandumot, ő a bátor hangot, amelyben a vádakat elutasítom magamtól, tulnyersnek találta, általában a királlyal szemben több udvariasságot ajánlott és a memorandum végére oda is biggyesztetett velem egy-két sablonos frázist.

És még egy memorandumot intéztem a királyhoz, amellyel kapcsolatban Windischgraetz a könyvében csak annyit talál jónak megemlíteni, hogy én becsaptam a királyt, amikor biztosítottam őt hűséges voltomról. Elfelejté azonban megmondani, hogy mi volt azonkívül ebben a memorandumban. Majd én fölfrissitem a herceg memóriáját.

Wekerle 1918 nyarának elején magához hívatta ügyvédemet, Polónyi Dezsőt. Elmondta neki, hogy kényes dologban kéri az ő baráti támogatását, mégpedig közérdekből. Arról van szó, hogy herceg Windischgraetz Lajos, a közéleti miniszter, a minap Bécsben, a Sacherben találkozott a feleségemmel és a feleségem a beszélgetés folyamán azt mondta neki, hogy ne nagyon bántsanak engem, mert ha megharagítanak, majd én produkálni fogom a királynak egy hozzám intézett eredeti levelét és ebből még nagyobb baj lesz, mint a Sixtus-afférból! Természetesen: a herceg sietve mesélte el ezt a királynak és Wekerlének is, hogy manőveremet megakadályozhassák. Wekerle ezek után arra kérte Polónyit, hogy ő vegyen rá engem arra, hogy álljak el e levél fölhasználásától és adjam ki ezt a levelet. Polónyi eljött hozzám és elmondta a föntieket. Csodálkoztam. Én soha életemben nem kaptam a királytól levelet és így eszem ágában sem volt, nem is lehetett, ilyesmit mondani. De mert a feleségemre hivatkoztak, behívtam őt, hogy mondja el, mit beszélt voltaképp Windischgraetz-cel a bécsi Sacherben. Kiderült, hogy egy szó sem volt igaz az egész történetből. A feleségem találkozott ugyan a Sacher-szálló halljában a herceggel és beszéltek is egymással, mégpedig feleségem több hölgyrokona jelenlétében, akik mind tanúi voltak a beszél-

getésnek. A beszélgetés annyiból állt, hogy Windischgraetz köszöntötte a feleségemet, aki visszaköszönt neki, azután a herceg megkérdezte, hogy itt vagyok-e én is és a feleségem azt felelte, hogy nem a hotelben ugyan, de Bécsben vagyok. Windischgraetz megint köszönt és elment. Többen voltak jelen e beszélgetésnél, többen is hallották, még vitás sem lehetett, hogy csakugyan így folyt le. Polónyi Dezső tehát visszament a miniszterelnökhöz, hogy a megbízásáról beszámoljon és a miniszterelnök információit kiegészítse. Wekerle mindenre el volt készülve, csak erre nem.

— Mindig tudtam — mondta —, hogy ez a herceg mily hazug fráter, mily alattomos ember, ellenem is furakodik most a királynál, de *ezt* még nem hallottam . . .!

Polónyi irónikusan ezt felelte:

— Kegyelmes uram, a herceg a te tanítványod!

Még aznap estefelé a feleségemmel fölmentem a közéleti miniszteriumba, hogy a herceget személyesen vonjam kérdőre. Mialatt én bent tisztázni próbáltam ezt a hitvány hazugságot, feleségem az előszobában várakozott. Windischgraetz, akiben annyi morális erő sincs, mint egy nyulban, meghökkent, öltöztetett, a csillagokat is letagadta az égről. Az öreg Wekerle kavarta a dolgot, dadogta, az csinálta az egész pletykát, ő olyan ártatlan az egészben, mint a ma született gyermek. Nem is ő mondta Wekerlének, hanem Wekerle mondta neki. Elismerte, hogy nem mondott neki a feleségem semmit és azt állította, hogy ő sem mondott mást Wekerlének, csak azt, hogy találkozott Károlyinéval. Erre behívtam a feleségemet. Windischgraetz kinos zavarban volt, rettentő-mód szégyelte magát, hogy így torkonragadták. Én aztán megmondtam neki, hogy mivel Wekerle őt nevezte meg a hazugság forrása gyanánt, ő pedig kereken tagad, én itt nem lehetek bíró, hogy ki tudjam deríteni, mi történt igazában. Mint-hogy azonban engem megint megrágalmaztak egy hazugsággal és azt azonnal a király elé vitték, nekem kötelességem az ügy tisztázását sürgetni. Ezt tettem meg abban a második memorandumban, amelyet a királyhoz intéztem és amelyben a legnagyobb őszinteséggel elmondtam, amit Wekerle üzent Polónyi útján és elmondtam Windischgraetz hebegő védekezését is. Azzal zártam be a szokatlan hangú memorandumomat, hogy ezek után a királyra bízom annak eldöntését, amire csak neki lehet módja,

hogy két felelős minisztere közül ki hazudott: Wekerle vagy Windischgraetz-e?

Mondanom sem kell, hogy erre a memorandumra sem érkezett soha válasz.

Hajszálra így járta meg Windischgraetz azokkal a későbbi hazugságaival is, amelyeket a „keresztény“ kurzus idején hozott föl ellenem. Csak valamivel tovább késett a cáfolat, mivelhogy nem voltam jelen.

Windischgraetz előbb a „Pester Lloyd“ hasábjain, aztán az első nemzetgyűlésen azt állította, hogy én Franciaországtól pénzt kaptam a háboru alatt abból a célból, hogy Magyarországon defetista mozgalmat szervezzek. A pénzeket, meséli Windischgraetz, Ábrahám Dezső — a háboruban a Károlyi-párt tagja, később a Károlyi-kormányban államtitkár és az ellenforradalom alatt szegedi miniszterelnök — hozta Budapestre és Holló Lajos lakásán osztottunk meg rajta. Windischgraetz arra támaszkodott, hogy Pierre Renaudel és Marius Moutet francia szocialista képviselők és Georges Clemenceau francia miniszterelnök a francia kamarában abban az értelemben szólaltak föl, mintha én följárlottam volna szolgálataimat a francia kormánynak Magyarország forradalmasítására és erre vonatkozó jelentéseket küldtem volna Franciaországba.

Erre a vakmerőségben páratlan nyilatkozatra az történt, hogy rövidesen nyilatkoztak rá mindazok a franciák, akiket Windischgraetz elég felelőtlen volt megemlíteni.

Pierre Renaudel „*Une machination en Hongrie*“ című cikket írt, amelyet ő maga így foglal össze: „Windischgraetz hazudik és egyuttal tudatlanságának adja tanujelét.“ „Hazudik, mert olyan dolgokat állít, amelyek nyilvánvalóan hamisak.“ Eredetiben: „*M. Windischgraetz tient donc à la foi un langage ignorant et mensonger . . . Mensonger, puisqu'il invoque des faits qui sont pertinemment faux.*“

Ábrahám Dezső és Holló Gábor, Holló Lajos fia pört indítottak Windischgraetz ellen. De ő mindezideig kibujt a számadás alól.

Batthyány Tivadar, a függetlenségi és 48-as párt elnöke magához Clemenceauhoz fordult azzal a kéréssel, hogy nyilatkozzék azokról a szavakról, amelyeket Windischgraetz a szájába ad. Ezek

voltak a legsúlyosabb vádak. Clemenceau 1921 augusztus 4-én sürgönyözött Batthyánnak. A lakonikus távirat így hangzik:

„*Je n'ai prononcé aucune des paroles que m'attribue*
Prince Windischgraetz *Clemenceau*“

Magyarul: „Egy szót sem mondtam mindabból, amit herceg Windischgraetz nekem tulajdonít. *Clemenceau*.“

Amit Czerninnek üzent Clemenceau a Sixtus-ügyben: „*Il a menti*“ („Hazudott“), az rövidebb volt, de nem hatásosabb.

De térjünk vissza a Konsten—Károlyi Imre-ügyre.

Ahogy a Konsten-ügyben bejelentett vizsgálatból nem lett semmi, úgy a Károlyi Imre-féle pörben sem tudtam a leleplezések után az eljárás befejezését és a tárgyalás megtartását keresztülvinni, hiába sürgettem ezt magam és ügyvédem, Polónyi Dezső útján szóbelileg és számtalan beadványban. Ez az egy tény maga mindennél jobban bizonyít Károlyi Imre ellen, mert olyan elfogult ember ugyan nem akad Magyarországon, aki elhinné, hogy a katonai bírák és ügyészek hozzám huztak volna! A bolgár összeomlás ideje felé pedig Wekerle kijelentette, hogy nagyon szeretné „applanálni“ — így mondta az öregur — ezt a csunya Károlyi Imre-féle históriát és békés kiegyezést ajánlott. Sőt többet mondott. Azt mondta, hogy neki mindig a legrosszabb véleménye volt Windischgraetről és különösen ebben az ügyben rosszhiszeműnek tartotta. (Andrássy számtalanszor mondotta, hogy Windischgraetzet megbízhatatlan, hazug fráternek tartja, amihez anyósom mindig *fortissimo* járult hozzá.) Wekerle, ugylátszik, nem akarta, hogy kiderüljön, ki mindenki állt Károlyi Imre mögött, aki, ha már így fölsült, talán nem hagyta volna, hogy egyedül rajta száradjon minden ódium. Én azonban elutasítottam minden egyezkedő kísérletet és kijelentettem: vagy bizonyít Károlyi Imre és akkor tessék velem úgy bánni, ahogy hazaárulóval szokás, vagy nem tud bizonyítani és akkor lakolnia kell vakmerő gonoszságáért! Az én nagylelkűségemnek köszönhette ő is, mint a vele és neki dolgozó egész maffia, hogy amíg hatalmon voltam, nem engedtem meg, hogy velük szemben megtorlást gyakoroljanak.

A történetek után talán azoknak van igazuk, akik büntetni és sujtani akartak, mert a bűnösök a mi nagylelkűségünket csak

gyöngeségnek tudták be és az első alkalommal annál gonoszabbul és vakmerőbben léptek föl újból ellenünk. Egy dolog azonban mindenesetre tagadhatatlan. A reakciónak ellenem irányított vad hajszája még a háboru alatt sem tudott volna idáig jutni, ha a demokratikus erők megbontatlanok. Vázsonyi nélkül Károlyi Imre még a háboru alatt elvette volna büntetését! Vázsonyinak tudnia kellett az ügy minden fordulatáról; igazságügyminiszter volt. Referáltatott magának mindenről. Itt is át kellett látnia a szitán, amint átlátott a Désy—Lukács-pörben. Hiusága és gyűlölete azonban akkora volt, hogy segítőkészet nyújtott egy juszticmord előkészítéséhez. Nem rajta mult, hogy a sikerből kudarc lett. Ő megtett minden tőle telhetőt, hogy a vizes lepedő rámterüljön. Hiszem, hogy a Vidor-ügyben benne volt a keze, mert Vidor Vázsonyi bizalmasa volt és — noha közvetlen bizonyítékom nincsen rá, hogy ismerte volna a német kémőrnagyot — kizártnak tartom, hogy ne ismerte volna tüzetesen a *Nobud* munkáját. Így még nem akartak Magyarországon politikust tönkretenni! A Konsten-ügyben már a „keresztény“ kurzus korszakának morálja veti előre árnyékát.

Azzal, hogy a pacifizmus ellen fordult, hogy az igazi demokratikus erők szövetségét elmarta magától, hogy így a választójog blokkját fölrobbantotta és hogy az ellenem indított hajszához csatlakozott: ő, Vázsonyi ásta meg a sirját egy békés és demokratikus kialakulás lehetőségének. A köztünk való megértés és közös politikacsinálás lehetetlenné vált, amikor megdöbbenve fedeztem föl Vázsonyit ellenségeim és a reakció élén és lehetetlenné az ő részéről, amikor mániákusan kezdte vallani, hogy minden rossznak, minden bajnak én vagyok az oka, hogy az én pusztulásom vagy bebörtönzésem nélkül nincs és nem lehet béke és nyugalom. A pesti demokrata párt vezére így ásta meg a sirját a magyar demokráciának. Ha ő a tehetségét nem állítja a reakció szolgálatába és nem adja oda magát vak eszközül, hogy néhány hétig a reakció urai, hatalom nélkül, a miniszterségnek csak címével, megtűrjék maguk között a választójog és a demokrácia ellen végzett szolgálatait jutalmául és ha éjt-napot egyé tevé intrikával nem igyekszik egy frontba tömöríteni ellenem s békepolitikám ellen mindenkit, akit csak lehetett: talán-talán más fordulatot vehettek volna a dolgok Magyarországon.

Vázsonyi Vilmos 1917 január 20-án, Károly király megkoronázása után beszédet tartott a Demokratakörben, amely a cenzura miatt a háboru alatt nem jelenhetett meg, a háboru utáni Vázsonyi pedig a reakció előtt szégyelte volna ezt a beszédét közzétenni. Gunnyal és keserőséggel szól a háboru és a képmutató és lelketlen háborus társadalom ellen:

— Nekem — mondotta akkor Vázsonyi Vilmos — tiz gimnazistának az élete, akit most küldenek a halálba, szentebb, mint az egész koronázás!

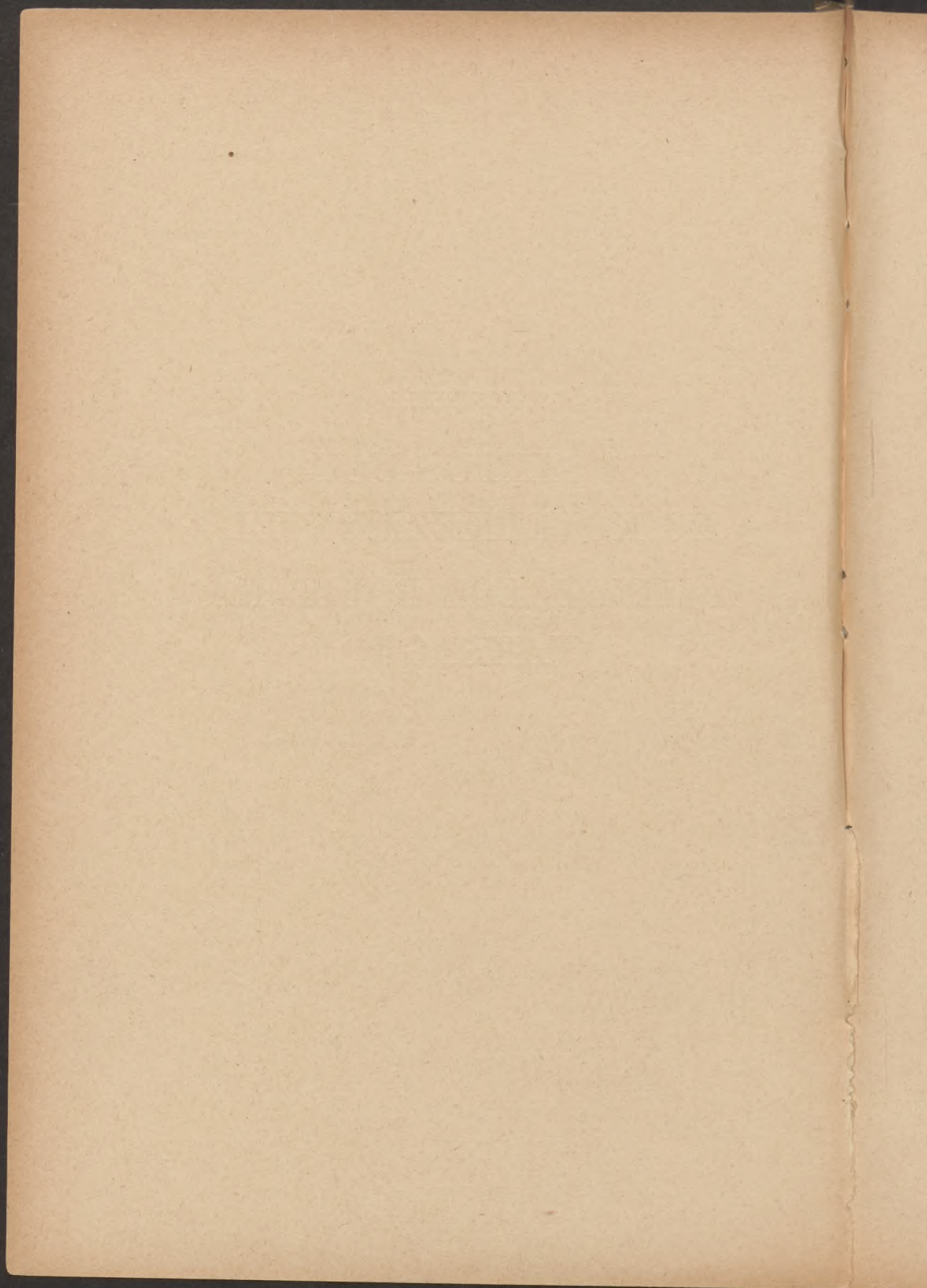
A demokrácia viszonyát pedig azokhoz, akik a demokrácia hiveinek sorából hatalomra emelkedtek, így látta:

— . . . A polgárság jutalma, hogy egyes vezetőit kitüntetik és a polgárság ezáltal megfosztódik ezektől a vezetőktől. Mert mindig, ha a polgár kitüntetést kap, körülbelül biztos, hogy a polgári erények, a polgári munka, a polgári önérték számára az illető teljesen elveszett, gondolkodásában teljesen megváltozik, sajátos *mixtum compositum*-má válik, teljesen félszeg emberré, akinél az ember Lessing meséjére gondol a ludról meg a hattyuról, az arisztokratikus hattyuról és a plebejus ludról, amely rövid nyakát addig nyújtogatta, hogy arisztokrata nyaka legyen, amíg nevetéséges luddá lett, anélkül, hogy hattyuvá vált volna. . . . *Edelsteine sind Grabsteine der Tugend.*

Hát ez valahogy így van, például Vázsonyi esetében. Aki valamikor úgy jelent meg a fórumon, mintha valahonnan az 1792-es „Café des Patriotes“-ból jött volna, amikor hosszú és kitarító nyaknyújtogatással elérte nem ugyan a néptribunságot, de a király miniszterségét és mint kegyelmes ur tért meg a kávéház törzsasztalához, amelynek világa az ő kozmosza maradt és amelynek tapsaira örökké éhes volt: arról kiderült, hogy az ő kávéháza sohasem volt más, mint az „Abbazia“. És a nép megismerte és megutálta és az urak eldobták, mint a kifacsart citromot.

XXVII. FEJEZET

A SIXTUS-ÜGY
ÉS KÖVETKEZMÉNYEI
A HIVATALOS POLITIKA
VAKSÁGA

A reakciót egymásután érték a súlyosnál súlyosabb csapások. 1918 nyarára egyformán sivár lett a belső és külső helyzet: a katonai helyzet épp olyan reménytelen, mint a diplomáciai. A piavei vereség fölrázta a közvéleményt és, egyidőben a németek nyugati kudarcaival, egyre hangosabb lett a békének követelése.

A helyzet azonban nehezebb volt, mint valaha. Foch és Clemenceau el voltak szánva arra, hogy most már a német imperializmus teljes legyőzéséig viszik háborút és a szerencsétlen Sixtus-affér óta a monarchia külpolitikai helyzete is a lehető legrosszabbá vált. Czernin lemondott és utóda a legnagyobb meglepetésre az a báró Burián István lett, akiről a király uralkodása elején azt mondotta, hogy: „*Der ist doch zu dumm.*“ Burián kinevezése azt jelentette, hogy a király föladta a mentés kísérletét. Czernin könnyelmű és megbízhatatlan szelleme helyett egy makacs és nehézkés szellem vonult be újra a Ballplatzra.

A Sixtus-affér az uralkodó presztízsének három irányban is ártott. Az ántánt a levelek letagadása és a nagyhangú kijelentés után, hogy majd a nyugati fronton levő ágyui adják meg Clemenceaunak a feleletet, teljesen azonosította most már őt a németekkel. Clemenceau azt mondta Czerninről: *Il a menti* — hazudott —, épp olyan lakonikusan, mint ahogy' később Batthyánynak küldött sürgönyében Windischgraetzet intézte el. A németek előtt a legnagyobb mértékben kompromittálta magát, mert hiszen senki a világon nem hitte el, hogy tagadásában a legszemernyibb igazság van, mindenki tudta, nyíltan beszélte, hogy a király nem mond igazat és az az igazság, amit Clemenceau állított, hogy igenis a király valóban Belgium és Elzász visszaadásáról beszélt a levelében. Sajnos, a királyban nem volt meg az erkölcsi bátorság, hogy ezt a politikát következetesen végigvigye és csak természetes, hogy így aztán két szék között a földre kellett pottyannia. Személyében teljesen lealázta őt az a csunya és férfiatlan mód, ahogyan a nyil-

vánosság előtt letagadott mindent, sőt Czerninnek szavát merte adni, hogy a Clemenceautól közölt szöveg hamisítvány! A király Canossa-járása a németek szemében sem használt semmit, az ántánt-hatalmakkal való kibékülésnek is utját vágta és csak azzal a gyakorlati eredménnyel járt, hogy megmaradt kis önállóságunkat is kénytelen volt martalékul dobni a német katonáknak és a német császárnak és ők ezt a fordulatot ügyesen kihasználták a megfélemlített Károly királlyal szemben.

A király, szegény, ezentul mindent elkövetett, hogy a németek békében hagyják és a német szövetség hatalmon levő hivei megbocsássanak neki azért, mert a németek hátán akart kimászni a háboruból. Az osztrák és a magyar arisztokráciában is a legkomolyabb mozgalom indult meg, hogy a királyt lemondásra bírják. Czernin is ezt akarta. A Nemzeti Kaszinóban az összegyűlt magyar mágnások a legnagyobb nyíltsággal beszéltek arról, hogy nem szabad tűrni, hogy ilyen királya legyen az országnak, mert ez a királyság tekintélyét teljesen aláássa. Minden sarokban konventikulumok voltak és a jelszó az volt: *Lemondani vagy lemondadni*. Hazug királynak, ántánt-királynak nevezték IV. Károlyt. Tisza embere, gróf Schönborn-Buchheim vezette nálunk az összeesküvést, akinek a koronázás körül is szerep jutott (ő öltöztette a királyt). Andrássy nem vett részt az összeesküvésben, minthogy az Tiszától indult ki és munkapárti dolog volt. Végül minden meghiusult azon, hogy nem tudtak megegyezni a régens személyében. A koronatanácson, mert eddig jutott a dolog, a király úgy intézte a tanácskozást, hogy a királynét kellett volna régensnőnek kinevezni. Ő pedig még jobban huzott az ántánthoz. A magyar urak egy része külön magyar régenszt akart és ebből a célból föl akarta eleveníteni a nádori méltóságot.

Soknak az fájt, hogy a németeket hagyta cserben a király, sokan azt szégyelték, hogy a királyuk hazudott, sőt hazugságát becsület-szavának lekötésével és ennek nyilvánosságra engedésével tetézte, de a legtöbbnek az fájt, hogy a király valóban cserben akarta hagyni a németeket meg a háborut és komolyan gondolt a békére! Az egész harc azonban olyan benyomást tett reám, mint egy pohár vízben kerekedett vihar. Nem is sokat törődtem vele. Ellenben a kormány nyilvános nyilatkozatait és fölvilágosításait nem tartottam elégnek és ezért a képviselőházban meginterpellál-

tam a miniszterelnököt. Szerettem volna hallani a németekhez annyira ragaszkodó kormány véleményét és a nyulat a bokorból kiugratni: hadd lássuk, hogy a Kaszinó hősei közül ki meri kinyitni a száját és jobbra vagy balra hogy' mer állást foglalni a kormány és többség.

Az én álláspontom az volt, hogy a sixtusi politika önmagában véve helyes volt, de ügyetlenül vitték keresztül. A legnagyobb hiba (a letagadáson fölül) az volt, hogy féluton megálltak.

Czernin magaviseletét sem tudom korrektnek tartani, sem mint külügyminiszterét, sem mint a királyi Ház miniszterét. Neki nem arra kellett volna törekednie, hogy a németek előtt a császárral bebizonyíttassa, hogy az egész dolog az ő háta mögött és tudomása nélkül történt, hanem, hogy a királyt és vele a monarchiát, ha már a baj megesett, a kátyuból kirántsa. Nem az lett volna a főadata, hogy a királyt a németek bosszujával ijesztgesse. De a király személye ellen való legcsunyább és leghütlenebb tette az volt, hogy megengedte a nyilvános letagadást, sőt rávette a királyt arra, hogy adja neki becsületszavát. Ez csak formailag födi Czernint, mert hisz minden józan ember biztos lehetett abban, hogy Clemenceau idézete helyes volt. Czerninnek, aki ismerte a király akkori fölfogását, ezen a levélen igazán nem kellett volna tulságosan meglepődnie. Különben is, ha valaki elolvassa a levelet, az egészséges logika útján is rájön arra, hogy lehetetlenség, hogy a letagadott részek benne ne lettek volna a levélben, vagy hogy éppenséggel az lett volna a franciákhoz való közeledést kereső levélben, hogy — Elzászról nem mondunk le! Ilyen, eleve meddőségre kárhoztatott tárgyalásnak igazán nem lett volna semmi értelme. Czernin, akinek, ha nem osztotta volna a Sixtus-politika alap gondolatát, Sixtus meghívásába sem kellett volna beleegyeznie, önönmaga kitűnő diplomatájának bizonyult akkor, amikor csakugyan sikerült tudomásul nem vennie bizonyos dolgokat, amelyekből később baj lehetett. Ha a monarchia (és a dinasztia) diplomatája akart volna lenni, akkor is el kellett volna mennie egy Sixtus-levélnék, de azt Czerninnek kellett volna megírnia, hogy a császár baj esetén őt ejthesse el.

Az interpelláció nagyon kinosan érintette a kormányt és a többséget is, amely nem tudta: mi lesz az affér vége és ezért nem is mert tüntetni vagy állást foglalni. Interpellációmban meg-

állapítottam a franciák részéről közzétett és a mirészünkről közzétett szövegek között a különbséget és egyenesen kérdést intéztem a kormányhoz: volt-e csakugyan szó a király levelében Belgiumról és Elzászról? A miniszterelnök, aki nagy mester volt a letagadás terén, meglehetősen ötölt-hatolt, de azért ünnepélyesen tagadott. Interpellációból azonban, amelyet erre éleztem ki, mindenki érezte a teljes képtelenségét annak, hogy épp a letagadott részek ne lettek volna benne a király levelében. Hisz ezek nélkül a részek nélkül semmi értelme sem lett volna, hogy egy üres vagy éppenséggel német-barát frázisokból álló levéllel keresse föl a császár sógora Poincaré elnököt.

A bomlás, amelyet a trón körül történt dolgok indítottak meg, alulról is folytatódott. Az osztrák hadvezetőség ellen érzett, eddig némileg elfojtott indulatok elemi erővel törtek föl a piavei katasztrófa után. Megértük, hogy a gyáva magyar képviselőházban nyíltan követelték a bűnösök szigorú megbüntetését. Fényes László egy izgalomtól remegő beszédben hívta tetemre a felelőseket testvéreink vérző hullahegyei előtt. Az öreg Wekerle azt az, öntudatlan cinizmusában emlékezetes, választ adta neki, hogy: *az olaszok még több embert vesztek!* Vigaszul ezt a háboru negyedik évének utolsó hónapjában! A kedélyek nem ezen a napon fordultak meg, de ezen a napon hatalmas erőt kapott a fordulat. A kormány ígért vizsgálatot és változást, mindent: persze, nem történt semmi. Conradot visszahívták Tirolból, a szükséges intézkedések megtételére. De a sok kapkodás után már sem ereje, sem tekintélye nem volt sem az uralkodónak, sem a kormánynak, sem a hadvezetőségnek.

Komoly bajok mutatkoztak magában a hadseregben. A szökések száma hihetetlenül felszökött és aki tehette, a szabadságáról nem tért vissza a csapatokhoz. Statáriummal próbáltak védekezni és Lukachich, a pesti katonai parancsnok halálos ítéletei növelték a fölháborodást. E tábornok személye körül iszonyu gyűlölet gyűlt föl ezekben a napokban. A Horvátországba szökött katonák úgynevezett zöld kádereket alakítottak, amelyek erdőkben és falvakban sáncolták el magukat és ki-kitörve raboltak, gyujtogattak, fosztogattak. Pécsről katonai lázadás híre jött, amelyet ugyan vérbe fojtottak, de előbb a lázadók a várost hatalmukban tartották volt.

Pesten a munkásság májusban általános sztrájkot rendezett; és júniusban újból sztrájkoltak, mert a Máv-gépgyár munkásaira Zsejunka őrnagy, a parancsnok, csendőrökkel lövetett. A munkásság nem felejtette el Wekerle január 20-i ígétét, hogy a választójogi javaslat lényeges pontjain változás nem fog történni és nem felejtette el azt sem, hogy Wekerle ezt az ígéretet megszegte. Gond, zavar, elkeseredés mindenütt. Fronton és front mögött minden bomlik. Vass János győzelme Egerben, ahol a Károlyi-párt zászlajával egy érsek székhelyén buktatta meg a vallás- és közoktatásügyi minisztert, a hangulat országszerte való terjedésének volt a következménye.

A nyarat, amelyet Parádon töltöttem, a vihar előtti szélcsönd hangulata ülte meg. Egymást követték a hírek, amelyek mind azt jelentették, hogy a németek vereséget vereségre szenvednek a nyugati fronton. Junius közepétől a németek szakadatlanul szenvedték egyik vereségüket a másik után és hátrálásukban nem volt megállás. Lehetetlen volt nem látni, hogy rohanunk a katasztrófa felé. A második Marne-csatát már nem lehetett úgy eltitkolni, mint az első. Próbálták, de nem sikerült.

Parádon meglátogatott Fényes László, majd Kéri Pál is. Sokat, órákhosszat beszélünk a szomoru helyzetről és mindkettőjüknek az volt a rézete, ami az enyém, hogy bármily áldozatok árán, de azonnal békét kellene kötni, hogy elkerüljünk sokkal nagyobb bajokat.

Egyelőre a közvélemény semmi jelét sem láthatta annak, hogy a monarchia vezető körei észretértek. Szeptember 8-án írtam meg Parádról ceglédi választóimhoz nyíltlevelemet. Ebben rámutattam arra, hogy ez már igazán a tizenkettedik óra, amikor még lehetséges valamit menteni. Képtelenségnek tartottam, hogy tovább is minden cél és értelem nélkül folytassuk a háborút a németek kedvéért és az emberek tömegei pusztuljanak tovább, amikor nyilvánvaló, hogy nyitott szemmel rohanunk vesztünkbe. *Wilson pontjai alapján* követeltem a béketárgyalások fölvétele érdekében a rögtöni lépéseket. A nyíltlevél a magyar politikában nagy port vert föl, de, sajnos, sem a királyt, sem a kormányt, sem a parlament többségét nem ébresztette az utolsó percben öntudatra. Lehet, hogy már akkor is későn jött volna a fölébredés. Én magam sem realizáltam eléggé a német összeomlás nagyságát.

Lehetségesnek tartottam, hogy a németek kiűritik Franciaországot és Belgiumot és a Maas-vonalon vagy a Rajna-vonalon nagyszabású védekezésre megállanak.

Szeptember elején ceglédi választóimnak egy monstre-küldöttsége jött fel Budapestre, hogy üdvözljön nyiltlevelém alkalmából és hogy biztosítson békepolitikámért a hálás nép támogatásáról. A városligeti vendéglőben banquet volt és ez alkalommal tartott beszédemben egyenesen azt követeltem, hogy a kormány rögtön fogadja el Wilson 14 pontját és a wilsoni 14 pont alapján helyezkedve ajánljon az ántátnak békét. Hock János erős beszédet tartott és ezt mondta: „Lehet, hogy láncra fognak verni, de győzelmünk annál nagyobb lesz!“ Az én beszédemnek (amelyben minden eddiginél határozottabban elfogadtam a béke alapjául Wilson pontjait) hatása még nagyobb volt, mint nyiltlevelémé. Jellemző azonban a magyar politikusok és a sajtó nagy részének rövidlátására, hogy ekkor még mindig nem látták be, hogy a monarchia és Magyarország szempontjából az volna a legelőnyösebb, ha Wilson pontjai alapján lehetne békét kötni. A német-barát háboruspárti többség egyértelműen tiltakozott ez ellen, sőt a Nemzeti Kaszinóban megtámadtak e kijelentéseimért és sokan akadtak, akik a wilsoni alap elfogadását a magyar haza nyílt elárulásának bélyegezték. Cziráky Józsefmondotta el nekem, hogy ki akartak zárni a kaszinóból. A kevésszámu ellenzéki lapot nem tekintve a többi lap mind, az egész sovíniszta sajtó kórusban üvöltött.

Ugy látszik, hogy a királyra nagyobb hatást gyakoroltak a németek katasztrofális vereségei, mint a kormánypárti sajtóra. 1918 szeptember 6-án, tehát még a bolgár front áttörése és a bolgár összeomlás előtt, tehát olyan időben, amikor a későbbi eseményekhez képest a helyzetünk türhető volt, Konstantinápolyba érkezett Dáni tábornok, hogy a király parancsára fölajánlja báró Szilassy Gyulának, ottani ügyvivőnknek, a külügyminiszteri tárcát. Burián elejtése és Szilassy meghívása annak a külpolitikai rendszerváltozásnak győzelme lett volna, amelyet 1917 elején még Czernin akart bevezetni. Szilassy béke-barát, egyenesen pacifista diplomataként volt ismeretes és ama kevesek közül való, akik a háborút elleneztek. E meggyőződésének megfelelően ellensége volt az osztrák és a magyar belpolitikai rendsze-

reknek is, az oligarchia uralmának — és így az ő külügyminisztersége azt is jelentette volna, hogy a magyar belpolitikában vége a reakció fölülről való támogatásának és megkezdődik az orientálódás a demokratikus, radikális, szocialista és nemzetiségi pártok felé. Szilassy kinevezését támogatta a királynál herceg Windischgraetz is és maga Szilassy írja, hogy amikor Konstantinápolyból fölutazott, hogy a királynál (mint külügyminiszterjelölt) megjelenjék, Budapesten Windischgraetz fogadta, aki mindenbe be volt avatva. Vele tüzetesen megbeszélte kül- és belpolitikai terveit, amelyekkel Windischgraetz egyetértett, bár a magyar belpolitikában a herceg az ugynevezett történelmi osztályok haladóbb szellemű képviselőire is súlyt helyezett. Ha talán nem is volt olyan mértékben radikális, mint Szilassy, elvi ellentét egészen bizonyosan nem volt közöttük.

Hogy a herceg, aki különben (szocialista és demokrata szimpátiái miatt) szívesen nevezte magát „vörös herceg“-nek, ebben az időben valóban nem arra gondolt, hogy a háboruspárti és reakciós erők tömörítésével próbálkozzék érvényesülni, arra bizonyítékom is volt. Már a németek nagy nyugati vereségeinek kiderülése után egyizben, Parádról Budapestre jövet, a vonaton találkoztam Nagy Ferencel, aki Windischgraetz miniszteriumában a herceg mellett mint államtitkár működött. Beszélgetés közben azt mondotta, hogy Windischgraetz belátja, hogy a reakció és a német szövetség politikája zsákutcába vitt bennünket és belátja, hogy itt az ideje annak, hogy a bel- és külpolitikában megtörténjék a szükséges irányváltoztatás. A külpolitikában a herceg határozott békepolitikát és ántánt-barátságot akar, a belpolitikában pedig szociális, radikális és demokratikus irányt. Nagy Ferenc ennek előrebocsátása után tapogatózott nálam, hogy mivel a herceg ma már ennyire osztja az én nézeteimet, nem lehetne-e a közeledést közöttünk megteremteni? Nem biztam a herceg komolyságában és ezért a dolog érdemleges megvitatásába nem is mentem bele.

De Windischgraetz hamar meggyőződést változtatott és az uralkodó sem volt következetesebb. Szilassy csak szeptember 18-án jutott a király elé és bár ekkor a katonai helyzet már lényegesen rosszabb volt, mint szeptember elején, mert a bolgár front áttörése már bekövetkezett (és a király tudott róla), a király nem nevezte

ki külügyminiszterré. Hogy mi lehetett ennek az oka, arra rávilágít maga Szilassy a memoárjaiban, amikor megállapítja, hogy a magyar politika intézői milyen hevesen ellenezték a kül- és belpolitikai kurzusváltozást még ezekben a katasztrofális napokban is.

Alle — írja Szilassy —, mit Tisza, Andrassy und Wekerle an der Spitze, sprachen heftig gegen die geringste territoriale Konzession. Ja, manche gingen so weit, den Monarchen daran zu erinnern, daß er bei der Krönung darauf den Eid geleistet habe, die Integrität der Länder der Stefanskronen niemals anzutasten. (Magyarul: „Mindnyájan, élükön Tiszával, Andrassyval és Wekerlével, hevesen tiltakoztak a legkisebb területi engedmény ellen is. Sőt némelyek annyira mentek, hogy az uralkodót emlékeztették az esküjére, amely szerint Szent István koronájának integritását sohasem szabad megsértenie.“) (308 oldal.)

És ugyanitt írja Szilassy, hogy a magyar miniszterek ebben annyira mentek, hogy neki „esztelen“-nek mondták azt a tervet, hogy esetleg Horvátország elszakadjon Szent István koronájától.

Ilyen helyzetben értek bennünket a szeptemberi és októberi napok! Én el voltam szánva mindenre. Elhatároztam, hogy féluton nem állok meg, fölrázom a magyar közvéleményt és nem riadok vissza még akkor sem, ha békeagitációm miatt most már börtönbe juttatnak. Már a Konsten-ügy idején, a januári sztrájk kitörésében való állítólagos részem miatt, hajszálon mult a letartóztatásom. Szurmay és Vázsonyi szorgalmazták. A minisztertanács előtti miniszteri értekezlet foglalkozott vele. Egyizben Mezőssy Béla földmivelésügyi miniszter értesített erről.

Nem bántam, tartóztassanak le, de én megpróbálom ütni a vasat, amíg meleg. Megvallom: bízom abban, hogy a józan belátás végre mégis csak fölülkerekedik még az intéző körökben is, főleg, ha a nép megmozdulása észretéríti őket.

Mindenekelőtt a nemzetiségeinkkel való megegyezésre és egyidejűen hatalmas békedemonstrációra gondoltam. Össze akartam hozni a magyar polgárságnak valamennyi békérevágó rétegeit, a parasztságot és a munkásságot és egy hallatlan méretű fölvonulással követelni a wilsoni békét, ha kell, a rögtöni különbékét.

Soha kedvezőbb hangulat nem volt az országban polgárok, parasztok és munkások közt egy ilyen demonstrációra, mint akkor. Pártom teljesen egyetértett velem. A radikális párt szintén. Biztosra vettem, hogy a szocialisták is örömmel ragadják meg ez akcióra az alkalmat. Telefonáltam a pártvezetőségbe Kunfi Zsigmondnak, kérve, hogy keressen föl és megmondtam neki, miről van szó. Kunfi helyett azonban, minthogy akadályozva volt, a pártvezetők közül Garami Ernő, a „Népszava“ szerkesztője, látogatott meg és neki adtam elő részletesen tervemet.

Garami általánosságban nem helytelenítette azt, csak annak a nézetének adott kifejezést, hogy a pesti kispolgárságot csak úgy tudnók megszervezni, ha Vázsonyit is bevonnók az előkészítésbe. Vázsonyi pedig, eltekintve velem való rossz viszonyától, csak olyan tüntetésre kapható, amely a választójog jegyében és nem a béke követelésével lép föl.

Garami a békéért való demonstrációt nem tartotta időszerűnek. De különben is, mondta, nekünk nem elég, ha a munkásságot megkapjuk, nekünk a polgárság is kell, az pedig Vázsonyi nélkül nem jön. A szocialista tömegeket sem fogjuk mozgósítani a békéért. Nem tudtam és ma sem tudom megérteni, mi füzte Garamit olyan szorosan ahhoz a Vázsonyihoz, aki a választójogi blokkot fölrobbantotta, aki a választójogot elszabotálta, aki a választójog legexponáltabb harcosa ellen ádáz harcot indított? Csak azt láttam, hogy Garami a béke ügyét valahogy a választójog mögé szeretné szorítani és mindenáron szerepet szeretne juttatni Vázsonyinak. A választójoggal azonban elkéstünk már. Másfél évvel, egy évvel ezelőtt eszköz volt a békére, most maga a béke kellett rögtön, közvetlenül. S ami Vázsonyit illeti: Garami talán azt gondolta, hogy elveszi a kedvemet az egész tervtől, ha ahhoz a föltételhez köti a megvalósítását, hogy egy dobogón kell megjelenem Vázsonyival. Azonban én a nagy ügy érdekében akár Vázsonyival is kibékültem volna, ha ezt a szocialisták olyan fontosnak tartották, de akkor viszont ragaszkodnom kellett ahhoz, hogy ma már nem a választójog, hanem a béke a fontos és hogy a béke követelésének kell a tüntető program első és leghatározottabb pontjának lennie. *Békenapot kell rendeznünk és a békeakaratunkat rá kell kényszerítenünk a királyra és a kormányra.* Az ellen viszont nekem nem lett volna kifogásom, hogy a békegyűlé-

sen Vázsonyi vagy bárki más követelhesse az általános választójogot. Garami azonban nem tudta ezt az álláspontot magáévá tenni és a tárgyalásunk azzal végződött, hogy most nem állhat rendelkezésemre! A szociáldemokrata párt ezzel az állásfoglalásával a felelősséget magára vette, mert idejekorán, amikor még nem volt minden elveszve, nem sietett teljes erejével nyomást gyakorolni a béke kierőszakolása érdekében.

Az októberi forradalom közben és után alkalmam volt jobban megismerni Garami Ernőt, aki kormányomnak kereskedelmi minisztere volt. Mérsékletét és óvatosságát ekkor is megőrizte, de tanúságot tett arról is, hogy emögött mennyi higgadtság, megfontoltság és belátás rejtőzik. Mint szakminiszter, bár azelőtt a kereskedelem ügyei nemigen foglalkoztatták, a polgárság és a munkásság egyhangu véleménye szerint, egyike volt a legkitűnőbbeknek. De mint munkásvezér annyira túlozta mérsékletét, annyira nem akart soha kockáztatni semmit a politikában, hogy emiatt nehéz helyzetekben, főleg a háboru végével, a munkások részéről sok elkeseredett támadás, vád, sőt sok-sok gyanúsítás is érte. Ha ez az óvatossága, Vázsonyihoz való ragaszkodása azzal az eredménnyel járt volna, hogy nem mindig ő enged a politikájából, hanem Vázsonyit meg tudja állítani a reakció felé való egyre erősebb közeledésében, akkor legalább igazolva lett volna ez a politikája a munkásság előtt. Így azonban, a munkásság számára való ellenszolgáltatások nélkül, a reakciós háborus politika mellett lekötve tartani a szocialista erőket olyan hosszú ideig, ennek a politikának részint csöndes támogatására, részint türése: olyan hiba volt, amely a régi pártvezetőséggel szemben támadt bizalmatlansággal később súlyosan bosszulta meg magát.

Az egész vonalon az én politikámmal szemben ezt a meg nem értést tapasztaltam még az utolsó hetekben is mindazoknál, akiknek kezében tényleges hatalom volt. Én gyors és, ha kell, azonnali különbékét követeltem azon az alapon, hogy fogadjuk el a béketárgyalás alapjául Wilson 14 pontját. A „Pester Lloyd“-tól a „Pesti Hírlap“-ig lehazaárulóztak ezért és ellenezte ezt Tiszától Andrásyig minden pártvezérünk. Szeptember 14-én Burián békedemarsot tett az összes hadviselő államoknál, de ebből hiányzott a lényeg, Wilson 14 pontja elfogadásának a bejelentése. Igazi Burián-jegyzék volt, üres és erélytelen, előre halálraitélt.

Három vagy négy nap múlva meg is jött rá Amerika részéről a válasz. Az U.S.A., mondotta Lansing államtitkár, úgy találja, hogy csak egy felelet van az osztrák-magyar kormány jegyzékére:

Az Egyesült-Államok kormánya — irta Lansing államtitkár — azon a véleményen van, hogy az egyetlen válasz, amelyet az osztrák-magyar külügyi kormány kezdeményezésére adhat, csak az lehet, hogy az amerikai kormány már több alkalommal a legteljesebb őszinteséggel tudatta azokat a föltételeket, amelyeknek alapján az Egyesült-Államok békekötésre gondolhatnak és nem akarja és nem tartja lehetségesnek, hogy megfontolóra vegyen egy konferenciára szóló javaslatot olyan tárgy fölött, amelynek tekintetében állásfoglalását és szándékát már tisztán és szabatosan körvonalazta.

Harminc perc alatt adta meg Lansing államtitkár ezt a lesújtó feleletet!

Amikor két hét előtt ceglédi választóimhoz intézett nyíltlevelemben, majd a ceglédi küldöttség előtt tartott beszédemben rámutattam arra, hogy egyetlen út vezet a békéhez és ez a wilsoni 14 pont elfogadása, nem hallgattak rám és drága heteket pocsékoltak el. Most, ime, leszögeztetett, hogy nincs más út!

Megmondottam azt is, hogy a népek önrendelkező jogának alkalmazása csak addig veszedelmes az országra, amíg a szűkeblű magyar uralkodó osztály a nemzetiségek elnyomását folytatni fogja és nem engedi érvényesülni azt a politikát, amely a nemzetiségek igazi egyenjoguságára van fölépítve. A nemzetiségekkel tehát keresni kell a megegyezést, mert a dualizmus és ennek folytán Magyarországon a régi nemzetiségi elnyomás sem tartható fönn ezentul.

Jellemző a király kapkodására, hogy Szilassyt elejtette és az új nemzetiségi politikát azzal vezette be, hogy ugyanakkor, amikor már békéért könyörög, Tiszát küldte le a délszlávok közé katonai képviselőjének, hogy tájékozzák kívánságaikról és a szükséges átalakulást beszélje meg velük. E misszió jellegére nézve tudni kell, hogy analóg megbizással Bardolff altábornagyot, Boehm-Ermolli vezérkari főnökét akarták küldeni Csehországba. Tisza kiküldetése megfoghatatlan. Az az uralkodó, aki 12 nappal később ki fogja adni az Ausztriát nemzeti államokra bontó manifesztumot,

október 5-én olyan lépést tett, amelynek súlyosan kellett izgatnia a délszlávokat. Nem Tisza viselkedése, amelyet előre látni nem lehetett, — Tisza személye volt a délszlávok szemében a vörös posztó. Ezt tudni kellett. Azt mondják, hogy *gouverner c'est prévoir*: Tisza küldetése minden előrelátásnak hiányáról tanuskodott. Már nem kormányozták a monarchiát.

Szeptember 20-án érkezett meg Tisza István Zágrábból Sarajevoba, mint a császár és király megbízottja. Minden pártárnyalattal beszélni akart, hogy teljesen tájékozva legyen. Detektivekkel hívatta össze a politikusokat. Dr. Jojkics orvos meg is mondta Tiszának:

— A kegyelmes ur detektívvel hivatott meg, ugyanazzal, aki egy év előtt börtönbe kísérhetett volna!

Tisza nemsokára meggyőződhetett arról, hogy a délszláv pártok és politikusok óriási többsége ekkor már nyíltan állást foglalt a délszláv állam mellett. Csak abban volt közöttük különbség, hogy nem mindegyik merte nyíltan kifejezni a monarchiától való teljes elszakadás vágyát. Az összes horvát és szerb pártok, a Stadler-párt kivételével, memorandumot adtak át Tiszának, amely kereken állást foglal a délszláv állam mellett. Tisza ezredesi tábori uniformisban, kezében lovagló ostorral fogadta a szerb és horvát pártok küldöttségét. Szólnia sem kellett: annyira beszédes volt a föllépése. Még üléssel sem kínálta meg a megjelent urakat! Lovagló ostorával hadonászva, katonásan pattogva leckéztette a nép képviselőit. Éles szavakkal utasította vissza a memorandumot és kijelentette a küldöttségnek, hogy a dualizmus föntartása létkérdés a monarchiára nézve, tehát még csak tárgyalni sem lehet a memorandum kívánságairól. Hülyeségnek (*blödes Zeug*) nevezte az egész memorandumot és ennek kapcsán, megemlékezve az osztrák parlamentről, amelynek a jelenlevők közül többen tagjai voltak, azt mondta, hogy ha a képviselők Magyarországon volnának, kirugnák őket a parlamentből. Végül, öklével verve az asztalt, ezt kiáltotta:

— Lehet, hogy tönkremegyünk, de mielőtt tönkremegyünk, lesz annyi erőnk, hogy szézzuzzunk (*zermalmen*) benneteket.

Hárman használták ezt a szót nálunk az utolsó esztendőben: Vázsonyi a pacifisták ellen, Szterényi a munkások ellen és most Tisza mondta a délszlávoknak. Egyiküknek sem hozott szerencsét.

Amikor Tisza a „zermalmen“ szót kimondta, Fra Galics Ljubomir ferencrendi szerzetes halkán azt mondta az uraknak:

— *Aidemo!* (Menjünk.)

Erre szó nélkül fölkerelkedtek és eltávoztak. Tisza még beszélt. Dimovics Danilo, aki utolsónak távozott, még hallotta, amint Tisza utánuk kiált:

— Ez a legokosabb, amit tehettek.

E percben a monarchia délszlávjainak elszakadása meg volt pecsételve.

Évekkel utóbb beszéltem Sarajevóban egy tiszteletreméltó öreg mohamedánnal, Dzsemaledin Effendi Caušević-csel, a reisz-ul-ülemával, aki nemcsak látta Tiszát e végzetes politikai akciójánál, hanem azelőtt bizalmasan beszélt is vele. A reisz-ul-ülema régebből ismerte Tiszát és rokonszenvezett vele. Őszintén megmondta neki, mi a hangulat, mire számíthat. Tiszát végtelenül leverte az, amit az ősz töröktől hallott és nem kétséges, hogy hitt is neki. Hogy mi vitte rá föllépésére, noha óvták, figyelmeztették? Talán már látta, hogy ott minden elveszett. S még egyszer, utoljára rá akart ütni az asztalra.

Korosec képviselő a Reichsrat ülésén még egy nyilatkozatát ismertette Tiszának, amelyet Tisza szeptember 21-én, tehát olyan időben tett a délszláv képviselők előtt, amikor már a déli fronton történetekről sok mindennek ismeretesnek kellett lennie a beavatott Tisza előtt. „Szerbia — mondotta Tisza 1918 szeptember 21-én Sarajevóban — ez után a háboru után oly kicsike lesz, hogy Bulgária minden nap megeheti reggelire!“

Sarkotić vezérezredes ezután *diner*-t adott Tisza tiszteletére és ekkor Tisza beszédet mondott, amelyben óva intette a délszláv politikusokat olyan illúzióktól, mint aminő a délszláv eszme, mert az sohasem valósul meg, ellenben veszedelmet és pusztulást hozhat az ő számukra. A monarchia pedig, mondta, él és élni fog! Ezen a *diner*-n a politikusok már nem voltak ott, csak a hivatalnokok.

Van-e valaki, aki ma be ne látná, mennyit ártott ez a hetyke, huszáros hang és huszáros gondolkodás éppen Magyarországnak?! A délszláv eszme megvalósulásának ugyan többé semmi sem állhatott útjában, de a délszlávok még az utolsó percben is azt az impressziót nyerték, hogy a magyar urak azok, akik fönn akarják

mindenáron tartani az elkorhadt régi világot és hogy a magyarok azok, akik az ő pusztulásukat szeretnék.

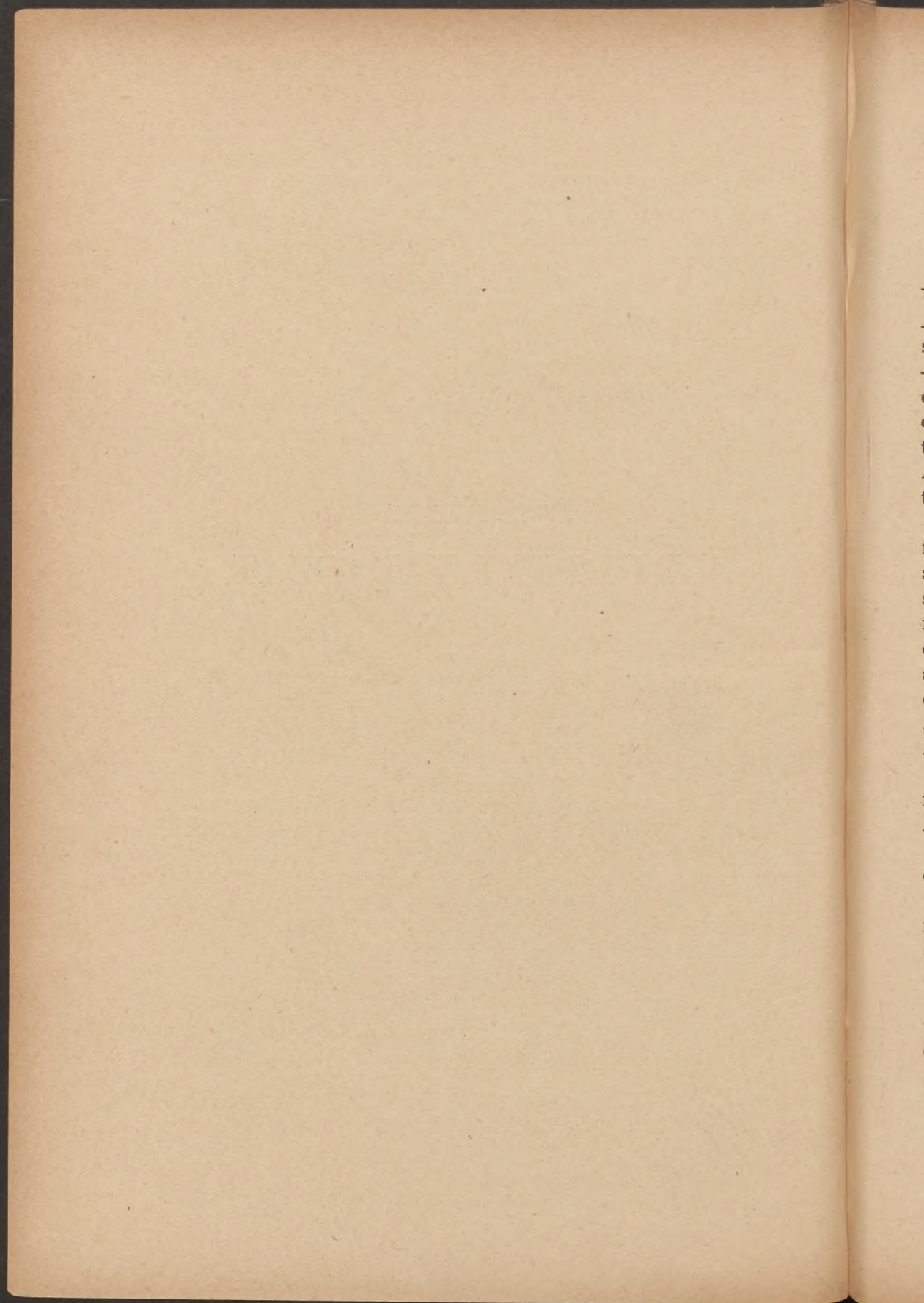
A közelmúlt magyar történetében Tisza föllépésének analógiája az az 1905-ös audiencia, amelyen Ferenc József bánt el kurtánfurcsán a koalíció vezéreivel. Windischgraetz marsal is azt mondta 1849 januárjában Deáknak és társainak: „*Mit Rebellen unterhandle ich nicht!*“ Sarajevóban a Deák-párt vezére öltötte fel a windischgraetzi pózt. Ellenségeink örömmámorban usztak Tisza sarajevoi szereplése miatt.

— Mind mulattunk azon — mondta Kramarz ezekben a napokban —, hogy Tisza éppen most ment le a délszláv kérdést elrendezni. . . Jókor! — és örömeiben átölelt egy magyar ujságíró.

Tisza sarajevoi viselt dolgainak méltó párja volt Wekerlének a délszláv kérdésről a „Magyar Hirlap“-ban szeptember 24-én megjelent nyilatkozata, hogy ő, a magyar miniszterelnök, mesterséges egységhez (sem vallási, sem etnográfiai, sem tradicionális egységhez) nem járulhat hozzá. Ő a bosnyák annexiókor elismert magyar történelmi jogok alapján áll. És ezt az álláspontját osztotta Andrássy is, Apponyi is és az egész magyar sovíniszta többség. — Az osztrák politikusokban több józanság volt és legalább nem tették nevetségessé magukat azzal, hogy ezt az ugynevezett magyar megoldást az utolsó órában megcsinálják. De az egyedül lehetséges megoldást élesen utasították el és az egész kérdést elintézték egy hivatalos kommunikéval, hogy a bosnyák-horvát kérdés *nem aktuális* és hogy döntés nincsen! Huszonnégy vagy harminchat órára rá tette közzé a hadvezetőség azt a hivatalos hiradást, amely bejelenti a bolgár front összeomlását. . .

XXVIII. FEJEZET

A DUBRINI VADÁSZAT

Noha egyre erősödtek a politikai ellentétek köztem és mindazok között, akik akár 48-as, akár 67-es köntösben a régi feudális, ultra-sovén rendszert a maga érintetlenségében fönn akarták tartani, — az Andrássy Gyulával való baráti jóviszonyunkat a politikai ellentét sohasem érintette. Gyakran nehéz volt az ő számára is, az én számomra is az éles politikai ellentétek és harcok mellett fön-tartani ezt a harmónikus jóviszonyt, mégis sikerült, mert mind Andrássy Gyula, mind én mindent elkövettünk, hogy a köztünk tátongó politikai ellentét személyes szakításhoz ne vezessen.

Andrássy szeptember 20-án, ceglédi választóim küldöttségének fogadása után, őszi szarvasbőgésre erdélyi birtokára hívott meg, a feleségemmel együtt. Az őszi nagy politikai kampány előtt szükségét éreztem annak, hogy vele még egyszer beszéljek és azért a meghívásnak örömmel tettem eleget. Dubrinba utaztunk. A vadászat idején a Secatura-hegyen laktunk. Ott voltak Andrássy, a felesége, lányai és vejei. A vadászkunyhón, ahol feleségemet és engemet várt az éjjeli szállás, tábla köszöntött ezzel a fölirással: „Éljenek a bolsevikiek!“ (Igy akarván mindkettőnk radikalizmusát tréfásan kigunyolni.)

Ez a dubrini vadászterület, noha voltaképpen nem is olyan messze fekszik Kolozsvártól, meglehetősen el van zárva a világtól. Az 1800 méter magas havasra kurir hozta utánunk az ujságokat.

Andrássy keserű szemrehányásokkal illetett ceglédi nyíltlevelem és beszédem miatt; még most sem találtam nála semmi megértést a wilsoni pontok alapján való békeköveteléssel szemben. Optimiz-musa, amely egész politikáját sugallta és mindig azt hitette el vele, aminek megtörténtét szerette volna, ekkor sem hagyta cserben. Állította, hogy a németek visszavonulása csak stratégiai és minden áldott nap várta, hogy végre valahol majd csak megáll a visszavonulás. De azt is mondotta, hogy ha bekövetkeznék az, amit én állítottam, hogy megvernek bennünket és ennek folytán esetleg sor kerül arra, hogy a wilsoni elvek alapján átszerveződjék a világ,

akkor ő többé nem akar politikával foglalkozni és inkább visszavonul a magánéletbe. Egész lényével ellenkezett a pacifizmus. Arról pedig, hogy a németek nélkül — vagy éppen ellenükre — különbékét kössünk és így próbáljunk a rettenetes helyzetből menekülni, hallani sem akart. Sokszor mondta a háború alatt: *„inkább meghalni becsülettel, mint megélni becsület nélkül.”* (S ez az ember négy héttel rá maga döfte a tört a német szövetségbe!)

Jó egy hétig vadásztunk csöndesen. Szeptember 29-én egy hír csapott le közénk, Tassler erdőmester közvetítette föl hozzánk Kolozsvárról. Ez volt az első hírünk arról, hogy délen az ántánt a bolgár frontot áttörte! Vándoroltunk a Secaturáról a tulajdonképpeni Dubrinra s így egypár napig kimaradtak az ujságok. Nemsokára aztán arról kaptunk jelentést, hogy a bolgárok letették a fegyvert és hogy különbékét kértek az ántántól. Ez a hír Andrásyt borzasztóan lesújtotta. Gondterhesen, láthatóan megviselten vonult félre. Sokáig nem beszéltünk egymással és csak estefelé, séta közben, kerültek szóba köztünk az új események. Akkor azt mondta — és egész lénye tele volt valami komor fájdalommal —, hogy most már ő is hiszi, hogy ebben a háboruban a győzelem minden lehetőségének bealkonyodott és hogy most már ő maga is csak egyetlen kötelességet lát: mindenáron, azonnal, percet sem vesztegetve békét kötni! De, tette hozzá, ebben a békekötésben már nem neki és a barátainak, akik hittek a győzelemben és a politikájukat erre a hitre alapították, hanem nekünk, az ugynevezett ántánt-barát és béke-barát politikusoknak kell szerepünknek lennie. A maga részéről még mindent el fog követni, hogy minél jobb békét kapjunk, a békekötés után azonban teljesen visszavonul a politikától. Az a tudat, hogy végre Andrásy is belátja, hogy egyetlen lehetőség a menekvésre az azonnal való békekötés és hogy ebben ő maga támogatni fog bennünket: a nagy bajban is nagy megnyugvás volt számomra, mert hiszen a konzervatív Magyarországnak és a kormánypártnak Andrásy volt ekkor igazi vezére. Tisza kormányzó politikusként hosszú időre szóba sem jöhetett anélkül, hogy nyomában forradalom és teljes káosz ne támadt volna.

E nap estéjén megérkezett Ugron Gábor képviselőtársunk, a volt belügyminiszter. Hosszu lovaglás után (másképp ide följutni nem lehetett), teljesen kifáradtan mondotta el jövedele célját. Csak

azért jött, hogy pontosan tájékoztassa Andrássyt a történetekről és kérte őt, mint pártvezérét, hogy haladéktalanul utazzék Budapestre, mert nagy szükség lehet most rá és minden magyar hazafira.

Andrássynak azonban semmi kedve sem volt a hirtelen utazásra. A bolgár összeomlás híre sokkszerűen hatott rá. Egy egész világ, az ő világa omlott össze. Nem a vadász-szenvedély tartotta vissza a havason. Ő sokkalta szenvedélyesebb politikus volt, mint amilyen vadász. Csakhogy egy pillanatig, helyesen, úgy érezte, hogy a magyar politika e napon megszűnt az ő vadászterülete lenni.

Csak Ugron és én indultunk tehát utnak másnap kora hajnalban lóháton, majd Járavizéről autón Kolozsvárig és onnan az első gyorsvonattal Budapestre. Sok defektus után délután 3—4 óra tájban érkeztünk Kolozsvárra. Ugron a helyzetet minden optimizmus nélkül ítélte meg és neki is az volt a nézete: gyorsan békét kötni és, ha a németek nem hajlandók velünk jönni, különbékét. Amilyen világos volt ez és amilyen világosan megértettük egymást e döntő ponton mi ketten, éppen olyan hihetetlen vaksággal beszéltek már az emberek Kolozsvárott a Balkán-front összeomlásáról és annak következményeiről.

Amikor Kolozsvárt megtudták, hogy ott vagyunk, a New-York-szálló előtt néhány erdélyi ur jött össze, hogy megbeszéljék velünk a helyzetet. Ott volt többek között gróf Bethlen István, aki a bukaresti béke alkalmával a legtöbbet akart annektálni Romániából, Apáthy István, az erdélyi függetlenségipárti magyarság vezére, egy csomó Teleki, Bélydy, Barcsay és még egypár erdélyi mágnás. Ezeknek az arisztokratáknak még ekkor is csak egy gondjuk volt, az, hogy azokat az annektált román területeket, amelyeket — így mondták! — *ők verekedtek ki* Magyarország számára a bukaresti békével, hogyan lehetne megtartani! Hiába magyaráztam nekik, hogy ma már messze vagyunk attól, hogy hódított országrészeket megtarthassunk, inkább arra legyen gondunk, hogy a románok vissza ne adják a kölcsönt és vigyázzunk arra, hogy Erdélyt megtarthassuk! Hiába magyaráztam, hogy ezt a célt csak úgy lehet elérni, ha nemcsak önként lemondunk a bukaresti béke föntartásáról, hanem messzemenő engedményeket teszünk most mindjárt az Erdélyben élő románoknak, és így a szeparációs kedvet mérsékeljük vagy elnyomjuk: az urak erről épp olyan kevésbé

akartak tudni, mint arról, hogy visszaadjuk Romániának román lakosságu területeit, amelyeket tőle a bukaresti béke elvett. Ők el voltak keseredve, hogy akad magyar ember, fél-hazaáruló, aki így beszél. Ezek az erdélyi mágnások, éppen úgy, mint az erdélyi magyarok nagy része, valahogy' kikapcsolódtak a rendes életből.

Még az esti vonattal hárman — gróf Bethlen István, Ugron Gábor és én — elutaztunk Budapestre. Erdélyi politikusok voltak az utitársaim, akik a világ minden dolgát Erdély sajátos szemszögéből ítélték meg. Bethlen ravasz, de okossága nem áll arányban ravaszságával. (Lajos Fülöp mondta, amikor Palmerston okosságát dicsérték előtte: „Ugy tudom, Palmerston a leg-ravaszabb emberek egyike. Nos, már csak ezért sem a legokosabb emberek egyike.“) Bethlen István nemzetiségi politikájában szűkeblűbb és reakciósabb volt a legsovénebb magyar politikusoknál is — és ez nagy szó volt Magyarországon, ahol a magyarság szupremáciájához és a nemzetiségek elnyomásához körömszakadtig való ragaszkodás egyenlő volt a hazafisággal.

Utközben a nemzetiségi kérdés volt beszélgetésünk főtárgya. Ugron és én a messzemenő engedmények megadása mellett voltunk, ami sehogy' sem tetszett Bethlennek, aki végül annyit mégis koncedált, hogy ilyen rossz katonai és külpolitikai helyzet mellett a régi alapon *nem* lehet szilárdan kitartani és kényszerülve lesz a magyarság *valami* engedményt tenni a nemzetiségek javára. De a lehető legnagyobb szűkmarkussággal akart nekik mérni, mert azt hitte: az a jó magyar, aki minél kevésbé akarja kielégíteni a nemzetiségeket. Még ekkor is a legélesebben kritizálta Jászi Oszkár nemzetiségi politikáját, kivált a keleti Svájc gondolatát, nem látva be azt, hogy, ha valóban ezt az utat követi a magyar politika, talán még a háború is elmaradt volna, de mindenesetre elértük volna azt, hogy Erdély elkapcsolására nem került volna sor. Jellemző Bethlenre, hogy a bolgár összeomlásakor egy ismerősöm előtt így kiáltott föl: „Most már csak egyet kell megmenteni, a magántulajdont!“

Október elsején érkeztem Budapestre. Távollétem alatt nagyon fokozódott az izgalom. Amikor hire terjedt érkezésemnek, a kora reggeli órák ellenére küldöttség jött elém a pályaudvarra, hogy a függetlenségi párt nevében üdvözljön. Hock János intézett hozzám rövid beszédet és ebben cselekvésre hívott föl. Bár a szavak lel-

kesek voltak, az emberek tetteikészeknek látszottak: ezen az őszi reggelen az utca még csöndes és a küldöttség megjelenése még mindig csak az elnyomott kis Károlyi-párt szerény demonstrációja volt. A város még aludt.

De gyorsan ébredett. Csodálatos, milyen gyorsan találta meg most az egész polgárság és munkásság az öntudatát. A történetíró majd megállapítja az összes okokat, amelyek e gyors és nagy változás létrejövetelében közrehatottak és az összes tüneteket, amelyek egy föltartóztathatatlan tömegelő megnyilvánulásaiként mutatták, hogy rohanunk egy cél felé, és fölmutatja majd ezt a célt is. Mi, akik benne éltünk az eseményekben, még akkor sem láttuk a célt, amikor az már rég urrá lett mindenek fölött.

* *
*

Nekem, akinek már a háboru előtt az volt a meggyőződés, hogy az örült fegyverkező versenynek előbb vagy utóbb okvetetlenül háborura kell vezetnie, minél tovább tartott a háboru és minél számosabbak és mélyebbrehatók lettek következményei, annál inkább véremmé vált az a gondolat, hogy olyan egyszerűen, simán a háboru sem végződhetik. Lehetetlennek hittem, hogy öt éven keresztül kiragadják az embereket csöndes életükből, mindennapi munkájukból, megszokott gondolatkörükből — és mind ennek a világon semmi nyoma ne maradjon. Öt éven keresztül az erkölcsöket úgy a fejetetejére állítani, mint ahogy' a háboruban történt, az embereket gyilkolásra, rablásra, gyakran szabad fosztogatásra tanítani, öt éven át azt magyarázni nekik, hogy a királyok és politikusok — persze: az ellenség királyai és politikusai — gazemberek és ezzel szemben minden bűnt, ha nem az ellenség követi el, az asszonyok megbecstelenítésétől gyermekek és aggok lemészárlásáig, az ellenség megcsonkításától védtelen városok békés polgárainak bombázásáig nemcsak tűrni, de dicsőíteni, és a sokat, amit már dicsőíteni sem lehetett, mentegetve leönteni a háborus etika rettenetes generálszószával, hogy *Not kennt kein Gebot*, — hogy e morál hirdetése és gyakorlása csak katasztrófára vezethet, mihelyt meglazul az abroncs, amely a háboru alatt a társadalmat leszorította: — erre mindig el voltam készülve. Hiszen nemcsak a fronton levőknek hirdették az emberetlenség e bibliáját, hanem

a *hinterland* is, amelyről azt mesélték, hogy hazafiui megadással türi a háboru sulyos gazdasági hatásait, buzgón követte azt és csak úgy csöpögött a büntől. Csunya, hazug mese volt az, hogy a kapitalistákban fölülkerekedett a hazafiui belátás és önmérséklet! Ellenkezően: a gazdagok minden szeméremérzetet félrelökve csak a további és minél gyorsabb meggazdagodásra gondoltak és, az első hazafias lázak elmúltával, arra, hogy' lehetne legbiztosabban kibujniok az ugynevezett hazafias kötelességek teljesítése alól. Mint egy kigyulladt színházban: mindenki arra gondolt itt, hogy magát mentse. Micsoda tömege azoknak, akik, hogy maguk meneküljenek az első csatasor iszonyaitól és veszedelmétől, embertelenül taposták le az utjukban állókat és kiméletlenül lökték bele őket a félt és utált lövészárokbba, a gránátoktól izzó és tetvektől hemzsező frontba! S az emberek legundokabb ösztöneit a sajtó nem ostromozta, hanem még jobban fölkorbácsolta, mert ez jó és megengedett üzlet volt. A papság, minden vallásé, minden országban, megáldotta az ágyukat és a mérges gázokat és előre megadta a fölmentést a szent háboru érdekében elkövetendő minden bűnért.

Milyen borzalmas fantázia-hiány volt Tisza és Andrássy hite, hogy a háboru után kisebb-nagyobb változtatásokkal talán, de nagyjában mégis mindent ott lehet folytatni, ahol a háboru előtt abbahagyták! Az emberek többsége már régen az ellenkezőt érezte; tudta, hogy változás jön, legalább teóriában tudta. Mint ahogy' teóriában nagyon sokan tudták a háboru előtt, hogy a nagy fegyverkezésnek háboruhoz kell vezetnie. De éppen úgy, mint akkor, az emberek most sem vonták le idejekorán az elméleti fölismerés következményeit. Mint ahogy' 1914-ben meglepetésszerűen következett be a sokszorosan megjósolt világháboru, úgy voltunk a katonai vereség után biztosra várt forradalmakkal is. Az emberek valahogyan nem mernek hinni saját logikájukban. A létező, bármily bizonytalan, nagyobb hatalmat gyakorol a szellemünkön, mint a jövő, bármily bizonyos. 1918 októberében is óriási erővel feküdt rá a tömeglélekre a *vis inertiae*.

* *
*

Amikor október elsején megérkeztem Budapestre, én sem képzeltem, hogy a forradalmat nemcsak hamarosan át fogom élni,

hanem hogy abban nekem olyan nagy szerepem lesz. Forradalmak történetét olvasva: az ember mindig azon csodálkozik, hogyan volt lehetséges, hogy az akkoriak a bajokat olyan sokáig orvosolatlanul hagyták terjedni, nem látva előre, hogy mindaz, amit tesznek vagy tenni elmulasztanak, hová fog vezetni és hogy amikor már régen benne voltak a forradalomban, még mindig nem vették észre, hogy a hullámok átsaptak a fejük fölött. Ha visszagondolok 1918 október elejére, jobban megértem XVI. Lajost, aki 1789 július 14-én, a Bastille bevételének napján, amikor a nagy hirt hozták neki, fölkiáltott ugyan: „Ez lázadás!” (*revolte*), de amikor La Rochefoucauld kijavította: „Nem, Sire, ez forradalom!” (*revolution*), nyilván nem értette meg vagy hamarosan elfelejtette a különbséget: ezen a napon is csak annyit jegyzett föl a naplójába, hogy közepes szerencsével vadászott. Vadászott ezen a napon! A forradalmi kalendárium csak utólag készül el. A forradalom csak később emeli ki az ő szempontjából fontos eseményeket az őt közvetlenül megelőző események halmazából. A bolgár összeomlás napja a magyar forradalomnak bizonyára egyik fontos előkészítő dátuma. És én, a barrikád tulsó oldalán, ezen a napon épp úgy, sőt az események színhelyétől távolabb vadásztam, mint az a szerencsétlen király, aki nem tudta, hogy *quatorze juillet*-vel kezdődik a nagy francia forradalom. Hatvany szememre veti a „vadászok tévutjait“. Hogy’ vadászhattam én *akkor*? Nos: akkor ez az *akkor* még nem volt „akkor“. A dubrini vadászat négy és egynegyed évvel a háború kitörése után volt; hogy öt héttel a forradalom kitörése előtt volt: az akkor derült csak ki, amikor öt hét múlva kitört a forradalom.

Hogy a fronton és a front mögött az izzó hangulat mikor fog forradalomban kirobbanni, én előre valóban nem tudtam, sőt már régen benne éltünk a forradalomban, amikor még mindig legális alapon gondoltuk a tömegszervezők levezetését. Egyet éreztem és egyet minden illetékes tényezőnek megmondottam, azt, hogy sietni kell a forradalom megelőzésével, mert sok vesztegetni való időnk már nincsen. Hiába, a történelem nyilván mégsem az élet tanító mestere, mert a nyílt összeomlás jelei már az égre kiáltottak, de akiknek kezében volt a népek sorsa, nem láttak, vagy nem akartak látni, mindenesetre, nem tettek semmit. Aludtak vagy isteni csodában bíztak.

Ami egy embertől telik: mindent el akartam követni a katasztrófa elhárítására. Programom: béke és megegyezés a nemzetiségekkel, és ezek föltétele és demonstrálása gyanánt gyökeres demokratikus és szociális reformok: ez *teljes* kurzusváltozást jelentett. A külpolitikában ántánt-barát, pacifista és a népek önrendelkező jogát elismerő politika, a belpolitikában pedig az egész nép szociális és demokratikus uralma, a nemzetiségek teljes egyenjoguságával. Wilsoni alapra kellett helyezkednünk, nemcsak azért, mert Wilson elveivel egyetértünk, hanem annál az egyszerű ténynél fogva is, mert amíg ezt nem tesszük, szó sem lehet arról, hogy Amerika vagy bármely más ántánt-állam velünk leüljön békéről tárgyalni. És nem elégedhattünk meg a 48-as alkotmány-párt lagymatag és szomoruan időszerűtlen nemzetivivmány-politikájával, hanem teljes állami függetlenségünket kellett követelnünk. A perc, amelyről Kossuth szólt, elérkezett. És a nemzetnek soha olyan szüksége önrendelkezésére nem volt, mint a veszedelem e percében, amikor Wilson önrendelkező jogának elismerésével a magyar függetlenség is adva látszott.

A veszedelem nagy volt. A bolgárok különbékéje után tartani kellett attól, hogy az ántánt hatalmas hadserege, Franchet d'Esperay tábornok vezérlete alatt, támogatva a biztosan újra akcióba lépő szerb, majd a román csapatoktól: betör a Dunánál és akkor Erdély és a Délvidék igen rövid idő alatt ellenséges kézen lesz és a megszállás olyan helyzetet teremt, hogy nemzetiségeinkkel többé nem tárgyalhatunk.

XXIX. FEJEZET

TÁRGYALÁSAIM
A SZLOVÁKOKKAL,
ROMÁNOKKAL ÉS DÉL-
SZLÁVOKKAL

O
tem
cse
mé
ho
lép
rol
tal
ko
gra
a s
bal

ko
Jás
zet
vol

jár
ille
tuo
a
or
sz
ez
Az
ve
vo
na
leg
Sz
me

Október első napjait szakadatlan tanácskozásokkal töltöttem. Nemcsak a baloldali polgári pártokat és a szocialistákat igyekeztem egységes akcióprogram számára megnyerni (ami minden cselekvés előfeltétele volt), hanem ugyanekkor igyekeztem számos mérsékelt, sőt egyenesen jobboldali pártvezért is meggyőzni arról, hogy a komoly helyzetben nincs más mód, mint *rancune* nélkül rálépni arra az egyedül helyes utra, amelyet én követeltem. A Károlyi-párttal, a polgári radikális párttal, a szociáldemokrata párttal, valamint a haladó szellemű pártonkívüliekkel való tanácskozások során igen hamar, minden akadály nélkül, az akcióprogram tekintetében teljes egység alakult ki közöttünk. Most, végre, a szociáldemokrata vezérek között is eltűnt a különbség jobb- és baloldal között. Valamennyien egyformán tettekre készen álltak.

A következő lépés a különböző *nemzetiségekkel* való tanácskozás volt. Ebben a munkában különösen nagy segítségemre volt Jászi Oszkár, akinek régóta nemcsak nagy tekintélye volt a nemzetiségi politikusok előtt, hanem velük kitűnő összeköttetései is voltak.

A nemzetiségi politikában ekkor már teljesen Jászi programjának alapjára helyezkedtem. E politika helyességét, ami engem illet, már régen osztottam. Ma is azt tartom, hogy ha a Jászi által tudományban, politikában, sajtóban egyaránt propagált megoldás, a nemzetiségek teljes autonómiája alapján átalakult Magyarország, szóval az ország lakosságának csak felét tevő magyarság *szupremáciájára* épített Magyarország helyett a keleti Svájc lép: ez a magyarságra nézve a legkedvezőbb megoldás lett volna. Az igazság követelése itt egybeesett a magyar faj valódi érdekével. A nemzetiségi autonómiák konföderációs Magyarországa: ez volt egyetlen módja a területi és gazdasági integritás föntartásának, amíg a háború következtében a kialakult korszellem és tényleges erőviszonyok mellett az elnyomó magyar szupremácia, a Szent István koronája elvének sértetlen föntartása a legbiztosabb módja volt a területi és gazdasági integritás elvesztésének.

A Jászi-féle nemzetiségi politika céltudatos elfogadásának egyik előnye lett volna az is, hogy mivel e program a wilsoni elvek alapjára lett volna fektetve, a békét is megkönnyítette volna és egyengette volna az utat ahhoz, hogy az ántánt leüljön velünk a békéről tárgyalni. Viszont el nem fogadása biztos mód volt arra, hogy se az ántánt ne üljön le velünk béketárgyalásra, se nemzetiségeinket ne nyerjük meg ügyünk számára. Az igazság és a megértés útjára való lépésnek előnye lett volna az is, hogy kiragadta volna Magyarországot a feudális vezetők kezéből és lehetővé tette volna, hogy Magyarország a kor szellemének megfelelően komoly demokráciává alakuljon át. A nem-magyar népek jogos igényének kielégítéséből a szegény magyar néposztályok huzzák volna a legnagyobb hasznot. Egy demokratikus konföderáció az irredentizmus élet is nagy mértékben elvette volna és magával hozta volna azt, hogy a szomszéd államoknak is, akarva-nemakarva, alkalmazkodniok kellett volna a magyarországi autonómiák demokráciájához. Ez viszont végeredményében harmónikus együttműködést teremtett volna Magyarország és a szomszéd államok között és siettetett volna Kossuth Lajos koncepciójának, a dunai konföderációnak kialakulását. E célt elérni, természetesen, csak úgy lehetett volna, ha Kossuth tanításának szellemében a szlávokkal lojálisan, testvérien megegyezünk és nem adjuk oda magunkat eszközül annak a német imperialista törekvésnek, amely az északi és déli szlávok elválasztásával, a Berlin—Bagdad-koncepcióval imperialista célokat szolgált.

A bolgár különbéke előtt egy ilyen nemzetiségi programot majdnem 100 százalékos valószínűséggel el tudtunk volna fogadtatni a nemzetiségi pártok vezetőivel. A nem sokkal később folytatott tárgyalások lefolyása, nem is éppen tulzott optimizmussal, erre enged következtetni. Természetes, hogy minél korábban történik a mi részünkről a méltányos ajánlat, annál könnyebben, minél később, annál nehezebben sikerült volna a megegyezés. A nemzetiségekkel való megegyezést rendkívüli mértékben megkönnyítette volna az is, ha szakítunk a németekkel és az ántánt felé orientálódunk. Ellenérvül ugyan most föl lehet hozni, hogy az ántántnak obligói voltak a cseh-szlovákokkal, románokkal, délszlávokkal szemben. Azonban először is be van bizonyítva, hogy egyetlen korábbi egyezményt sem tartottak be teljesen és pontosan a

későbbi békekötések során; másodszor ezeket az egyezményeket az események erősen befolyásolták. Azután, ha bizonyos ígéreteket az ántátnak mindenképpen be is kellett volna tartania, korántsem tartotta volna be ezeket olyan mértékben, olyan szigorúan és olyan kegyetlenül, mint az összeomlás után, és elvitathatatlan az, hogy akkor nem következett volna be az ország földarabolása olyan nagy mértékben, mint ahogy' bekövetkezett. Az is tény, hogy a megcsonkítás legfőbb alapja gyanánt az ántánt hivatkozhatott arra, hogy a nemzetiségek nem akarnak Magyarországon maradni. Ha azonban a nemzetiségek maguk nyilatkoztak volna abban az értelemben, hogy nem akarnak elszakadni Magyarországtól, mert a magyarokkal az autonómiákban már meg egyeztek, akkor egy ántánt-barát, a németektől idejekorán — és nem az összeomlás után — elfordult Magyarország szétdarabolását, magyarok és nemzetiségek ellenére, eszeágában sem lett volna az ántátnak keresztül vinnie. S a gyors béke érdeke volt az ántátnak is, nemcsak nekünk, népeiknek és katonáiknak hangulata is ezt kívánta.

A monarchiának ki kellett ugrania a szövetségből, amelynek terhét már nem viselhette. Az ugrás előtt meg kellett változtatnia súlypontját. Ha nem csinálta meg e súlypontváltogatást békében, meg kellett csinálnia most. Az bizonyos, hogy szerkezetének ilyen lényeges megváltoztatása nehéz volt. De meg kellett kísérelnie, mert e nélkül nem volt béke s a háború folytatása biztos halált jelentett.

Az első érdemleges nemzetiségi tárgyalásokat a *szlovák* nemzetiségi párt vezetőivel folytattam. E tárgyalásokba magyar részről bevontam Diner-Dénes Józsefet és Erdély Sándor munkapárti képviselőt is, mert ők bizalmasabb lábon álltak a szlovák pártvezérekkel. A tót nemzetiségi párt elnökével, Dula Mátéval és ezenkívül a párt több tagjával jöttem először össze. Diner-Dénes és Erdély jelenlétében többször tanácskoztam velük részben a Vadászkürtben, részben Erdély Sándor lakásán.

Már jóval előbb (Dula Máté kérésére), mint Cegléd országgyűlési képviselője, lépéseket tettem, hogy dr. Srobár Lőrincnek, a szlovákok egyik vezérének ceglédi internáltságán enyhítsek és most azt szorgalmaztam Wekerlénél, hogy engedjék végre dr. Srobárt egészen szabadon.

A tárgyalás valamennyi résztvevőjének a fölfogása megegyezett abban, hogy a szlovákoknak autonómiát kell kapniok, a tárgyalások csak az autonómia természete és mértéke felől folytak. Ilyen természetű tárgyalásoknál érthető taktikám az volt, hogy lehetősen elvben egyezünk meg és, a részletekre térve, ajánlatom a minimális legyen. Így akartam elérni, hogy ha a végleges paktum megkötésére és, természetesen, új alkudozásokra kerül a sor, legyen miből engedni. A szlovákok viszont, ugyanakkor, amikor én igyekeztem lehetősen keveset ajánlani, igyekeztek a lehető legtöbbet kérni, ugyanilyen taktikából. De, és ezt alá akarom huzni, a tárgyalások, amelyeket én a szlovák nemzetiségi párt vezetőivel, a tót nép elismert vezéreivel folytattam, mindig azon az alapon folytak, hogy a szlovákok autonómiát kapnak, de ez az autonómia nem szakíttatik el Magyarországtól! A szlovák vezérek ezt a plattformot elfogadták, — különben valóban semmi értelme sem lett volna, hogy velem tárgyaljanak. Az a tény, hogy velem akkor a szlovák autonómiáról, a jövő politikájáról, az új kormányról és az új berendezkedésről tárgyaltak, az ő akkori nyilatkozataikon tulmenően ténnyel bizonyítja azt, hogy a Magyarországtól való teljes elszakadásra akkor, a tőlem ajánlott előfeltételek megvalósítása esetén, a szlovák nép vezérei éppen úgy nem gondoltak, mint ahogyan nem gondolt rá maga a lakosság. Annnyira mentünk e tárgyalások alatt, hogy részletesen megbeszéltük egész bel- és külpolitikai programomat és azt a tervemet, hogy nyomban olyan kormánynak kell alakulnia, amelyben a nemzetiségek képviselői helyet foglalnak, hogy ők készítsék elő a nemzetiségi autonómiák törvényes kialakítását.

A szlovák vezérek akkor nagyon megértők voltak, gondolatmeneteik sok tekintetben párhuzamosan haladtak az enyéimmal. Hiszen nem kizárt dolog az sem, hogy ők is „két vasat tartottak a tűzben“. Talán számolni kellett azzal, hogy az ántánt teljes, legázoló, utolsó konzekvenciájáig végigerőszakolt győzelme esetén nem állanak a paktumot. Azonban az alkudozásnak éppen az volt egyik fő-célja, hogy megegyezéssel lehetővé tegye a játszmának valaminő formában *remis*-re való adását. Ilyen megegyezés esetén legalább a népszavazást meg lehetett volna ejteni. Kezünkben lett volna a népszavazás eredménye, hivatkozhattunk volna rá.

Miután tárgyalásaink végére értünk és körülbelül tisztáztuk a

legégetőbb kérdéseket, Dula Máté, a tót nemzetiségi párt vezére a következőket mondotta nekem:

— Ha Ön most kinevezett miniszterelnök vagy legalább *homo regius* volna, akkor, kijelentem, meg tudnánk formálisan és véglegesen is egyezni egymással. De meg kell értenie, hogy Önnel mint ellenzéki pártvezérrel a tót nemzetiségi párt végleges egyezséget nem köthet, mert ez a tót nemzetiségi pártnak csak egyoldalú lekötése volna és azt jelentené, hogy mi szlovákok minden körülmények között véglegesen és formálisan is el vagyunk kötelezve egy egyezmény mellé, amíg a magyarok, aszerint, ahogy a helyzet fordul, betarthatják ezt vagy nem. Egyszerűen más miniszterelnököt kell kinevezniök és annak más programot kell hoznia és máris jogilag, erkölcsileg és formailag, szóval mindenképpen föl vannak mentve attól, hogy egy ily egyezséget betartsanak. Hiszen mindenkor hivatkozhatnak arra, hogy arra illetéktelen: ellenzéki pártvezérrel van csak megállapodásunk, amely köt bennünket, a tótokat, köti Károlyit és hiveit, de nem köti a magyarságot, a kormányt és a királyt.

Ennek az érvelésnek helyességét be kellett látnom és meg kellett nyugodnom abban, hogy megtaláltuk az alapot, amelyen a szlovák nép igényeit úgy elégíthettük volna ki, hogy az elszakadás nem következik be. A végleges megállapodást így előkészítvén, a legелеmibb hazafiúi köteleesség is azt parancsolta nekem és elvbarátaimnak, hogy a végleges megegyezés szlovákok kívánta előfeltételét mielőbb megszerezzük.

A magyarországi román nemzetiségi párt vezetőivel részint közvetlenül, részint Jászi Oszkár útján folytattam tárgyalásaimat. Az első, puhatolózó lépéseket dr. Goldis Lászlónál, az aradi román szentszék titkáránál tettük, akinek (mint intranzigens román politikusnak) a román intelligencia és a román nép körében nagy tekintélye volt. Először Varjassy Lajos, az aradi kereskedelmi kamara titkára és Zima Tibor aradi szerkesztő útján fordult hozzá Jászi a maga nevében és az én nevemben is.

Régebről ismertem Mocsonyi Antalt, akit most bemutatam Jászi Oszkárnak és együtt folytattunk eszmecserét a román nemzetiségi kérdés megoldásáról. Az ő révén több románnal kerültem össze, akik népük hangulatát és kívánságait igen jól ismerték. Tisza volt a leggyülöltebb ember előttük, de nem kevesebb ellen-

szenvvel viseltettek Apponyival szemben, akinek iskolatörvénye mélyen bántotta őket vagy Bethlen Istvánnal szemben, aki már a bukaresti béke előtt is a legtürelmetlenebb politikát hirdette a románokkal szemben.

Mocsonyi Antal tagja volt a Nemzeti Kaszinónak és a magyar arisztokráciával való rokonsága révén jól ismerte a magyar uralkodó osztály tagjait is, nemcsak a románság vezetőit. Békülékeny nemzetiségi politikám miatt a különben konzervatív Mocsonyi nagy szimpátiával nézte az én politikai működésemet. Később, amikor miniszterelnök lettem, őt szemeltem ki Magyarország első bukaresti követének. Anélkül, hogy az állás följánlása után egyenes választ adott volna, huzta-halasztotta a nyilatkozatot, minden valószínűség szerint azért, mert még maga sem tudta, hogy alakul ki a helyzet, bár nagyromán érzések benne is föltámadtak. Az a négy hét, amelyet a Wekerle-kormány és általában a történelmi osztályok vezérei elpocsékoltak, irredentává tette őt is, aki, amikor még Jászi meg én vele beszélünk, kifejezésre juttatta, hogy mennyire nem irredenta ő és a román nép, ha a jogos igényeiket kielégítik.

A legfontosabb tárgyalást a románokkal Egyetem-utcai lakáson folytattuk. A tanácskozáson magyar részről jelen volt még kivülem Garami Ernő, a szociáldemokrata párt vezetőségének tagja és Jászi Oszkár. A román nemzetiségi pártból Erdélyi János, Vlád Aurél, Pop-Csicsó, Lázár Aurél, Vajda Sándor, Goldis László. A román nemzetiségi párt vezetőivel ugyanazon az alapon folyt a tárgyalás, mint a szlovákokkal.

El kell ismernem, hogy a románoknál, akikkel a tárgyalás már későbbre is esett, a nehézségek nagyobbaknak látszottak, mint a szlovákoknál. Szerepet játszott ebben, hogy egyre több erőt éreztek magukban és egyre kevesebbet az ántánt ellen küzdő osztrák-magyar monarchiában. Mögöttük állt már egy román hadsereg. A román politikusoknál, akikkel tárgyaltunk, egymás között sem volt meg a megegyezéshez szükséges egység. A románok rendkívül tág autonómiát követeltek a román nép, illetve Erdély számára, amely autonómia sokkal lazábban függött volna össze az anyaországgal, mintsem mi kívántuk. De még e maximális követelésben is kifejezetten benne volt a Magyarországtól való el-nem-szakadás

gondolata és a széleskörű autonómiára épített politikájuknak határozottan magyar orientációs jellege volt. Ez és maga az a tény, hogy velem tárgyaltak és autonómia alapján keresték a megegyezést, a *modus vivendi*-t, nagyon valószínűvé teszi, hogy azt meg is lehetett volna találni, ha a király idejekorán megbíz kormányalakítással. Kell-e magyarázni, hogy mit jelentett volna ez a mai helyzettel szemben a magyar államra nézve? A tárgyalások folyamán fölhatalmaztak arra, hogy a királynál jelentsem ki, hogy a románokat nagyon megnyugtatóná, ha a király egy Károlyi-kormányt nevezne ki. Még közvetlenül néhány nappal a forradalom előtt a József főhercegnél megjelent román politikusok: Vajda Sándor, a későbbi román miniszterelnök és Goldis László kijelentették, hogy a románok az én miniszterelnökké való kinevezésemet akarják.

A tárgyalásokat konkrét eredménnyel és megállapodásokkal nem lehetett lezárni ugyanazon egyszerű okokból, mint a szlovákoknál, mert egyoldalú lekötöttségbe a román politikusok sem mehettek bele. A talaj elő volt készítve a megegyezésre, és amíg a végleges megállapodások előfeltétele — *homo regius*-tól vagy kormánytól jövő ajánlat — nincs meg, a nemzetiségi kérdés megoldására többet nem lehetett tenni.

Még e tanácskozások előtt fölkeresett Hock János, aki közölte velem, hogy Erdélyi János, a román nemzetiségi párt budapesti exponense, aki később román követ is lett Budapesten, nála járt és előadta, hogy nekem most tárgyalásokba kellene kezdenem Maniu Gyula román nemzetiségi képviselővel, mert a román népet ő képviseli. Erdélyi ugyanekkor kijelentette, hogy amennyiben engem a király kinevez miniszterelnöknek és mint kijelölt miniszterelnök a románok számára az autonómiát biztosítom, ők e program alapján velem, akiben biznak, hajlandók megegyezni és hajlandók kormányomat támogatni. Amikor Hock sürgette, hogy a kinevezésig is kössünk formális paktumot, Erdélyi János is azzal hárította ezt el, hogy egy ellenzéki képviselő nem lehet a román nemzet szemében elég garanciája az autonómiának.

A szerb radikális párt részéről dr. Hadzsi Kosztával és Tomics Jásával álltunk összeköttetésben. Ez az utóbbi formálisan is biztosított arról, hogy a Károlyi-kormányt támogatni fogják, mert a szerb nemzetiségi párt föltétlenül megbizik benne. Dr. Hadzsi

Kosztá, akivel szeptember 29-én este a Károlyi-párt helyiségében beszéltem, arra a kérdésemre, hajlandó volna-e a szerb radikális párt engem, ha békeprogramom és nemzetiségi koncepcióm alapján kabinet-alakítással bizatná meg, támogatni: azt felelte, hogy e rendkívüli fontosságú kérdésre csak pártjának vezető tagjaival való eszmecsere után felelhet, sőt érintkezést kell keresnie a zágrábi horvát-szerb koalíció vezető embereivel is, akiknek beleegyezése nélkül a szerb radikális párt egymaga nem fog kötelezettséget vállalhatni. Előadta azt is, hogy mindenesetre szükséges volna rögtön jóvátenni mindazokat az igazságtalanságokat, amelyeket a polgári és katonai hatóságok a szerémségi és boszniai szerbek ellen elkövettek. Ezekről az atrocitásokról, amelyeknek ténye nekem merőben új volt, dr. Hadzsi Kosztá ott, tárgyalás közben, memorandumot szerkesztett és vállalkozott arra, hogy mindazt, ami e memorandumban van, elmondja a királynak, ha audienciát eszközöl ki neki. Batthyány Tivadar megkérdezte dr. Hadzsi Kosztát, vállalna-e tárcát egy Károlyi-miniszteriumban. Ő ezt elhárította magától és maga helyett dr. Lallosevic János kuriai tanácselnököt ajánlotta.

Itt meg kell említenem, hogy a horvát képviselőkkel is folytattam tárgyalásokat, de ezek akkor már mind a jugoszláv alapon álltak. Popovics Dusán, Pribicsevics, báró Nikolics horvát képviselőkkel folytak eszmecserék. Báró Nikoliccsal direkte, a másik kettővel indirekte tárgyaltam. Tisza ugyan nagyon sokat ártott sarajevói szereplésével a magyar ügynek, de megértették, hogy Tisza korántsem jelenti az egész magyar népet. Én már a tárgyalások előtt sem kételkedtem abban, hogy Horvátországot lehetetlen a magyar korona területei között megtartani és biztosra vettem, hogy a horvátok teljes önállóságukat követelik. A délszláv állam már nem volt kérdéses, csak az, hogy milyen formában, szorosabb vagy lazább szövetség formájában alakul-e ki a viszony Szerbia, Horvátország, Bosznia, Dalmácia és a szlovén területek közt. Tudtam, hogy külön államiságuk kialakításában senki már őket meg nem akadályozhatja. Magyar szempontból a legostobább politika volt a történelmi jogokhoz ragaszkodni, minden gyakorlati haszon és értelem nélkül, csak azért, hogy a szlávok ellenségüket lássák bennünk. A magyar érdek az volt, amit én és a függetlenségi párt ekkor képviseltünk. Mi azt mondtuk: nemcsak nem

ellenezzük, de rokonszenvvvel nézzük a szláv népek fölszabadulását és magyar szempontból a horvátoknál csak azt akartuk elérni, hogy Fiumére vonatkozóan valamilyen formában kölcsönösen kielégítő megállapodást tudjunk létesíteni. Miután az elszakadási törekvéseknek nem akartunk útjában állani, e megbeszéléseknek nem is volt olyan konkrét tárgyalási jellegük, mint a föntieknek. A tárgyalásokból azt a határozott impressziót nyertem, hogy egy most megalakuló Károlyi-kormány nagy rokonszenvre találna náluk is és a megoldandó, egymást kölcsönösen érdeklő ügyekben, elsősorban Fiume sorsának eldöntésében, ez a rokonszenv érvényesülhetett volna. Meg vagyok győződve arról, hogy egy demokratikus, racionális politikát folytató Magyarország még ma is meg tudná teremteni azt a megegyezést, amely Jugoszláviának is érdeke.

Sajnos, a horvátok felé is elvágott minden szálát a szűkkeblű uralkodó magyar politika. A Wekerle-kormány visszatartotta a királyt minden engedménytől és, háta mögött a parlamenti többséggel, tiltakozott a szláv igények kielégítése ellen is. Esztelenségnek mondták az osztrákok kívánságát, hogy önként mondjunk le Horvátországról és Dalmátországról. Pedig az első csak laza kapcsolatban volt velünk, a másik meg már régesrég nem tartozott hozzánk másképp, mint papíron és a békés elválás esetén, ha — még hozzá — rendezhettük volna a fiumei kérdést, megállapíthattuk volna tengerhez-jutásunk módját és jogát, biztosíthattuk volna a szlavóniai magyar kisebbség jogait, — bizonyára senki magyar ember nem lett volna, aki érezte volna az elszakadást úgy, mint ahogy' ma érzi mindenki.

A nemzetiségi pártok képviselőivel való tanácskozásaimról, az eredményekről és az impressziókról értesítettem gróf Andrássy Gyulát is, akivel gyakran találkoztam. Ő azonban hallani sem akart szlovák vagy román autonómiáról, nemzetiségi miniszterekről, de még a nemzetiségek bizalmát bíró Jászi Oszkár tárcanélküli miniszterségét is a legnagyobb mértékben ellenezte és a maximum, amit a nemzetiségi kérdésben koncedált, az volt, hogy Jászi államtitkár lehet egy kormányban, amely több-kevesebb politikai, gazdasági és kulturális engedményt tesz a nemzetiségeknek. Andrássy, aki három hét múlva mindent kénytelen volt föladni, ekkor

tudni sem akart arról sem, hogy Dula Máté, Goldis László és a nemzetiségeknek egyéb tisztelt vezérei miniszterek legyenek!

Ekkor is, később is sokat támadtak engem azért, hogy én, amint mondták, személyes ambícióból olyan konokul ragaszkodtam ahhoz, hogy csak Károlyi-kormány alakuljon és minden más kombinációt elvettem. Valóban el kell ismernem, hogy ez a formai igazság. A nemzetiségekkel való tárgyalások után azt a határozott benyomást szereztem, hogy velük csakis egy Károlyi-Jászi-kormány tudna megegyezésre jutni, mert nemcsak ők voltak bizalmatlanok a többi pártokkal és magyar pártvezérekkel szemben, de ezek a magyar politikusok is — még október első napjaiban, a bolgárok kiugrása után is — a legmerevebben visszautasították a nemzetiségek minden olyan követelését, amely alapján támadta volna meg az ő jogfosztásra és elnyomásra alapított hatalmi rendszerüket. Tisza, Apponyi, Andrássy, Wekerle vagy Bethlen teljesen egyek voltak abban, hogy *hazaárulás* a nemzetiségek kívánságait úgy honorálni, ahogy Jászi Oszkárral és a szocialistákkal egyetértésben mi akartuk. Nemzetiségeinkkel való megegyezés nélkül szó sem lehetett békéről, mert a wilsoni pontok elfogadása előfeltétele volt a szóbaállásnak.

Ha engem mindenképp meg kellett akadályozni a kormány átvételében és ezzel az én politikám érvényesítésében a nemzetiségekkel szemben is, *kivel akarták akkor megcsinálni a megegyezést?* Talán Wekerlével, aki kijelentette hivatalos kommunikében, hogy nincs délszláv kérdés, az nem aktuális!? Tiszával, aki most jött Sarajevoból, ahol lovaglópálcával brüszkírozta a délszláv politikusokat és aki a legutóbbi választásokon is tüzzel-vassal irtotta ki a nemzetiségi képviselőket? Ha a nemzetiségek azt tudták volna meg rólam, hogy Tisza Istvánnal akár csak beszélek is, menten elveszítettem volna a bizalmukat. Andrássyval talán, aki a dualista principiumból még ekkor is épp olyan kevésbé akart engedni, mint a magyarság szupremáciájából? Apponyival, aki iskolarendelethez óta vörös posztó volt a románok szemében? Bethlen Istvánnal, aki a nemzetiségi kérdésben egyesítette magában Tisza, Apponyi és Andrássy előítéleteit!? Vagy talán Vázsonyival, aki most egy követ fújt Tiszával meg Andrássyval és a választójogi tárgyalások alatt teljesen behódolt a nemzetiség-ellenes, leghorribb hazaffyaskodó politikának és engedte, hogy egy magát demo-

kratikusnak nevező reformot a magyarul írni- és olvasnitudáshoz kössenek olyan országban, ahol a lakosság fele nem-magyarajku volt!? Vagy Hadikkal, aki egy későbbi kabinetben egész programomat kisajátította, csak éppen a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontomat nem? És ha lett volna a nemzetiségi kérdésben nem-kompromittált politikus! Ide már nem volt elég nem-kompromittált politikus, ide olyan emberek kellettek, akikben a nemzetiségek tetteik miatt bizni tudtak!

Mindezt meggondolva és soha szem elől nem tévesztve, hogy a nemzetiségekkel való megegyezés nélkül sem békét nem köthetünk, sem állami létünket nem biztosíthatjuk, — csoda-e, ha elleztem minden olyan megoldást, amely nem gyökeres rendszerváltozást jelentett, — és nem támogathattam sem ilyen kormányt, amely nem az én vezetésem alatt olyan koalícióból alakul, amelyben képviselve vannak: a Károlyi-párt, a radikális párt, a szociáldemokrata párt és a nemzetiségek is, amelyben a döntő szó ezeké és csak mellettük foglalhatnak helyet az ugynevezett történelmi osztályok nem-kompromittált képviselői, akik a haladás szellemében és tempójában velünk egyetértenek.

Tehát nem személyes hiúság vagy ambíció vezetett akkor, amikor pártommal együtt kitarítottam a magam kormányelnöksége és Jászi minisztersége mellett, hanem a helyzet parancsolta ezt így. Hogy az események az én politikámat igazolták, hogy ennek folytán az egész ország az én miniszterelnökségemet követelte, arról most nem is beszélek. Ellenben le akarok szögezni valamit azokkal szemben, akik ezt a kitarításomat szememre vetik. A nemzeti-ségi vezérekkel folytatott tárgyalásaim bizonyítják a legjobban azt, hogy milyen óriási mulasztás és bűn terheli azokat, akik inkább hagytak mindent rothadni és pusztulni, semhogy türjék a Károlyi-kormány megalakulását. Főltéve, de meg nem engedve, hogy a nemzetiségek az autonómiák idejekorán való megadása után is el akartak volna szakadni Magyarországtól, a nemzeti-ségi autonómia kísérletét mégis meg kellett volna csinálni, mert semmit sem veszthettünk és mindent megnyerhettünk volna vele. Akinek ég a háza, a biztos tűzhalál elől a bizonytalan ugrásba menekülhet. Akármilyen történt volna azonban, nagyon valószínű, hogy a nemzeti-ségi autonómiákon fölépült föderációs Magyarország kihuzta volna az irredentizmus méregfogát.

Aki ismerte a magyar nemzetiségi viszonyokat, az tudja, hogy nálunk a nemzetiségi irredentizmusnak milyen erőssége volt az, hogy a nemzetiségi középosztály fiai el voltak zárva az állami és törvényhatósági előkelő hivataloktól. Nemzetiségi miniszter vagy államtitkár épp olyan kevés volt, mint nemzetiségi főispán vagy valamirevaló magasabb köztisztviselő. Azaz volt, csak előbb renegáttá kellett lennie. Még szolgabíró is csak egy-egy renegát lehetett! Ha mi most megnyitottuk volna előttük a közpályát, a politikai, a kulturális, a gazdasági pályákat, ha az ő embereik helyet foglalnak a kormányban, a magasabb állami hivatalokban, az autonómiák élén, a megyékben ésatöbbi: az így érvényesült emberek emberi motívumokból alighanem ragaszkodtak volna az elért eredményekhez, beérték volna azokkal, az pedig bizonyos, hogy az elért állásokat sokan közülük nem szívesen cserélték volna föl a bizonytalansággal. Gazdasági érdekük pedig mindenképpen továbbra is Magyarország felé húzta volna a nemzetiségeket. A hegy- és vízrendszeren változtatni nem lehetett, a vasut- és uthálózatot is alig, az Alföldnek és a hegyvidéknek egymást kiegészítő csereforgalma is amellet szolt, hogy együtt maradjunk és mellette szolt bizonyos mértékben az emberi természet konzervativizmusa, amely nem szívesen változtat a megszokott állapotot, amíg nem muszáj, mellette szolt a történelmi hagyomány, a rokoni és egyéb kötelékek, amelyeket máról-holnapra elfelejteni, elszakítani nem olyan könnyű. S a nép és vezetői által fölállított maximális követelések teljesítve lettek volna. Tegyük föl a legrosszabbat; Nyugat-Szlovákiát talán elvesztettük volna; Kelet-Szlovákiát, amelynek Prágával nem volt érzelmi kötelessége, nem veszítettük volna el. De, természetesen, ajánlatainkat nem a guillotine alatt kellett volna megtennünk, mint Andrássy, aki október 26-án, különbéke-kérelmében, kifejezetten elismeri mindazt, amit Wilson Ausztria-Magyarország népeinek jogáról, jelesen a cseh-szlovákokra és jugoszlávokra nézve, kijelentett.

Ha győz az én politikám, és nem október 31-én, amikor már a forradalom kitört, hanem jóval előbb, idejekorán megalakul a Károlyi-kormány, amelyben a nemzetiségek képviselői akkor helyet foglaltak volna, — egy ilyen kormány alkalmas lett volna a különbéke megkötésére, mert elfogadta volna Wilson 14 pontját, szakított volna a németekkel, az ántánt felé orientálódott volna és

elrendelte volna a népszavazást. E föltevésnek elvi és tárgyi alapja volt az a tény, hogy én és pártom nem kompromittáltuk magunkat sem a háboru, sem a német szövetség, sem a nemzetiségi kérdés tekintetében. Ántánt- és béke-barátok voltunk, ezt mindenki tudta rólunk a külföldön is, az országban is. Soha senkivel nem akartam elhíttetni azt az ostobaságot, ezt ellenségeim fogták rám, hogy én az ántánt-államférfiakkal olyan viszonyban vagyok, hogy az én szép szemem kedvéért mindent megadnak Magyarországnak. Igaz, hogy több ántánt-beli politikussal tárgyaltam a háboru előtt és francia-barát és orosz-barát politikámmal sikerült künn szimpátiát szereznem törekvéseim és talán személyem számára is. De sohasem voltam olyan naiv, hogy elhiggyem és ennélfogva olyan lelkiismeretlen, hogy elhíttetni akarjam, hogy ilyen nagy dolgokban más dönthetne, mint az érdek és a tárgyi meggondolás. Hogy jogom volt hinni és hirdetni, hogy az ántánt szívesebben vesz egy ántánt-barát, mint egy vele ellenséges alakulást, ezt talán nem fogják vitatni. Nem magamért, hanem elveimért és hirdetett politikámért vártam a megértést.

Állítom tehát a történetek után is, hogy az idejekorán megalakult Károlyi-kormány külső és belső politikájánál, ántánt-barátságánál és a nemzetiségekkel való viszonyánál fogva minden létező magyar kormány közül a legalkalmasabb lett volna a különbéke megkötésére. Egy ilyen Károlyi-kormányt az ántánt, amelyben a konzervatívabb katonák és politikusok a győzelem folytán olyan erősek voltak, valóban sokkal jobb bánásmódban részesített volna, mint az összeomlás után alakult forradalmibb színezetűt. Hogy az ántántnak egy reakciós és konzervatív kormány ekkor sem kellett, azt hivatalos jegyzékekből, nyilatkozatokból és a németekkel szemben követett magatartásukból is tudjuk.

Ha nincs összeomlás és egy ilyen Károlyi-kormány áll — nem üres kézzel és nem nemzetiségi földözet nélkül — az ántánt hatalmai előtt, akkor két eshetőséggel lehetett volna számolni: békét kötnek velünk wilsoni alapon vagy — versaillesi alapon. A wilsoni békét idejekorán való kiugrásunk és nemzetiségi politikánk föltétlenül elősegítette volna. A wilsoni békét alapjában véve a monarchia *Durchhalten!*-politikája, a németek mellett az utolsó percig való kitartásunk buktatta meg, mert az összeomlás folytán olyan nagy volt az ántánt katonai győzelme, hogy a wilsoni békét

hirdető politikusok szava már nem tudott érvényesülni a diadalittas tábornokokkal szemben. Ha érvényesülhettek volna a wilsoni béke-elvek, azok az elvek, amelyeknek hangoztatásáért én a reakció szemében hazaáruló voltam, akkor — ezt ma már mindenki elismerheti — Magyarországra a népszavazás elvét alkalmazzák és mérhetetlenül jobban járunk, mint a trianoni békével. A wilsoni pontok alapelveket jelentettek; ha ezek érvényesülnek a békekötésnél, valóban lényegileg ledöntöttek volna minden olyan előző megállapodásokat, amikhez Amerika nem járult hozzá és amely megállapodások ellenkeztek a 14 pont betűivel vagy szellemével. Ledöntötték volna nemcsak a londoni szerződést, hanem az 1916 augusztus 18-i bukarestit is, amelyről mi akkor még nem tudtunk. Azért is Wilson mellé kellett volna állanunk, mert csak így remélhettük, hogy a szlávoknak, románoknak, olaszoknak a háboru alatti kényszerhelyzetben tett tulzott ígéreteket nem fogják betartani tudni, mert újabb és hatalmasabb hatalmi szó jó közbe: Wilson elnöknek, azazhogy Amerikának akarata. Az ántánt, akarva-nem-akarva, kénytelen lett volna illuzóriusnak tekinteni az előző, a 14 ponttal alapjában ellenkező megállapodásait. Egészen biztos, hogy amint Ausztria a wilsoni békével járó népszavazással nem vesztette volna el Déltirol németek-lakta részeit, — népszavazás esetén a legrosszabb esetben mi is csak azokat a megyéket veszítjük el, ahol a többség nem-magyar volt, de még a vegyes területekből is sok maradt volna velünk a népszavazás esetén, ha megvan a megegyezés a nemzetiségekkel az autonómiák alapján. Ez a perspektíva állt előttünk, ha a magunk politikájával is hozzájárulunk ahhoz, hogy a béke *wilsoni* legyen.

De vegyük a *másik* esetet. Nem volt összeomlás, nem volt forradalom, nem tartottunk ki a végsőig a németek és a háboru mellett, különbékét ajánlottunk föl a wilsoni elveket elfogadva, a Károlyi-kormány, a nemzetiségekkel megegyezve, sőt velük egy miniszteriumban megalakult és *mindennek ellenére* sem a wilsoni pontok alapján köt velünk békét az ántánt. Tegyük föl ezt és vegyük hozzá még azt a föltevést is, hogy volt ugyan paktum a nemzetiségekkel, de, vérszemet kapva, ezt később ők maguk fölborították. Helyzetünk ez esetben biztosan nem lett volna valami rózsás, de olyan szomorú sem, mint ma. Ekkor, honorálva a németekkel való szakítást, honorálva az ántánt felé való tájékozódásun-

kat, legalább olyan békét kaphattunk volna, mint Bulgária. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy ebben az esetben elmarad a Vittorio Veneto, a vereség és az abból következő frontfölbontás. Ha előzetes paktumokat (a londonit, a bukarestit) részben be is tartottak volna, semmiesetre sem teljesítették volna ígéreteiket maximális mértékben. Nyugat-Magyarországot semmiesetre sem veszítettük volna el, ez komolyan még csak szóba sem kerülhetett volna. A keleti-szlovák megyék egy részét megtarthattuk volna. Szinmagyar területek elvételére sem gondoltak akkor még sem a csehek, sem a délszlávok és a románok is megelégedtek volna az igazi román vidékek elszakításával. De ezek a meggondolások egészen bizonyosan tulzottan pesszimiztikusak, mert a végső összeomlás előtt minden okunk meglehetett arra, hogy bizzunk a hatalmas Egyesült-Államokban, amelyek akkor keresztül tudták volna vinni akarataikat. Mégegyszer mondom: az akkor, idejében, megalakuló kormánynak lett volna módja elrendelni a népszavazást és az a népszavazás tiszta lett volna. A nem-magyar nemzeteknek Pesten, a kabinetben ülő vezérei vezették volna. Bizonyos, hogy azon a népszavazáson a magyar szavazatok is érvényesülnek és hogy olyan szinmagyar helyeknek, aminő Komárom, elcsatolására senki nem is gondolt volna.

Nem akarom követni a reakciónak azt az utálatos szokását, hogy mindenkire, aki meg meri támadni, rögtön hazaárulót kiált, — de ha valaki hazaárulást követett el, hát bizonyára nem én vagyok az és nem azok, akik velem együtt a háboru ellen voltak; nem mi, akik ántánt-barátok voltunk, akik wilsoni békét követeltünk, akik a nem-magyar nemzetekkel megegyezni iparkodtunk, ellenben, igenis, legsúlyosabban bünösök azok, akik mindeme törekvéseknek megátalkodott ellenzői, kerékkötői és meghiusítói voltak. Övék a felelősség az ország megcsonkításáért és a rossz békéért, övék a felelősség az összeomlásért és annak minden következményeiért is.

Voltak rajtunk, Károlyi-pártiakon, szocialistákon és radikálisokon kívül máspártbeli politikusok is, akik érezték, hogy arra az utra kellene lépni, amelyet én hirdettem és hogy módot kellene adni egy ántánt-barát kormánynak arra, hogy a mentés munkáját megindítsa. Serényi Bélát, Ugron Gábort e politikusok közé sorozom. De őket valósággal terrorizálta Tisza, Apponyi, Andrássy, Vázsonyi makacs sovíniszta vétője. Addig a percig, amig végre,

elkészen, a sovinszta vétó urai maguk léptek a wilsoni pontok alapjára, addig a percig nekik mindenki hazaáruló, defetista volt, aki ki merte nyitni a száját az egyedül helyes ut érdekében. Ez a terror részben meghamisította a közhangulatot, részben csak megakadályozta tiszta megnyilatkozását. Még mindig, még 1918 októberében is! Az ország többsége mögöttem volt. De ezt a többséget meg kellett szervezni.

XXX. FEJEZET

INTRIKÁK
AZ ÖRVÉNY SZÉLÉN

A

to
Sa
do
ta
ne
in

ke
al
he
el

m
m
b
n
s
le
ö
E
e
n
t
t
v
j

t
z

Alighogy Andrássy megérkezett Dubrinból, megkezdődtek egy új kormány megalakítására vonatkozó tárgyalások. Abban a pártok megegyeztek, hogy a Wekerle-kormány nem maradhat helyén. Saját kormányának tagjai, elsősorban Windischgraetz, Szterényi dolgoztak legjobban a miniszterelnök ellen, akinek valóban semmi talaja sem volt már, még a parlamentben sem. Wekerle tulságosan nem is ragaszkodott a hatalomhoz, de láthatóan fájt neki a sok intrika és emiatt Windischgraetzet valósággal meggyűlölte.

A bolgár összeomlás után Wekerle magához kérte a pártvezéreket és az ő könnyed modorában informálta őket a helyzetről. Ez alkalommal én is fölkerestem a miniszterelnököt, akivel pedig hónapok óta nem a legjobb viszonyban voltam, mert hiszen az ellenem indított hivatalos hajzában neki is részének kellett lennie.

Hogy a bizalmamat megnyerje, rögtön azzal kezdte, hogy mennyire nem helyeselte ő soha ezt az alaptalan hajszát és hogy mennyire szeretné ő az egész Károlyi Imre-féle „hecc“-et valahogy békésen elintéztetni. Amikor látta, hogy én semmiféle elkenésbe nem óhajtok belemenni, ismert ügyességével rögtön más témára siklott át. Joviálisan mosolyogva, nagy nyugalommal beszélt. Nem lehet mondani, hogy egész politikájának, évtizedes hiteinek összeomlása valami különösebb emóciót keltett volna benne. Egyszerűen kijelentette, hogy ő már régen tudta, hogy a háborút elvesztettük, az tehát, ami most történik, nem lepi meg. Ámulva néztem a mosolygó, félelmetesen hideg és cinikus öregurra. Nem tudtam visszatartani érzéseimet és heves szemrehányásokkal illetem azért, hogy ha régen tudta, hogy a háború elveszett, hogyan volt lelke a háborús uszítás politikáját a végsőkéig folytatni! Nem jött ki a sodrából, nyugodtan csak ennyit válaszolt:

— Hja, tudod, kérlek alássan, a németek miatt nem lehetett!

— Szóval — feleltem — nyitott szemmel rohantunk bele a biztos pusztulásba!

Másodszor történt, hogy vezető állásban levő politikus, miniszter, aki mindenbe be volt avatva, mondotta meg nekem szemtől-szembe, hogy a háborút rég elvesztettük! Az első Czernin volt, 1917 tavaszán, a második Wekerle, most. Másfél év előtt a külügyminiszter s ma a magyar miniszterelnök! És valószínű, hogy amit ők tudtak, tudta majdnem minden józaneszű, a dolgokba hivatalánál fogva belelátó ember és — nem akadt közöttük egyetlenegy férfi sem, aki *Megállj!*-t mert volna kiáltani. A bukó monarchia hivatalos politikusai között nem találkozott egyetlen önálló gondolkodó fej sem, aki lényegében fölül tudott volna emelkedni a százados *Fortwursteln*-politikán!

Ezt a végzetes politikát Wekerle dermesztő cinizmussal tetézte. Amikor a bolgárok kiugrása után fogadta a sajtó képviselőit, azt mondotta nekik, hogy a bolgár összeomlás kényes helyzetbe hozta Törökországot; hogy megakadályozzuk Törökország esetleges gyors kiválását szövetségünkben, csapatokat kellett lekülddenünk, hogy ezek segítsék a törököket az ántánt ellen. Mi célja volt ennek, mit remélhattünk ettől, — ezekre a kérdésekre maga Wekerle a következő szavakkal adta meg nyomban a választ:

— *Szegény fiuk, ezekből sem sokat fogunk viszontlátni!*

Ha nem olyan sok ujságíró mondotta volna, jegyezte volna föl ezt, nem tudtam volna elhinni, hogy így történt. Tehát négy éven át hiába beszéltem, kértem, könyörögtem, fenyegettem: Wekerle és társai csak mentek tovább nyugodtan a maguk bűnös útján, amelyről, ime, bevallották: jól tudták, hova vezet! Fálnak vitték a nemzetet és az a mentségük sincs, hogy nem tudták, mit cselekszenek. Az utolsó hónap politikai története döntő tekintetben még ijesztőbb a négy háborus évéhez képest. Szakadatlanul tárgyaltak az új kormány megalakításáról, programokról, jövő tervekről és most is, amint annyiszor, gazda nélkül csinálták a számadást. A vezérek szentül hitték, hogy gyökeresen változtatni mégsem kell majd és a közkatonák vakon mentek e vakok után.

Andrássy Gyula még Dubrinban azt mondotta nekem, hogy nekem és a velem egy elvet valló politikusoknak kell kezünkbe vennünk az ország megmentését és hogy ebben a munkánkban föltétlen segítségére és támogatására számíthatunk. Belátja, mondotta, hogy nekem volt igazam és ennek le is fogja vonni a követ-

kezményeit, mert a békekötés után vissza fog vonulni a politikától. De ez a vallomás, ez a magábaszállás ott fönn, a dubrini hegyen, nyilván csak a — sokk következménye volt, amelyet a bolgár összeomlás híre a nagy optimista idegéletében és eszmévilágában okozott. Ott, a Dubrin tetején, szembekerült a valósággal és lesütötte szemét. De, Pestre érve, Andrássy megint maga köré gyűjti a reakciót — amely most egységesebb, mint valaha —, Tiszával, Apponyival, Wekerlével, Windischgraetz-cel, Vázsonyival tárgyal és a valóság kísértete, amely Dubrinban megjelent neki, távol marad e körtől. Hol vannak a dubrini elhatározások! Az enervált embert baráti és családi körben éjjel-nappal gyurták és sikerült őt annyire levenni a lábáról, hogy amikor Dubrin után először beszéltem vele, már hallani sem akart arról, hogy én alakítsak kormányt és hogy ő s vele a bukott politikusok egy szálíg álljanak félre. Már nem vallotta a Károlyi-kormány szükséges voltát és a tárgyalások során legfőlebb annyit engedett meg, hogy Wekerlének távoznia kell, alakulnia kell egy új koalíciós kormánynak, élén egy alkotmánypárti miniszterelnökkel, s a kormányban nekem is és pártomnak is helyet kell kapnunk. Amikor erről beszélt, már a saját maga vagy Hadik János miniszterelnökségére gondolt. Jásziról, nemzetiségi miniszterekről, amint mondtam, hallani sem akart, sőt a legelején még szocialista miniszterről sem.

A legjobban Vázsonyi izgatta ellenem az embereket. Andrássy arra kért, hogy béküljek ki Vázsonyival, mert a kibontakozásról való tanácskozásoknál lehetetlen helyzetet teremtettem, hogy mi ketten egymással nem beszélünk. Vázsonyi sokat vétett ellenem s még csak azt sem tartotta szükségesnek, hogy valamilyen formában kimagyarázza a történeteket. Hogy rajtam ne muljék a gyors kibontakozás, igazán tisztán a közérdeket tartva szem előtt, engedtem Andrássy kérésének és az ő lakásán megtörtént a kibékülés. Kezet fogtunk Vázsonyival, de sem ő, sem én nem beszéltünk a multról.

Ellenfeleim is, én is elvbarátaimmal szilárdan kitartottunk, ami annyit jelentett, hogy semmi sem történt, maradt minden a régi-ben. Természetesen: a belső és a külső helyzet minden muló nappal, amíg a kormány a sült galambot várta, egyre rosszabbodott. Még mindig az elégtelen Burián volt a külügyminiszter, Tisza exponense.

Burián október 5-én Bécsbe hívatta Wekerlét, Tiszát, Apponyit, Andrássyt, hogy velük a tennivalókról tanácskozzék és informálja őket a monarchia helyzetéről.

Andrássy írja memoárjaiban, hogy Burián ekkor már így informálta őket:

— . . . Németország annyira le van törve, hogy, noha eddig ő vetett a szemünkre gyávaságot, most maga sürgeti a fegyverszünetet meg a rögtöni békekötést és a wilsoni program alapján akarja följátni a békét.

Szeptember 15-én az urak valamennyije — sajtójukkal és egész sleppjükkel együtt — lehazaárulózott, mert a ceglédiek előtt én a wilsoni elvek elfogadását határozott formában követeltem. Hogy érintette őket Burián bejelentése? Andrássy még mindig félt, huzódzott a wilsoni békétől, még mindig nem ment a fejébe, hogy ez az egyetlen mentsége lehet Magyarországnak, mert ennél csak rosszabb, de jobb békét semmiesetre sem kaphat. Pedig ha már a németek is itt tartanak, akkor nincs választás. Burián megmondta világosan, hogy vagy belemegyünk Wilson programjába, vagy pedig a németek cserben fognak bennünket hagyni és nélkülünk fogadják el a 14 pontot. Valamivel könnyebben is tehettk, mint mi, hiszen sokkal homogénebb ország voltak.

Ettől a naptól kezdve nem hazaárulóztak le államférfiaink, ha Wilson 14 pontja mellett lándzsát törtem, most már csak akkor hazaárulóztak, ha ezeket a követeléseket *komolyan vettem* és a nemzetiségek önrendelkező jogát, az autonómiát követeltem, vagy a dualizmus föntartását lehetetlennek állítottam. Az igaz, sokáig nem kellett várnom arra, hogy az előrelátó és következetes pártvezérek ezekben a kérdésekben is engedjenek a 67-ből.

Végre október 7-én a király megkezdte a magyar politikusok kihallgatását Reichenauban. Tiszát, Andrássyt, Apponyit, Windischgraetzet, Szterényit hallgatta meg a király. Az uralkodó elhatározta, hogy nem várja be Burián akciói eredményét, hanem kiküldi Andrássyt Svájcba, hogy Andrássy ott vegye föl a tárgyalások fonalát az ántánt bizalmi embereivel. A német-barátok után engem is fogadott a király.

Andrássy maga vallja be a memoárjaiban, hogy valamennyi fönt felsorolt politikus még ekkor is, vele együtt, állást foglalt a király-

nál a monarchia föderalisztikus átalakítása ellen és hogy ő, mielőtt október 11-én kiutazott Svájcba, még egyszer lelkére kötötte az uralkodónak, hogy:

... hagyja érintetlenül a monarchia közjogi formáját a békekötésig és arra szorítkozzék, hogy a hivatott államférfiakkal való eszmecsere után készítse elő az új alakulást. Tudomásom szerint valamennyi magyar államférfi, Károlyn kívül, aki utánunk ment audienciára, a föderalizmus ellen nyilatkozott.

Ez a kis idézet fényt vet arra, hogy *mi* volt most Andrássy programja. Október 5-e óta rá kellett állni a wilsoni alapra, a népek önrendelkező jogának alapjára, ezt tudni kellett és tudta is, ugyanekkor azonban azt akarta, hogy ennek a bázisváltotatásnak következményeit az uralkodó ne is próbálja levonni, hanem hagyjon csak mindent a régiben, hallgasson az öreg, tapasztalt — és tapasztalataikkal együtt megbukott — tanácsadókra és majd csak a háború után, a békekötés után reformáljuk meg a monarchia államjogi szerkezetét. A békekötés után! Hogy' képzelte Andrássy azt a békét? A wilsoni békét? Nemcsak ő, valamennyi kihallgatott magyar államférfi ellenezte a föderalizmust és az a hátsógondolat élt bennük, hogy ha egyszer a békét megkötöttük, akkor nem kell többet törődni sem Wilsonnal, sem az ántánt többi hatalmával, sem a nemzetiségekkel, hanem majd úgy és annyit váltanak be az ígéretekből, amennyit éppen muszáj lesz. Nagy adag naivitás kellett ahhoz a föltevéshez, hogy ebbe az ántánt és a nemzetiségek, amelyek ekkor legalább olyan hatalmasak voltak, mint mi magyarok vagy az osztrák-németek, belemennek. A nemzetiségek joggal a legnagyobb mértékben bizalmatlanok voltak az Andrássy-féle társasággal szemben és messzenyuló és erős összeköttetéseik révén nem volt nehéz szövetségeseikkel azt az álláspontot elfoglaltatniok, hogy ezek a győztes nagyhatalmak még a békekötés előtt, sőt egyenesen ennek előfeltételeképp követeljék a monarchia nemzetiségeinek jogait! Ha Andrássy és hívei szememre vetik, miért tartottam én ki amellet, hogy csak egy Károlyi-kormány hozhat megnyugtató megoldást, a nemzetiségek letagadhatatlan álláspontjára utalok: *ezért!*

A királynak adott tanácsaikkal azt érték el, hogy a király sem

tett semmit; akik még a király iniciatíváját is megbénították, amely nyilvánvalóan a monarchiának föderalisztikus átalakulása irányában működött volna: minden szavukkal, amit IV. Károlynak mondtak, csak tetézték súlyos felelősségüket a történelem előtt.

Én azt hiszem, egészen világosan, egészen sötéten eddig az időpontig senkisé sem mondta meg a királynak az igazságot. A magyar népnek megmondták. 1918 október 8-án, egy keddi napon, jelent meg a „Népszava“ első és második lapján az a kiáltvány, amelyet a magyarországi szociáldemokrata párt vezetősége és választmánya „Magyarország népéhez“ intézett. Ezzel a kiáltvánnyal a szociáldemokrata párt kötelességének útjára lépett. E kiáltvány soraiból forradalmi szellem csap ki. Kunfi keze látszik rajta és az, hogy a szociáldemokrácia vezetésében a párt balszárnya érvényesíti befolyását.

A kiáltvány leszögezi, hogy az alkotmány megbukott és hogy a háboru véget nem érhet, a béke meg nem születhetik addig, amíg Magyarország népe új alkotmányt nem viv ki magának. „Addig is, amíg a nép ítélőszéke elé fogják szólítani — mondja a kiáltvány —, a pusztuló Magyarország ravatalához hívjuk tetemre az uralkodó osztály ma is hatalmon levő képviselőit és rámutatva az ország ezer vérző belső és külső sebére, odakiáltjuk nekik: 'Ti tettétek ezt, a ti művetek ez, ti felelték érte.' Új alkotmány kell, de nem olyan, amellyel a magyarság uralkodó osztályai elnyomják a nem-magyar nemzeteket és kizsákmányolják a vagyontalan néposztályokat, hanem olyan, amely elismerve az országban élő nemzetek önrendelkezésre és a dolgozó néposztályoknak ember-séges megélhetésre való jogát, a demokratikus és szociális igazság szellemében rendezi be az országot.“

A kiáltvány tíz pontban foglalja össze a teendőket:

1. Alakuljon rögtön új kormány, a demokratikus osztályok és az ország valamennyi nemzetének képviselőiből;
2. a kormány oszlassa föl a képviselőházat és az általános, nőkre is kiterjedő választójog alapján hívja össze azonnal az alkotmányozó nemzetgyűlést;
3. ajánlja föl az ellenséges államoknak az orosz proletárforradalom és Wilson elvei alapján a rögtöni békét;
4. szüntesse meg a nemzeti elnyomást;

5. demokratizálja a közigazgatást és biztosítsa az egyesülési, gyülekezési és szakszervezeti jog szabadságát;

6. adja a földet azok kezére, akik megművelik;

7. szocializálja az egyéni vezetés alól kinőtt üzemeket;

8. igazságos adópolitikával hárítsa át a nagyvagyonokra a háboru költségeit;

9. építse ki a munkásvédelmet, kezdjen nagyszabású népjóléti politikát és készítse elő a nyolcórás munkanapot;

10. gondoskodjék a harctérről hazatérőkről, kártalanítsa a rokkantakat, hadiözvegyeket és árvákat.

„Fogjuk össze erőnket — mondja a kiáltvány —, alakítsuk át az elnyomatás és kizsákmányolás Magyarországot olyan állammá, amely meg tud majd állni abban a sorsdöntő órában, amikor a nemzetközi világbéke-szerződés értelmében az ittlakó nemzetek önrendelkező joguk alapján dönteni fognak arról, hazájuknak tekinthetik-e ezt az országot? . . . Mindazok, akik azt kívánják, hogy a szabad és önmagukkal rendelkező nemzetek ettől az új Magyarországtól el ne szakadjanak, hanem szabad elhatárolásuk alapján itt találják meg a szabad és demokratikus magyar néppel egyetemben boldogulásuk és fejlődésük minden feltételét: mozduljanak meg döntő cselekvésre!”

Ez a kiáltvány felelt meg a magyar nép igazi érzéseinek, igazi érdekeinek, az én nézeteimnek és szándékaimnak is, és ebben az értelemben akartam tolmácsolni a magyar nép akaratát a király előtt, akinél október 11-én kihallgatáson kellett megjelennem.

Amikor én Reichenauban a magyar politikusok tömeges audienciája után utolsónak a király elé jutottam, akitől az előttem kihallgatott urak ötnegyed évig elzártak volt, a királyt teljesen kimerülve, igen nagy szellemi és testi fáradtság nyomaival, csaknem apatikus állapotban találtam. Amikor utoljára láttam és beszéltem vele Laxenburgban, sok, fiatalos kedv és frissesség volt benne, tele volt reménnyel, jó tettek vágyával. Most mind ennek nyomát is alig láttam.

A fenyegető veszedelemről beszéltem IV. Károlynak, amelyet csak gyors és gyökeres cselekvés háríthat el. A nemzetiségi prob-

léma teljes élességében föl van vetve. Csak igazi, őszinte és radikális demokráciával lehet megoldani. Ebben a válságos percben egyedül kell szemben állnunk az ántánttal, föl kell mondanunk a német szövetséget, mindenáron szabad kezet kell biztosítanunk magunknak, új emberek kellenek. Egészen bizonyos, hogy az ántánt sokkal keményebb föltételeket fog szabni, ha nálunk azok próbálnak maradni az ügyek élén, akik az ántánt-ellenes politikáért felelősek és akik egyébként vesztébe vezették a monarchiát. Nagyon gyors és nagyon szemléletes változásra van szükség. Amerikának látnia kell, hogy nemcsak beszélünk, hanem cselekszünk is.

Ami Magyarországot illeti, lehetetlen állapot az, hogy itt egy nyolc év előtt szűk választójoggal megválasztott parlament többségére támaszkodva kormányozzanak, ez a parlament nem képviseli az országot. Megtartása a mai helyzetben a legnagyobb zavarokat idézné elő. A nép fogcsikorgatva nézi ennek az idejétmúlt testületnek tárgyalásait, a nép békét akar és lázadni fog, ha nem szerzik meg neki.

Egy erélyes politika, amely az ántánt táborába viszi át és komolyan a demokrácia alapjára fekteti a monarchiát, még ma is menthetné. Természetesen: nem régi, dualista szervezetében, hanem csak föderatív alapon, csak perszonális unióval Ausztria és Magyarország között. A politika, amelyet az uralkodó Sixtushoz intézett levelével kezdeményezett, bizonyára helyes volt és valóban megmentésünk egyetlen lehetőségének útját mutatta. Őfelsége bizonyára tudja is, hogy a munkapárt és a Nemzeti Kaszinó őt éppen ezért az életmentő politikájáért akarta trónjától megfosztani.

Elmondtam IV. Károlynak, mit láttam 1917 novemberében Svájcban. Az az időpont fölötte kedvező volt a tárgyalásra. De, persze, a német szövetség elmélyítését föl kellett volna adni. Őfelsége tanácsosai, elsősorban Wekerle, akkoriban megakadályozták abban, hogy svájci utamról, amelyre az uralkodó tudtával mentem, neki beszámoljak.

A király monoton hangon ismételte, hogy igazam volt, igazam van. Kértem, hogy azonnal bocsássa szabadon Ausztriában is, Magyarországon is a politikai foglyokat, valamennyit, és különösen arra kértem, hogy Friedrich Adlert bocsássa szabadon. Erre is azt mondta:

— Ja, ja, ich glaub', Sie haben recht. („Igen, igen, azt hiszem, igaza van.“)

A válságról csak annyit mondott a király, hogy koncentrációt szeretne, pártom és a radikálisok részvételével. Én azonban megmondtam a királynak, hogy az új politikát a parlamentben nem képviselt és nem-kompromittált pártokra kell bázisozni.

— *Ja, ja, Sie haben recht* — mondta a király. — *Aber man sagt mir immer, Sie haben nur 15—20 Leute hinter sich, ich kann mich auf Sie nicht stützen.* („Igen, igen, Önnek igaza van, de mindig azt hallom, hogy Ön mögött csak 15—20 ember áll és én nem támaszkodhatom Önre.“)

És aztán azt mondta, hogy a mai viszonyok között nem lehet választatni. Andrássy külügyminisztersége került szóba. Erre a király azt mondta:

— *Das wird sehr schwer gehen, wegen der Österreicher.*

Megkértem a királyt, küldjön ki, érintkezést keresni a franciákkal. De ekkor már elhatározott dolog volt, hogy Andrássy megy Svájcba. Nekem sejtelmem sem volt erről. Kérésem elől a király udvariasan kitért.

Az audiencia délelőtt ½12-kor kezdődött, másfél óráig tartott és én lekéstem a vonatról, amellyel Bécsbe kellett volna érnem. Windischgraetz följánlotta, hogy egy udvari autóval bevisz Bécsbe. Utközben elmondta nekem, hogy a király őt akarta kinevezni miniszterelnöknek Wekerle helyébe, de ő ezt visszautasította, Návayt ajánlta maga helyett, ellenben azt kérte a királytól, hogy nevezze ki osztályfőnöknek a közös külügyminiszteriumba, hogy előkészíthesse későbbi külügyminiszterségét. A magyar miniszterelnökséget nem szerénységből nem vállalta, hanem azért, mert tudta, hogy az utolsó hónapokban, mint a Wekerle-kormány tagja, intrikáival és a választójog elárulásával annyi népszerűtlenséget szerzett mindenfelé, hogy a magyar közvéleményben teljesen gyökértelen. Utközben megemlítette azt is, hogy szó van Szilassy Gyula külügyminiszterségéről. Jellemző Windischgraetzre, hogy neki teljesen mindegy volt, hogy Szilassy mellett föderációs és demokratikus politikát, vagy, pár nappal később, Andrássy mellett az ellenkező politikát kell-e képviselnie.

A nyári incidens óta, amikor feleségem jelenlétében kellett revokálnia, viszonyunk elhidegült. Most Windischgraetz, aki nem

tudta, hogy Szilassy kinevezése esetén nem kell-e velem és a szocialistákkal együtt dolgoznia, hízegő nyájassággal közeledett felém, nyilván azért, hogy erről az oldalról is biztosítsa magát. Furcsa ember volt ő. Később, a forradalom után, hallom, azt állította a herceg, hogy ő már az október 30-a előtt egy évvel tudta, hogy én hazaáruló vagyok és hogy ő volt az, aki ezért mindenütt követelte az én letartóztatásomat. Ha így volt, ugyan miért közeledett hozzám olyan visszataszító hízegkedéssel és miért próbált közvetlenül és közvetve velem együtt dolgozni? Hogy ahol tehette, intrikált ellenem, elhiszem, tudom is. De nem azért tette, mintha valaha is elhitte volna, hogy én úgy árultam a hazát, mint ő a maga borát vagy az ország burgonyadaráját, hanem annál az egyszerű oknál fogva, mert megismerve gyöngé jellemét, én nem akartam tudni róla.

XXXI. FEJEZET

A DUALIZMUS
ÖSSZEROPPANÁSA

A
Ti
be
ha
de
de
ak

sá

se

83

no

A

az

és

T

sz

ka

pa

er

tu

jö

o

ta

c

e

m

s

a

Andrássy kiutazott Svájcba. Andrásynak ez a kiküldetése ugyanabba a kategóriába tartozik, mint Tisza délszláv missziója. Tiszát is minden bizonnyal azért küldötték a délszlávokhoz, mert belátták, hogy a délszláv politikában változásnak kell jönnie. De ha ezt belátták, akkor, bizony, nem Tiszát kellett volna oda küldeni! És nem a német-barát Andrásyt kellett volna Svájcba küldeni, hogy az ántántnál puhatólózzék! IV. Károly a hegedüssel akart trombitáltatni és a trombitással hegedültetni.

Andrássy tehát kiutazott Svájcba és ez alatt az idő alatt a válság huzódott.

Andrássy közvetetlen környezete, amely mindig a legkicsinyesebb motívumokat tételezte föl Andrásy ellenfeleinél, most azzal gyanúsította Tisza Istvánt — és ezt Pallavicini György mesélte nekem —, hogy tulajdonképpen Tisza intrikálta ki külföldre Andrásyt, békemisszió címén, de igazában csak azért, hogy itthon az ő belpolitikai köreit ne zavarja. Ismerem Tisza erényeit és hibáit és azt hiszem, hogy ez a vád nem áll meg. Én azt hiszem, hogy Tisza most már tisztában volt azzal, hogy neki egyideig vezető szerepe nem lehet sem a magyar belpolitikában, sem a külpolitikában. Legokosabbnak azt vélte tehát, hogy pártjával, a munkapárttal együtt Andrásy mellé álljon, hogy így a konzervatív erők egyesítésével lényegében amugy is egy célra irányított akaratuknak nagyobb erőt kölcsönözhessen.

Pallavicini kikísérte Andrásy Gyulát Bernbe, de valamivel előbb jött onnan vissza, mint Andrásy. Amikor a király a delegációkat, október 15-én, utoljára, Bécsbe összehívta, fölutaztam én is és ott találkoztam a Svájcból visszaérkezett Pallavicini Györggyel. Nemcsak mint rokon, hanem mint politikus is Andrásy leghivebb embere volt ő mindig és vakon követte vezérét. Most teljesen megváltozottan láttam viszont. A semleges külföldön épp most szerzett tapasztalatai nagy benyomást tettek rá. A német-barátok abban hittek, hogy a németeknek sikerül még talpraállniok és ha

tavaszig ki tudunk tartani, még minden jóra fordulhat. Ezt hitte Pallavicini is, mielőtt kiment Svájcba. Most már lehetetlenségnek tartotta, hogy a hadihelyzet megváltozzék és azt mondta, hogy a katasztrófa veszedelmesen közeledik és csak úgy kerülhetjük ki, ha sikerül a békét rögtön megkötni. Be kell vallania, mondotta még, hogy Andrássy nagy, nagy hibákat követett el és az a baj, hogy még most sem tudja rászánni magát arra, hogy az egyetlen mentőhorgonyt elkapja. Azt akarta ezzel kifejezni, hogy Andrássy még nem akar a német szövetséggel szakítani és az én politikámra rátérni. Pallavicini ellenben nagyon világosan látta a helyzetet és a tennivalókat, általánosságban teljesen osztotta az én kibontakozási tervemet: azt a benyomást szereztem, hogy ennek az orientációnak a keresztülvitelében számíthatok az ő aktív támogatására is. Később Pallavicini résztvett azokon a bizalmas tárgyalásainkon is, amelyeket mi, Károlyi-pártiak és szocialisták tartottunk a képviselőház egyik különszobájában és amelyeken az általunk kívánt új kormány összeállításáról és programjáról folytak a megbeszélések. Ő maga oszlatta el a szocialistáknak vele szemben eleinte mutatkozó bizalmatlanságát, amikor mindig legalább két oktávval radikálisabbnak és liberálisabbnak mutatkozott, mint közös apósunk, Andrássy Gyula. Pallavicini e magatartása folytán miniszterjelöltként szerepelt azokban a terveinkben, amelyek alapján, a forradalom kitörése előtt, a kormány megalakítását gondoltuk.

Ha feleségem ezekben a napokban kérdezte Boy nővérét, hova megy, Pallavicininé gyakran ezt felelte:

— Megyek Gyuri után. Nagy kedve van belépni az alakuló kabinetbe.

A felesége pedig vissza akarta ettől tartani Pallavicinit.

Egyelőre azonban mindez még csak tervezetés volt. A királyi audienciák után a kormány lapjai kórusban zengték, hogy Károlyi Mihálynak és hiveinek reménységei most és belátható időn belül hiuak és csakugyan az egész reakció összefogott ellenem, hogy egy belpolitikai egységfrontot csináljanak az én kibontakozási terveimmel szemben. Wekerle kijelentette, hogy ő hajlandó félreállni és utódjául báró Wlassics Gyulát ajánlja a királynak.

Még a delegációk összehívása előtt alkalmam volt Bécsben tárgyalni több osztrák politikussal, így Lammasch tanárral, a

későbbi miniszterelnökkel, akivel már előbb összehozott pacifista ideálunk és akivel egypár meleg levelet váltottunk, gróf Sylva-Tarouccával, a szociáldemokrata párt több vezető emberével — és az volt az impresszióm, hogy az osztrák politikusok sokkal világosabban látják a helyzetet, mint a mieink és nincs közöttük senki, aki a föderációt meg akarná akadályozni.

Október 15-én csak első, alakuló ülését tartotta meg a delegáció külügyi bizottsága. Ez rendszerint formális ülés szokott lenni és legfőleg a külügyminiszter tartja meg expozéját, amelyhez aznap még nem történik hozzászólás. Én azonban, nem tudván, mit hoz a jövő, elhatároztam, hogy megragadom az alkalmat és leszögezem a háborút csinálók bűneit és felelősségét. Ahogy' tehát Burián befejezte semmitmondó expozéját, én, minden szokás ellenére, szólásra jelentkeztem.

Érdekés kép volt. A Mária Terézia korából származó gyönyörű fehér-arany teremben ott ültek, élükön a külügyminiszterrel, a 67-es kiegészítésnek, a delegáció intézményének, a dualizmusnak és a német szövetségnek, következetes módon a világháborúnak is elszánt hivei. Külügyminisztereink innen zengték tirádáikat a szebb napokban, ambiciózus delegátusaink itt mondtak nem egy büszkén kardcsörtető beszédet, s most ugyanazok fogják hallani egész politikájuk nekrológját. Ideges arcok, rosszindulatu pillantások köröskörül, senkinek sem tetszik, hogy most én beszélek. De az elnök már nem erőszakoskodhatik, kénytelen a szót megadni.

— Temetni jöttem Cézárt, nem dicsérni — mondtam. — Tagadom a delegációt és csak dobogónak tekintem, ahonnan Európa színe előtt vádat emelhetek az osztrák-magyar közös kormány ellen. A hibák, amelyeket a közös kormány és a delegációk elkövettek, megbocsáthatatlanok. Gróf Czernin és báró Burián, aki a világháboruban kétszer volt külügyminiszter, szándékosan nem hívták össze a delegációkat, hogy ítélőszékük előtt ne kelljen megjelenniök. Az a tény, hogy Burián most hívja össze a delegációt: a magyar nép kicsufolása; ezeket a mai meghívókat gyászszegéllyel illetett volna ellátnia. A 48-as függetlenségi párt mindig egész erejével lépett föl a delegációk lehetetlen intézménye ellen. Vádolom a közös kormányokat és a delegációkat, hogy egyedül ők okozták a monarchia összeomlását és juttatták Magyarországot abba a szomorú helyzetbe, amelyben ma van. A közös

kormány sohasem törődött a nép hangulatával, hanem mindig kicsinyes cselszövésekre fecsérelte az időt.

E szavak ma, olvasva, nem is tetszenek keményeknek. Hanem ott, a delegáció termében, a delegátusoknak szemébe vágva, megtették hatásukat.

Az elnök azt hitte, jobb, ha nem zavar, de amikor látta, hogy támadásomat folytatom, megkért, hogy máskor mondjam el érdembeli kritikámat. De amit akartam, elmondottam! Csak olykor szakított meg egy-egy bátortalan *ohó!*

Tisza és vele összes külpolitikai elvtársai mélyen hallgattak. Egy szavuk nem volt ezen a történelmi ülésen. Sem a védekezés, sem a megbánás szava. Ott ültek, behuzott nyakkal és hallgatták a vádakát szó nélkül. Fájt nekik a szívükhöz nőtt dualizmusnak, monarchiának, delegációnak, az egész k. u. k. vircsaftnak ez a csunya vége, de egyikben sem volt meg a bátorság, hogy megmondja, amit érzett. Nem volt senki, aki a delegációk utolsó ülésén a dualizmus szimbolikus intézményét elsíratta volna. Amint pár hét múlva a császárjuktól és királyuktól, úgy, mindent feledve és megtagadva, egyetlen szó nélkül bucsuztak itt a delegációtól, örökre.

* *
*

A temetés, amelyet én hirdettem, két napra rá bekövetkezett. Maga a császár temette el ünnepélyes formában a dualisztikus monarchiát. Október 17-én jelent meg Bécsben az osztrák császár kiáltványa hű osztrák népeihez, amely fölszólítja őket, hogy az önrendelkező jog értelmében a szövetséges állam megalkotásának céljából alakítsák meg nemzeti tanácsaikat:

Ausztia legyen, népeinek akarata szerint, szövetséges állam, amelyben minden néptörzs saját telepterületén saját államisággal bír. Ausztia lengyel területeinek a független lengyel állammal való egyesítését ez nem érinti. Trieszt városa és környéke, lakosságának kívánsága szerint, különállást nyer.

Burián és Wekerle ismerték a manifesztum szövegét. Wekerle az élelmiszerküldemények megvonásával fenyegette meg Ausztriát

arra az esetre, ha a manifesztum Magyarország integritását nem garantálja. Egy ilyen klauzula azután bele is került a szövegbe.

A manifesztumnak valósággal meg kellett dermesztenie a magyar politikusok legnagyobb részét. Még nyolc-tíz nap előtt valamennyi magyar politikus, az én kivételemmel, azt a tanácsot adta a királynak, hogy a monarchia dualisztikus berendezését csak a békekötés után bolygassa meg, ha muszáj — és a király a magyar politikában mindig azt csinálta, amit ezek az urak akartak. Helyzetük kinos volt. A Károlyi-pártot és a 67-es 48-as pártban Apponyit nem követő Bizony-féle függetlenségi képviselőket, akik a válság kezdete óta a népek önrendelkező joga alapján a magyar nemzet önrendelkező jogát, az Ausztriától való elszakadást, az állami függetlenséget és a perszonális uniót követelték, ezen a ponton sem akarták követni a többi pártok. S most itt is a Károlyi-párt álláspontjára kényszerítették őket a befejezett tények! De az érzelmi mozzanaton túl volt egy súlyosabb is. E pártok egész politikája arra a vélelemre volt fölépítve, hogy Magyarország önmaga nem állhat fönn és Ausztria nélkül elpusztul. Most mit mondjanak a népnek? A régi rendszer biztosította nekik a magyarság szupremáciáját a nemzetiségek fölött és a magyar urak uralmát a magyar és a nemzetiségi nép fölött. A manifesztum a szomszédban fölrobbantotta egy analóg rendszer alapjait. Hány napig élhetett ez után a régi magyar rendszer? Azután a király egész viselkedése is joggal bánthatta őket. Egyfelől biztatgatni őket, Andrássyt Svájcba küldeni, engem ki nem nevezni, — másfelől kiadni ezt a manifesztumot, ugyszólván nélkülük és mindenesetre ellenük: ha az eseményeknek ezt a találkozását nézték, a maguk szempontjából igazuk volt, amikor árulásról beszéltek. Igen, mert világos volt még előttük is, hogy az osztrák föderalizáció után az ő történelmi Magyarorszáruk sem maradhat meg mai berendezkedésében és hogy, a háborús politikájuk bukása után, a császár most létalapjuktól fosztotta meg őket. Andrássy szerint (279. o.) ez a megoldás veszedelmet hozott Ausztriában a német elemre, Magyarországon a magyar elemre, amelyek a hegemoniát gyakorolták. Beszéljünk világosan: sem a német nép, sem a magyar nép nem látta volna a változások kárát, csak az elnyomó, igazságtalan hegemoniára törekvő uralkodó osztályok és főleg azok politikusai. És a magyar politikusok az Ausztriát föderalizálni akaró manifeszt-

tum mérlegelésénél nem törődtek azzal, hogy e kiáltvány alapján alkalom nyílik a magyar nemzet évszázados vágyának, a magyar függetlenségnek vér nélkül, veszedelem nélkül való megteremtésére. Andrassy IV. Károlynak ebben a tényében, a manifesztum kibocsátásában, látja a későbbi bajok forrását és valóban kifejezte a dualizmus minden hívének fölfogását, amikor az október 17-i lépésről ezt írta könyvében:

Nem volt nehéz előre látni, hogy, ha vereségünk percében akarjuk új alapokra fektetni a monarchiát, össze kell rokadni, még mielőtt a zöld asztalhoz leülhetnénk. Hogy meg ne öljön valaki: öngyilkosságot követtünk el.

Én nem értettem és nem értek egyet Andrassy fölfogásával. Azonban ezt az ő kritikáját mégis jól jegyezze meg mindenki, aki az összeomlásért az októberi forradalmat vagy engem akar felelőssé tenni!

A császár elhatározása, amennyiben egy át nem gondolt politika következménye, ennyiben csakugyan súlyos hiba volt. De ha ennek a lépésnek minden irányban levonja a konzekvenciáit (és ha idejében és kellő alapossággal készíti elő), mérhetetlen előnyökkel járhatott volna. Az uralkodó azonban karakterének ugyanazt a döntő hibáját mutatta itt is, mint a Sixtus-leveleknél: *megállt a féluton*. Az lett volna a logikus, hogy ha Ausztriában *a*-t mond, Magyarországon *b*-t mondjon. Aki Ausztriában föderalizál, annak Magyarországon sem szabad azokra támaszkodnia, akik ezt az elhatározását késhegyig ellenezték, hanem azokra a pártokra és politikusokra, akik nem a régi közjogi alapokon, hanem a most manifesztált alapon akarták ebben a helyzetben a politikát irányítani. De a király, teljesen érthetetlenül, Magyarországon fönn akarta tartani a régi rendet, és ha Ausztriát illetően nem is, de Magyarországra vonatkozóan megfogadta Andrassyék tanácsát. Ennek a politikának a legvégzetesebb kifejezése volt az, hogy engem, aki a magyar politikusok közül egyedül ajánlottam a föderalizálást, nem akart kinevezni, ellenben a félig már föderalizált monarchia első külügyminiszterévé Andrassyt, a dualizmus matadorját nevezte ki, aki a föderalizációnál nagyobb szerencsétlenséget el sem tudott képzelni.

* * *

A manifesztum mozgásba hozta a magyar képviselőházat is. Ausztriában a nemzetek függetlenek voltak a manifesztum által! A magyar függetlenség kérdése fölülről föl volt vetve! Két párt nevezte magát függetlenséginek. A függetlenségi és 48-as eszméket az Apponyi-párt régen elárulta ugyan, de legalább formulát talált mindig eljárásának szépítésére. Az események átgázoltak rajta és a dualista többségen is. Apponyiék egészen meg voltak zavarodva. Fejetetején állt a világ! Függetlenségi lett a császár! A perszonális uniót most már nem ellenezhette senki, mindenkinek a függetlenségi alapra kellett állnia. De még most is taktikáztak és csak elveket akartak kimondani, azokat is igen óvatosan.

Október 16-án a tőlünk összehívott képviselőház első ülésén Wekerle bejelentette, hogy a király nem fogadta el lemondását, és hogy Magyarország a perszonális unió alapjára helyezkedett. „Az 1723: I., II. és III. t.-c. rendelkezéseit kell érvényre juttatnunk” — mondta. Szóval a *pragmatica sanctio*-t.

Fölszólalásomban kifejtettem, hogy Wekerle ígéretében, aki a választójog körül is megszegte a szavát, nem bízhatunk. Ausztriával *rögtön* kell megszakítanunk eddigi kapcsolatainkat és Magyarországnak önmagát kell képviselnie a béketárgyaláson. Akik a német politikát követték, megbuktak. Ennek következményét le kell vonni és a jövőben a korszellemnek megfelelő nemzetiségi politikát kell csinálni. A német szövetség, Mitteleurópa ellentétben vannak azokkal a gondolatokkal, amelyek ma győztek, a nemzetek önrendelkező jogával és csak sajnálatos, hogy a háboru előtt nem helyezkedtünk erre az alapra, mert akkor elkerülhettük volna a háborút. Amikor Holló Lajos a megegyezési békét hirdette, a munkapárt akkor kivonult a tereméből, Tisza azt hirdette, hogy ez gyalázat, bazaárulás.

— Mit gondolnak — kérdeztem Tisza felé fordulva —, kinek lesz nagyobb hitele, Önöknek-e, akik máról-holnapra, az események nyomása alatt lettek pacifistákká, vagy azoknak, akik nem félték a terrortól? Önöket a vádlottak padjára ülteti a nemzet és nem hiszem, hogy az ítélet fölmentő lesz. Azok nevében mondom, akik meghaltak és azok nevében, akik életben maradtak, hogy az egész háboru félrevezetés volt.

A munkapárt megszakította a beszédemet:

— Gyalázat! Hazaárulás!

De Lovászy Márton, aki mellettem ült, odakiáltotta nekik:

— Vegyék tudomásul, hogy ántánt-barátok vagyunk.

Vass János harsogva ismételte:

— Igenis, ántánt-barátok vagyunk.

Windischgraetz, Sztérényi és egypár munkapárti reakciós ezeket a közbekiáltásokat arra akarta fölhasználni, hogy a műfölháborodás kitűnően rendezett viharával az egyre bátrabban és támadóbban föllépő Károlyi-pártot megfélemlitse. Hatalmas botrányt rendeznek. Windischgraetz miniszter magából kikelve ugrik ki a padokból. Mindenáron verekedést akar provokálni és Lovászyt kidobatni. Lovászy az igaz ember fölényes nyugalmaival és bátorságával ül helyén és semmiféle kérésre, fontoskodó közvetítésre nem hajlandó visszavonni semmit sem.

A képviselőháznak még volt annyi ideje, hogy közbeszólásuk miatt a kerületükben való kiaplakatozásra ítélje a két képviselőt. Vass János választóihoz irt nyiltlevelében büszkén vállalta a ki-
pellengérezést.

Az ülést föl kellett függeszteni; ezalatt ugyancsak bő alkalmunk nyílt hallani Windischgraetzék szájából ellenünk és az ántánt ellen a szitkok özönét, a kitűnő német szövetségesek iránt mindhalálíg való hűség biztosítását. Milyen halálos bűnnek mondták akkor az ántánt-mellettséget ugyanazok a hercegek és grófok, akik két-három hét múlva, amikor a fiatal magyar népköztársaságot kellett megrágalmazni saját hitelük emelésére, Svájcban, vagy később Budapesten, az ántánt-missziók előszobáiban nem győzték eleget magyarázni, hogy mennyire utálták ők mindig a németeket és hogy' imádták az angolokat vagy a franciákat! De mit mondok! Tíz nap múlva, október 26-án, ugyanaz a Windischgraetz, Andrássy oldalán, saját maga döfi le hátulról a *Nibelungentreue*-t!

A képviselőház másnapi ülésén Tisza állt föl, hogy feleljen nekem. Mást mondott, mint amit vártak tőle. Ezt mondta:

— Nem akarok játékot üzni a szavakkal. Elismerem azt, amit gróf Károlyi Mihály tegnapi beszédében mondott: elismerem, hogy *ezt a háborút elvesztettük*.

Mihelyt Tisza ezt a mondatot kimondotta és észrevette, hogy mit mondott, igyekezett visszaszívni és magyarázni. De nem sikerült. Kirepült a szó, most már nem lehetett megállítani. Mint

valami komor gyászlepel, úgy terítette be legelőször is az egész megdermedt többségnek hangulatát ez a sötét mondat. Éppen az, hogy *Tisza* szájából hallották, az volt olyan rettenetes hatással rájuk. Érezte mindenki, hogy igen nagy bajnak kell lennie, ha a háborus uszítás soha el nem csüggedt vezére ilyent mond. Nyilvánvaló volt, hogy *Tisza* az események hatása és szörnyű felelősségének súlya alatt összeroppant. Sarajevoi útja és ez a mondat egyaránt azt mutatják, hogy életének utolsó két hónapjában már nem egészen volt ura az idegeinek.

Tisza összeroppant! *Tisza* kapitulált! Ez volt a legnagyobb csapás, amely minden baj és veszedelem között a reakciót érthette, mert elvette önbizalmukat és a kilátástalanságnak, a biztos pusztulásnak szakadékát meresztette eléjük. *Tisza* bejelentése villámtűzként terjedt szét az egész országban, a frontokon és a frontok mögött, gyújtott és bénított. Voltak, még sokan voltak, akik csak *Tisza* Istvánnak hitték el végleg, hogy a háborút elvesztettük.

Azok, akik olyan szívésen és kitartóan akarták csatasorba állítani ellenünk a reakciót, olyan erkölcsi defektust kaptak most, amely minden energiájukat nagyon lelohasztotta. Azok, akik a reakció belpolitikai egységfrontját ellenünk akarták mindenáron összekovácsolni, nem tudták többé fölviillanyozni az embereiket.

A *pragmatica sanctio* alapjaira való visszatérés, amelyről Wekerle beszélt, nemcsak hogy nem volt elég, de nem is számolt semmiképpen a helyzet tragikus komolyságával. Nem számolt azzal, hogy a császári manifesztum után Ausztriában a fölbomlás folyamata rohamosan megindul; hogy az osztrák-németség volt az egyetlen néptörzs, amely bizonyos tekintetben a manifesztum alapjára állt és a manifesztum értelmében, tudniillik az osztrák Reichsrat osztrák-német képviselő-tagjaiból, megalakította nemzeti tanácsát, amíg a cseh-szlovákok és a délszlávok tárgyalni is vonakodtak. Wekerle szelleme nem volt elég elasztikus, hogy az estétől reggelig döntően megváltozott és még egyre is hirtelen változó helyzet fordulataihoz alkalmazkodjék. Magyarország nevében cselekedni kellett és mivel a kormánypadon cselekedni nem tudó emberek ültek, nekem és barátaimnak, akik az egész népet éreztük magunk mögött, ki kellett lépniünk oppozíciónkból és, ha nem tudtuk kierőszakolni a cselekvést, amelyet a perc követelt, magunknak kellett cselekedniünk.

Október 22-én ülésre gyült össze a képviselőház, amelynek napirendjén az én javaslatom volt Magyarország függetlenségéről. Javaslatom megokolására felszólaltam:

— A haza veszélyben van! — így kezdettem beszédemet és fölhozva, hogy mily drága ma minden perc, könyörögtem: cselekedjünk.

Tíz napot fecsért el a kormány és a többség! Bizánc utolsó napjaiéhoz hasonlítanak az események. Visszafojtott, lázas hangulatban van az ország. Mindenki tudja, hogy' vált lehetségessé, hogy porig lealázó békére akarják a nemzetet kényszeríteni. Két veszedelem fenyegette a magyar nemzetet: az egyik a Hindenburg-győzelem, a másik a háborúnak teljes leveretésünkig való folytatása. Csak egy helyes út volt: a különbéke.

A munkapárt csöndesen, mozdulatlanul hallgatta a beszédemet. Folytattam:

— Ha a parlament nem fog a cselekvés útjára lépni, majd rálép a magyar nemzet, amely nem fogja tűrni, hogy ez a többség megakasztója legyen a demokratikus törekvéseknek, a különbékének, a magyar békének. A kormány legsúlyosabb mulasztása, hogy nem használta föl az időt arra, hogy a nemzetiségekkel próbáljon megegyezni. De most tegye meg a kormány mindenekelőtt, ami a legfontosabb: adja át a helyét olyan kormánynak, amely nincs diszkreditálva és amelyben a demokratikus elemek, a szocialisták és a nemzetiségek is helyet foglalnak. Ha nem teszi meg ezt a kormány, legyen elkészülve arra, hogy a nemzet maga veszi kezébe a rendelkezést! Ma nem köthetjük a sorsunkat a fölbomló Ausztriához; törvényjavaslatomnak nem mondatai adják meg lényegét, hanem az a cselekedet, amely benne van. Az óra sürget. Nincs vesztegetni való percünk sem. A függetlenségi párt követelése a következők:

1. Követeljük, hogy a jelen kormány, amely az országot szemmelláthatóan a katasztrófa felé vezeti, azonnal távozzék és tisztán demokratikus, háborus politikával nem kompromittált elemekből új kormány alakuljon;
2. követeljük, hogy a háboru azonnal szüntettessék be, a magyar katonaság az országba azonnal hozassék

vissza, az új kormány pedig haladék nélkül fogjon hozzá a béketárgyalásokhoz;

3. követeljük, hogy a magyar kormány eszközölje ki, hogy Őfelsége e válságos időben Budapestre jöjjön;

4. követeljük Magyarország függetlenségének törvénybeiktatását és az új kormány egyik tagjának a külügyminiszteri hatáskörrel azonnal való fölruházását, valamint a magyar katonaságnak a honvédelmi miniszter rendelkezése alá való helyezését;

5. követeljük, hogy a világszövetség eszméjével ellentétben álló német szövetség fölbonttassék;

6. követeljük, hogy az új kormány azonnal indítsa meg a nem-magyarajku honfitársakkal való tárgyalást, a jog-egyenlőség és a testvéri egyetértés megteremtése végett;

7. követeljük, hogy az új kormány jelentse ki, hogy nem szándéka a délszláv nemzet függetlenségének útjába állani, egyuttal biztosítsa Magyarország számára Fiume kikötővárost és az ahhoz vezető utat;

8. követeljük az általános, egyenlő, titkos, nőkre is kiterjedő választójogot, a főrendiház demokratikus átalakítását és népjóléti minisztérium föllállítását;

9. követeljük a sajtó-, a gyülekezési és az egyesülési szabadság helyreállítását, valamint politikai ügyekben a teljes amnesztiát;

10. követeljük, hogy az új kormány a nép képviselésére nem jogosult parlamenti csoportok akadékoskodására való minden tekintet nélkül tegye meg mindazt, ami a végveszélybe sodort haza megmentésére szükséges.

— Most — mondtam — minden formától, minden házszabálytól el kell tekinteni. Vigyázzunk — fűztem hozzá — az ország terményeire. Éhinség egy vesztett háboru után: tudjuk, mit jelent ez. Ha nem akarjuk, hogy a *sansculotte*-ok vagy a bolsevikok vegyék át itt az uralmat, akkor, ismétlem, inkább ma, mint holnap kell intézkedni. És amit mondtam, be fog következni, ha a kormány le nem mond. Olyan állapotok lesznek itt, amelyek nemcsak a kormányt fogják elsöpörni, hanem el fognak pusztítani olyan értéke-

ket is, amelyek drágák minden magyar embernek. A halogatás csak arra alkalmas, hogy az ellenség betörjön hazánk területére. Minden percnyi késés az ellenségnek néhány kilométerrel való előrehaladását jelenti. Nemcsak a cseh-szlovák kérdés van napirenden. Napirenden van a román kérdés is. Bűn, ha a kormány nem cselekszik és, ha nem cselekszik, bejelentem a Háznak, hogy én fogok cselekedni.

Wekerle felelt. A régi világban szerzett érdemeire hivatkozott és beszéde végig azt bizonyította, hogy egész világ választja el a kinokban születő új világtól. „Károlyi olyan kormányt kíván — mondta —, amelyben részt vennének olyanok is, akik esetleg valaha részt vehetnének, de előbb le kell mondaniok arról, hogy itt Magyarországból keleti Svájcot csináljanak. . . Lehetetlent kíván az, aki azt kívánja, hogy Németországtól külön kössük meg a békét . . . A sajtószabadságot eddig liberálisan kezeltem, de ezentul kénytelen leszek szigorubban kezelni . . . Károlyi javaslata kiterjed mindenre, az önálló gazdasági berendezésre, az önálló külügyi képviselőre . . .“

Meskó Zoltán, egy nemrég megválasztott, igen hangos képviselő közbekiáltott:

— Saját királyt akarunk!

— Na, ennyire nem megyünk — csittította kedélyesen Wekerle.

De Juhász Nagy Sándor, pártom tagja, lelkes függetlenségi és igazi demokrata, akit egy hajdumegyei kerület küldött be a képviselőházba, megfelelt neki:

— A nemzet dönti majd el, hogy királyt akarunk-e vagy köztársaságot.

Wekerle azután szánalmas rabulisztikával azt próbálta bizonyítani, hogy az a függetlenségi törvényjavaslat, amelyet ő fog benyújtani, voltaképpen még tovább is megy, mint az enyém, amely mégsem terjeszkedett ki mindenre. Ő például az Ausztriával való gazdasági kiegyezésre is gondolt. 1919 végéig, mondta, kötve vagyunk Ausztriához . . .

És az utolsó magyar képviselőház október 22-én 82 szavazattal 36 ellenében elhatározta, hogy *nem* megy bele az én javaslatom tárgyalásába. A 413 képviselő közül csak ennyien voltak jelen. A munkapárt és a 48-as alkotmánypárt szavazott nem-mel. Ezek

a pártok még aznap este kimondták egyesülésüket. Az utolsó percben, bukása előtt, formálisan is egyesült a reakció.

Apponyiék nem szavazhattak a javaslatom ellen. De amikor elvetették, Apponyi maga állt föl és tett olyan javaslatot, amelynél jobban semmisem jellemezhetné az ő függetlenségi krédójának felemás, habozó természetét. Azt indítványozta, hogy „a kormány bizalmas természetű közleményeinek átvételére a Ház 15 tagu külügyi és honvédelmi bizottságot“ válasszon. A függetlenség megvalósításával szemben Apponyi megint a függetlenségi harc *gloire*-ját játszotta ki, hisz Kossuth 48-as „honvédelmi bizottmány“-ára célzott és voltaképpen azt is kellett volna mondania. A Ház elfogadta Apponyi indítványát. De hol voltunk már akkor attól, hogy bizottságosdival tegyünk eleget a nép akaratának és a helyzet parancsának! Egy pont körül nem volt nézeteltérés a képviselőházban: a magyar csapatoknak haza kell jönniök. Az egész képviselőház egyhangulag követelte ezt. A miniszterelnök és a honvédelmi miniszter kénytelenek voltak ott, a helyszínen honorálni a viharos közhangulatot. Kiadódott a jelszó: kiválni nyomban a közös ármádiából, vissza Magyarországba vagy a magyar határra. A király József főherceget nevezte ki a magyar csapatok parancsnokává és helyére Tirolba Kövesst akarta küldeni. József főhercegnek tehát valahol a Szávánál lett volna a helye. De egyelőre Bécsben volt, ahol a király valami magyar politikai missziót akart rábizni.

Andrássy Gyula, aki október 22-én érkezett haza Svájcból, csak utólag értesült mindarról, ami e napokban a képviselőházban és Bécsben történt. Memoárjaiban így ír a képről, amely hazaérkezésekor fogadta:

Elrémültem. A magyar csapatok visszahívása egyenlő volt a front megszakításával és a katonai katasztrófával. Ha otthon lettem volna, egész erőmmel azon lettem volna, hogy ez a nyilatkozat ne történjék meg ... Nem attól kellett-e tartani, hogy az egész front meginog és fölbomlik, mielőtt a békéről tárgyalhatnánk? Nem volt kétséges, hogy a vereség beismerése (Tisza október 17-i nyilatkozata) az önbizalom utolsó foszlányait is széttépi és ijesztő pánikot okoz oly időben, amikor az olasz offenzíva küszöbön állott.

Hogy' állhasson ellen a belülről megbontott hadsereg? Nem megy ez a sereg katasztrófa elébe, amely ezer meg ezer áldozatot követel? (281. o.)

Ime, Andrássy megvilágításában, azok a momentumok, amelyek a katasztrófát, a fölbomlást, az összeomlást okozták: a királyi manifestum, Tisza beszéde és a magyar képviselőház s a kormány nyilatkozata, hogy a magyar csapatok hagyják ott a frontot! Talán hozzávehette volna azt a parancsot is, amellyel az AOK október 29-én késő délután alarmirozta a harcoló hadseregek parancsnokait. A nemzeti tanácsok ki akarják kiáltani a köztársaságot, mondta a parancs. De a nép igazi képviselője a hadsereg, amely magában egyesíti 18-tól 50-ig a férfiakat. „Kíváncsok minden nemzetbeli csapatok és alakulatok távirati nyilatkozatai, amelyek kényszer nélkül a monarchia és az uralkodóház mellett emelnek szót.“ Szóval: megszavaztatták a hadsereget, monarchiát akar-e vagy köztársaságot. Erre a parancsra is hivatkozhatnék Andrássy, valamint, ha igazságos merne lenni, az egész háborúra és a háboruban vétkes egész rendszerre kellene hivatkoznia, amelyek kikerülhetlenné tették az összeomlást.

Nem lehet tagadni, hogy az Andrássy leszögezte ez az összefüggés ama három momentum és az összeomlás között csakugyan megvan. De ahogy' az a manifestum, amelyben a császár elrendeli Ausztria föderalizálását, *önmagában* nem lett volna baj, ha az uralkodó idejében és következetesen érvényesíti azt a politikát, amely abban kifejezésre jut, úgy a magyar csapatok visszarendelése *önmagában* nem járt volna olyan végzetes következményekkel, ha a kormány és parlament, miután *a*-t mondott, *b*-t is mondott volna. Mert annak igazán semmi értelme nem volt, hogy a monarchia közös hadseregét, amennyiben még megvolt, teljesen harc-képtelenné tegyék ugyan, de magunk azért folytatni akarjuk az egész ántánt, annak szövetségesei s a nemzetiségek ellen a háborút tovább. Ha a kormány erre a lépésre határozta el magát, helyesen tette, mert az igazán menthetetlen lett volna, hogy a magyar katonák még ott verekedjenek az olaszok ellen, amikor horvátok, csehek, tótok, románok, lengyelek egymásután készültek kivonni saját nemzetiségbeli katonáikat a régi ármádiából, hogy a magyarok védjék azt a régi monarchiát, amelyet a császári manifestum igazában maga szüntetett meg, vagy áldozzák föl az életüket abban

a háboruban, amelyről parlamentjük többségének vezére, Tisza István is megmondotta már, hogy elveszett . . . Miért verekedtek volna akkor ők tovább? Nem is a magyar képviselőháznak ez az állásfoglalása volt tehát a fő-hiba, hanem az, hogy ezt az elhatározást nem követte az a logikus *második*, hogy az ellenségeskedések megszüntetésére nyomban minden szükséges lépést megteszünk. Lehetetlen elgondolás volt az Andrássyé, hogy maradjon minden a régiben, maradjon meg a monarchia, maradjanak a közös intézmények, a közös kormány, a közös hadsereg, — majd a béke megkötése után csináljuk meg a magunk tessék-lássék átalakulását. Egy év előtt ez (talán!) még mehetett volna, a bolgár összeomlás után ilyesmiről már beszélni sem lehetett sem az ántánt, sem a nemzetiségek képviselőivel. Cselekednie tehát kellett az uralkodónak, és az uralkodó elhatározását nem nézhette tétlenül a magyar parlament és a magyar kormány. Az idő és a mód, amikor és ahogyan ez a két tényező máshonnan jött kezdésre felelt (miután az iniciatívát megragadni késlekedett) és még inkább az, hogy megállt a féluton: ez csinálta a katasztrófát. S ha önmagában bíráljuk a király lépését: ő elpusztította a régi kereteket és nem gondoskodott megfelelő ujakról az elpusztult régiek helyébe. A dualizmust egy tollvonással szüntette meg, de megtartotta tanácsadóiul a megcsontosodott dualistákat, ami gyakorlatban annyit jelentett, hogy Magyarországon egy lépést sem tett előre a nemzetiségek kielégítésére vagy egy demokratikus és szociális átalakulás irányában. És ugyanakkor, amikor intézkedéseinek sorozatával a hadsereget óhatatlanul elemeire bomlasztotta szét az uralkodó, nem szüntette meg nyomban az ellenségeskedést és nem kért rögtön fegyverszünetet és békét. A döntő perccel habozott ő is és ő is megállt a féluton. Ez volt a monarchia és Károly király bukásának legközvetlenebb oka.

A gyöngye király vaksággal megvert emberekkel vette magát körül. Andrássy, amikor tiznapos svájci útjáról visszaérkezett, ismerte már a külföld hangulatát és látta itthon a züllést, amelynek csiráit fölülről szórták el és ennek ellenére csak egy kötelességet ismert, azt, hogy tömörítse a jobboldali pártokat és elemeket, hogy a hatalmukat megtarthassák.

Andrássy lakásán, ahogy' visszajött, újból megkezdődtek az éjjel-nappal folyó tanácskozások, amelyeken a reakció minden

épkézláb emberét szívesen látták. Egy ilyen konventikulum látára, Andrássy lakásán, meg is kérdeztem tőle, hogy' képzelem, hogy ilyen társasággal tudná magát tartani a demokratikus és radikális elemekkel szemben, amikor mimögöttünk van az egész szociáldemokrata párt? Erre Andrássy azt felelte, hogy ez az én nagy tévedésem, mert a szocialistákról ő is és Vázsonyi is jobban van informálva, mint én és megnyugtathat engem, hogy a szocialisták benne lesznek abban a kormányban, amely, ha kell, nélkülük fog megalakulni. Vázsonyi nyilván arról biztosította, hogy szállítani fogja a szocialistákat. Az események megmutatták, hogy Andrássy is, Vázsonyi is mennyire elszámították magukat; de Andrássyék a szocialisták belépésében bizva tartottak ki olyan konokul ellenem és a nemzetiségi miniszterek ellen is. A *programot* illetően Andrássyék alig folytak konkrét tanácskozások. Általánosságban hangoztatta mindig programját: gyors béke, általános választójog, földreform, szociális és demokratikus reformok. A nemzetiségi kérdés olyan megoldása, amilyent mi terveztünk, egyáltalában nem volt a programjában. Ennek a kérdésnek rendezését valóban a békekötés utánra szerette volna hagyni s ezért most csak *negatív* formában beszélt róla, úgy, hogy ellenezte a mi nemzetiségi programunkat. Hogy mi volt még október 24-én is az ő programja, maga írja meg könyvében, amelyből kiderül, hogy a munkapárti képviselőknek, akik azért keresték föl, hogy ő vegye kezébe a kibontakozást, ezt a programot adta: választójog, gyors béke, kooperáció a szociáldemokratákkal (291. o.). Ez meg is felel az igazságnak. Andrássy új nemzetiségi orientációról, nemzetiségi autonómiákról sohasem beszélt.

Három lehetőséget látott Andrássy. Az *első* lehetőség Tisza István kinevezése lett volna. Ezt ő is és mindenki abszurdumnak tartotta, mind a bel-, mind a külpolitikai helyzetre való tekintettel. Emlékiratában azt írja, hogy Tisza kinevezése forradalmat vont volna maga után bent az országban, külpolitikai hatása pedig az lett volna, hogy az ellenséget még jobban fölingerli ellenünk, hiszen Tisza valósággal vörös posztó volt az ántánt szemében. Csakhogy, a multjánál fogva, ő maga is az volt. S ezt nem látta meg.

A *második* lehetőség lett volna az én kinevezésem. Ezt Andrássy Dubrinban lehetségesnek, Dubrin után lehetetlennek tartotta, bel-

és külpolitikai okokból lehetetlennek. Belpolitikailag radikalizmusom miatt, külpolitikailag azért, mert, véleménye szerint, kinevezésem esetén déli és keleti határainkon a németek fegyverrel támadhattak volna meg bennünket. E támadás, véleménye szerint, azért lett volna valószínű, mert a németek a kinevezésemből arra következtettek volna, hogy a szövetséget fölmondjuk és különbékét kötünk. De ha olyan veszedelmes volt az én belpolitikám, miért hirdette ő Vázsonyival és Vázsonyi nyomán — igaz, hogy csak a legutolsó fázisban —, hogy kisajátítják az én *teljes* programomat? És ha az én kinevezésem a németek miatt nem volt lehetséges, mert egy német támadás eshetőségét idézte föl (de hiszen a németek meglevő ellenségeikkel szemben sem tudtak már megállani!), — hogyan van az, hogy Andrássy Gyula nem félt a németek támadásától akkor, amikor ő maga sajátította ki az én külpolitikai programom sarkpontjait is, fölmondta a német szövetséget és följárólta a különbékét!

A megoldás *harmadik* lehetőségének egy koalíciós kormányt tartott Andrássy, amelyben én és barátaim „is“ résztvehettünk volna, továbbá a szociáldemokrata párt és „talán“ a nemzetiségek, együtt a többi pártokkal. Ő, aki igazában mindig a nemzetiségek részvétele ellen volt, így számol be erről őtt, ahol ennek a tervezett koalíciós kormánynak programját mondja el (285. o.):

„Gyors béke, sőt, ha szükséges, különbéke, új külpolitikával, perszónál-unió, új nemzetiségi politika a nemzetiségek autonómiájának alapján, a kisebbségi jogok nemzetközi védelmével, új választójog“ ésatöbbi.

Nagy ámulattal olvastam e sorokat. Ha ez lett volna Andrássy programja, soha a reakciót nem akarta és nem is tudta volna ellenem sovíniszta jelszavakkal ralliálni. De Andrássy programja *nem* ez volt. Távollétében a hivei csatlakoztak Apponyi nyilatkozatához, aki fogadkozott, hogy „az állami egységet“, „a politikai egységet“ megőrizzük és Andrássy, hazajövet, nem sietett hangsúlyozni a nemzetiségi kérdésben megváltozott álláspontját. Pedig Andrássynak nagyon világosan kellett volna beszélnie, nagyon hangosan kellett megtagadnia a multját, hogy megváltozott álláspontját észrevegység. De hiszen még sokkal később, amikor

Andrássy Gyulának Vázsonyi hatása alatt egész belpolitikai taktikája arra volt beállítva, hogy „kisajátítsák a pogramomat“, amikor az ő miniszterelnökjelöltje, gróf Hadik János, íratott programjáról a hozzá közel álló „Pester Lloyd“-ban (október 30), ott is csak egy mondatban lehetett, némi jóakarattal, célzást találni a nemzetiségi kérdésre: „ami a belpolitikát illeti, Hadik az ország minden polgárát tökéletesen őszinte és demokratikus alapon akarja egyesíteni.“ Még itt sincs szó a nemzetiségek autonómiájáról. Nem: a „nemzetiségi autonómia“ Andrássy utólagos programjában éppen úgy az *esprit d'escalier* terméke, mint a „kisebbségi jogok nemzeti védelme.“

XXXII. FEJEZET

A KÉPVISELŐHÁZ
UTOLSÓ ÜLÉSE

N
és
m
re
ün
ug
ny
di
im
Ut
ha
tas
fu
an
ün
ma
ve
tác
lőc

fri
hin
jol
és
em
jel
hin
né
ka
gia
röl

Magyarországra hozták a királyt. De nem Budapestre, ahogy a Károlyi-párt követelte. Noha a monarchia összeomlófélben volt és a beavatottaknak tudniuk kellett, hogy az olaszok offenzívája megkezdődik, bölcs tanácsadói rávették arra, hogy utazzék le Debrecenbe és nyissa meg személyesen a debreceni egyetemet. Egy kis ünnepséggel akartak kedveskedni az éhező és vérző népnek és ugyanekkor a nép jól megrendezett lelkesedésével akarták bizonyítani a király előtt, hogy nincsen semmi baj, mindenki lelkesedik érte, tehát nincs szükség elhatározott lépésekre, a népet, amely, ime, nem háborog, csak lelkesedik, — nem is kell megnyugtató. Utolsó percéig a látszat számára dolgozott ez a rendszer. A készülő hamvazó szerda elől egy nagy népünnepélybe, a katonai katasztrófa elől egy katonai parádéba próbáltak menekülni. Olyan furcsa és idétlen dolog volt ez, hogy a végveszedelem perceiben, amikor a monarchia, a nagy Babel-torony összeroskadni készül, ünnepelni viszik a királyt. Ezt nem visszatekintve látjuk így, ezt már akkor is mindenki kísértetiesnek látta. Száz ponton volt veszélyeztetve a monarchia: és a korona viselője üres reprezentációra cipelteti magát. Vagy azt hazudták neki, hogy megismétlődik a *moriamur*?

Egy véletlen *gixer* folytán még aznap drágán fizették meg ezt a frivol esztelenséget. Debrecenben az uralkodót az osztrák császári himnusszal fogadták, a *Gotterhalte*-val, amelyet a magyar nép jobban gyűlölt, mint a franciák a *Wacht am Rhein*-t, hisz a golyó és akasztófa korszakának annyi gyászos, vészes és megalázó emléke tapadt hozzá. Előírás volt, hogy ahol az uralkodó megjelenik, ott föl kell csendülnie a *Gotterhalte*-nak — és a gyűlölt himnusz szólt, mindent elnémitva, addig, amíg a király és a királyné a perront el nem hagyták. Talán elcsapták volna a temesvári katonai parancsnokot, ha mást játszat. Sulyos, de szimbolikus *gixer* volt ez. Délre már Pesten volt a hire, a képviselők már kézről-kézre adták az estilapokat. A Ház délutáni ülésén mindenki

fölháborodott: még most is! A monarchia mechanizmusa még közvetlenül föloszlása előtt is olyan merev volt, annyira nem tudott alkalmazkodni, hogy muszáj volt robbannia.

Barátaimmal úgy beszéltek meg, hogy a képviselőház ülése után, tehát 6 óra tájban Egyetem-utcai lakásomon összejönnek mindazok a különböző pártállású politikusok, akik az én programom alapján keresik a kibontakozást. Egy Nemzeti Tanács megalkotását terveztük úgy, ahogy ez már nemcsak az osztrák nemzetiségeknél, hanem a horvátoknál, tótoknál, románoknál is megtörtént. A nemzetiségekkel való tárgyalásaim óta drága napok mentek kárba. És én egyre kaptam a leveleket a katonáktól, hogy csináljunk békét, mert ők leteszik a fegyvert, a határszéli városokból, ahol az emberek az ántánt közeledő seregei előtt remegtek. A képviselőháztól már nem volt szabad várni semmit.

Harrer Ferenc polgármester és Nagy Ferenc közéleti vezetői államtitkár már nálam is voltak, amikor a képviselőházból, amelynek délutáni ülésére nem mentem be, telefonáltak értem, hogy azonnal menjek be: *a vihar kitört*. A Házban megtudtam a történeteket. A debreceni *Gotterhalte* híre kavarta. Az ellenzéki képviselők a padokat verve követeltek elégtételt.

Meskó Zoltán volt a leghangosabb és a legelkeseredettebb. Igen kis kaliberű, egészen műveletlen ember, nagy sovíniszta. Ezen a napon kissé illuminált állapotban volt. Teljesen szabad folyást engedve érzéseinek, magából kikelve egyre azt harsogta:

— Disznóság! Disznóság! Debrecenben a *Gotterhalte*-t játszották! Nem lehet tünni! Gyalázat! Disznóság!

Föl s alá szaladgált a szélsőbal és a közép között. Eleinte kissé nevettek rajta. De amikor huszadszor mondta, hogy „disznóság“, akkor — magával ragadta az embereket.

Zúgott az egész Ház és az elnök képtelen volt helyreállítani a rendet. Az ellenzék nem volt hajlandó várni. Egy véletlen szikra fölgújtotta a lappangó tüzet. Szász Károly elnök fölfüggesztette az ülést és fölkereste Hock Jánost, aki a Károlyi-párt vezetői közül ott volt a Házban. Azt kérdezte, mit akar tulajdonképpen a függetlenségi párt? Olyan nehéz és válságos idők járnak az országra, hogy legalább a képviselőház nyugalma szeretné föntartani. Ami Debrecenben történt, ő is elismeri, nagy hiba volt, — most már az a kérdés, hogy az ellenzék milyen reparációt akar?

Hock János azt válaszolta Szász Károlynak, hogy miután nemcsak az ellenzéknek, hanem az egész képviselőháznak érdeke, hogy a magyar nép lássa azt, hogy képviselői előtt az ő érzelmei nem közömbösek, az elnöki székéből e megsértett érzéseknek elégtételt kell adni. Erre azt kérdezte az elnök, hogy, miután ebben Hockkal egyetért, megnyugszik-e az ellenzék abban, ha az elnöki székéből ez eljárást tapintatlanságnak mondja? Hock ezt elégnek tartotta.

Ekkor jött be Wekerle miniszterelnök is a Házba és a képviselőház elnöke referált neki a történetekről. Amikor a miniszterelnök megtudta, hogy Szász milyen nyilatkozatot akar tenni az elnöki székéből, dühbe jött és hallani sem akart arról, hogy az elnök ilyen nyilatkozatok árán a képviselőház tanácskozásait lehetővé tegye. Erre Szász Károly hivatkozott arra, hogy ő az ellenzéknek megtette ígéretét, de, ha a kormányelnök így beszél, ő kénytelen lesz bejelenteni lemondását. Ezt már nem merte vállalni Wekerle. Azt felelte tehát:

— Csináljatok akkor, amit akartok! Ugyis minden a fejetetejére van már állítva . . . A front is bomladozik!

Az elnök, amikor újból megnyitotta az ülést, szédületes gyorsasággal lehadarta nyilatkozatát, amelyben tapintatlanságnak nevezte a debreceni eseményt. Olyan szavakat mondott, amilyeneket e Ház elnöki székéből Justh Gyula óta nem hallottunk.

A nyugalom, amely ezután következett, persze, csak látszólagos volt. Az elkeseredésnek és az izgalomnak mélyebb és komolyabb okai voltak, mint amiknek Meskó kifejezést adott. Balla Aladár beszélt, amikor egy ujságíró kezében megpillantottam egy Fiuméből érkezett sürgönyt hozzám, amelyben az volt, hogy a 79. horvát gyalogezred *Fiumében* föllázadt, utcai harcokban lefegyverezte az ott levő magyar honvédeket, leverte a rendőrséget, megszállta a dohánygyárat meg a pályaudvart és fölszakította a sineket, Balini királyi ügyészt foglyul ejtette. Az egymásra tornyosuló események itt olyan beszédesek voltak, szinte kiordított itt ebből a táviratból, hogy a király és a kormány tétlensége mellett már csak órák választanak el a katasztrófától. A fiumei sürgöny fénycsóvaként világította be a helyzetet. Éreztem, hogy ez az utolsó pillanat arra, hogy ez az elernyedtt képviselőház talán mégis megmozduljon és valami elhatározásra jusson. A közvéleményt már nem kellett fölrázni, az már égett a tettvágytól, sőt visszatartani volt nehéz.

Odanyomtam a sürgönyt Balla Aladár kezébe azzal, hogy szakítsa meg a beszédét és rögtön olvassa föl. Ő, azt sem tudva, miről van szó, valóban abbahagyta a beszédét és fölolvasta a megfeszült idegekkel ülő képviselőháznak a fiumei hiradást. (Később hamisításnak mondták a sürgönyt. Jekelfalussy, Fiume kormányzója, miniszterelnökségem első idejében fölkeresett és megerősítette, hogy a sürgöny tartalma igaz volt. Folyton könyörgött segítségért Wekerléhez, megjósolta, hogy mi jön, de hiába.)

A sürgöny hatása megdöbbenő volt. Az egész Ház Wekerle ellen fordult, aki leforrázva ült helyén. Egy szót sem lehetett érteni. Az ülést fölfüggesztették. A hur elpattant. Mindenki kitódul a kupolacsarnokba. Egypár szót beszélek:

— A katasztrófa bekövetkezett. Nem szabad az országot a tétlenségünkkel pusztulni hagynunk! Még az életünk árán is meg kell mentenünk, ami menthető! A kormánynak le kell mondania!

Még Andrássy is helyeselt: „itt nem babra megy a játék.“ De Apponyi csittitott:

— Nem hagyom magam semerre szorítani! Semmiféle turbulenciába nem megyek bele!

Pallavicinivel, Andrássyval, majd Jászi Oszkárral tanácskoztam, amikor, nem tudom, honnan, elhangzott a jelszó: Be az ülésterembe! Bementünk. Az ellenzék el volt szánva arra, hogy helyére sem engedni a kormányt. Türelmetlenül követelte, hogy nyissák meg az ülést és már olyan hangok hallatszottak, hogy korelnököt választanak. De jött Szász Károly és megvitte a Ház hangulatának hírét a már másfél óra óta tanácskozó kormánynak. Aztán jött Andrássy sietve és közölte velem, hogy a kormány lemond, csak előbb a pártvezérekkel óhajt Wekerle tanácskozni.

A miniszterelnök szobájában tanácskozásra gyűltek össze az ugynevezett nagyfejük. Ott volt a régi parlament minden pártvezére: Wekerle, Tisza, Apponyi, Andrássy, a néppártból, azt hiszem, Zichy Aladár és Rakovszky István, Vázsonyi, nagyatádi Szabó István, Bizony Ákos és én. Wekerle nyomban bejelentette az értekezletnek, hogy az ülés megnyitása után azzal akarja lecsillapítani a háborgó kedélyeket, hogy bejelenti a kormány lemondását és föltétlen távozását. Mindenki, aki jelen volt, sorra elmondta ezután a véleményét: mi volna a teendő, milyen kormánynak kellene alakulnia. Tisza beszélt Wekerle után és azt mondotta,

hogy alakuljon egy koalíciós kormány, amelynek elnöke Andrássy Gyula vagy Apponyi Albert legyen. Egy ilyen koalíciós kormányt ő és hívei szívesen támogatnák és ma már belemegy abba is, hogy a koalíciós kormányban én is résztvegyek. Azt azonban a leg-határozottabban ellenzi, hogy egy Károlyi-kormány alakuljon. Végül kijelentette, hogy, vérző szívvel, belemegy abba is, hogy az *általános választójogot* megadják.

Erre szép sorjában a többi vezér is elmondta ezt, hogy azt nem tűrnék, hogy az én elnökletem alatt, az én szellemem jegyében alakuljon meg az új kormány, azt azonban megengednék, hogy az ő kormányukban tárcát kapjak én is és pártomnak más tagja is, továbbá, hogy a parlamenten kívül álló erők is bevonassanak az új kormányba. Én kijelentettem, hogy semmi szín alatt nem megyünk bele sem én, sem a Károlyi-párt, sem a szociáldemokrata párt egy olyan koalícióba, amelyre a régi háborus uszítás és német-barát, nemzetiség- és nép-ellenes politika vezérei rányomják a bélyegüket. Hajlandó vagyok azonban olyan kormányt alakítani, teljesen az én programom alapján, amelyben, a történelmi osztályok megnyugtatása kedvéért és a nemzet nehéz helyzetére való tekintettel, helyet foglalhatna Andrássynak, Apponyinak, a néppártnak és a demokraták pártjának is egy-két képviselője. Ebbe ők nem mentek bele.

A meddő tanácskozás meglehetősen sokáig tartott. Ezalatt künn a képviselők egyre türelmetlenebbek lettek. A képviselőknek keserű tapasztalataik voltak vezéreikről és nem ok nélkül féltek attól, hogy „a vezérek eladják a közkatonákat.” A Károlyi-párt bizott bennem és biztak abban, hogy engem nem tudnak levenni a lábamról. Bennem biztak a pártonkívüli függetlenségi képviselők is.

A folyosók zúgtak, és a magyar politika grófjai ámulva vették tudomásul, hogy a közlegények lázonganak. Benyitottak a tanácskozásszobába! Ez még nem történt meg eddig! Ránk üzentek, hogy jó lesz már abbahagyni tanácskozásunkat, mert többé ugysem mennek bele abba, hogy a vezérek, akikben ennyire csalatkoztak, megint nélkülük és ellenük hozzanak döntéseket. A képviselőház elnöke kétszer is ránk nyitott, hogy fejezzük be a konferenciát, oly nagy izgalom uralkodik odakünn. Én is kértem az urakat, fejezzük be a tanácskozást, mert mi itt a nemzet sorsát ugysem fogjuk eldönteni.

Komor csöndben nyitja meg az elnök az ülést, mialatt Wekerle is elfoglalja helyét. Wekerle tüzelő arccal bejelenti lemondását és hogy azt javasolja majd a királynak: olyan kormány alakuljon, amely a Házon kívül álló nemzeti erőket is magában egyesíti. Amikor Wekerle leült, páratlan jelenet következett.

A baloldali hírlapírók karzatán fölállanak az emberek és harsogják:

— Sajtószabadságot! Le a cenzurával!

A Károlyi-párt föláll és tapsolva ünnepli a sajtószabadságot. Tíz percig tartott az ujjongó tombolás. Tisza fölugrott, előre futott a karzat irányában és azt kiáltotta:

— Ki kell dobni őket!

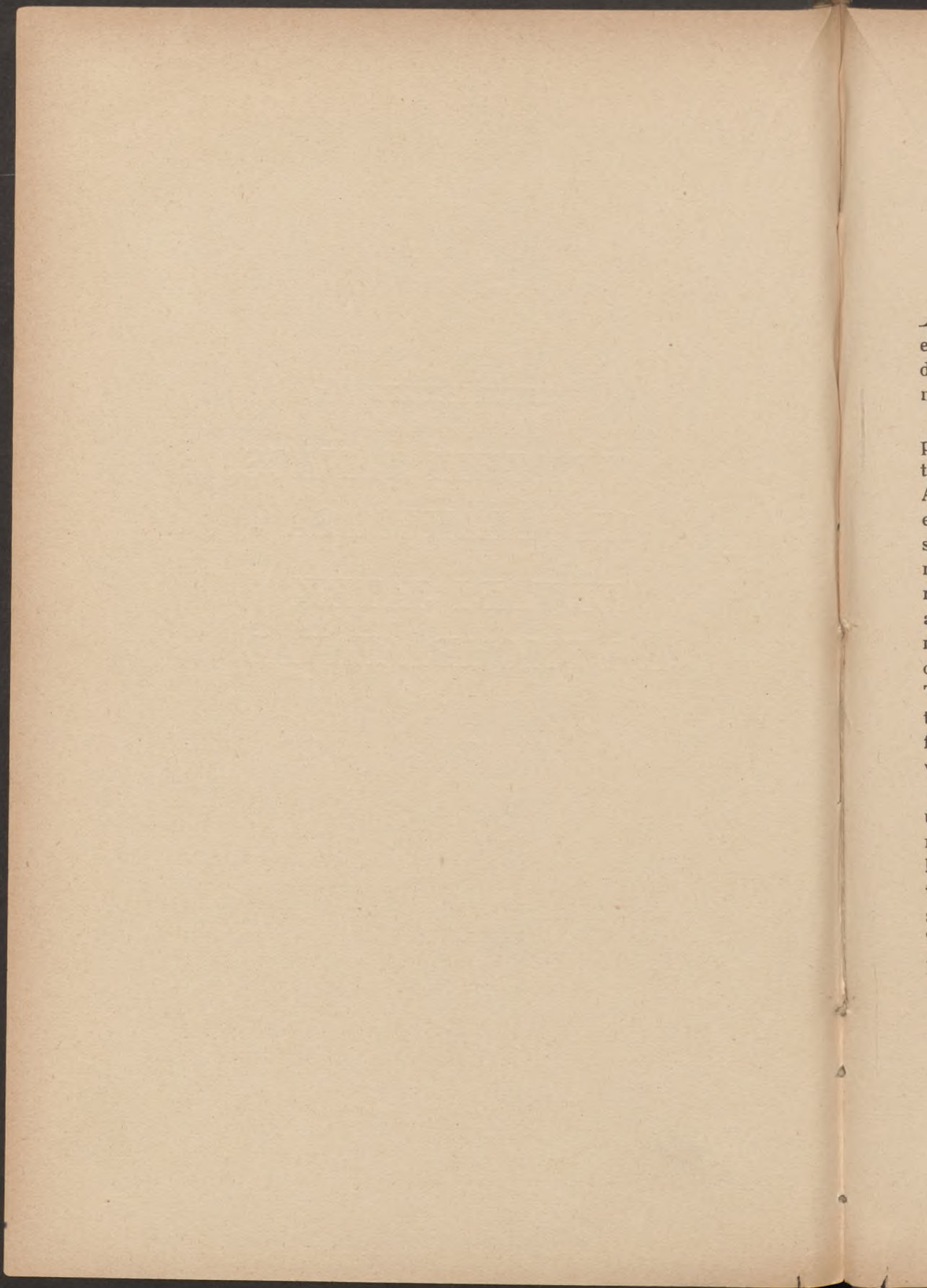
De Szász Károly elnök, aki ezelőtt Tisza legkisebb intését is megfogadta, csak arra kérte „a sajtó igen tisztelt képviselőit“, hogy ne zavarják a tanácskozás rendjét.

(A tüntetést két hírlapíró rendezte. Göndör Ferenc szociáldemokrata, „Az Ember“ című harcos pacifista hetilap szerkesztője, akkor is, ma is bátor hivem; és Szakács Andor, a „Virradat“ című Károlyi-párti napilap szerkesztője, akinek lapjában a forradalom alatt „tízezer fejet“ követeltek és aki később elárulta a magyar nép ügyét és az ellenforradalom első sajtófőnöke lett.)

A képviselőház aztán nem is ült többé össze, csak egyszer, a diadalmas forradalom után, a népköztársaság kikiáltása napján, november 16-án, azért, hogy föloszlassa magát.

XXXIII. FEJEZET

A NEMZETI TANÁCS
MEGALAKULÁSA
UDVARI JÁTÉK
A DEMOKRÁCIÁVAL

A Házból Andrásyékhoz mentünk a Rakpartra, vacsorázni. Andrásy értesítést kapott Windischgraetzről (aki a királlyal aznap este érkezett meg Debrecenből Gödöllőre), hogy a király másnap délelőtt fogadja Andrásyt. Andrásy külügyminisztersége akkor már nagyon valószínű volt.

Este 11 órára érkeztem Egyetem-utcai házamba, ahol a Károlyi-pártnak, a szociáldemokrata pártnak, a radikális pártnak és a pártönkivülieknek mellénk állott kiküldöttei már tanácskoztak. Amióta mindenütt megalakultak a nemzeti tanácsok, bennünket is egyre sürgettek, hogy ne várjunk tovább, hanem a dolgok irányítását vegyük magunk a kezünkbe. A képviselőház eseményei azt mutatták, hogy a kormánynak semmi hatalma és tekintélye nincs: minél később vesszük a kezünkbe a hatalmat, annál többet veszít az ország. Mi, vezetők, az utolsó pillanatig el akartuk kerülni, hogy mellékkormány alakuljon, mert előttünk, akik ismertük az egész ország hangulatát, nem volt vitás, hogy ha megalakul a Nemzeti Tanács, a kormány mögött semmiféle hatalom nem lesz és az történik majd, amit a Nemzeti Tanács akar; de mert nem akartunk forradalmat, hanem evolúciót, amíg erre a legkisebb reményünk volt, a várakozás álláspontján voltunk.

A képviselőházban a pártvezérekkel folytatott tanácskozásaim után nekem is és barátaimnak is az volt a véleményünk, hogy a régi vezérek maguktól sohasem fognak abba beleegyezni, hogy bukásuk következményeit levonják. Ki kellett tehát lépünk a tartzkodásunkból és munkához kellett látnunk. Az esti tanácskozáson ott voltak lakásomon a függetlenségi pártból: gróf Batthyány Tivadar, Hock János, Lovászy Márton és én, a szociáldemokrata pártból: Kunfi Zsigmond és Garami Ernő, ott volt Jászi Oszkár, Szende Pál, Purjesz Lajos, Rácz Gyula, Fényes László, Harrer Ferenc és Nagy Ferenc.

A megjelent urakkal megismertettem először az aznapi pártvezéri konferencia lefolyását. Elmondottam, hogy mindenki az én

miniszterelnökségem ellen volt. És én, ennek ellenére, ragaszkodom ahhoz, hogy olyan kormány alakuljon az én elnökletem alatt, amelyben a Károlyi-párt, a szociáldemokrata párt, a radikális párt, esetleg a nemzetiségek képviselői, a hozzánk csatlakozott pártonkívüliek vegyenek részt és — az ország megnyugtatósa, továbbá a szélsőségek elkerülése céljából — mellettünk helyet kapnának olyan Andrássy-, Apponyi-, vagy néppárti politikusok is, akik a történelmi osztályokat képviselnék ugyan, de, a múlt hibáin okulva, ma készek lennének koalíciós programunkat támogatni. Az értekezletnek melegen figyelmébe ajánlottam, hogy igyekezzünk megegyezni Andrássy Gyulával is, aki ma az egész ugynevezett történelmi Magyarországot képviseli és ne zárjuk ki koalíciónkból teljesen a régi pártokat, amelyek, ha pillanatnyilag nagyon meggyöngültek is, még mindig valami erőt képviselnek. Hangsúlyoztam, hogy amikor ezt mondom, engem nem rokon, családi motivumok vezetnek, hanem tisztán tárgyi megfontolások. Ugy gondoltam, hogy ezzel csak erőt nyerünk, könnyebbé, simábbá tesszük az utunkat, anélkül, hogy céljainkban hátráltatva volnánk, mert hiszen a kormányba csak olyan férfiakat vonnánk be, akik föntartás nélkül ráállanak a mi programunk alapjára. Előadtam azt a gondolatot, hogy Andrássy külügyminiszter lenne, amivel az ő erejét és támogatását lekötöttük, anélkül, hogy félni kellene, hogy reakciós hajlandóságai érvényesülhetnek a magyar belpolitikában. Mint közös külügyminiszter azonban csak átmenetileg vihetné az ügyeket, amíg a szétválasztás megtörténhetik, s előre megállapított terminus után automatice a magyar külügyminiszter székét foglalná el. A kabinetbe esetleg bevehető jobboldali politikusok közül megemlítettem olyan férfiakat, mint Návay Lajos, őrgróf Pallavicini György, Ugron Gábor, Székely Ferenc, Mezőssy Béla.

Valamennyi jelenvolt — Batthyány Tivadartól Garami Ernőig — hevesen kifogásolta Andrássy személyét. A függetlenségi és Jászi rámutattak arra, hogy az ő bevonása az ántánt és a nemzetiségek szemében vörös posztó lesz, tehát csak rossz békét jelenthet. A szocialisták és radikálisok rádupláztak erre azzal, hogy a tömegek előtt Andrássy, a „fekete gróf“, annyira gyűlölt és népszerűtlen, hogy az ő személye miatt az új kormány a legnehezebb helyzetbe kerülne.

Mialatt a nagy szalonban tanácskoztunk, őrgróf Pallavicini György a lakásomon volt és ott várta és tudakolta a tanácskozás

eredményét. Titkárom, Simonyi Henry, aki az értekezlet jegyzője volt, közben-közben kiment hozzá, hogy értesitse őt a hangulatról, arról, hogy nincs senki, aki Andrásst elfogadná, noha én olyan erősen exponáltam magamat érette. Pallavicini megdöbbsent és kihivatott a tanácskozásból azzal, hogy fontos dolgot akar velem megbeszélni. Pallavicini ugyanis eközben telefonon beszélt a lakásomról apósunkkal, Andrásyval és megtudta tőle, hogy a király még ez éjjel ki akarja nevezni Andrásst közös külügy-miniszterré. Néhány percre rá ismét kihivatott; kimentem hozzá és ekkor Pallavicini befejezett tényként közölte velem Andrásy kinevezését és kért, menjek be azonnal az urakhoz s kérjem meg őket újból, hogy fontolják meg a dolgot, támogassák Andrásy személyét és ha másképp nem megy, közöljem velük a *fait accompli*-t: Andrásy kinevezése már megtörtént.

Én, aki láttam azt a hangulatot, amely még engem is, aki Andrásst pártoltam, odabenn körülvevő, éreztem, hogy a hír még inkább meg fogja erősíteni az oppozíciót Andrásyval szemben és nem *fait accompli*-t, amelybe most legokosabb belenyugodni, hanem provokációt fognak látni benne, amely ellen védekezni kell. De bementem és megmondván, hogy Andrásy ki van nevezve külügyminiszternek, igyekeztem őket rábeszélni, hogy nyugodjunk meg ebben és dolgozzunk vele együtt. A tényben való megnyugvás be is következett, nem állván módunkban változtatni a *fait accompli*-n. De ez a kinevezés egyszerre azt az elhatározást provokálta, hogy, amivel még várni akartunk: a Nemzeti Tanácsot meg kell most már alakítani. És kiprovokálta azt a határozott követelést is, hogy a közös külügyminisztérium intézményét záros, igen rövid határidőn belül meg kell szüntetni. Az volt az általános fölfogás, hogy automatice és igen gyorsan meg kell történnie a magyar külügyminisztérium megalakulásának, nem várva be még a béketárgyalások megindulását sem. Ha a békét még a közös külügyminiszter ajánlja is föl és a fegyverszüneti tárgyalásokat ő kezdi is meg: a béketárgyalásokat és a béke megkötését már magyar külügyminiszternek kell elvégeznie.

Ennek az éjjeli értekezletnek tehát az volt az egyik konkrét eredménye, hogy elvben kimondtuk a Nemzeti Tanács megalakításának szükségét és elhatároztuk a kellő lépések megtételét, a másik meg az volt, hogy állást foglaltunk a közös külügy-

minisztérium intézményének gyors likvidálása és a magyar külügy-minisztérium megalakítása mellett.

Andrássy azt állítja, hogy a Nemzeti Tanács megalakítása, mint forradalmi tény, a politikai krízist családi krízissé fejlesztette közöttünk. Windischgraetz Lajos még tovább megy a hányadában, ő már egyszerűen azt mondja, hogy Andrássy hónapok óta megszakított velem minden érintkezést és amikor október végén Andrássynál találkozott velem, föltűnő volt az a fagyosság, amellyel Andrássy engem kezelt. Fagyosságról szó sem volt. Ellenben: amikor a Nemzeti Tanácsot előkészítő értekezlet után másnap a Rakparton villásreggeliztünk, tudomásul kellettennem, hogy Andrássy és köre az én programom kisajátításával foglalkozik. A nagy szalonban ültünk és a mellékszobában jelen volt Vázsonyi is, akit Windischgraetz hozott föl. Engemet erre a tanácskozássa nem hívtak meg. Én ezalatt anyósommal, feleségemmel és Pallavicininé sógornőmmel maradtam. Közben Andrássy kijött és egy másik szobába hívott külön tárgyalásra. Az anyósom két leányával ott maradt a szalonban, amely csak függönnyel volt elválasztva attól a szobától, amelyben Vázsonyiék tanácskoztak. Így hallotta meg a feleségem Vázsonyinak azokat a fejtegetéseit, hogy ki kell sajátítani Károlyi egész programját, jönnie kell egy energikus kormánynak, Hadikkal. Andrássyval ezalatt nem jutottam megállapodásra. Ő olyan törvényjavaslatot akart benyújtani a magyar külügyminisztériumról, hogy az csak a békekötés után töltendő be, de a békekonferenciára békedelegátus küldendő ki. Ebben, természetesen, nem egyeztünk meg, — de ez tárgyi és korántsem családi differencia volt. Hazamenet a feleségem elmondotta nekem, mit mondott Vázsonyi a programom kisajátításáról. Amit Windischgraetz erről a jelenetről ír: hazugság.

Október 25-én délben az egyetemi ifjúság tüntetett a házunk előtt és nagy ifjúsági küldöttség jelent meg a lakásomon. Batthyány azt mondta a feleségemnek: nézze, ez az első kő, amely gurul, ezt nem lehet megállítani. Hock János beszélt az ifjúsághoz az ablakból és amikor azt mondta, hogy „ifju királyunk is a békét akarja“, — egyes kiáltások már a köztársaságot éltették. A diákok Gödöllőre akartak menni a királyhoz, de lebeszéltem őket. Kértek és kaptak tőlem egy piros-fehér-zöld zászlót. Aztán fölmentek a Várpalotába, a belső udvart elzáró kordont áttörték, a katonaság be-

engedte őket, bementek a termekbe, programjukat a falakra ragasztották s aztán csöndben elvonultak. A katonaság ismét nem bántotta őket, de egyszerre csak lovasrendőrök vették őket körül, falnak szorították őket és el akarták tőlük venni a zászlót. Többen megsebesülnek, a tömeg egy része a mi házunkhoz özönlik vissza, hozzák a sebesülteket. Feleségem és Erzsébet nővérem ápolják őket a gyerekszobákban, amelyeket kórházzá alakítottak át.

A tüntetést a hatóságok még nem vették nagyon komolyan, noha tisztek egyenruhában, a szolgálati szabályzat ellenére, a legmerészebben vettek benne részt. E tüntetés után határozták el annak szervezői, hogy külön *katonatanács* fogja a tiszteket és a legénységet, *diáktanács* pedig az ifjúságot megnyerni, a nemzet felszabadítása ügyének. A katonatanács először az én házamban akart ülésezni. Nem sok bizalommal voltam hozzájuk és egy-két nap alatt sikerült őket kitelepítenem. Soha semmiféle gyűlésükön jelen nem voltam és, egészen őszintén szólva, a Nemzeti Tanács az utolsó napig nem is tartotta őket komoly embereknek. A Nemzeti Tanácshoz a katonatanácsnak nem is volt semmi köze.

A Vár-beli tüntetés napján délután félháromkor királyi autó vitt ki Gödöllőre. Én nagyon kértem Andrássyt: mondja meg a királynak, hogy engem ne hívjon audienciára, mert ennek nem látnám célját. De Andrássy azt mondta, hogy ezt az üzenetemet nem fogja átadni. Részletesen kifejtettem ismert programomat és most már nemcsak mint a függetlenségi párt elnöke, hanem mint a Nemzeti Tanács kiszemelt elnöke is beszéltem a királlyal. Audiencia közben kihallgatásra jelentkezett Andrássy Gyula; erre a király megszakitotta az én kihallgatásomat és fogadta Andrássyt, aki Bécsbe akart utazni, hogy átvegye a hivatalát. Andrássy távozása után újból bementem a királyhoz. A király végighallgatta programom tárgyi és személyi kívánságait, de döntés semilyen irányban sem történt. Sem nemet, sem igent nem mondott semmire. Mielőtt eltávoztam volna, ajánlottam a királynak, hogy hallgassa meg gróf Batthyány Tivadart és Ugron Gábort is. Ez nem került neki semmibe, bele is egyezett. Én, hogy a felelősséget elhárítsam magamról, a legnagyobb őszinteséggel figyelmeztettem a habozó királyt arra a nagy veszedelemre, amely habozása miatt az országot és a trónt is fenyegeti. Ajánlottam, hogy siessen önként elfogadni egy olyan megoldást, amelybe ha bele nem megy, a hullámok át-

csapnak a fejünk fölé és amelyet az események ugyanis ki fognak erőszakolni; csak hogy nagy különbség, hogy ezt a megoldást vele vagy nélküle és ellene csinálja-e meg az elkeseredett nép. Noha ez a hangulat neki, azt hiszem, szokatlan volt, a király nem mutatott haragot, aminthogy nem is tudott haragudni, sőt, amint mondani szokás, igen nyájas volt velem szemben az egész kihallgatás alatt. Batthyány meghívásán kívül az egyetlen pozitívum, amit mondott, az, hogy ő is elkerülhetetlennek tartja az azonnal való különbékét. A különbéke-ajánlatot meg is akarják tenni, s ezért azt hiszi, hogy Andrássy közt és közöttünk megszűnt minden ellentét és együttműködésünkre igen alkalmas a talaj. Egy óra hosszat magyaráztam az alakuló Nemzeti Tanács álláspontját és azt, miért nem mehetünk bele a közös külügyminisztérium fenntartásába, magyaráztam, hogy tárgyi és személyi okokból a Nemzeti Tanács férfiai miért olyan intranzigensek — és ez volt az egész eredmény.

Az audiencia egyáltalában nem nyugtatott meg engem, mert nemcsak velem nem jutott dűlőre a király és Andrássy, hanem más irányban sem tudták magukat döntésre elszánni. Az egyetlen, amihez Andrássy és a király ragaszkodott: hogy nem engednek a mi követelésünknek a magyar külügyminisztériumra vonatkozóan. Ebben legalább végleges állást foglaltak, minden más dologban megmaradtak a tétovázás politikája mellett.

Kihallgatásom után künn találkoztam Andrássyval. Andrássy együtt jött ki gróf Szécsen Miklóssal, aki az ő eskütételén részt vett; amikor meglátott engem, arra kérte Szécsent, hogy az autóban helyét adja át nekem, hogy együtt jöhessünk be a városba és utközben beszélgethessen velem. Mondhatom, semmi jelét sem adta a családi krízisnek.

* *

*

Estére a király fogadta Batthyány Tivadart és Ugron Gábort, akiknek kihallgatását a királynak én ajánlottam. Semmi eredmény.

A Nemzeti Tanács megalakítása céljából lakásomra összejött szervező bizottság tagjai előtt Batthyány is, én is beszámoltunk a királyi kihallgatásról. Nem volt nézeteltérés afelől, hogy itt az

óra, amikor meg kell alakítanunk azt a nemzeti szervet, amely a tényleg kormány nélkül maradt országban vezetni tudja a nemzetet és magához ragadva a hatalmat: a helyes cselekvés terére léphet az egész nép érdekében.

A függetlenségi párt pártvacsoráján, amelyen a pártonkívüliek és a Bizony-féle függetlenségipárti képviselők is résztvettek, bejelentettem, hogy állást foglalunk Andrássy közös külügyminisztersége ellen, mert minden nap késedelem és minden kudarc, amit a közös intézményekhez való ragaszkodás okoz, egy-egy magyar vármegyébe kerülhet. Programomat így állítottam föl: teljes szakítás a multtal, megegyezés a nemzetiségekkel, teljes, radikális demokratizálás, önálló magyar külügyminisztérium: ez a magyar jövő. Andrássy más utakon jár, mert félrevezeti őt egész lelki-világa, amely nem engedi meg neki a tisztánlátást és a multtal való gyökeres szakítást. És mert Andrássy így gondolkodik, közöttünk a megegyezés lehetetlenné vált, és a mai napon el kell kezdeni a cselekvést.

Mindenki osztotta a nézetemet és 25-én este megalakítottuk a Nemzeti Tanácsot. Tizenkét pontban állítottuk föl programunkat és az ehhez való csatlakozásra hívtuk föl az egész országot.

Miután a Budapesti Ujságírók Szabadszervezete és a Budapesti Ujságírók Egyesülete október 24-én a cenzurát valóban megszüntették (egyszerűen nem mutatták be többé kézírataikat és levonataikat a cenzurának), másnap reggel a velük tartó lapokban az egész ország olvashatta a *Nemzeti Tanács programját*, a következő *tizenkét pontot*, amelyeket, ha jól emlékszem, Jászi Oszkár fogalmazott meg így:

I. A mai korrupt parlamenti és kormányrendszer, amelyben az ország nem képviselődik, de ellenségét látja, haladéktalanul eltávolítandó.

II. Késedelem nélkül biztosítandó Magyarország teljes függetlensége, mind külpolitikai, mind katonai és gazdasági vonatkozásban. A magyarországi seregek a külföldről visszahívandók, a külföldiek hazájukba visszarendelendők.

III. Az immár teljesen reménytelen háborúnak azonnal véget kell vetni s a megkötendő békénél vagy fegy-

verszűnetnél egyesegyedül Magyarország érdekeit szabad figyelembe venni, a német szövetség fölbontásával.

IV. A képviselőházat azonnal föl kell oszlatni és az új választásokat ki kell írni. Haladéktalanul törvénybe iktatandó a teljesen általános, egyenlő, titkos, a nőkre is kiterjedő választójog rendszere, amely a vármegyei és községi életben is tüstént keresztülvendő.

V. A népek önrendelkező jogát késedelem nélkül biztosítani kell országunk nem-magyarajku népei számára a wilsoni elvek értelmében, attól a reménytől áthatva, hogy Magyarország területi integritását ezek az elvek nemcsak nem veszélyeztetik, de legbiztosabb alapokra helyezik. A nemzetiségek kulturális és helyhatósági önkormányzata a lehető legmesszebbmenően kiépítendő, hisz a különböző kultúrák békés versenye csak javára lehet az ország minden népe anyagi, szellemi és erkölcsi fejlődésének. Ezen az új Magyarországon értelmét vesztené a nemzet és a nemzetiségek közötti régi, megmégcsesedett különbség. Az ország az egyenrangú népek testvéri szövetségévé alakulna át, mert közös gazdasági és földrajzi összetartozás, nem pedig nemzeti féltékenykedés az, ami miatt föntartani kívánjuk az ország területi integritását. Ezen összetartozás józan fölismerésétől, nem pedig a kényszer erejétől várjuk azt, hogy az ország összes népei a régi sorsközösségben megmaradjanak.

VI. Biztosítani kell az egyesülési és gyülekezési szabadságot. A cenzurát, amely immár nem véd semmiféle hadiérdeket, hanem csak önző párt- és osztálytörekvések leplezésére alkalmas, el kell törölni és intézményesen kell biztosítani a sajtó és gondolatterjesztés szabadságát.

VII. Általános amnesztia adandó minden politikai bűntett miatt elítéltnak, mind polgárnak, mind katonának, a folyamatban levő politikai perek pedig beszüntetendők, mind a polgári, mind a katonai bíróságoknál.

VIII. Megfelelő bel- és külpolitikai rendszabályokkal gondoskodni kell arról, hogy a fenyegető inség elháríttassék.

IX. Nagyszabásu, a népet földhöz juttató birtok- és szociálpolitikai reformokkal a dolgozó népnek, különösen pedig hazatérő katonáinknak életsorsát hatékonyan javítani kell. A tultengő tökefölhalmozás megakadályozandó és a közcélokra messzemenően igénybeveendő.

X. El kell ismerni az ujonnan létrejött ukrán, lengyel, cseh, délszláv és osztrák-német nemzeti államokat és meg kell őket győznünk arról, hogy a független és demokratikus Magyarország nemcsak nem ellenzi jogos életigényeik kielégítését, de kész velük minél bensőbb gazdasági és politikai szövetségre lépni, attól a meggyőződéstől vezetve, hogy ezek az államok is respektálni fogják a mi nem kevésbé jogos érdekeinket.

XI. Alkalmas képviselők kiküldésével gondoskodni kell arról, hogy a művelt külföld előtt kellő megvilágításba helyeztessenek a magyar demokrácia igazi céljai és ki-domboríttassék az a teljes érdekszolidaritás, amely a magyar népet a nem-magyar testvérnépekhez fűzi.

XII. Az általános békekongresszusra Magyarország képviselőiben oly férfiak küldendők ki, akik föntartás nélkül barátai a leszerelésnek, a kötelező békebiróságnak és a nemzetek ligájának. A bresztlitovszki és bukaresti szerződések megsemmisítendők. A háboru és béke kérdéséről a népképviselőt döntsön.

Ugy emlékszem, hogy a „Népszava“, a „Világ“, a „Magyarország“, „Az Est“, a „Déli Hírlap“, a „Pesti Napló“, a „Virradat“ tették közzé a kiáltványt. Leírhatatlan lelkesedést keltett az egész országban. Ez a tizenkét pont volt akkor minden gondolkodó magyar kívánságainak foglalata.

26-án este Andrassy Bécsbe utazott hivatala átvételére; elutazása előtt a feleségem, az én megbízásomból, beszélt vele a pályaudvaron. Amit Windischgraetz erről regél, az is mind tudatos hazugság. Misztériumról, fátyolozott hölgyről (ezen a feleségemet értette) szó sem volt. A feleségem átadta a mostohaapjának azt az üzenetemet, hogy kritikus a helyzet, hogy a kedélyeket nem tudom lecsillapítani és hogy, ha döntés nem történik, kiüt a forradalom. A figyelmeztetés ismét csak süket fülekre talált.

Emlékszem utolsó beszélgetésünkre, amelyet a közös külügyminiszterség kérdésében Andrássyval anyósom szalonjában folytatam. Utolsó javaslatom ez volt: A Nemzeti Tanács pártjai bele nyugszanak Andrássy külügyminiszterré való kinevezésébe, egyezzen azonban bele ő is abba, hogy a közös külügyminiszterium, mint likvidáló miniszterium, csak záros, nem hosszú határideig fog megmaradni és azután Andrássy automaticæ mint magyar külügyminiszter folytatja külügyi tevékenységét. A határidő maximumát hónapban kontempláltam. A Nemzeti Tanács még ezt is sokallta. Viszont, a kéthónapos határidő ellenére, ki akartam kötni, hogy amennyiben a béketárgyalások előbb kezdődnének meg, Magyarország ez esetben külön teljhatalmu megbízottal képviseltetné magát. Andrássy még ebbe sem akart belemenni. „Nem hagyom magam megkötni“, ez volt a válasza. Komoly érve ugyan alig volt, de engedni nem volt hajlandó. Azzal váltam el tőle, hogy ezek után utjaink szétváltnak. (Három embernek mondtam ezt: Tiszának, Czerninnek, Andrássynak.) Politikai szempontból ezt nagyon sajnálom, mert tudom, hogy Andrássyra és az uralkodóra is e makacsságnak csak rossz következményei lehetnek, de az én számomra és barátaim számára sem lehet közömbös, ha az új Magyarországért való harcunkban még egy nehézséggel többet veszünk a nyakunkba. Személyi szempontból azonban örülök annak, hogy vele nem leszek egy kormányban, mert azt a jóviszonyt, amely közöttünk mindig, minden politikai ellentét ellenére, megvolt, könnyebben tudjuk föntartani, mintha egy kabinet tagjai lennénk és eltérő politikai és világfölfogásunkért való harcok közepett éles ellentétbe juthatnánk. Andrássy hasonló értelemben beszélt.

Ahogy Andrássy elfoglalta a külügyminiszteri széket, első ténykedése az volt, hogy Károly királlyal 26-án értesítette a német császárt arról, hogy a monarchia képtelen tovább küzdeni és a teljes összeomlás elkerülése végett különbékét fog kötni. Ezt jelentette tehát a király szava hozzám, hogy különbékét kérünk. Egy hónappal ezelőtt még azt mondta Andrássy, hogy „inkább becsülettel meghalni...“

Ugyanekkor a király tovább folytatta a magyar politikusok meghallgatását, de sem én, sem a Nemzeti Tanács nem számított már arra, hogy a király egy Károlyi-kormány kinevezésével oldja

meg a válságot és ezért mi önállóan készültünk eredeti programunknak mindenkitől függetlenül való megvalósítására. Vasárnapra, 27-ére népgyűlést hívtunk össze a parlament elé; s a lelkes hangulat mellett ez igen nagyszabásúnak ígérkezett.

Délelőtt meglátogatott Krausz Simon, a Magyar Bank vezérigazgatója, aki látogatása céljaul a következőket adta elő: Egy kibontakozási tervről van szó, amelyet ő több demokratikus gondolkodásu politikussal beszélt meg, és amelyhez azok közül is többen hozzájárulnának, akik eddig az én kormányelnökségemben nem tudtak megegyezni. A szóbanforgó kibontakozási tervet sógorom, örgróf Pallavicini György, mindenben helyesli és támogatja és ő, Krausz Simon, úgy tudja, hogy ezt a tervet a király simán elfogadná. Egy kis papírlapra föl volt jegyezve a kormány névsora, amely e terv alapján ma ki volna nevezhető. Miniszterelnök én lettem volna, a kabinetben megfelelő hely lett volna föntartva a Károlyi-pártnak (Batthyáynak, Lovászynak), a szociáldemokrata pártnak (Garaminak, Kunfinak), a radikális pártnak (Jászinak), s ki volt kötve, hogy három tárcát — éspedig a honvédelmit, pénzügyit és igazságügyit — Andrássy pártjának tartanánk fönn. Forradalmi időkben a tárcák fontossága különböző: a honvédelmiből lett volna a magyar hadügyminiszteré, akire nagy szerep várt; a pénzügyi tárca a legfontosabb; az igazságügyi kevésbé fontos. Program tekintetében mindenben elfogadják a Nemzeti Tanács programját és a külügyminiszterre vonatkozóan is honorálnák kívánságunkat, vagyis a közös külügyminiszterium legfőlebb két hónapig maradhatott volna fönn, azután automatikusan ki kellett volna alakulnia a magyar külügyminiszteriumnak. Abba is belementek, hogy ez a maximális határidő is úgy értendő, hogy ha előbb kezdődne a békekonferencia (akkor mindenki meg volt győződve arról, hogy nagyon hamar összeül!) és még nem történhetett volna meg a közös külügyminiszterium likvidálása, ez esetben teljhatalmu külön magyar megbízottak képviselték volna Magyarországot a béketárgyalásokon. A tervet tudomásul vettem és Krausz Simon azzal bucsuzott tőlem, hogy délutánra illetékes helyről választ fogok kapni.

Délután csakugyan fölhívott telefonon Pallavicini György és pontról-pontra megismételte azt a propozíciót, amelyet Krausz Simon tett. Azt mondtam neki is, hogy e tervet keresztülvihetőnek tartom és bizonyosra veszem, hogy ebbe a Nemzeti Tanács intéző

bizottsága bele fog menni. Véletlenül bekapcsolták a telefonba gróf Hunyady Józsefet, a király főudvarmesterét, aki, azt hiszem, csak Pallavicini Györgyöt akarta föl hívni. Néhány percre most *hármán* beszélünk egymással erről a kibontakozási tervről. Hunyady kijelentette, hogy *ismeri* a tervet, *abba a király csak-ugyan beleegyezett* és ha én meg a Nemzeti Tanács ezt elfogadjuk, akkor a válság máris meg van oldva! Bejelentette, hogy minderről *már referált is* a királynak, s miután most tőlem is azt hallja, hogy ezen az alapon kész a megegyezés, udvari autót fog értem küldeni, s úgy öt óra tájt ezzel az autóval utazzam ki Gödöllőre, ahol a király várni fog audienciára.

Sürgősen magamhoz kérttem ekkor Batthyányt, Lovászyt, Kunfit, Jászit és közöltem velük e fordulatot. Idő már nem volt arra, hogy az egész Nemzeti Tanácsot összehívjuk és annak döntését provokáljuk, határozni pedig kellett, mégpedig sürgősen, mert az autó minden percben megérkezhetett. Rövid tanácskozás után egyhangulag abban állapodtunk meg, hogy, bár fontos tárcákat kell a Nemzeti Tanácsnak kiadnia, e kompromisszumot elfogadjuk, nehogy rajtunk muljék egy békés megegyezés lehetősége, — azonban a királynak ajánlani fogom, hogy fogadja kihallgatáson a Nemzeti Tanács több tagját is, kivülem és Batthyány Tivadaron kívül a szocialista Garamit és Kunfit és a radikális Jászit, hogy a tényleges helyzetről őszinte információt kapjon.

Nemsokára megérkezett az udvari autó, amely kivitt Gödöllőre. Az udvarnál nagy élet volt. Kora reggel óta szőtték itt az új kormányalakító terveket és az intrikákat a Nemzeti Tanács ellen. A király olyan tömegben fogadta egymásután a magyar politikusokat, hogy az már komolytalan volt. Egész sereg ember volt nála, akit életében először látott, anélkül, hogy sejtelve lett volna arról, kivel van dolga. A királynak nagyon szkematikus fogalmai voltak a magyar politikai élet rétegződéséről. Tulfiatal uralkodó volt ő ahhoz, hogy tudja: ki kit jelent. Most minden rendű és rangú képviselőt föl vonultattak a király elé, hogy ezek hiuságát is legyezzék és a királyt is elbódítsák. A tömegfölvonulásnak, amelyet láthatóan Vázsonyi rendezett, célja volt: megmutatni a királynak, hogy nem kell semmitől tartania, a Nemzeti Tanácsot nem kell respektálnia. Később Hocktól hallottam, hogy Vázsonyi ezt mondta egy ujságírónak:

— Na, Károlynak befütyültem! A király fogadni fogja Szabó Istvánt és a buta paraszt le lesz kenyerezve és nem fog többé Károlyihoz szítani.

Audienciám előtt künn találtam Bárczy István polgármestert is, aki részleteket beszélt el arról a bucsujárásról, amely a királynál délelőtt és délután lefolyt. Hadik János miniszterelnökké való kinevezése jóformán bizonyosra volt már vehető. Mindenki, aki ma a királynál volt, Vázsonytól a néppárti Huszár Károlyig és Haller Istvánig, a kisgazda Szabó István éppen úgy, mint Héderváry Lehel és Zlinszky István meg volt hatva Vázsonyi ötletétől, hogy ők, az eddig nem éppen sokba vett képviselők most kihallgatásra mennek az uralkodóhoz és e megtiszteltetés fejében boldogan mondták mindnyájan a királynak, hogy csak Hadik kinevezése nyugtatja meg az országot. Az én kinevezésem mellett egyedül ő, a polgármester beszélt a királynál és, amire Vázsonyiék nem számítottak, őszintén megmondta, hogy más megoldás nem jelent megnyugvást és csak bajt hoz az országra.

Mielőtt bejutottam a király dolgozószobájába, találkoztam gróf Hadik Jánossal is, aki nagy-idegesen járt föl s alá. Csak köszöntöttük egymást, nem beszéltünk. Végre reám került a sor.

A nagy sarokszalonban fogadott a király. A szomszéd szobában, amelynek ajtaja nyitva volt, térképek heverték kiterítve az asztalon, rajtuk zászlócskákkal kitűzdelt hadállások. Korán sötétedett már akkor, a csillár föl volt gyújtva. IV. Károly az íróasztala mögött állt, tábori egyenruhában, gamásnival; cigarettázott. Most nem annyira apatikus volt, mint inkább szomorú. Egy nagy idegfeszültség látszott rajta. Már annyi embert hallgatott ki aznap, már annyi új embert látott.

Azonnal a tárgyra tértem. Hivatkoztam arra, hogy tudomásom szerint a király kész a válságot velem ama kompromisszum alapján megoldani, amelyről délelőtt értesültem. Rekapituláltam a kompromisszumot. A király félbeszakított: ő nem tud semmiféle tervről.

Egy pillanatig arra gondoltam, amit Bárczytól hallottam odakünn, hogy Hadikot fogja kinevezni a király; most tehát vissza akar táncolni. A módot azonban furesáltam. Azt feleltem, hogy megdöbbsent, amit a királytól hallok, mert hiszen én éppen azért jöttem most ki ide, mert ezzel a megoldási tervvel kerestek föl és

azt mondták róla, hogy az uralkodó ismeri és helyesli és e terv alapján, az én kinevezésemmel akarja ma a veszedelmes válságot végre — igazán az utolsó percben — megoldani. A király főudvarmesterére, Hunyadyra hivatkoztam.

— Das macht nichts — felelt a király. — Nem tesz semmit, mert ő a programot, amit most tőlem hallott, ha nem is ismerte, személyi és tárgyi részében helyesli. Csakhogy ... — tette hozzá gondolkodva ...

— ... *die Herren haben mir immer das Gegenteil geraten. Sie warnen mich immer vor Ihnen. Man sagt mir, Sie wollen die Republik. Ist das wahr?* („... az urak mindig az ellenkezőt tanácsolták. Mindig óvnak Öntől. Azt mondják nekem, hogy Ön a köztársaságot akarja. Igaz ez?“)

— Ich kann Majestät versichern, daß das eine Verleumdung ist. Ich will nicht die Republik, wohl aber das selbständige demokratische Ungarn. Das will ich; aber nicht die Republik. („Biztosíthatom Felségedet, hogy ez rágalom. Nem a köztársaságot akarom én, hanem az önálló, demokratikus Magyarországot. Ezt akarom, nem a köztársaságot.“)

A király erősen reám nézett.

— *Ich hab' mich entschlossen, Sie zu meinem ungarischen Ministerpräsidenten zu ernennen.* („Elhatároztam, hogy Önt magyar miniszterelnökkommé kinevezem.“)

Meghajoltam. A király a szoba sarkában levő borvörös rokokógarnitúra felé tartott. Leültünk; ő a kanapéra, én egy zsöllyére. A király cigarettával kínált meg és beszélt:

— Térjünk tehát át a részletekre; fejtse ki a programját nyugodtan és alaposan és beszéljünk mindent jól át. Tárgyaljuk meg nyugodtan ebben a nehéz helyzetben az összes tennivalókat.

Látszott, hogy szavaival nyugalmat akar erőltetni magára, de énreám is, aki szintén ideges voltam. Belefogtam a legközelebbi teendők felsorolásába. Megismételtem, hogy a délelőtti platform szerint akarom a kormányt megalakítani a Nemzeti Tanácsra támaszkodva, a Nemzeti Tanács programja alapján, — három tárcát, a honvédelmit, a pénzügyit és az igazságügyit Andrásy embereinek tartok fönn. Kivülük és, természetesen, a Nemzeti Tanács pártjainak képviselőin kívül még demokratikus gondol-

rv
ot
ő-
it,
te,
zá
ie
ie
öt
ön
st.
o-
z-
ot
zt
vi-
r
5.
e.
1-
g
e
i
a
n
y
i

kodásu szakembereket is vennék be a kabinetbe, akik eddig nem tartoztak hozzánk. Jellemeztem jelöltjeimet. Garamit kitűnő szakembernek mondtam; Jászinál kristálytisztá becsületességét emeltem ki; Kunfiról elmondtam a királynak, hogy kiválóan tehetséges ember, aki még nagy szerepet fog játszani.

A király figyelme lankadni kezdett. A személyi kérdések máskor mindenekelőtt szokták érdekelni. Most még azt sem kérdezte jövődöbeli minisztereimről, hogy nem zsidók-e, amit különben ritkán mulasztott el megkérdezni.

Áttértem a tárgyi részre. Németül, papírlapról, nagyon röviden és szabatosan olvastam föl neki a Nemzeti Tanács programját.

A király gyakran bólintott.

— *Ja, ja, Sie haben ganz recht.* („Igen, igen, teljesen igaza van.“)

S egyszer-kétszer eltökélten, határozottan:

— *Ich bin einverstanden.* („Beleegyezem.“)

A program fölolvadását félbeszakította egy katonatiszt megjelenése a szomszéd szobában. Ott, a térképek előtt jelentett a királynak valamit, amit nem hallottam.

Amikor visszajött, nyilván a katonatiszt jelentésének hatása alatt, ezt mondta:

— *Unsere braven Soldaten kämpfen trotz alledem, wie die Löwen.* („Derék katonáink mindennek ellenére úgy harcolnak mint az oroszlanok.“) — Ezt a *trotz alledem*-et bizonyosan különbözöképpen értettük. Én az utolsó hetek eseményeire gondoltam, a bolgárok kiugrására, a németek folytonos hátrálására; IV. Károly az utolsó órák eseményeire és elsősorban valószínűen a front-fölbomlás első jeleire, a lázadásokra.)

A Nemzeti Tanács programjának harmadik pontjánál tartotunk. Amikor ahhoz a passzushoz értünk, hogy „a német szövetség fölbontásával“ — a király azt felelte rá, hogy Andrássy föl fogja bontani a német szövetséget. És hozzáfűzte:

— *Ihr Hauptwunsch wird so auch in Erfüllung gehen.* („Igy az Ön kívánsága is teljesülni fog.“)

Következett a képviselőház föloszlatása, a legáltalánosabb és női választójog, a népek önrendelkező joga a wilsoni elvek értelmében.

A király türelmetlen volt, sietett. Kurtitani akarta a leckét:

— Ja, ja, ich weiß es schon. — Gehn wir weiter. — Also, was kommt jetzt? („Igen, igen, tudom már. — Gyerünk tovább. — Hát most mi jön?“)

De már a program vége felé jártunk. Egyszerre megjelent a szalonban a királyné. A király bemutatott neki; ő halkan pár szót váltott az urával, aztán hozzám fordult:

— Seine Majestät ist so müde. („Öfelsége oly fáradt.“)

S ismét magunkra hagyott.

A király egy mozdulattal jelezte, hogy folytatjuk a beszélgetést. Ismét leültünk.

Befejeztem programom előadását. A király elfogadta, minden pontját, mint egy kapitulációt. Fölálltunk. A király fölszólított, tegyek javaslatot arra nézve, hogy mikor történjék az eskütételek. Én azt javasoltam, hogy mivel a király ma este Bécsbe megy, nekem pedig mint magyar miniszterelnöknek haladéktalanul érintkezésbe kell lépnem Lammaschsal, az osztrák miniszterelnökkel és Andrássyval, hogy megállapodjunk a Wilsonnak küldendő válasz szövegében: legyen az eskütétel Bécsben. (Talán nem volt ortodox 48-as ajánlat.) A király helyeselt:

— Das ist das Wichtigste. *Wir müssen die Wilson-Note ohne Vorbehalt annehmen.* („Ez a legfontosabb. Föntartás nélkül hozzá kell járulnunk Wilson jegyzékéhez.“)

(Ő jobban tudta, mennyire ég a ház, mint én.)

— Sehen Sie, Majestät — feleltem —, wenn wir das früher gemacht hätten, wären wir jetzt nicht in dieser peinlichen Zwangslage. („Látja Felséged, ha ezt előbb meg tesszük, ma nem vagyunk ebben a kínos kényszerhelyzetben.“)

— Ja, aber Sie müssen auch meine Lage verstehen. („Igen, de Önnek meg kell értenie az én helyzetemet is.“)

A király hozzájárult ahhoz, hogy az eskütétel legyen Bécsben. Én megígértem, hogy a kabinetet minél gyorsabban meg fogom alakítani és föl fogok utazni Bécsbe. Most még csak arra kértem a királyt, fogadja Batthyányt, Garamit, Kunfit és Jászit. A király még aznap akarta fogadni őket és én kértem, hogy küldjenek értük autót, mert másképp nehezen tudnának ma már ki-jutni. A király mindennek elintézését reám bízta s csak arra kért, ne távozzam el, vacsorázzam a kastélyban, mert vacsora után mégegyszer meg akarja beszélni velem a legközelebbi teendőket, mielőtt elhagyná

az országot. A király úgy bocsátott el, mint akinek nagy kő esett le a szívéről.

Rögtön, az emeleti folyosón levő nyitott telefonon, fölhívtam Batthyányt és referáltam neki arról, hogy mit végeztem. Ugyanakkor föl kellett hajszolni Jászit, Garamit és Kunfit is. Hadik hallhatta, mit telefonáltam.

Vacsorázni mentem. Tizen ültünk a marsal-asztalnál. Egypár udvarhölgy, egypár szárnysegéd, csak mi ketten — Hadik és én — voltunk nem-udvariak. A hangulat nehéz és nyomott volt. Oda-künn esett. A konverzáció általános és konvencionális témákról folyt és gyakran megakadt. Az udvarhölgyek a királyi gyermekekről kezdtek beszélni. Senkisem tudta, mi lesz velük. Még a legközelebbi diszpozíciókról sem volt tudomásuk. Mennek-e, maradnak-e: nem tudták. Találgatták:

— Was wird geschehen?

Hadik János nagyon nyugtalannak látszott. Látszott rajta, hogy nem érti a szituációt, vagy nem találja rendbenlevőnek. Hogy én intézkedtem, hogy még ott voltam, hogy kihallgatásom folytatását vártam, az sehoggy' sem vágott ahhoz, amit ő tudott, de én nem: hogy a király már őt is kinevezte miniszterelnöknek. Benn Budapesten is, még mielőtt kijöttem, már elterjedt a hír, hogy a király engem nevezett ki miniszterelnöknek; Hadiknak tehát volt oka az álmélkodásra. Én nem mondtam meg neki, de a helyzet megerősítette a híreket és önmagában is elég világosan beszélt.

A meglehetősen kínos együttlétnek véget vetett az a jelentés, hogy már vár a király. Dolgozószobája előtt kis ideig még várnom kellett, amíg Garami, Kunfi és Jászi kihallgatásával végzett. Egy ablakmélyedésbe huzódva vártam, amikor átment a szobán a királyné. Én tisztelettel üdvözöltem, ő megismert és rögtön felém tartott. Hangja tele volt izgalommal, amikor megszólított. Halkan beszélt és kissé remegő hangon:

— Nicht wahr, Sie werden dem König und dem Land helfen können? („Ugy-e, Ön tud majd a királynak és az országnak segíteni?“)

— Mindent, ami tőlem telik — feleltem — el fogok követni, hogy kijussunk a bajból. A tizenkettedik óra ütött és a helyzet már nagyon nehéz. A keveset, ami megmenthető, csak úgy menthetjük meg, ha véget vetünk a habozásnak és föl vágjuk a sebeket. De,

bizony, nagy áldozatokra kell elszánnia magát a királynénak is, különben a király és a királyné számára a magyar trónt megmenteni nem lesz lehetséges.

A királyné nagy, szép, bátor szemei kifényesedtek, miközben szavaimat hallgatta. Nagy emócióval mondta:

— Nicht wahr, Sie werden alles, alles tun?! („Ugy-e, Ön mindent, mindent meg fog tenni?!“)

Nem tagadom, ez a jelenet nagy benyomást tett reám.

Már hívtak is a király dolgozószobájába, hogy folytassuk a megbeszélésünket. Simán, rendben ment minden. Megkönnyebbültem, mert arra gondoltam, hogy az utolsó percben még sok minden jóra fordul, mert a király tele van jóakarattal és, végre, határozottsággal is. De mielőtt végezhattünk volna, a másik szobában levő telefonhoz hívták a királyt. Nem hallottam, kivel és mit beszélt, az ajtó csukva volt. Arca kipirult, az izgalom egészen földulta. Mindjárt el is mondta az okát. Andrassy hívta föl telefonon Bécsből és rossz híreket mondott. A király közölte vele, hogy engem nevezett ki miniszterelnöknek, mire Andrassy azt felelte, hogy így talán biztosítja a magyar trónt, de biztosan el fogja veszíteni az osztrákok. Pillanatra eszembe jutott, amit a király délután mondott, hogy Andrassy fölmondja a német szövetséget és különbékét is fog kérni. Persze, miután ezeket a lépéseket megtette, nem mondhatta a királynak, hogy azért ne nevezzen ki, mert a németekkel gyűlik meg a baja, hanem más ürügyet kellett keresnie. A király tanácstalanul nézett reám, mint aki kérdi, mit szölok én ehhez.

Azt feleltem erre, hogy ha a király csak most szánta el magát az én kinevezésemre, amikor a helyzet már ennyire megromlott, bizony, nem én tehetek róla, ha *mindent* menteni már nem lehet. Ausztriában is tulsokáig tartotta Hussareket és nagyon későn nevezte ki Lammascht; nem csodálom tehát, ha a nép már odaát is türelmetlen és bizalmatlan. A helyzet Magyarországon is olyan, hogy holnap talán már késő lesz a népet megnyugtató. Ilyen helyzetben a magyar politikusok közül csakugyan senkisémet garantálhatja, hogy mi lesz Ausztriában és mi lesz az osztrák trónnal. Én sem garantálhatom. Én népképviselő vagyok, nem udvaronc és ha egészen őszinte akarok lenni, meg kell mondanom, hogy ebben a rettenetesen elrontott helyzetben van lehetősége, sőt valószínűsége annak is, hogy a király nem tarthatja meg valamennyi trónját. Mint

magyar államférfi csak azt tanácsolhatom, tegyen meg mindent a béke érdekében s támaszkodjék most már a magyar trónra. Mint magyar miniszterelnök nem is tehetnék ígéretet Ausztriát illetően, de ha a király a magyar népre támaszkodva keresi a magyar trón szilárdságát és követi tanácsaimat: jótállok azért, hogy ezt a trónt ma még meg lehet menteni. S ha most talán — nem miattam, ez oktalan beszéd, hanem az elkövetett hibák következtében — az osztrák trónt el is veszítené: egy népbarát uralkodónak reménye lehet a visszaszerzésre. De ma az a fő, hogy egyik trónját biztosítsa!

A király azonban elvesztette nyugalmát. Talán nem is hallott mást az én fejtegetéseimből, mint azt az eshetőséget, hogy egyik-másik trónját csakugyan elveszitheti: „Der andre hörte von allem nur das Nein.“

— Most már igazán nincs más hátra, mint hogy Ön is jöjjön még ma velünk a különvonattal Bécsbe és majd Bécsben mindent rendbehozunk.

A király már teljesen utrakészen állt, én azonban a világon semmit sem hoztam magammal, ami utra kell. Szalonkabát volt rajtam s még kalapom sem volt, mert autósapkában jöttem ki és a cilinderemet akkor hozták le, amikor az autó már messze járt. A király azonban annyira sürgette, hogy föltétlenül utazzam velük — hogy még reggel tárgyalhassak Lammaschsal és Andrássyval —, hogy nem volt mást mit tennem, utaznom kellett úgy, ahogyan voltam: szalonkabátban, kalap és podgyász nélkül.

Hadik még mindig ott volt. Várt. Sem a király, sem az ő nevében senki nem mondta a délután jóformán kinevezett miniszterelnöknek, hogy a király már nem várja, hogy engem is kinevezett délután, és hogy én most utazom a királlyal Bécsbe. Hagyták, hogy várjon naphosszat a királyra. Először azt hittem, hogy a király Hadikot is kéznél akarja tartani és ő is velünk jön, hogy, ha a királynak velem nehézségei lennének, visszatérhessen a Hadik-kombinációra. Minthogy azonban engem az után nevezett már ki a király, hogy Hadikkal tárgyalt, arra valóban nem gondoltam, hogy az én formális és végleges kinevezésem ezek után máson is meghiusulhasson, mint azon, hogy Bécsben valamely okból a pacifista Lammaschsal vagy a különbékére elszánt Andrássyval nem tudok megegyezésre jutni. Lammaschsal két-három hét előtt folytattam eszmecserét és már akkor is teljesen egyetértettünk a mo-

narchia politikáját illetően. Pallavicini és Hunyady pedig azt mondták, hogy Andrássy elfogadja a külügyminiszteriumot illetően kompromisszumos javaslatunkat. Okom volt tehát arra, hogy e tárgyalások elé is némi optimizmussal nézzek.

Hadik addig várt, amíg a király, a királyné, a kíséret és én autókba nem ültünk, hogy a különvonathoz hajttassunk. Én szólítottam meg, hogy megyek a felséggel Bécsbe. Hadik meghökkenve nézett reám, a csodálkozástól és a meglepetéstől egészen megnyult az arca.

— Ugy?! — ez volt a felelete.

Most azután igazán nem értette, miért bolondította őt a király, miért kellett egész nap ott őgylegni, s aztán egy szó magyarázat, a legkisebb formáság nélkül faképnél hagyatnia? Mirevaló volt ez a játék? Nagyon éreztem a méltatlanságot, amely őt ok nélkül érte. Huszonnégy órának sem kellett eltelnie, hogy fordított helyzetbe kerüljünk — és ő méltatlankodhatott, ha akart, a „másik“ miatt.

Ez az incidens csodálatosan illett a gödöllői udvartartás levegőjébe. Két nap alatt háromszor voltam kihallgatáson a királynál és amit itt köröskörül láttam, már a széteső monarchiát tükrözte. Az etikettet még betartották, de már nem azzal a kényes pontossággal, amely ennél az udvarnál divatos volt. A kihallgatásra várakozók között a várószobákban itt megszokott arcok és ruhák közt kisgazdapárti képviselők csizmában, munkásvezérek egyszerű sötét utcai ruhában. Az egész úgy fest, mint egy miniszterium várószobája, ahol a kijárók adják egymás kezébe a kilincset.

A szalonban, ahol várakoztam, amíg valamelyik képviselőtársammal végez a király, egy asztal sarkán kis teríték állott, egyszerű evőeszközzel és egy fertály borral. Azt hittem, valamelyik szárnysegéd, aki nem tud elszabadulni, kap be itt sietve valamit, amíg föl nem világosítottak, hogy a király fogja elfogyasztani szerény vacsoráját. Ugy sugták ezt meg nekem is, másnak is, mintha imponálni akarnának vele.

A váróteremben állandóan sokan voltunk. A szertartásmester bizonyára meghökken, ha látja, hogy járkálnak föl s alá a király dolgozószobája mellett a várakozók, vagy hogy vitatkoznak, tanácskoznak egy-egy sarokban ideges politikusok. Hadik János — rosszkedvűen, haragosan, senkivel sem törődve — szünet nélkül járt föl s alá. Két szárnysegéd nyájaskodott az emberekkel, de

mindenkin annyira rajtűlt a helyzet feszültsége, hogy jóformán ügyet sem vetettek reájuk, pedig máskor milyen nagy keletjük volt!

Amikor pár nappal ezelőtt, Andrássy eskütételének napján, kihallgatáson voltam itt, az udvar meglehetősen ideges és nyomott hangulatban volt, de akkori benyomásom meg sem közelítette a levertségnek és az általános fölfordulásnak azt a kiáltó benyomását, amelyet ezen a napon kaptam.

A király a vonaton visszavonult a királynéval. Én a kíséret számára föntartott kocsiban foglaltam helyet és itt találkoztam Hunyady Józseffel, a főudvarmesterrel. Szemrehányást tettem neki a délelőtti Pallavicini — Krausz Simon-féle platform dolga miatt, elmondtam neki, hogy milyen kinosan kellemetlen volt, amikor a király kijelentette, hogy semmiről sincs tudomása! Hiába próbáltam megtudni, hogy' állt ez a dolog valójában, lehetetlen volt a főudvarmesterből egyenes választ kihuzni.

Utközben a király azt üzenete hozzám, hogy intézkedjem még a vonatról, hogy a holnapi népgyűlésen, amelyet a Nemzeti Tanács hívott össze, ne legyen semmi zavar vagy incidens és nyugtassam meg az embereimet. Rögtön levelet írtam Batthyány Tivadarnak, amelyben közöltem vele, hogy a királlyal Bécsbe kellett utaznom, ahol tárgyalnom kell az osztrák miniszterelnökkel és Andrássyval és arra kértem, hasson oda, hogy a népgyűlés és tüntetés nyugodt lefolyása biztosítva legyen. A vonat megállt valahol Rákos körül, ott leadtuk a levelet az állomásfőnöknek, és még az este továbbították Batthyány Tivadarnak. Batthyány gondoskodott is arról, hogy minden úgy történjék, ahogy' kértük.

Ezután aludni tértünk. A királlyal utközben nem beszéltem és vasárnap reggel sem kéretett magához. Amikor Bécsbe érkeztünk, anélkül, hogy szót váltottunk volna, autóba ült, köszönt és elrobogott. Kérdeztem Hunyadytól, hogy hol várjam be a király parancsait a tárgyalásokra vonatkozóan. Hunyady azt javasolta, hogy menjek ki Schönbrunnba, ahol a császári kastélyban adnak helyet és ott várjam be, amig üzennek értem. Én azonban jobbnak találtam, ha bent maradok a városban és azért abban maradunk, hogy a Bristolban szállok meg, ahol könnyebben hozzáférhető vagyok, ha valaki fölkeresne — és magam is gyorsabban jutok el bárhová, ahol tárgyalnom kell.

Azzal váltunk el, hogy Hunyady majd a Bristolba fog értesítést küldeni a király további parancsairól, hogy hol és kit kell fölkeresnem. Reggel fél nyolc órától délután három óráig vártam a szobámban, anélkül, hogy bármily üzenetet vagy értesítést kaptam volna közvetve vagy közvetetlenül. Sem a király, sem a kabinetiroda, sem az udvarmesteri hivatal nem jelentkezett, sem a külügyminiszteriumból, sem az osztrák miniszterelnökségről nem kerestek. Csupán újságírókkal beszéltem az egész idő alatt. Andrássy a királytól is, másoktól is tudta, hogy Bécsben vagyok és azt is, hogy miért vagyok fönn, de ő sem akart életjelt adni magáról. Később tudtam meg a feleségemtől, hogy Andrássy Gyuláné látott és fölismert engem a Bristol halljában, de én nem vettem őt észre. El lehet képzelni lelkiállapotomat, ahogy az órák egyre multak. Eszembe jutott a tegnapi nap kinos Hadikja, de az utolsó percig nem akartam hinni, hogy ugyanazt a csunya játékot üzik most velem. Hunyadyt végre, nagynehezen, telefonhoz tudtam kapni — én hívtam föl őt — és bejelenttem neki, hogy a megállapodás szerint mostanáig vártam az értesítést arról, hogy mit kell tennem; miután minden szó nélkül mostanáig ülni hagytak a Bristolban, azt hiszem, a további várakozás fölösleges; nem maradok tehát tovább Bécsben, hanem az első vonattal utazom vissza Budapestre, ahová engem a kötelesség szólít, amíg a királynak, úgy látom, már reám nincs szüksége. Hunyady nem tartóztatott, ellenben éppen akkor, amikor már indulóban voltam az állomásra, azt az üzenetet kaptam, hogy József főherceg ugyanazzal a vonattal utazik Pestre, amelyikkel én és ha a továbbiakat tudni akarom, forduljak hozzá.

Az Ostbahnhof udvari várótermében találtam József főherceget, aki szalonkocsijába invitált; Marcheggig együtt utaztunk. Augusztai főhercegnő is vele volt. Előbb mi férfiak külön, aztán hármashban beszélgettünk. A főherceggel való pár pillanatnyi beszélgetésem után kiderült, hogy a király neki semmi üzenetet nem adott át az én számomra. Az, hogy az utolsó percben összehoztak bennünket, úgy láttam, csak Hunyady ötlete volt, aki telefonbeszélgetésünk után talán ezt a flastromot akarta adni nekem a fölbolondításomért. Mielőtt elköszöntem volna tőle Marcheggnél, arról panaszkodott, hogy a fronton milyen rettenetes a helyzet és ennek folytán milyen katasztrófa előtt állunk.

Itt kaptam az első, nagyon riasztó hirt a nagy csatáról és a katasztrófáról, amely odalenn megkezdődött. A főherceg közvetlenül a tiroli frontról jött, ahol manifesztumot adott ki, amelyben a hazavitelről biztosította a magyar csapatokat (Willering tábornok, vezérkari főnöke, ellenezte a manifesztumot) és hiába próbálta engedelmességre rábeszélni a lázadó divíziókat.

Azt hiszem, a főherceg kezdeményezte a találkozásunkat, mert a válság megoldását a király öreá bizta és talán tudni szeretne volna, hogy a történetek után mi az én álláspontom. Engem a király nyilván elejtett — amint később megtudtam, egyebek között Arz, a vezérkar főnöke, nevezte kinevezésemet szerencsétlenségnek — és most az látszott valószínűnek, hogy a főherceg kész programmal jön, újra fölélesztve a Hadik-kormány egyszer már elejtett tervét. A király talán *gène*-ben volt, nemcsak velem, hanem Hadikkal szemben is, és azt eszelték ki, hogy majd a főherceg, aki ugyis nádor lesz, hozza meg a döntést Hadik javára.

A főherceg előbb a front bajairól, az olasz offenzíváról beszélt:

— A magyar gyerekek már nem akarnak maradni és én meg is mondtam a királynak, hogy vissza kell hívni, nem lehet tartani őket.

Aztán még arról beszélt hogy a katonák mennyire szeretik őt, majd rátért a nádor-tervre, amellyel ő a magyar politikába aktívan bekapcsolódnék.

Már a délelőtti folyamán eszembe ötlött, hogy Károly király teljesen elvesztette a fejét. Most, amikor szemtől-szemben ültem a főherceggel és hallottam a terveit, egyre erősebb lett bennem az az ösztönszerű érzés, hogy amíg Károly király rohan a vesztébe, a főherceg szeretné menteni a maga számára azt, amit menteni lehet. Hogy Károly alatt a dinasztia és az ország is tönkre fog menni, az utolsó napok szomorú eseményei egyre intőbben mutatták. Anélkül, hogy ezt magamban mélyebben meghánytam-vetettem volna — inkább csak ösztönösen megsejtve, hogy a főherceg lelkének mélyén mi szunnyadhat, amikor a front legnagyobb veszedelmei között, hadvezér létére, egyszerre csak a front mögött tűnik föl és egy nagyon is politikai küldetést verekszik ki magának —, körülbelül a következőket mondtam József főhercegnek (akivel még egyedül voltunk):

— Olyan dolgot akarok fölvetni, amire választ nem kérhetek, sőt nem is várok, mert nem vagyok *agent provocateur*. Inkább csak hangosan fogok gondolkodni, hogy gondolataimat a főherceg megtudja. A katonai és politikai helyzetből nyilvánvaló, hogy a monarchia most, hogy a háborút elvesztettük és a katasztrófa beáll, széjjel fog esni. Ha Károly királyban lett volna erély és bölcsesség: a katonai vereséget diplomáciai ügyességgel mérsékelhette volna. Sokat elmulasztott, sokat későn tett s még ma sem tud megállni a lejtőn. Ausztria és Magyarország mint teljesen önálló államok fognak különválni és hogy Károly királlyal a két trónt együtt megtartani nem lehet, nagyon is bebizonyította. Ha József főherceg olyan ember, aki megérti az új idők demokratikus és pacifista szellemét, s ha van benné erély, bátorság és elhatározás. Ő a magyar királyságot meg tudná állítani a katasztrófa felé való rohanásban. Demokratikus és szociális politikával, nemzetiségi autonómiákkal a népet könnyen megnyerné, a történelmi osztály előtt pedig régen népszerű.

A királyhü főherceg, mondhatom, a legkevésbé sem háborodott föl s nem utasította vissza szavaimat. Elrévedezve hallgatott és, bár nem kértem feleletet, kis-vártatva így szólt:

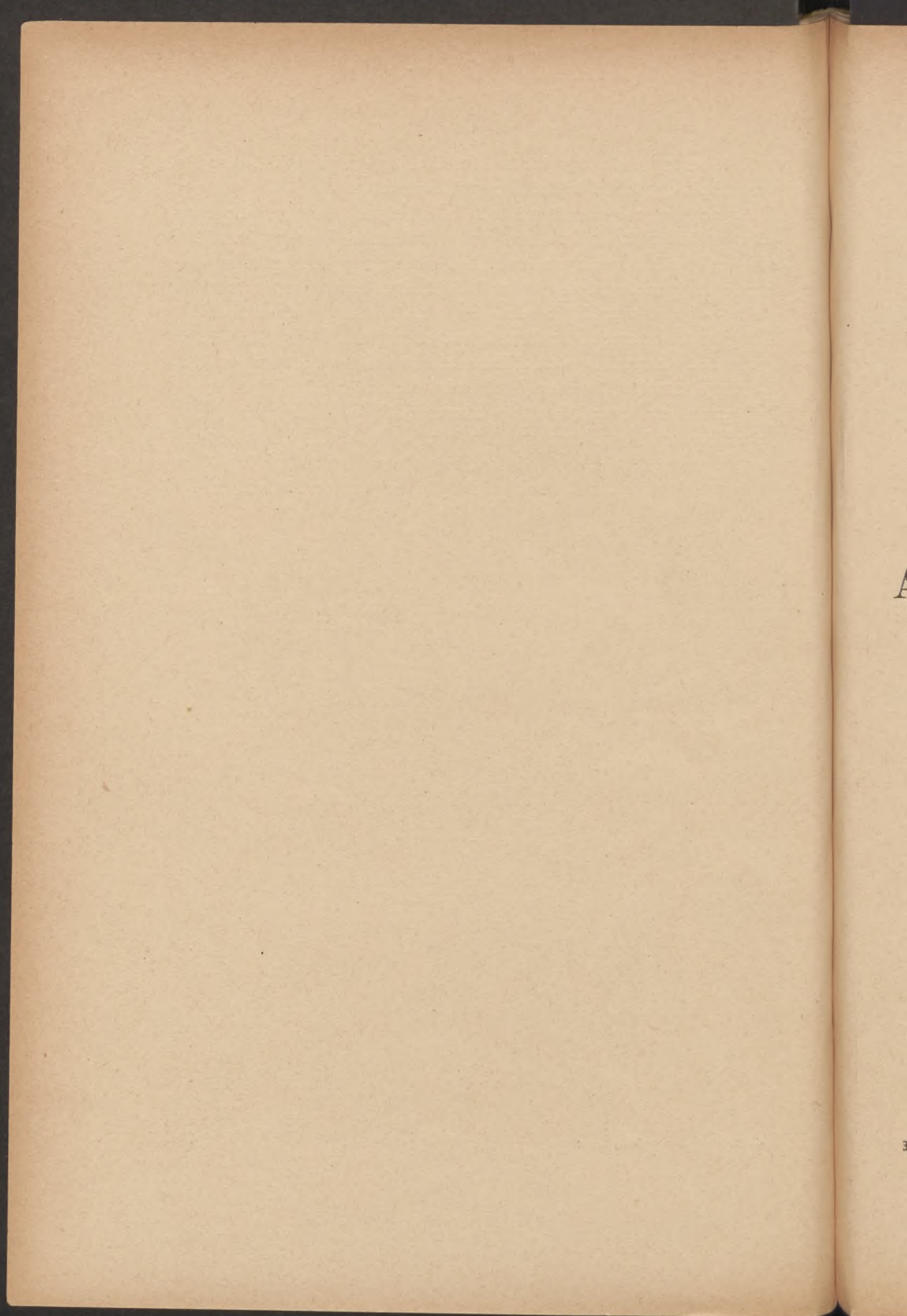
— A helyzet nagyon szomorú és nehéz, de én, sajnos, olyan dolgot nem kezdeményezhetek, s nem is mehetek olyasmibe bele, amit a család és a családfő nem akarnak. Hanem ezt a nádorságot, amely a magyar király helyetteséről gondoskodott, ezt meg kell csinálni, ez mindenképpen jó és üdvös dolog lesz . . .

Estére megérkeztünk Budapestre, a nyugati pályaudvarra. Az egész város tudta, hogy jön József főherceg és jövők én is. Énrólam tudták, hogy félretoltak, a főhercegről pedig az a hír volt elterjedve, hogy a király diktátorrá nevezte ki. (Diktátorrá! Milyen gyorsan fölkap a tömeg forradalmi időkben új szavakat! 1849-ben volt nálunk diktátor, először és utóljára: Görgey Artur.) Óriási tömeg lepte el az egész indóházat és az előtte elterülő hatalmas térséget. Már mialatt a vonat berobogott, hallottam a tömeg ijesztő zúgását. Ember-ember hátán tolongott a csarnokban. Fölkapaszkodtak a kocsikra. A tömeg extatikus lelkesedéssel tüntetett mellettem és tomboló dühvel fordult a főherceg ellen:

— *Nem kell diktátor! Nem kell diktátor!*

A főherceg csak úgy tudta kikerülni az inzultusokat, hogy a vasutasok egy hátsó kijárón megszöktették.

Fogadásomra kivonult pártom is, amelynek nevében Lovászy Márton üdvözölt. Alig ötven ember hallhatta Lovászy beszédét, aki pedig elég harsányan beszélt. Amikor négy hét előtt ugyanezen a helyen fogadott a párt küldöttsége, az utca még csöndes volt, — most már forradalmi láz tüzelt a városban mindenütt. Ennek a tüntetésnek már forradalmi jellege volt. Nem félt a tömeg semmitől, de nem is várt többé senki semmit a hatai om uraitól. Lovászy szavait: „*ha nem lettél miniszterelnök a király akaratából, majd azzá teszünk a nép akaratából*“, — fölkapta a tömeg és a következő napokban ez lett a jelszó. Én hirtelen megéreztem, hogy ez most igaz lesz. A nép kezébe vette saját sorsának intézését. A forradalom volt ez, s csak mi hittük, hogy a forradalom ezután fog jönni.

XXXIV. FEJEZET

AZ OKTÓBERI FORRADALOM

C
va
az
tör
fo
ta
kö
tör
m
ta

sz
ke
tá
be

fő
M
„
—
k
a
h
n
a
h
u
A

k
a

Olyan nagy volt a pályaudvaron a tolongás, hogy előre jutni képtelenség volt. Végre úgy kerültem ki az utcára, hogy a pályaudvar előtti tér vasrácsán átmásztam és leugrottam. Tizezrek álltak azonban itt is. A villamos- és kocsiforgalom teljesen elakadt. A tömeg valósággal őrzöngött. Amikor kocsiba ültem, a lovakat kifogták és emberek fogták be magukat a kocsim elé. Erre kiszálltam, hogy inkább gyalog folytassam az utat a függetlenségi pártkörig, ahol a barátaimmal beszélni akartam. Így mentem a lelkes tömeg élén, amikor egy helyen sikerült egy autóba ugranom; bemutatkoztam és kértem a soffőrt, vigyen a Gizella-térre. Így tudtam a tömeg előtt a pártkörbe jutni.

A pártkörben is forradalmi hangulatot találtam. A három szobából álló kis klubhelyiség zsúfolásig tömve volt. Az emberek kétharmadát nem ismertem. Alig válthattam pár szót képviselőtársaimmal, amikor a tömeg odaért a pártkör elé és a tüntetés újból megkezdődött.

A tömegben polgárok, munkások, tiszték és közkatonák voltak; fölváltva énekelték a nemzeti himnusz, a Kossuth-nótát és a *Marseillaise*-t, nem a franciát, hanem annak melódiájára azt, hogy „Föl, dalra társak, zengje ajkunk a munka bús, de szent dalát” — mintegy jelezve a forradalom nemzeti és népies céljait. A pártkör ablakából lelkesítő beszédek hangzottak el a tágitani nem akaró tömeghez. Én azt mondtam, hogy amit vártak, azt nem hoztam el Bécsből, de elhoztam elszánt és tántorithatatlan akaratomat. Emlékszem Buza Barna szavaira. A bűnös játékról szólt, amelyet a király és tanácsadói a néppel játszanak. Az urak azt hiszik, hogy ez is kaszinóbeli kártyajáték, de ő figyelmezteti az urakat, hogy a játék most nagy tét körül forog, mert a vizi *a király koronája!*

E szavak hatása leirhatatlan volt a pártkör előtt is, de benn a körben is. Leghangosabb a lelkesedők közt Friedrich István volt, aki magából kikelve tetteket, csak tetteket követelt.

József főherceg másnap, október 28-án, kezdte meg a magyar politikusok kihallgatását. Azt hittük, hogy azonnal kinevezi a Hadik-kormányt, de ez nem ment oly simán. Amint kiderült, most már Hadik nem akarta vállalni a kormányt, amelynek megalakítására Andrásyék és Vázsonyiék egyre nógatták. Reggelre megjelent a hivatalos kommuniké is arról, hogy a monarchia nevében Andrásy különbéke-ajánlatot tett Wilsonnak és az ántátnak.

Andrásy jegyzéke, amelyben a különbékére vonatkozó hivatalos ajánlatot megteszi, felelet egyuttal Lansing amerikai külügyi államtitkár október 18-i jegyzékére. E jegyzékben Lansing az osztrák-magyar közös külügyminiszternek 4-i békeajánlatára ezt felelte többek között:

Az elnök (Wilson) kötelességének tartja közölni az osztrák-magyar kormánnyal, hogy e kormány előtte fekvő ajánlatával nem foglalkozhatik, mert január 8-i üzenete óta igen nagy fontosságú események történtek, amelyek szükségképpen befolyást gyakoroltak az Egyesült-Államok illetékességére és felelősségére. Azóta ugyanis ... az Egyesült-Államok kormánya elismerte, hogy a cseh-szlovák és a német, illetőleg az osztrák-magyar birodalom között hadiállapot van és hogy a cseh-szlovák Nemzeti Tanács *de facto* hadviselő kormány, amely föl van ruházva a kellő tekintéllyel arra, hogy a cseh-szlovákok katonai és politikai ügyeit vezesse. A jugoszlávok nemzeti szabadságtörekvéseinek jogosult voltát is a legmesszebbmenően elismerte. Az elnök ennél fogva immár nincs abban a helyzetben, hogy e népek pusztá autonómiáját a béke alapjául elismerje, hanem kénytelen ragaszkodni ahhoz, hogy ők — s nem ő — bírálják el, hogy az osztrák-magyar kormány mely akciója elégíti ki e népek aspirációit és fölfogását a nemzetek családjában való jogaikról és hivatásukról.

Andrásy, mielőtt a különbékére vonatkozó ajánlatot a jegyzékben megtette, a következőket bocsátotta előre:

Éppen úgy, mint az Elnök ur korábbi megnyilatkozásaihoz, azon fölfogásához is hozzájárulunk, amely leg-

utóbbi jegyzékében Ausztria-Magyarország népeinek, különösen a cseh-tótoknak és a délszlávoknak jogaira vonatkozóan foglaltatik.

Andrássy e mondatokban olyan tökéletesen megtagadta a múltját, hogy tökéletesebben nem lehetett. Ő adta föl kifelé elsőnek hivatalosan a magyar állami és politikai egység gondolatát, ő ismerte el föntartás nélkül a cseh-szlovák és délszláv igényeket magyar területekre. Mindig nehéz lesz emberileg megérteni, miért helyezte Andrássy minden becsvágyát ama külügyminiszteri állás elérésébe, amelyben hátba kellett döfnie a német szövetséget, amelyben föl kellett adnia a magyar állam területi integritását, szóval amelyben meg kellett adnia a kegyelemdöfést minden addig vallott politikai ideáljának. Mi hajtotta e helyre? A párti matta állt és ő, a nagy politikai sakkjátészó látta a két-három kényszerhuzást, amely következett. Miért ragaszkodott olyan makacsul ahhoz, hogy azokat éppen ő tegye meg? Hisz mindegy volt, ki teszi meg. Vagy nem volt mindegy? Ha nem volt, akkor voltak személyek, akik nála nagyobb rokonszenvre számíthattak a győzteseknél. Itt volt Szilassy, itt volt Tarnowsky, bárki, egy szürke ember, csak nem ő, akinek joggal az volt a hire, hogy Tisza mellett a háborus párt lelke volt, ő, aki minden lehető alkalommal kompromittálta magát. Egy komoly oka lehetett volna a külügyminiszterség vállalására: ha Svájcban ántánt-államférfiaktól biztatást nyert volna. De semmit, semmit sem hozott magával Svájcból, az utja meddő volt, maga vallja be. Tisza miniszterelnökségéről úgy nyilatkozik, hogy az vörös posztó lett volna az ántánt szemében, az én különbéke-ajánlatomtól Mackensen támadását várta s ő maga — mert vállalkozni. Azt hitte, hogy az árulás a régi barát részéről kevésbé fáj? Megfeledkezett arról, hogy az elpártolt baráttal szemben kevesebb a bizalom, mint a nyílt ellenséggel? Az a tény, hogy a különbéke-ajánlat Andrássytól jött, romlásunk előrehaladt voltára hívta föl az ellenség figyelmét. A legkevésbé arravaló ember — a legkevésbé neki való helyen. Mindenki érezte: fuldokló kapaszkodik itt szalmaszálba. Andrássy lépése Ausztriában fölháborított mindenkit. Ott már a nemzeti tanácsok kezében volt a hatalom. Ott már minden nemzet deklarálta önállóságát. A csehek nemcsak azt jelentették ki, hogy Andrássynak

az ő nevükben beszélni joga nem volt, hanem azt is, hogy ők szóba sem állnak vele. Így a délszlávok, így a lengyelek is. Az ő összeköttetések az ántánttal már régen megvoltak és most legitimizálták őket, megnevezve békedelegátusaikat is. A német-osztrák nemzeti tanács pedig külön jegyzéket intézett Wilsonhoz, amelyet három elnöke irt alá.

Andrássy fönn akarta tartani a közösséget. Reménye az volt, hogy a magyar képviselőházban többséget gyűjthet. Csakhogy a nemzetet akkor már a Nemzeti Tanács képviselte!

Andrássy azt írja az emlékirataiban, hogy ő maga is pesszimista módon ítélte meg a vállalkozását. A Károlyi-kormány megalakulása és, később, a bolsevizmus bukása után más fölfogására valló szavai szivárogtak ki környezetéből. Körülbelül olyasmi, hogy ő türhető békét hozott volna, ha a magyar Nemzeti Tanács ki nem ragadja a hatalmat a kezéből. De hiszen a német-osztrákok sokkal előbb tagadták és negligálták is ezt a hatalmat! És ez a jobb Andrássy-féle béke mindenképpen mese volt, akkor is, ha föltételezzük, hogy Andrássy szerencsés kezdéseit senkisé megfojtja meg. Regélték, hogy ha Andrássy maradhatott volna, kihasználja a biztatásokat, amelyeket Lord Lansdowne-től és Pichon-tól kapott. De Lansdowne egy tiz év óta halott király volt külügyminisztere volt, igen tiszteletreméltó és — igen befolyástalan uriember. Andrássynak voltak illúziói Lansdowne-t illetően, Bécsbe való elutazása előtt behatóan beszélt róla egy ujságíróval, aminthogy azt is hitte, hogy az angol konzervatívok érdekből és hagyományból meg fogják akadályozni Habsburg végleges bukását. Mindez súlytalan és, amint kiderült, hiu reménykedés volt. Azonban Pichont, Clemenceau külügyminiszterét Andrássy egy szóval sem említi az emlékirataiban. Az én szememben ez eldönti, hogy nem volt — vele kapcsolatban sem — a legparányibb konkrétum, amelyre Andrássy hivatkozhatnék; mert különben hivatkozott volna; ezt elhihetjük. Minden, amire gondolatban támaszkodott, a legjobbjik esetben olyanfajta szalonpolitika volt, mint az a francia akció, amely a Habsburgok magyarországi restaurációjának tervét állítólag támogatta.

Andrássy egy koronatanura hivatkozik: Windischgraetzre. Windischgraetz Svájcban járt az összeomlás előtt és azt az impressziót nyerte, hogy kilátás van elfogadható békére. Aztán jött

a forradalom, amely minden kilátást elsöpört. Windischgraetz benyomásai: — nem gondolnám, hogy a magyar közvélemény a történeti fontosságu kérdésben ezekre akarná alapítani az ítéletét.

Egyébként mik lehettek azok a kedvező benyomások? Azóta alkalmam volt beszélni olyan cseh és jugoszláv államférfiakkal, akiknek közvetlen részük és befolyásuk volt a monarchiával kötendő béke ügyére. Valamenyien egyezően adják elő, hogy csakugyan volt idő, amikor az ántánt békülékenyebb lett volna a monarchiával szemben, de akkor, amikor Andrassy vállalkozott, már teljesen egységes volt az egész ántánt abban az elhatározásban, hogy a monarchia fönmaradását nem türi és a cseh és délszláv államokat teljes mértékben támogatja. Épp az ellenkezője igaz annak, amit Windischgraetz állit, tudniillik, hogy a közös külügyi kormánynak kedvező kilátásai voltak. Ellenben bizonyos, hogy minden törekvést, amely a nemzeti államok kialakulását célozta, ekkor már erősen támogatott az egész ántánt.

Az is tény, hogy ha az ántánt szimpatizált volna Andrassy terveivel, semmi sem lett volna könnyebb, mint ezt bebizonyítani: csak épp a forradalom előtt kellett volna felelnie Andrassynak. De az ántánt várt addig, amíg a biztosra vett forradalmak mindenütt elsöpörték a császárt és királyt Andrassystul és Windischgraettestül. Andrassy könyvének 308. oldalán maga is ezt panasolja, amikor kénytelen megállapítani, hogy az ántánt szándékosan huzta-halogatta a válaszádt.

Andrassy lépése sehol nem ért célt. Még a háborut sem tudta befejezni, hisz az olasz offenzíva folyt tovább. Egy emberrel végzett a jegyzék mindössze: a szerzőjével. De övele alaposan.

A főhercegnek, aki a magyar politikusokat a válság megoldásánál sorra meghallgathatta és aki közvetlen közelből tapasztalta, hogy milyen a hangulat az ország fővárosában, szintén rá kellett jönnie arra, mily kevésbé nyugtatta meg a közvéleményt Andrassy békeakciója. A Nemzeti Tanács a régi hatalmi tényezőktől teljesen függetlenül látott munkához, de az első napon még szó nélkül eleget tettünk — Batthyány is, Lovászy is, én is — a főherceg kívánságának és vele is tárgyaltunk a kibontakozásról. A főherceg közölte velem, hogy az uralkodónak Hadik János kinevezését fogja ajánlani. Kevés mondanivalónk volt neki, programunkat, célunkat ismerte, mi is az övét.

A Nemzeti Tanács, amely eddig Egyetem-utcai lakásomon tartotta az értekezleteit, most az Astoria-szálló első emeletén bérelt több szobát és ott dolgozott permanenciában. Itt is meg kell említenem, hogy a Nemzeti Tanács sohasem tartott ülést a Károlyi-pártban, tehát hazugság mindaz, amit azóta a Nemzeti Tanács állítólag ott tartott üléséről fecsegték. Az Astoriában is csak egymás között tárgyaltunk, oda soha idegenek be nem jöttek.

Még a kurzus bírósága is kénytelen volt leszögezni, hogy a Nemzeti Tanácsnak Tisza meggyilkolásához semmi köze sem volt. Az igazság az, hogy nem is beszéltünk róla, a Nemzeti Tanács egyetlen ülésén sem, még vád alá helyezése sem került szóba. Tisza a politikában egyidőre megszűnt előtéri alak lenni. Az események sokkal inkább rohantak, semhogy a múltba nézhettünk volna s arra is kevés időnk volt, hogy a jövő dolgaival foglalkozzunk. Általános volt az a nézet, hogy Tisza teljesen lejárt a magát s mint politikai ellenfél absolute számításba sem jön. Politikai ellenfelek gyanánt inkább Andrássy, Windischgraetz és Vázsonyi szerepeltek.

A Nemzeti Tanács csak a nagypolitikával foglalkozott. Volt egy katonatanács és egy diáktanács, amelyek fiatalos lelkesedésükben tudtomon és akaratomon kívül sok mindennel törődtek, de a gyilkosság gondolata nyilván ezektől is távol volt. Mi futólag ismertünk egy-két agilisebb embert közülük és ezek a Nemzeti Tanács nevesebb tagjait. A szociáldemokratapárti Kunfi Zsigmond tárgyalt olykor velük, a Károlyi-pártból egyedül Friedrich István, aki tagja sem volt a Nemzeti Tanács intéző bizottságának. A katonatanács fő-embere Csernyák tüzérkapitány volt, a Károlyi-párt kültagja. Friedrich és Héderváry ajánlották kültagnak, mert ismerték Mátyásföldről, ahol Friedrich lakott és amely Héderváry kerületéhez tartozott. Kéri Pál és Fényes László mint ujságírók is igyekeztek rajta tartani a szemüket mindenben és talán nekik is voltak összeköttetések a katonatanácsai emberekhez. Kéri idealizmus és a háboru elleni gyűlölete hozta közénk. Ugyanez játszott szerepet Fényes Lászlónál is, aki a tömegek előtt való nagy népszerűségét sokszor használta föl arra, hogy megnyugtatóan és csöndesítően hasson az elkeseredett emberekre. Soha sem az egyik, sem a másik még csak célzást sem tett Tisza megölésére. Aki ismeri őket, az előtt egy percre sem volt vitás, hogy semmi közük hozzá. Az igazság az, hogy Friedrich István sem beszélt sem

előttem, sem a Nemzeti Tanács tagjai előtt soha sem Tiszának, sem másnak megöléséről, pedig ő volt az, aki állandóan a legmeggondolatlanabb és legkomolytalanabb heveskedésekre ragadtatta magát és mindig a tettek hiányáról panaszkodott. De éppen, mert annyira határozottan így beszélt, kizárt dolog, hogy egy pillanatig is leplezte volna akkor, ha gyilkolni akar.

* *

József főherceg mint *homo regius* tárgyalta a pártokkal és Hadik kinevezésén gondolkodott. Eközben azonban majdnem észrevétlenül és önmagunkat is meglepően nevezetes dolog történt. Az ügyeket vivő kormánynak és hatóságainak szavára kezdett senki sem hallgatni. A tömeg letépte a bíróilag lepecsételt Galilei-kör helyiségének ajtajáról a zárópecségeket — és nem történt semmi. A hírhedt Lukachich volt ugyan a budapesti karhatalom parancsnoka, az október 27-ére virradó éjszakán készenlétben voltak a helyőrség csapatai, a nép izgatott is volt emiatt, de ez mégis csak annyit jelentett legfőlebb, hogy a helyzet erőszakos fölborítása ellen ellenállásra készülnek valahol, de nem azt, hogy a rendet pozitív formában próbálnák föntartani. Ki is tartotta volna fönn? Magyarországnak ezekben a napokban ugyyszólván nem volt kormánya. A lemondott Wekerle-kormány ügyvitele a névlegesen is kevesebb volt. E kormány annyira és olyan láthatóan ellentétben volt az ország akaratával és, másfelől, olyan kevés hajlandóságot mutatott az intézkedésre, hogy hova-tovább már nem is fordultak hozzá az emberek intézkedésért. Hanem, és ez a nevezetes, az alig megalakult Nemzeti Tanácstól kértek intézkedést; és ennek az lett a következménye, hogy a Nemzeti Tanács kezdett átalakulni pusztán tanácskozási szervből intézkedő szervvé.

Egy epizód a sok közül: Október 28-án az esti órákban megjelent a Nemzeti Tanács előtt Sényi Péter korvettkapitány, a Budapest alatt horgonyzó monitor-flottilla parancsnoka és előadta a következő ügyet: *Marineamt*, *Pola* aláírással a Nemzeti Tanács táviratot kapott, amelyben az volt, hogy Polában, a haditengerészet hajóin, lázadás tört ki, amellyel az ottani tengerészeti hatóságok nem bírnak. A *Marineamt* kéri tehát a Nemzeti Tanácsot: szerelje ő le a lázadást, mert az ő szavára a tengerészek nyilván hajlanak

még. Keil altengernagynak 1920 március 27-éről szóló igazoló-jelentése, amelyet a flotta végső napjairól az akkor Svájcban tartózkodó Károly ex-császárhoz intézett, azt bizonyítja, hogy a Nemzeti Tanács megkeresése szélesebb körű akció része volt. Polából nem csak a magyar, hanem a cseh és délszláv nemzeti tanácsot is megkérték, hogy képviselő-emisszáriusaik leküldése és a matrózokhoz intézendő fölszólításuk útján a föloszlás katasztrófáját akadályozzák meg vagy legalább segítsék kitolni. A Nemzeti Tanács a neki Polából küldött telegramot nem kapta meg, mert Wekerle megtiltotta annak kézbesítését. Ő küldte hozzánk Sényit, aki szinte könyörgött a Nemzeti Tanács intéző bizottságának, hogy segítsünk a flottát megmenteni. Mi hajlandónak mutatkoztunk — sürgőnnyel és a Nemzeti Tanács egyik képviselő-tagja útján is — a flotta személyzetéhez fordulni, de, természetesen, azt követeltük, hogy az ügyvivő miniszterelnök, Wekerle, hivatalosan kérje meg erre a Nemzeti Tanácsot. Wekerle vonakodott, Sényi ide-oda szaladgált az Astoria és a Szent-György-tér között és a Nemzeti Tanács kijelentette, hogy minden felelősséget azokra hárít át, akik legsúlyosabb kötelességmulasztást követnek el csak azért, hogy ne legyenek kénytelenek a Nemzeti Tanácsot elismerni. Wekerle még azt sem volt hajlandó garanciákkal biztosítani, hogy a részünkről megszövegezendő távirat változatlanul és a Nemzeti Tanács aláírásával jut el Polába. Mi azonban — felelősségünk tudatában, miután az ügyvivő miniszterelnök a flotta megmentéséért a legkisebb presztizs-áldozatot meghozni vonakodott — végül azt határoztuk, hogy saját iniciatívánkból leküldjük Polába Balla Aladár és Fényes László képviselőket azzal az utasítással, hogy a helyszínén legjobb belátásuk szerint cselekedjenek. De mielőtt ők leértek volna, megjött a sürgöny, hogy az egész flottát kiszolgáltatta a zágrábi nemzeti tanácsnak Horthy Miklós ellentengernagy, a flotta utolsó parancsnoka. Október 30-án, az októberi forradalom kitörése előtt indult el Zágrábból a zágrábi nemzeti tanácsnak a flotta átvételére küldött bizottsága. Neki adta át a flottát a flottaparancsnok. „A császári és királyi hadiflottát összes anyagával és készletével a nem-szláv államok és az eddig fönnállott osztrák-magyar monarchia népei tulajdonjogának föntartásával ezennel átadják a zágrábi nemzeti tanácsnak.” Így mondja a Polában 1918 október 31-én fölvelt jegyzőkönyv. A Nemzeti

Tanács tagjai tehát későn érkeztek volna. A flotta át volt adva, át annak a nemzeti tanácsnak, amely Horvátország önállóságát kimondotta és a horvát nemzetiségű katonákat is kivonta az AOK rendelkezése alól. A flotta parancsnoka aláírta azt a jegyzőkönyvet, amelyben az volt, hogy: „az eddig fönnállott osztrák-magyar monarchia.“ Így írta alá: Horthy Miklós császári és királyi kamarás, ellentengernagy, a hadiflotta parancsnoka.

A Nemzeti Tanács itt már hiába próbált volna intézkedni.

A frontra rendelt menetszázadok parancsnokai jöttek föl a Nemzeti Tanácshoz és jelentették, hogy a katonák megtagadták az engedelmességet, nem engedik magukat bevagonirozni. A katonák visszajövet fölesküdték a Nemzeti Tanácsnak és a Nemzeti Tanács utasította a fővárost, hogy a katonákat iskolákban helyezze el. Elszállásolásuk és élelmezésük a mi utasításunk szerint meg is történt.

Bécsből is jöttek csapatok, amelyek nem akartak többé közös zászló alatt maradni. Ezekről is a Nemzeti Tanács gondoskodott. Még véletlenül sem jutott volna eszükbe, hogy a kormányhoz vagy a honvédelmi minisztériumhoz forduljanak.

Egy izben jelentették, hogy a soroksári-uti Frommer-fegyvergyár munkásai föllázadtak és a fegyvereket és pisztolyokat szétosztják egymás közt. A munkások elsáncolták magukat a gyárban, amelyet katonaság vett körül. Mind a rendőrség, mind a katonák részéről a Nemzeti Tanácshoz fordultak és könyörögtek, hogy mi csináljunk rendet, akadályozzuk meg a vérfürdőt. Autóba ültem és Landler Jenővel, késő este, a helyszínén sikerült lecsillapítani a katonákat, majd a munkásokat is.

József főherceg megbizta kabinetalakítással Hadikot. A Nemzeti Tanács előbb szóba sem akart vele állni, majd elhatározta, hogy sem a főherceggel, sem Hadikkal közölünk senkisémm tárgyalhat a Nemzeti Tanács tudta és beleegyezése nélkül. Amikor a szocialisták és radikálisok szó nélkül megtagadták a vele való tárgyalást, én, még az utolsó pillanatban is a békés megegyezést keresvén, magamra vettem a tárgyalás ódiumát és Hadik Endre lakásán találkoztam Hadik Jánossal. Hadik fölvetette a Nemzeti Tanáccsal való kooperáció tervét. Új meg új javaslatokat tett. A személyes és a közvetett tárgyalások során azon igyekezett, hogy tárgyi és személyi engedményekkel megnyerje kormánya számára

a Nemzeti Tanácsot. A Nemzeti Tanácsból Batthyányt, Lovászyt, engem és Jászit akart bevenni a kormányába. Belügyminiszternek Návay Lajost akarta, aki mindig a választójog híve volt. E javaslatokat a Nemzeti Tanács tagjai elé terjesztettem. Mihelyt Hadik az én programom elfogadására késznek nyilatkozott, az a helyzet állt elő, hogy a forradalomnak látszólag nem volt más célja, csak az, hogy én legyek, ne más legyen a kormány elnöke. Én ekkor szószólója voltam minden elfogadható kombinációnak, amely nem a Nemzeti Tanács kikapcsolásával akarta a kormányt megalakítani. Előbb még én is azt követeltem, amit a Nemzeti Tanács, hogy Károlyi-kormányt nevezzenek ki, most azonban, amikor láttam, hogy a forradalom küszöbön áll, és amikor személyi és tárgyi garanciákat akartak följánlani a forradalom tárgyi programjának teljes keresztülvitelére, elhatároztam, hogy a Nemzeti Tanácsot megkérem, vizsgálja meg még egyszer lelkiismeretesen, hogy kielégítenek-e bennünket az új javaslatok, tekintet nélkül az én személyemre?

Egyik utolsó kombinációjában Návay Lajos miniszterelnökségét ajánlotta Hadik. Sőt szóba került Bárczy István jelöltsége is; ő személyesen jelentette nekem, hogy nem vállalja, mert ezt csak az én programom kisajátításával tehetné. A Nemzeti Tanács szintén ragaszkodott az én elnökségemhez. Ebben a helyzetben azt mondtam Pallavicininek, hogy két eset lehetséges: vagy a forradalom élére kerülök és erőmhöz képest föntartom a rendet, vagy félreállok és akkor az elkeseredett nép csinál egy szovjetkormányt, amelyet három nap múlva talán levernek, de addig rengeteg ember elpusztul. Kezembe kell kapnom a hatalmat, amíg nem késő. Pallavicini beszélt Hadikkal és alighanem József főherceggel is — és estére meghívást kaptam a főherceghez. Telefonon beszéltem Hadikkal is, akinek a szavaiból úgy vettem ki, hogy már-már az én elnökségemhez is hozzájárul. Pallavicini György ekkor azt a nyilatkozatot tette közzé, hogy „Károlyi az ország belső nyugalma minden körülmények között fönn kívánja tartani és ezért hajlandó bevenni a kormányba a demokratikus polgári pártok képviselőit.”

Amikor a Nemzeti Tanács kijelentette, hogy „az ország jól fölfogott érdekében szükségesnek tartja, hogy Károlyi Mihály elnöklésével olyan kormány alakuljon, amely meg akarja és meg tudja valósítani a Nemzeti Tanács programját, hajlandó azonban be-

venni a többi baloldali polgári pártok képviselőit a kormányba“, — már-már úgy látszott, hogy az utolsó percben mégis sikerül majd valami egyezséget teremteni.

Fölmentem a főherceghez, hogy ezen a nehezen megteremtett kompromisszumos alapon tárgyaljak vele. Ekkor egy váratlan esemény minden tárgyalás lehetőségét elvágta.

A sok huza-vonából tudniillik a közvélemény csak azt látta, hogy a király és a király körül levő feudális hatalom még mindig ellenáll a Nemzeti Tanácsnak. A Nemzeti Tanácsban és a Károlyi-pártban, ahol ezekben a napokban megfordultam, csupa elszánt és elkeseredett embert találtam. A pártkör és az Astoria előtt esténként ezer meg ezer ember tüntetett és tisztek százai kivont kardokkal esküdtek föl a Nemzeti Tanácsnak. A tömegek tetteket vártak és folyton követeltek, amíg mi odafönn a békés fejlődést akartuk. Mialatt erről tanácskoztunk a függetlenségi pártkörben, kihív a tereméből Lovászy Márton.

— Az Istenért — mondotta —, légy segítségemre! Friedrich teljesen megbolondult. Mindenáron lövetni akarja matrózaival a Várat! Ha nem sikerült őt leszerelni, mindnyájunkra a legnagyobb veszedelmet zudithatja.

A tanácskozótermen kívül még két szobánk volt, amely éppen úgy, mint az előszoba, zsufolva volt emberekkel, úgy, hogy csak a kis mosdófülkében tudtunk Friedrich Istvánnal hármásban beszélni. Friedrich a haragtól pirosan, magából kikelve egyre azt hajtogatta:

— Disznóság, ami itt történik! Most már elég volt a szavakból, tetteket követelünk! Ha ti gyávák vagytok, én megmutatom, hogy mit kíván a nemzet. A matrózok teljesen a kezemben vannak és csak egy szavamba kerül, hogy a Dunán fölvonuljanak a monitorok. A királyi várat, József főherceg palotáját fogom tűz alá vétetni, majd lesz akkor döntés azonnal! Ha nem ment szépszerivel, hát majd erőszakkal kényszerítjük, hogy a Nemzeti Tanács akaratát respektálja!

Lovászy is, én is próbáltuk lecsillapítani az izgatott embert. Először azzal háritott el, hogy neki mindegy, ha mi cserben hagyjuk is, mert ő el van határozva, hogy egymaga is megy a maga útján. Aztán, amikor már indulatosabban szóltam rá, hogy elég volt ebből, most már követelem tőle, hogy mint közkatona engedelmeskedjék a vezér parancsának, és kikérem magamnak az

ilyen őrült egyéni vállalkozásokat, — elhallgatott. Lovászy föllekzett.

— Csakhogy sikerült ezt az őrületet megfékezned — mondotta megkönnyebbülten.

Innen mentem föl a főherceghez. A megbeszélés, amelyen Hadik nem vett részt, nem volt formális, inkább csak tájékozódó és tájékoztató jellegű, de megerősítették azt az érzésemet, hogy, végre, pár órán belül sikerül a fönt vázolt alapon biztosítani a békét. József főhercegtől kijövet, hátul, a sötét Lovas-uton mentem le; a Kossuth Lajos-utcában is kevés ember járt már. Siettem az Astoriába, hogy a Nemzeti Tanács elé terjesszem határozathozatal céljából a kompromisszum tervét — és ekkor a barátaim elbeszéltek, hogy mialatt én a főhercegnél voltam, a Lánchid előtt véres tüntetés zajlott le.

Mialatt én József főhercegnél tanácskoztam, Gizella-téri pártkörünk előtt tovább folytak a szokásos tüntetések. A képviselők fölváltva beszéltek az ablakokból a tömeghez. Először Hock János szólt csillapítóan, amire a tömeg oszladozni kezdett. Néhányan elkiáltották magukat, hogy cselekedni kellene végre. Erre Friedrich előre ugrott s lekiáltotta a tömegnek, hogy a polgártársak menjenek vele Budára a főherceghez és ott követeljék az én kinevezésemet. Senkisémet tudta, hogy véletlenül én a főhercegnél vagyok. Nagyon kellemetlen helyzetbe kerültem volna, ha a nép följut a Várba és engem ott talál. Nagy lelkesedéssel, a Kossuth-nóta hangjai mellett, a Lánchidon át akartak fölvonulni a Várba. A menet élén Friedrich István ment, Buza Barnával és Fényes Lászlóval. A hidnál erős katonai és rendőri kordonra bukkantak. A katonatanácsi emberek információi azonban igazaknak bizonyultak: a katonák — szegedi honvédek — a Nemzeti Tanács mellett álltak és nemcsak hogy nem akadályozták meg a tömeget a fölvonulásban, hanem tisztjeik fenyegetései ellenére egyenesen utat nyitottak. A mögöttük levő rendőrök és lovasrendőrök azonban, Krecsányi Kálmán főkapitányhelyettes parancsára, sortüzet adtak, majd kardlappal mentek a védtelen tüntetőknek. Maga Friedrich is megsérült egy kicsit, bár a sérülése sokkal könnyebb volt, mint amilyennek ő állította. Sebesültek és halottak maradtak a téren. Kacsmarik Sándor 27 éves munkás, Riesner István bádogos és Krisztics szintén munkás haltak meg a rendőrgolyóktól. Azon-

kivül ötvenöten megsebesültek. A sebesülteket fölvitték a Károlyi-pártba meg a Ritz-szállóba és ott kötözték be őket. A fölháborodás a rendőrség ellen kimondhatatlan volt, mert hiszen ok nélkül rendezte a vérengzést; nem kevésbé József főherceg ellen, mert neki előzően telefonáltak, hogy a nép békés szándékkal föl akar menni a Várba, adja tehát ki a parancsot, hogy összetűzés ne legyen.

A kocka ezzel el volt vetve. A Nemzeti Tanács elhatározta, hogy József főherceggel és a vérontás okozóival többé nem szabad tárgyalni. Elhatározta továbbá, hogy másnap, 29-én délelőtt tiztől féltizenegyig a gyász és tiltakozás jelül minden gyárban, üzletben, műhelyben: minden munkahelyen szüneteljen a munka. Ez a csöndes tiltakozás rendzavarás nélkül le is folyt. Nagy temetést akartunk rendezni az áldozatoknak, olyant, amely méltó lett volna a forradalom első mártirjaihoz; Fényes László a Nemzeti Tanácsban folyton követelte is a temetést, de az a torlódó események miatt a forradalom utánra maradt.

A közhangulat olyan volt, hogy már másnap fölkerestek az államrendőrség tisztikarának bizalmiférfiai, akik közölték, hogy a rendőrség be akarja bizonyítani, hogy együtt érez az egész nemzettel és a legénységgel együtt csatlakozik a Nemzeti Tanácshoz. A rendőrség csatlakozása azt jelentette, hogy akcióinkban többé nem kellett tartanunk az ő részükről vérontástól, sőt aktiv karhatalom állott rendelkezésünkre. A főkapitány minden könyörgeése és fenyegetése ellenére az egész rendőrség kitartott a Nemzeti Tanács mellett, és ezzel a reakció hatalma csak papiroson volt már meg. Egymásután csatlakoztak a Nemzeti Tanácshoz a postásság, a vasutasság, különböző katonai alakulatok, a tisztviselők, kereskedők, iparosok. Az Astoria előtt katonák és tisztek százai jelentek meg esténként és tisztek kivont kardokkal esküdtek föl a Nemzeti Tanácsnak. A *forradalom* volt ez már és megelőzően hiába nevezte ki a király Lukachich tábornokot Budapest városparancsnokává azzal a célzattal, hogy erőszakkal vérbe fojtson minden veszedelmessé válható mozgalmat: az elemi erejű tömegmozgalommal szemben tehetetlen volt. A katonák nem engedelmeskedtek parancsainak. Voltak ugyan Budapesten bosnyák és más idegen csapatok, amelyekről az a hír volt elterjedve, hogy Lukachich ezekkel akarja vérbe fojtani a magyar nemzet forradalmát függetlenségéért és a békéért, és, nem ismerve ezeknek a katonáknak a

hangulatát, tartottunk is a véres összeütközés elkerülhetetlenségétől. Ezt a vérfürdőt akartam mindenáron elkerülni. A közhangulatot visszafordítani nem lehetett. Egy lehetőség volt még: a királlyal és a külügyminiszterrel megérttetni, mi történt és rábírni őket arra, hogy egy percig se késlekedjenek és tegyék meg azt, amit meg kell tenniük, ha még el akarják kerülni a forradalmat.

A feleségemet ezért Bécsbe küldöttem. A pályaudvaron Windischgraetznek, Andrássy osztályfőnökének az autója várta és egyenesen a Ballhausplatzra vitte. Andrássyék nagy melegséggel fogadták feleségemet. Amikor egy percig egyedül volt vele, elmondta neki, mi van Pesten. Amikor Andrássy látta leánya fölindult állapotát, szeme könnyel telt meg. Feleségem elmondta, hogy Hadik kinevezésével a bolsevizmusba sodorják az országot. Hozhat ő most már bármit, a nép egyedül énbennem bízik. Bécsben nyilván nincsenek jól informálva a hangulatról, — hiszen már a rendőrség is hozzájuk csatlakozott! Andrássy a Budapesten történeteket ebben a percben nem tartotta döntő fontosságúknak. Ellenben panaszkodott, hogy Bécsben mennyi a baj, hogy az ő működését milyen ellenszenvesen ítélik meg; 29-én tüntettek is ellene. A közelben, mondják, három porosz tiszt ólálkodik azzal a szándékkal, hogy őt autón elrabolja. A csehek is, mondotta, egészen megbolondultak. Masarykot már ki is kiáltották a köztársaság elnökének!

Sürgöny érkezett, *Streng geheim* jelzéssel, azt jelentette, hogy hadseregünk az olasz fronton olyan helyzetbe került, hogy azonnali fegyverszünet szükséges, különben sokezer emberélet hiába kárba vész. Erről a szomorú sürgönyről folyt a szó, amikor megszólalt a telefon: a király hívta föl külügyminiszterét. „Übergeben?“ — kérdezte Andrássy vissza a telefonba. („Átadni?“) Majd rezignáltan felelt egy kérdésre: „Ja, es bleibt uns halt nichts anderes übrig.“ („Hát igen, nem marad más hátra.“) A hadiflottáról volt szó, amelyet Horthy át akart adni a jugoszlávoknak és Andrássy azt tanácsolta a királynak, hogy egyezzek bele. Windischgraetz be-benézett, majd megint visszahúzódott, mert a beszélők elhallgattak. Andrássy haragudott Hadikra, hogy ilyen későn vállalkozott a magyar miniszterelnökségre, de abból, hogy mégis vállalkozott, azt következtette, hogy reménykedik és nincs minden elveszve.

Andrássy az én kinevezésemet két okból ellenezte. Először azért, mert a németek, mondta, az én kinevezésem hírére rögtön elvonnák csapataikat Erdély határáról és akkor teljes volna a fölfordulás. Órála a németek, annak ellenére, hogy ő szakította szét a szövetséget, tudják, hogy nem fog német-ellenes politikát csinálni, hogy nem engedi átadni a vasutakat az ellenségnek ésatöbbi. Majd akkor, ha az ántánt már ezt is követelni fogja, akkor érkezik majd el annak az ideje, hogy én jöjjek, akiben az ántánt jobban bizik, mint másban. Most azonban mindenesetre be kell várni Wilson válaszát.

Másodszor azért ellenezte Andrássy a kinevezésemet, mert, mondta tovább a feleségemnek, mihelyt embereimmel hatalomra jutok, megcsinálom a köztársaságot. Én, mondta Andrássy, mindig forradalmár voltam és ő nem bizik abban, hogy most megváltoztam volna. Feleségem erre összeszedte ékesszólását és igyekezett meggyőzni Andrássy Gyulát, hogy hibásan ítél meg. Az én kinevezésem, mondta, az utolsó lehetőség a forradalom elkerülésére. Ha nem neveznek ki most, a forradalom fogja a kinevezésemet kieroszakolni és a köztársasági hangulattal akkor már egészen biztosan nem lehet majd birni.

Andrássy azt mondta, hogy csak abban az esetben egyezik bele a miniszterelnökségembe, ha én megesküszöm neki arra, hogy nem akarom a köztársaságot. A feleségem azt felelte, hogy most senkisem gondol köztársaságra, de a közvélemény szinte óráról-órára forradalmibb hangulatu és ha Andrássy nem siet tettekkel a segítségemre, akkor erőmön fölül való volna a forradalmat rendben levezetni. A feleségem édesanyja azt mondta, hogy a királynak azért nem szabad engem kineveznie, mert ez azt a látszatot keltené, mintha megijedt volna s megijedni ilyenkor a legrosszabb; Károlyi személye miatt pedig Budapesten nem csinálnak forradalmat. Andrássy végül azt üzent nekem, hogy szeretne velem találkozni, hogy ő várt reám, amikor 27-én Bécsben voltam; kér, támogassam én is Hadikot, az ő kormánya csak átmeneti, egy-két héten belül megváltozik a helyzet és ő, Andrássy, azalatt igyekezni fog velem rendbejönni.

Mielőtt feleségem a koradélutáni vonattal visszautazott volna, ebéd előtt odajött Andrássyékhoz herceg Liechtensteinné Andrássy Marica és azonnal ezzel a kérdéssel fordult a feleségemhez:

— *Schon Revolution?*

Feleségem elmondta, hogy a lánchidi tüntetésnek három halottja és ötvenöt sebesültje van. A hercegnő, ajkát kicsinylően fölbigygyesztve, így szólt:

— Csak három halott? Kár, hogy nem több.

A férje tengerésztiszt volt, a cattaroi matrózlázadás egyik le-
verője, Horthy ellentengernagy barátja.

Feleségem azzal a benyomással tért vissza, hogy Andrássytól hiába várjuk a szükséges elhatározó tetteket.

Az olasz frontról jött távirat teljesen megvilágította a helyzetet és Andrássy tudta, hogy a front összeomlása már csak órák kérdése. Ezekben az órákban ő nem volt szenvedélyes, nyugodt volt és a helyzethez képest még bizakodó is. Ennek ellenére feleségem benyomása az volt, hogy annyira ő sem megy az optimizmusában, hogy a Ballhausplatzon véglegesen be akarna rendezkedni. Valami hosszú külügyminiszterségre már nem számított és bele kellett nyugodnia abba, hogy hamarosan ott kell hagynia a helyét, amelynek megtarthatása miatt még pár nap előtt velem és a Nemzeti Tanáccsal kiegyenlíthetetlen ellentétbe jutott. Pestről vajat küldtek föl naponkint Andrássyéknek, de most Andrássyné a feleségemmel megüzente a kulcsárnőnek, hogy nem érdemes, mert amire fölér-
kezik Bécsbe, ki tudja, hol lesznek ők már akkor... Az inas fürdőt készített, véletlenül nyitva felejtette a csapot és Andrássyné vízben uszva találta a fürdőszobát. Bosszankodva kiáltott föl:

— Borzasztó, idejövünk egy hétre és ezalatt mindent tönkrete-
szünk.

Rossz ómennek látta a vizözönt.

A sors a kicsi dolgokban sem akart irgalmas lenni ahhoz, aki a nagy dolgokban olyan sokat vétett.

Hadikot 29-én nevezték ki miniszterelnökké, amikor már teljesen nyilvánvaló volt, hogy a közvélemény olyan erős, hogy vele szemben lehetetlenség megállni. Hadik másnap, 30-án gyorsan összeál-
litotta kormányát, éspedig tisztán a balközép pártjaiból. Szabó Istvánt, a kisgazdát is bevette.

Ezen a napon, reggel ½6-kor, fölkelte Csernyák tüzérszázados, a katonatanács elnöke. Jelentette, hogy a katonák puccsra készül-
nek, el akarják foglalni a középületeket, meg akarják alakítani az

önálló magyar hadsereget és követelni akarják miniszterelnökké való kinevezésemet. Alig tudtam lebeszélni őt tervéről. A Nemzeti Tanácsnak emberfölötti munkájába került az is, hogy a matrózokat, akik monitorkaikról mindenáron löni akarták a főherceg palotáját és a miniszteriumokat, valahogy' leszerelje.

Hadik helyzete teljesen kilátástalan volt. Még néhány hét előtt, amikor az események nem voltak ennyire kiélezve, több sikere lehetett volna annak a vállalkozásnak, amely az én programom kisajátításával akart célt érni, főleg, ha a kisajátítást komolyan és az egész vonalon, *tehát a nemzetiségi kérdésben is*, következetesen keresztül akarták volna vinni. Ma már azonban az ő személye egyáltalában nem volt alkalmas arra, hogy a baloldali pártokat és a mögöttük álló egész közvéleményt kielégítse. Vázsonyi intrikáinak megkoronázása volt ez a kormány, de már annyit sem tudott szocialista barátainál elérni, hogy szóba álljanak Hadikkal.

Pedig Hadik személye különben sem gyűlölt, sem népszerűtlen nem volt a nemzet széles rétegei előtt. Még az 1906—1910-es koalíciós kormány alatt, amikor Andrássy mellett a belügyminiszteriumban államtitkár volt, egyike volt a legfeketébb grófoknak, sőt az Esterházy-kormány első idejében ő interpellált a főrendiházban Batthyány minisztersége miatt. Mint miniszter azonban sem reakciós, sem föltétlen német-barát, sem császár-lakáj nem volt. Mint közéleti miniszter, aki erélyesen akarta egyfelől a szegényebb nép, másfelől a magyarság érdekeit megvédeni az osztrák katonák és a mindenfajta élelmiszeruzsorások ellen, csakhamar egyike lett a kabinet legnépszerűbb tagjainak. Erélyes, panamákat nem tűrő föllépése ellenségeket is szerzett neki: az intrikák hamar megkezdődtek ellene. Minthogy a főrendiházi ellenzéknek, amely Tiszát támadni merte, ő volt a vezére, a jobboldal készségesen csoportosult ellene és Windischgraetz alattomos intrikái a királynál s a parlamenti többségnél aláásták a pozícióját. De kemény maradt és inkább odadobta a hatalmat, mint tiszta meggyőződését. Kemény és következetes koponya volt, de nem makacs és nem olyan, amely az eseményekkel szemben megértetlenül marad mindig a régi állásponton. Így érthető, hogy amíg a régi koalíciós kormányban a szocialisták gyűlölt ellenfele volt: mint közéleti miniszter ő lett az első magyar államférfi, aki miniszteriumában a parlamentből teljesen kiszorított szocialistáknak nagy munkateret

biztosított és először dolgozott velük együtt úgy, hogy mindkét fél meg lehetett elégedve.

Hogy éppen őt szemelték ki miniszterelnöknek, azért is történt, mert számítottak azokra a szimpátiákra, amelyeket ő a szocialistáknál élvezett. Nem az ő személye, hanem az elrontott helyzet volt az oka, hogy még szóba sem álltak vele. Az egész Nemzeti Tanácsban én voltam az egyetlen ember, aki végig hajlandó voltam megegyezésre és tárgyalásokra.

Hadikot szokatlanul erélyes embernek ismerem, de meggyőződésem ma is az, hogy ha lett volna is mögötte valami karhatalom és katonaság (aminthogy utóbb kiderült: már nem volt), akkor sem vette volna lelkére, hogy az egész égő nemzeti közvéleménnyel szemben az erőszakra appelláljon és odaadja nevét egy vérfürdőhöz. Később is, amikor a Károlyi-kormány megalakult, annak ellenére, hogy az egynapos miniszterelnökség semmi csorbát sem ejtett a presztízsén, egyike volt azoknak, akik föltétlen megértést tanusítottak az új időkkel és az új idők követelményeivel szemben. Még bukásunk előtt azt az üzenetet kaptam tőle, hogy a koalíciós kormányunk számíthat az ő aktív támogatására is, mert belátja, hogy helyzetünkben nem tehetünk mást, mint amit cselekszünk. Álláspontját egy cikkben a nyilvánosság előtt is ki akarta már fejteni, de közben bekövetkezett bukásunk mindent tárgytalanná tett.

Csak hü és következetes maradt önmagához, amikor az úgynevezett keresztény kurzus dicstelen, bűnös munkájában nemcsak semmi részt nem vett, de ellene szavát is fölemelte.

A kormány, amelyet október 30-án megalakított, mutatta gyöngeségét. Minden erő, minden érték a Nemzeti Tanács körül állt már, és a régi állami gépezet sem funkcionált többé. Fizikai és erkölcsi erő nélkül állván, ez a kormány képtelen volt a vezetésre vagy a rend föntartására. A kaszárnyákból a katonaság szétszéledt, a munkások egy része föl volt fegyverezve, a polgárság, a rendőrség és a tisztek, a katonák nagy része velünk tartott.

A Nemzeti Tanácsot nem nagyon izgatta a Hadik-kormány kinevezése. Az ő kinevezésének napján már Bécsben is olyan döntő fordulatot vettek a dolgok, hogy Német-Ausztriának köztársasággá való átalakulása is megtörtént. Ami gondunk volt, inkább amiatt volt, hogy leszereljük a sok puccs-tervet, mert attól tartot-

tunk, hogy a forradalom ellen idegen katonaság lép akcióba és akkor elkerülhetetlen a vérontás. A rend föntartása már teljesen a Nemzeti Tanács nyakába szakadt és nehéz föladat volt. Az engedelmességet megtagadó és hozzánk csatlakozó menetszázadok jóformán óránként érkeztek az Astoria elé. S mi most a Nemzeti Tanács intéző bizottságában elhatároztuk, hogy kiáltványban szólítjuk föl a magyar katonákat, tagadják meg az engedelmességet, ha azt követelnék tőlük, hogy a népre lőjjenek — és várják a Nemzeti Tanács parancsait. Október 31-én reggel akartuk kiadni ezt a kiáltványt. De az október 31-ére virradó éjjelen közbejött valami: *kitört a forradalom.*

Október 30-án éjjel jelentés érkezett a Nemzeti Tanácsba, hogy a katonatanácsai tisztek vezetése alatt elfoglalták a városparancsnokságot! Egészen meg voltunk döbbenve. Mi nem akartuk még átvenni a hatalmat; mi szervezni akartuk erőinket. De eközben már az egész forradalom kifejlődött. Egymásután, minden ellenállás nélkül, szállták meg a parancsnokságokat, a kaszárnyákat, majd a telefonközpontokat és a főpostát! A nép maga csinálta meg a forradalmát, a nép vette kezébe a hatalmat és adta át a Nemzeti Tanácsnak.

Amikor a forradalom katonái a térparancsnokságot elfoglalták: a térparancsnokot elfogták és behozták az Astoriába. Várkonyi tábornok katonásan szalutált; én kijelentettem neki, hogy tekintse magát foglyunknak; erre lecsatolta a kardját és átadta nekem. Én megnyugtattam, hogy kardja átadására semmi szükség nincs, csak tartsa meg; arra is kértem, hogy egyelőre maradjon az Astoria egyik szobájában, ahol őrizetbe vesszük. Mielőtt eltávozott volna, egyszerre nagy láрма, dörrenés zaja csapta meg a fülünket. Az elfogott tábornok fölneszelt; mi is fölfigyeltünk. A dörrenést a térparancsnok géppuskaropogásnak vette és örömtől ragyogó arccal, boldogan mondta a vele együtt elfogott fiatalabb tiszteknek: „Közelednek a fölmentő csapatok! Az én gyakorlott füleim nem csalnak meg engem. Messziről megismerem a géppuska kattogását!” Hamarosan kiderült, hogy az ajtócsapkodást hallotta géppuskaropogásnak.

A helyzet ekkor az volt, hogy mi avizáltuk volt a munkásságot, hogy másnap reggelre mindenfelől vonuljon a városba és a kijelölt gyülekezési pontokra sorakozzék. A sorsra bíztuk magunkat: ha

igaz, hogy a katonákat nem lehet többé a nép ellen, saját testvérei, apái, fiai ellen küldeni, akkor a Nemzeti Tanács másnapra ura az egész országnak, — ha csalódtunk, akkor életünkkel fizetünk merészségünkért. A munkásság akkor már rég szétszéledt a műhelyekből és gyárakból, tehát reggel előtt nem is számíthatunk a segítségére. Más karhatalom nem volt mellettünk, mint azok a tisztek és katonák, akik nekünk fölesküdtek. Sőt nemcsak a munkásoknak, nemcsak a lakosság nagy részének nem volt sejtelmük arról, hogy ezen az estén mi megy végbe a városban, hanem a Nemzeti Tanács sok tagja sem tudott semmit. Előre nem tudtuk, mi fog történni az éjjel és azok, akik már hazamentek, nem értesültek semmiről, olyan simán és csöndesen folytak le a dolgok. Azok is, akik együtt maradtunk, aszerint fogytunk, kevesbedtünk, ahogy' a rémhírek szálltak-szaporodtak. Akik végig kitarottunk: Fényes László, Kunfi Zsigmond, Garami Ernő, Biró Lajos, Purjesz Lajos, Jászi Oszkár, Böhm Vilmos, Szende Pál, Landler Jenő, Hatvany Lajos, Kernstock Károly és én voltunk, továbbá egypár ujságíró, elsősorban Kéri Pál, aki tagja sem volt a Nemzeti Tanácsnak, és Magyar Lajos, akit a Budapesti Ujságírók Szabadszervezete delegált a Nemzeti Tanácsba, miután a cenzura béklyóinak lerázásával forradalmi utra lépett.

Egy óra tájt hazamentem a lakásomra, hogy gondoskodjam Bécsből hazaérkezett feleségem és gyermekeim védelméről, mert mindenre el kellett készülnöm. Kis őrséget állítottam föl a kapuban, az erkélyre géppuskát. Egy ujságíró, Lázár Miklós, aki a frontról ismerte Lukachich tábornokot, fölkereste a szocialista vezéreket és azt mondta nekik, hogy Lukachich nem az a vérszopó, Haynau-fajta császári lakáj, akinek a közvélemény tartja. Ő beszélt vele s valamelyik hozzátartozójával is és azt hiszi, ha a Nemzeti Tanács tárgyalna vele — talán még ez éjjel —, meg lehetne nyerni őt a Nemzeti Tanácsnak. Ez fontos közlés volt, mert biztosította volna vértelenül a győzelmünket. Elhatároztuk, hogy Garamival együtt föl fogjuk keresni Lukachichot és beszélünk vele bizalmasan. Kimentünk az utcára és nagynehezen autót kerítettünk. De rögtön át is adtuk a tengerészeknek, akik a Dunához siettek, hogy megakadályozzák monitoraink eltávozását.

Lukachich lakása helyett az Egyetem-utcába mentem. Amikor visszatértem az Astoriába, a közelben levő elfoglalt térparancsnok-

ság felől világosan puska- és gépfegyvertüzélést hallottunk. Azt hittük, hogy az imént fölvonult bosnyák ezred attakirozza a benlevőket. De kiderült, hogy a fölvilágosított bosnyák katonának semmi kedvük sem volt a támadásra. A tüzelés örömtűz volt.

Az Astoria elé érve újból hatalmas puskatűz fogadott. Ez már nagyon komolynak látszott. A tüzelés, ahogy' közeledtünk, egyre erősödött és most már azt hittem, hogy megérkeztek a kormányhű csapatok, megkezdődött a formális támadás a forradalmárok ellen. A késő éjszakai sötét, ködös időben nem tudtuk kivenni a fekete tömegből, hogy mi történik, ki kire tüzel olyan vadul. A tüzelésre az Astoria előtti tömeg egy része hanyatthomlok rohant a szálló bejárója felé, ahová mi is igyekeztünk. Az előcsarnok forgóajtaja előtt, amelyet két oldalról nyomott a tömeg, olyan nagy volt a tolongás, hogy sem be, sem ki nem lehetett jutni. Ijedt sikongásokkal, káromkodásokkal volt teli a levegő. A helyzet kínos volt és hosszú idő után éreztem csak, hogy hátulról a tömeg rettenetes erővel egyszerűen benyomott bennünket az üvegajtón keresztül a hallba. Végre kis szünet állt be a tüzelésben és akkor megállapítottuk, hogy a vasutról frontraküldött menetszázadot hoztak vissza, ez üdvövéseket adott le, amit a szálló előtti csapatok viszonzottak. A ködben a hátul állók nem láttak semmit, támadást sejtettek, s szinte csodával határos, hogy emberéletbe nem került ez a tévedés.

Fönn a Nemzeti Tanács tagjait igen vegyes érzelmek közt találtam. Azt tudtuk, hogy ha Lukachichnak vannak csapatai, amelyekkel az éjjel rajtunk törhet, akkor mi elbuktunk, mert a munkásságot a gyárakból nyolc óra előtt nem vonultathatjuk föl. Másfelől nekünk, forradalmároknak nagy gondunk volt arra, hogy a kormány csapatai és a mieink között ne kerüljön sor vérontásra.

Három óra tájt újból hazamentem, hogy szétnézzek házamban s egy órára lepihenjek. De ahogy' hazaértem, lélekszakadva jön hozzám Purjesz Lajos s azt mondja, hogy ha nem sikerül azonnal valamit csinálni és Lukachich-csal békét kötni, a forradalmat hajnalra vérbe borítják s a Nemzeti Tanács tagjait elfogják. A telefonközpont kihallgatta Lukachich telefonbeszélgetéseit: megtudták, hogy a királynak jelentette az eseményeket és az ő parancsát kérte, hogy lövessen-e a népre? Purjesz arra kért, a Nemzeti Tanács együttmaradt tagjai nevében is, hogy én telefonáljak

Lukachich tábornoknak és József főhercegnek is, beszéljek velük nyomban és akadályozzam meg azt, hogy Budapest utcáin folyjon vér, holott az egész monarchiában ugyszólván vér nélkül alakultak ki a független nemzeti államok. Föl is hívtam rögtön, a késő éjjeli órában, József főherceget s beszéltem vele ilyen értelemben. A kérésem lényege az volt, hogy beszéljen Lukachich tábornokkal azonnal. Ezt megígérte és azzal bucsuzott, hogy majd értesít az eredményről nemsokára.

Rögtön visszasiettem feleségemmel együtt az Astoriába, ellenére Purjesz lebeszélésének, aki féltette őt a bekövetkező dolgoktól. De a feleségem azt mondta, hogy ha baj van, annál inkább velem akar lenni, nem hagy magamra. Azzal a tudattal mentünk, hogy amire világos lesz, talán már foglyok vagyunk.

Amikor az Astoria elé értünk, már pitymallott. Esett az eső. Most láttuk csak, hogy a szálló előtt az egész katonaság nem rugott többre, mint száz-kétszáz főre. Odafönn fáradt arcok, az álmoságtól fásult alakok fogadtak. Szivarcsutkák köröskörül, füst, fülledt levegő. Jászi és Kéri azt mondták, hogy elvesztettük a csatát, mert katonák sehonnan sem jönnek és a munkásságot nem tudjuk idejében alarmirozni. Mások biztak abban, hogy Lukachichnak sincs elég katonája, s reggelig talán a habozó király és kormány meggondolja magát, azután pedig már nem kell félni, mert százvezrek állnak fegyverben mellettünk. Mindenki osztotta azonban azt a nézetet, hogy ha már ki kellett törnie a forradalomnak, nagy hiba, hogy a mi tudtunk nélkül, előkészület nélkül tört ki.

Ilyen hangulatban hajnalodott reánk október 31-ike. Az eső egyre esett — és ami kis őrségünk volt, az is egyre inkább szállingózott haza álmosan, fáradtan, csapzottan. Szocialisták az ujságírókat és a katonákat okolták, akik ezt a helyzetet kiprovokálták, ezek a szocialistákat, akik nem állították talpra már délután a munkásságot.

E kínos perceket szakította meg Hadik János telefonfölvívása. Tárgyalni akar velem! Azt feleltem, hogy csak úgy tárgyalhatok vele, ha a Nemzeti Tanácsot elismeri és velem mint az elismert Nemzeti Tanács elnökével akar beszélni. Erre azt felelte, hogy rendben van, e föltételt is elfogadja. Mind, akik ott együtt gubbasztottunk, föllélekztünk erre, éreztük, hogy a csata a mi javunkra dől el és Hadik engedékenysége már fél-győzelem.

Azt jelenti, hogy, mert sem fizikai, sem morális erejük nincs, nem tudnak vagy nem mernek ellenünk jönni.

Hadik, aki a miniszterelnökségen aludt, azt mondotta, hogy nagyon fáradt és álmos, tulkorán van, s ezért szeretné e tárgyalást valamivel későbbre halasztani.

— Majd ha kialudtad magad, akkor szólj — mondtam neki.

— Ha akarod, jöhetsz azonnal is — felelte Hadik méltatlankodva a telefonba.

Mégis elmaradt a rögtöni találkozás. Hét óra tájban kaptam azután értesítést, hogy József főherceg és Hadik miniszterelnök együtt várnak rám. Autóba ültem Jászival és Kunfival és fölmentünk a miniszterelnökségre.

Hadik János jött elénk papucsban, hálóköntösben. Sápadt volt, fáradt, nagyon komor hangulatban, akárcsak mi. Ugy, ahogy volt, jóformán egy hang nélkül, átjött velünk a szomszédos főhercegi palotába, ahol már a főherceget együtt találtuk gróf Apponyi Alberttal. Ülben keresztbetett kézzel ült Apponyi, mélyen figyelve, némán, szép fejét mellére hajtva. Teljesen korrektül volt öltözve, friss volt, rózsás, ő bizonyára azon az éjjelen is aludt.

Hadik János azzal kezdte, hogy az éjszakai eseményekre való tekintettel, beadta a főhercegnek a miniszterelnökségről való lemondását s a lemondást a főherceg nyomban tudomásul vette és a király nevében elfogadta. Ezután József főherceg kijelentette, hogy a király megbízásából engem miniszterelnökké nevez ki. Programról, föltételekről egyetlen szó sem esett köztünk. Az ellenfél föltétel nélkül megadta magát és letette a fegyvert. Amikor ezt tudomásul vettük, a főherceg arra kért, hogy a kabinetet minél előbb állítsam össze. Azt feleltem, hogy, természetesen, épp a mai helyzetben ezt én is kétszeresen fontosnak és sürgősnek tartom. A mai nap folyamán föltétlenül meglesz a kormány, amely a rend föntartását biztosítani fogja.

Eközben fölrkezett Lukachich tábornok, hogy jelentést tegyen a főhercegnek. Csak egy percre jött be. Nem üdvözöltük egymást.

Hadik a lemondás bejelentésén kívül, amit pár szóval intézett el, nem mondott semmit.

Kunfi röviden biztosította a főherceget, hogy a szocialista párt segítségével a rendet fönn fogjuk tudni tartani és ezzel vége is volt

az egész tanácskozásnak. Kapituláció volt az. Nem tartott tovább félóránál.

Kunfi most lement az Astoriába, ahol elmondotta a történeteket, én pedig a főherceggel visszavonultam és vele megbeszéltem a helyzetet; beszéltünk az eskütételről, annak hozzávetőleges idejéről ésatöbbi. Azután a főherceg informált a bécsi eseményekről.

Még kora reggel volt, amikor gyalog lesétáltam a városba. Az eső elállt, a köd széteszlott, a nap is kisütött. Egy ujságíró, Halász Lajos csatlakozott hozzám, tőle tudtam meg, hogy a Nemzeti Tanács a polgármester ünnepélyes fölszólítására az Astoriából több helyre, a Városházára költözött.

Amikor a Várkert lépcsőjére léptem, gyönyörűen kisütött a nap. Ez a lassu séta a Várkert lépcsőin, ez legszebb emlékem a forradalomból. Ez és a kápolnai nap, amelyen a Károlyi-földet a magyar népnek elosztottam. Voltak aztán még izgalmas, nagy napok, de ezekkel egy sem ért föl. Mellettem lépkedett Halász Lajos és beszélt. Már nem tudom, mit beszélt (alighanem állást kért), csak azt tudom, hogy zavart. Őseimre gondoltam, nagyanyámra, Karolinra: milyen boldog lett volna, ha még megéri, hogy az ő unokája az, akinek nevével a magyar függetlenség diadalt arat. És Gery hugom! Hogy' jönne felém örömpesve, hogy' ugranék a nyakamba! Szinte magam előtt láttam ezeket a kedves halottakat.

Odalenn fölragyogott a háztenger. Hogy' szerettem Pestet ebben a percben, legjobban minden város között. Tekintetem a házunkat kereste. Ez a ház Pest szíve. Negyvennyolcban is, most is hogy' lüktetett benne a forradalom! Megálltam egy percre, egynek éreztem magam Budapesten, sokat szenvedett népét szerettem volna ebben a pillanatban magamhoz ölelni.

Leértem a hidra. Nyílt és derült arcok tárultak felém. Tegnap sötétek és szomorúak voltak itt az arcok. Az álmatlan éjszaka után semmi fáradtságot nem éreztem. Amikor elrobogott mellettem az első, katonákkal megrakott, őszirózsákkal díszített teherautó: nyugodt volt a lelkiismeretem. Azt éreztem: mindent megtettem, amit meg kellett tennem. Félreállni annyi lett volna, mint a zászlót cserben hagyni. Egyszerre átcsapott rajtam az esemény nagysága. Éreztem a föladat roppantságát, amelyet elvállaltam. Kiépiteni a független Magyarországot, amelynek életemet szenteltem. lerombolni a gyűlöletes intézményeket, amelyek ellen harcoltam.

Ujra katonák mellett mentem el. Soványak voltak, lógott rajtuk a ruha. Szemükbe néztem. Magyar földművesarcok voltak. Milyen sors vár rájuk, ha hazatérnek! Átcikkázott rajtam, e napon először, de nagyobb erővel, mint valaha, a gondolat: földet osztani! Ezeknek az embereknek homlokáról le kell venni a gondokat. Kárpótolni kell őket kitagadottságukért és az utolsó évek ember-telen szenvedése miatt. Földet osztani a magyar földteleneknek! (Hála Istennek, amit akkor megfogadtam, megcsináltam.) Voltak akkor is aggályaim. Gondoltam a csapásokra, amelyek Magyar-országot a veszített háború után érni fogják, de nem az aggodalom dominált bennem, hanem szabad folyást engedtem optimista gondolataimnak. Azt éreztem, hogy most cselekedni kell. Éreztem, hogy cselekedni fogok. Éreztem erőmet és reméltem, hogy talán megmenthetjük ezt a szegény, elvérzett országot.

A város ujjongott. Fehér őszirózsát tűzött ki mindenki. Győztünk, vér nélkül. *Ezt* jelentette a virág!

Kilenc óra felé értem a Városházára. Ott is boldog emberek fogadtak. A Nemzeti Tanács elnökségéről, mint miniszterelnök, lemondottam és helyembe elnökké Hock Jánost választottuk meg. Valósággal életveszedelmes tolongás volt már ekkor a Városháza és különösen a Nemzeti Tanács körül. Emberek, akik tegnap még tájékozottak ellenünk, siettek behódolni és fölesküdni, hogy az új éra előtt is megbiztosítsák magukat. Mindenki osztozott az általános örömujjongásban. A képviselőház pártjai, amelyek élethalál-harcokat hirdettek ellenünk, látva a mindent elsöprő népakaratot, egyszerre leszereltek és képviselőik ott tolongtak a Nemzeti Tanács előszobáiban, hogy hüségesküet tegyenek, kéretlenül — és följánlakozzanak, hivatlanul. Olyan tolakodásoknak voltunk kitéve, hogy alig tudtunk megszabadulni ezektől az alakoktól, hogy, végre, a kabinetalakításról tárgyalhassunk.

Maga a kabinetalakítás gyorsan ment. Miután a Nemzeti Tanács forradalommal jutott győzelemhez, azok a pár nap előtt volt kombinációk, amelyek szerint még a középen álló polgári politikusok részt vehettek volna a kormányban, már nem voltak megvalósíthatók, és csak a Nemzeti Tanácshoz a győzelem kivívása előtt csatlakozott pártok és pártonkívüliek bevonásáról lehetett szó. A belügyi tárcát közóhajra a jelenlevő gróf Batthyány Tivadarnak ajánlottam föl; nyomban elfogadta. A vallás- és közoktatásügyi

tárcát elsősorban Hock Jánosnak ajánlottam föl, aki azonban ezt visszautasította, azzal, hogy hü marad elveihez és nem kíván semmi részt a hatalomból a maga számára, de a kormány mindenben számíthat rá. Ő volt talán az egyetlen ember ezekben a napokban, aki sem nem kért, sem nem fogadott el semmit, de mindent följánlott: tudását, tehetségét, egész munkáját a nemzet számára. Mint a Nemzeti Tanács elnöke széles látókörrrel, ragyogó szónoki erejével, bölcsességével, tapasztalatával és a nemzeti akaratnak világos fölismerésével a legnagyobb szolgálatokat tette ügyünknek.

A kultuszminiszterséget ezután Lovászy Mártonnak ajánlottam föl, a kereskedelmi tárcát Garami Ernőnek, a népjólétit Kunfi Zsigmondnak, a földmivelésügyit Buza Barnának, a közéleti tárcát Nagy Ferenc államtitkárnak, a tárcanélküli nemzetiségi miniszterséget Jászi Oszkárnak. A külügyminisztérium megalakítására ezután került volna sor. Nem tudtuk még, ki legyen a pénzügyminiszter, igazságügyminiszter és honvédelmi miniszter. A pénzügyminisztérium vezetését egyelőre Szende Pálra, mint államtitkárra bíztuk, aki, mint az Országos Kereskedelmi Egyesülés igazgatója, a szakkörök előtt igen nagy tekintélyre tett szert hatalmas tudásával és mint a radikális polgárság egyik vezére is igen népszerű volt. Délelőtt ezek a tárcák betöltetlenek maradtak és csak délután ajánlotta Kunfi Zsigmond honvédelmi miniszternek Linder Béla tüzérvai ezredest, mint akit a szocialista párt már régi időtől fogva nemcsak jeles katonának, hanem szociális gondolkodású embernek is ismer. Batthyány is ajánlotta. Lindert csak estefelé tudtuk megtalálni, és akkor kijelentette, hogy kész vállalni a nehéz föladatot. Az igazságügyminiszteri tárcát Szladits Károly egyetemi tanárnak ajánlottam föl, akit Jászi ajánlott.

Csak dél felé kerültem végre haza a lakásomra, hogy 24 óras talponlét és permanencia után legalább megfürödhsek. Alvásról, természetesen, szó sem lehetett. Feleségemmel és titkárommal költöttem el tojásételből álló déleledemet, amikor beköszöntött hozzám a házamban lakó gróf Mikes Ármán. Igen nagy örömet mutatott, hogy a Nemzeti Tanácsnak vér nélkül sikerült a nemzet teljes függetlenségét és szabadságát kivívnia, s hogy én kerültem az ország élére. Jóindulatúan kérdezősködött, hogy mik a terveim, hogyan állítottam össze a kormányt. Megmondtam, hogy kiket

kértem föl eddig. Nagyon tetszett neki, hogy csak két szocialista van a kabinetben és amikor hallotta, hogy még van egy-két üres tárcsa s a többi közt a király személye körüli minisztérium sincs még betöltve, tekintettel a különleges helyzetre, — igen melegen ajánlotta figyelmembe gróf Teleki Pált, aki mint képviselő az Andrássy-pártba tartozott ugyan, de olyan demokratikus gondolkodású és olyan tudós fiatalember, hogy megfelelő helyen föltétlenül alkalmas volna az én kormányomban is. Elmondotta, hogy Teleki éppen vendégségben van most nála és Mikes, beszélgetve vele a mai nap nagy eseményeiről, azt a határozott benyomást szerezte, hogy Teleki föltétlenül a Nemzeti Tanács embere. Végül arra kért, hogy Telekit, aki jelenleg a Hadigondozó elnöke s aki ezt az állását meg is tartaná, föltétlenül erősítsem meg. Nemsokára átjött hozzám gróf Teleki Pál is és nagy-boldogan gratulált. Rögtön följajánlottam neki a Hadigondozó Hivatal elnöki állását, amelyet az előző kormány alatt is birt és ő ezt nagy készséggel fogadta el.

Gróf Tisza István megbízásából báró Vojnics Sándor fölkereste Batthyány Tivadart és közölte vele, hogy Tisza István azt üzenete a munkapártnak, hogy tartsa mindenki hazafias kötelességének, hogy a Nemzeti Tanács köré tömörüljön és azt támogassa munkájában. Maga Tisza is támogatni fogja a Károlyi-kormányt ezekben a nehéz napokban. Végül Vojnics arra kérte Batthyányt, hogy vegye esetleg igénybe Tisza följajánlott szolgálatait. Batthyány a közléseket tudomásul vette, de azt üzenete Tiszának, hogy nem tartja a mai közhangulatot alkalmasnak arra, hogy Tisza bármily közszerephez jusson, sőt legokosabban teszi, ha most egyelőre csöndben félrevonul. Utazzék vidékre most és majd ha a kedélyek lecsillapodnak és az ellene való gyűlölet kisebb lesz, a forradalmi hangulat elmúltával lehet szó a régi politikusokkal való tárgyalások fölvételéről.

A régi emberek közül Tisza, Sztérenyi, Windischgraetz és Vázsonyi álltak a népharag középpontjában. Főleg ez utóbbi két politikus, továbbá Szurmay és Lukachich tábornok nevét emlegették most a leggyakrabban és a leggyűlölködőbb fenyegetésekkel, mint akik a népre lövetni akartak. Amikor ezekről a hírekről értesítettek, magam intézkedtem, mégpedig haladék nélkül, hogy a rendőrség gondoskodjék ezeknek az embereknek védelméről és személyes biztonságáról, mindaddig, amíg a forradalmi hangulat

lecsillapodik. Ekkor közölték velem, hogy Tiszát már csendőrök őrzik és Szerényi és Vázsonyi biztonságáról parancsomra gondoskodás fog történni. Batthyány mint belügyminiszter a maga hatáskörében szintén minden óvóintézkedést megparancsolt és közölte azt is, hogy Tiszának az elutazást ajánlotta.

Bécsből olyan jelentések érkeztek, hogy Andrássy akkora gyűlölet középpontjában áll, hogy még az élete sincs biztonságban. Nagyon aggasztott az ő sorsa is és szerettem volna őt mielőbb Magyarországon biztonságban tudni. Hogy Pestre jöjjön, az ebben a hangulatban nem lett volna tanácsos, azért arra gondoltam, hogy egyelőre ő is valahol vidéken várja be, amíg a hullámok elsimulnak. Attól is tartani kellett, hogy ha Bécsből jövet a forradalmi hangulatu katonaság vagy a nép valahol fölismeri, könnyen baja támad, s ezért megfelelő biztonságról és lehetően inkognitójáról is gondoskodni kellett. Andrássy hajón Pozsonyba jött és onnan egy utasításomra reá váró autó vitte Dénesfára.

Délután négy óra tájban a kormány kiszemelt tagjaival a Városházán értekezletet tartottunk, amelyen tennivalóinkat és programunkat beszéltük meg. Tanácskozás közben kihívtak a szobából és arra kértek, hogy azonnal menjek autóval az Astoriába, mert ott nagy baj van. Lukachich tábornokot a katonák elfogták, bevitték a Nemzeti Tanács régi helyiségébe és amikor ezt a szálló előtt álló tömegek megtudták, az emberek tombolva követelték, hogy a kegyetlen tábornokot, aki statáriális uton az utóbbi hetekben sok szökött katonát kivégeztetett, és akiről a forradalom előtt mindenki úgy tudta, hogy vérfürdőt akar Budapest utcáin rendezni, dobják le a tömeg közé. Szerencsére az Astoriában levő embereink nem vesztették el lélekjelenlétüket. Miután ők maguk képtelenek voltak a tömeget lecsillapítani, mert ez nem hallgatott a szavukra, az az ötletük támadt, hogy nyomban elhozatnak a tömeg megnyugtására engem, hogy a vértelen forradalom tisztaságán folt ne essék. Megértve a helyzetet, elhatároztam, hogy a tömeghez az erkélyről beszédet fogok mondani. Megjelenésem riadó éljenzést és tapsot keltett és az előbb még Lukachich fejét követelők egy percre mindent felejtve tomboltak a lelkesedéstől. Beszélni kezdtem, hogy figyelmüket még egy ideig leköthessük; ezalatt Lukachich tábornokot a szomszéd szobába cipelték, ott levetette katonai egyenruháját, polgári ruhát, köpönyeget adtak reá és ugyanaz a Szántó

Sándor gyógyszerész, aki egy év előtt Svájcban tett nekem szolgálatot, barátjával, Molnár Kálmánnal és Supka Gézával együtt Lukachichot a szálló hátsó kapuján keresztül kiszöktette és közeli lakásán rejtette el. Közben egy másik erkélyről Kunfi is beszélt.

Szántó azelőtt nem is ismerte Lukachichot s az egész dologba csak az én kívánságomra került bele. Beszédem közben hátrafordultam a mögöttem állókhoz, hogy megtudjam, befejezhetem-e már szavaimat, biztonságban van-e már Lukachich? Azt sugták, hogy még egy percig beszéljek valamit, mert a tábornokot már levítették, de amíg egérutat nem nyertek, vigyázni kell. Csak amikor megmondták, hogy már nincs semmi veszély, végeztem beszédemet, amelynek semmi más célja nem volt, mint Lukachich számára egérutat nyitni. Kéri Pál, úgy emlékszem, szintén ott volt ennél a jelenetnél. Arra határozottan emlékszem, hogy mindenben helyeselte Lukachich megmentését és ő, aki igazán lelkes katonája volt a forradalomnak, a legboldogabban lélekzett föl, hogy egy emberéletet sikerült megmenteni. Magam győződtem meg ekkor arról, hogy mennyire távol állott ettől az embertől a véröntás gondolata. Ezek a véres forradalmárok Tiszát, természetesen, éppen úgy megmentették volna, mint Lukachichot.

Lukachich megmentése után a kormány tagjaival fölmentem a Városházáról a Várba, hogy József főherceg kezébe az esküt letegyük. A főherceg palotájában az eskütétel előtt kissé várakoznunk kellett a hallban és ekkor kaptuk azt a hírt, hogy Tisza Istvánt a villájában meggyilkolták. Valamennyien meg voltunk döbbenve. Ellenfelünk volt, de épp az utolsó napokban már nem játszott nagyobb szerepet és az eseményekből mintegy kikapcsolta magát. Öt perccel az eskütétel aktusa előtt kaptuk megöletésének hírét. Szladits Károly annyira megrémült ennek hallatára, hogy ott rögtön lemondott a följánlott igazságügyminiszteri tárcáról és nyomban el is somfordált.

Tisza meggyilkolása volt az első vérfolt, amely gyönyörű októberi forradalmunkon esett, a forradalmunkon, amelynek a jelszava volt: *vér nélkül!* Teljesen tudatában voltunk annak, hogy ez a meggondolatlan cselekedet, a népszenvédélynek e féknélküli tombolása semmit sem használhatott a diadalmas forradalom ügyének. Tisza azon az emlékezetes képviselőházi ülésen, amelyen bevallotta politikája csődjét, önként letette a fegyvert, s

miután még a Nemzeti Tanács támogatását is bejelentette, senki sem tarthatta őt olyan ellenfélnek, akinek az utból való eltételére még csak gondolni is szabad lett volna. Erős a meggyőződésem, hogy erről egyetlen politikusnak vagy nemzetitanácsai tagnak sejtelve sem volt és hogy ez a gyilkosság tisztán pár elkeseredett, a forradalom szelétől elragadott frontkatona műve lehetett, akiknek Tisza elleni gyűlölete régibb keletű volt, de csak most ragadtatta őket tettük elkövetésére, amikor a béke és szabadság első perceit a leszámolásra akarták fölhasználni. Meg kell még jegyeznem — amit különben már említettem —, hogy a katonatanácshoz a Nemzeti Tanácsnak semmi köze nem volt, annak munkájába nemcsak nem folyt be, de arról nem is tudott semmit. Hogy a katonatanácsnak bármily része lett volna Tisza megölésében, az sem valószínű azok után, amik a kurzus-bíróság előtt kiderültek.

Lukachich tábornok nem kevésbé volt gyűlöletes, sőt veszedelmes ember is a forradalom szempontjából, mégis, mert rajtunk is mult, meg tudtuk menteni az ő életét: a népitélet nem következett be rajta oly szerencsétlenül, mint Tisza Istvánon. A sok gyűlölt politikus és katona közül egy sem panaszkodhatik, hogy csak a hajaszála is meggörbült volna. A mi forradalmunk pacifista forradalom volt, a legtisztább, legnemesebb nemzeti és emberi érzésekből fakadt és ez az egyetlen elkeseredett cselekedet nem homályosíthatja el a történelem előtt.

2 2

NÉVMUTATÓ

- Abadie (Madame) 121.
 Abdul Hamid 59.
 Abrahám Dezső (P.) 98, 350.
 Adler Friedrich 187—188, 235, 347, 408.
 Adler Viktor 294.
 Ady 89, 307.
 Albrecht (főherceg): I. Habsburg Albrecht.
 Almásy László 20.
 Andrássy család 140, 153, 216—217, 345.
 Andrássy Gyula, id. 56, 57.
 Andrássy Gyula, ifj. 46, 48—49, 62, 63, 73—74, 79, 83—84, 122, 123, 124, 128, 133, 139—141, 146, 151, 152—153, 166, 168, 179, 191, 195, 197, 198—199, 206—210, 214—218, 220, 221, 224—227, 233—235, 239—240, 243—245, 247—248, 250, 252—253, 258—259, 263, 267, 295, 300, 308, 312, 321, 325, 335, 343, 347, 351, 358, 366, 370, 373—375, 378, 391, 392, 394, 397, 401—405, 409, 413, 414, 417—418, 420, 425—430, 436, 437, 441—447, 449—451, 455, 456, 458—462, 470—474, 482—485, 496.
 Andrássy Gyuláné 199, 351, 444, 462, 483—484.
 Andrássy Katinka: I. Károlyi Mihályné.
 Andrássy Marica: I. Liechtensteinné.
 Apáthy István 375.
 Apor (tábornok) 158, 199—200.
 Apponyi család 216.
 Apponyi Albert 20, 43, 62—63, 65, 67, 69—75, 79, 83—84, 89—90, 103, 104, 107—108, 145—147, 151—152, 153, 155, 173, 179—180, 182, 191, 195, 207—208, 217, 220, 243, 300, 370, 388, 392, 397, 403—404, 417, 419, 425, 429, 436—437, 442, 491.
 Apponyi György, id. 71.
 Apponyi György, ifj. 75.
 Arz 463.
 Augusztai: I. Habsburg Józsefné.
 Bakonyi Samu 84.
 Bakos Miska 114.
 Balini (ügyész) 435.
 Balla Aladár 238, 435—436, 476.
 Bánffy Miklós 149.
 Bangha (páter) 217.
 Barabás Béla 106, 108, 114.
 Barcsayak 375.
 Bárczy István 213—214, 303, 453, 478.
 Bardolff (altábornagy) 367.
 Bartha Albert 320.
 Batthyány Elemér 21.
 Batthyány Gyula 159.
 Batthyány Lajos 19—24.
 Batthyány Lajosné Zichy Antónia 19, 22.
 Batthyány Tivadar 150, 163, 166, 180, 184, 197, 214, 221, 223, 227—229, 233—234, 236, 238, 240, 266, 269, 350—351, 357, 390, 441—442, 444, 445—446, 451—452, 456—457, 461, 473, 478, 485, 493—496.
 Batthyány Zsuzsanna 20.
 Beaufort (gróf) 206.
 Beauregard Paul 96.
 Beck Lajos 163, 166, 297—298, 321, 323—324.
 Bédy-Schwimmer: I. Schwimmer.
 Bélydyek 375.
 Berchtold Lipót 135, 147, 195, 207, 278.
 Berkó D. Géza 103.
 Bernstein Eduard 257.
 Bernstein Henry 37.
 Bernstorff (gróf) 188.
 Bethlen István 269, 312, 337, 375, 376, 388, 392.
 Bethmann Hollweg 246, 291.

Beust 57.
 Billroth 25.
 Biró Lajos 488.
 Bismarck 18, 56—57, 81.
 Bissolati Leonida 36.
 Bizony Akos, Bizony-csoport 147, 436, 447.
 Blanc Louis 28.
 Boehm-Ermolli 367.
 Böhm Vilmos 488.
 Bokor Lidia 141.
 Borghese Scipio 163, 324.
 Bourbonok 87.
 Bourges (abbé) 22.
 Bösbauer (szerkesztő) 206.
 Bratianu 165.
 Brusszilov 184.
 Brutus 75.
 Burián István 166, 168, 179, 184, 198, 251, 278, 321—322, 343, 357, 362, 366, 403—404, 415—416.
 Buza Barna 106, 108—109, 114, 469, 480, 494.
 Bülow 259.
 Caillaux 95—99, 121, 322, 340.
 Caillaux-né 97—98.
 Calmette Gaston 97.
 Castellani (orvos) 38.
 Catilina 317.
 Caušević Dzsemaledin Effendi 369.
 Cavour 23.
 Cedillot (abbé) 26.
 Chopin 19.
 Cicero 317.
 Clemenceau Georges 96, 284, 350, 351, 357—359, 472.
 Conrad (v. Hötzendorf) 360.
 Cromwell Oliver 97.
 Csáky Béla 124.
 Csernyák 474, 484—485.
 Cséry Lajos 149.
 Csizmadia Sándor 308.
 Czernin Ottokar 153, 189, 195—196, 207—209, 222—225, 235, 237—240, 241—253, 259, 261, 263, 278—280, 294, 309, 311—312, 351, 357—359, 362, 402, 415, 450.
 Cziráky József 362.
 Damjanichné 23.
 Dáni (tábornok) 362.
 Darányi Ignác 306.
 Daruváry 68.
 Darwin 32—33.

Daudet Leon 37.
 Deák Ferenc 20, 22, 56, 73, 370.
 Decori Felix 125—126.
 Delcassé 126, 132—133.
 Dessewffy Aurél 44.
 Dickens 69.
 Dilber 156.
 Dillon (grófnő) 26.
 Dimovics Danilo 369.
 Diner-Dénes József 206, 227, 257, 385.
 Doumer Paul 96.
 Dreyfus 99, 217, 319.
 Dula Máté 385, 387, 392.
 Dzsemaledin Caušević I. Caušević
 Éble Gábor 22.
 Elegnac (père) 22.
 Ellenbogen 294.
 Eötvös József 73.
 Erdélyi János 388—389.
 Erdély Sándor 385.
 Erdődy Tamás 197.
 Erzberger 238.
 Erzsébet (királyné) 23, 25.
 Esterházy-család 216, 223.
 Esterházy Mihály 223.
 Esterházy Móric 197, 214—217, 219, 220—229, 233—236, 239—240, 243, 245, 250—251, 266—267, 485.
 Esterházy Sándor 209, 217.
 Eugénia (császárné) 19.
 Falkenhayn 148, 184.
 Farkas Pál 147.
 Fazekas Sándor 12.
 Fejérváry 67.
 Fényes László 160, 215, 307, 360, 361, 441, 474, 476, 480—481, 488.
 Ferenc Ferdinánd: I. Habsburg.
 Ferenc József: I. Habsburg.
 Foch (marsal) 285, 357.
 Fourier 28.
 Földes Béla 84.
 Franchet d'Esperay 380.
 Franklin Martin 163—164.
 Fried H. Alfred 257.
 Friedrich István 106, 114, 130—131, 134—135, 297, 307—308, 469, 474, 475, 479—480.
 Fürstenberg Károly 122—123, 133, 134, 139.
 Gaboriau 27—28.
 Galics Ljubomir 369.
 Gallen (gróf) 206.
 Gambetta 26.

Garami Ernő 228—229, 297—298, 365, 366, 388, 441—442, 451—452, 455, 456—457, 488, 494.
 Garbai Sándor 213, 228—229.
 Gergely (huszár) 140.
 Gide Charles 36.
 Giesswein Sándor 192.
 Giolitti 166.
 Glaser 97—98.
 Goldis László 387—389, 392.
 Gonda Henrik 340.
 Göndör Ferenc 438.
 Görgey Arthur 10, 22, 464.
 Guilbeaux 257.
 Guizot 28.
 Haase 291.
 Habsburgok 17—21, 23, 55—58, 87, 128, 145, 173, 188, 206, 472.
 Habsburg Albrecht 57.
 Habsburg Ferenc Ferdinánd 61—63, 173, 189, 198, 206.
 Habsburg Ferenc József 18, 20, 44, 55—56, 58—61, 68, 128, 145, 149, 150, 166, 168, 184, 187—188, 216, 370.
 Habsburg József 177, 198, 207—209, 344, 389, 425, 462—465, 470, 473, 475, 477—481, 490—492, 497.
 Habsburg Józsefné (Augusztá) 462.
 Habsburg IV. Károly 92, 153, 188, 189, 193—199, 205—207, 209—210, 213—215, 218, 223—227, 244, 250, 251, 259, 261, 263, 278—280, 300, 337, 343, 347—349, 353, 357—360, 362—364, 367, 389—391, 404—409, 413, 416—419, 425—427, 433, 435, 441, 444—446, 450—465, 473, 476, 481—483, 485, 489—491.
 Habsburg V. Károly 188.
 Habsburg Ottó 226.
 Habsburg Zsófia 22.
 Hadik Endre 477.
 Hadik János 49, 197, 234, 393, 403, 430, 444, 453, 457, 459—460, 462, 463, 470, 473, 475, 477—478, 480, 482—486, 490—491.
 Hadzsi Koszta 389—390.
 Haguenin 258, 262.
 Halász Lajos 492.
 Haller István 453.
 Harrer Ferenc 434, 441.
 Hatvany Lajos 379, 488.
 Hauptmann Gerhard 217.
 Hazai Béla 159.
 Hazai Samu 159.
 Haynau 23, 488.

Héderváry Lehel 106, 114, 453, 474.
 Hertling 298.
 Heye (ezredes) 282.
 Hindenburg 184, 191.
 Hock János 362, 376, 389, 434—435, 441, 444, 452, 480, 493—494.
 Hoditz: l. Polzer-Hoditz.
 Hoffmann (tábornok) 298, 311.
 Hohenburger (tábornok - hadbíró) 319—321, 336.
 Hohenlohe (herceg) 257.
 Hohenzollernek 56—58, 61, 105, 145, 173—174, 206.
 Hohenzollern Vilmos 60, 105, 149, 150, 178, 205, 217, 246, 294, 358.
 Hohenzollern Károly 105.
 Holló Gábor 350.
 Holló Lajos 150, 180, 350, 419.
 Horthy Miklós 68, 75, 476—477, 482, 484.
 Horváth Mihály 22.
 Hötendorfi Conrad: l. Conrad.
 Hunyady József 209, 214, 452, 454, 460—462.
 Hussarek 458.
 Huszár Károly 453.
 Hüttner 323.
 Ignotus 49.
 Irányi 73.
 Ivánka László 124.
 Jakab Sándor 106.
 Jászi Oszkár 12, 79, 82, 191, 257, 303—306, 376, 383—384, 387—388, 391—393, 403, 436, 441—442, 447, 451—452, 455—457, 478, 488, 490, 491, 494.
 Jekelfalussy 436.
 Jellachich 20.
 Joffe 312.
 Jojkics 368.
 József (főherceg): l. Habsburg.
 Juhász Nagy Sándor 340, 424.
 Justh Gyula 63, 65—69, 79, 83—84, 90, 150, 165, 305, 435.
 Justh János 165.
 Justh Zsigmond 90.
 Kacsmarik Sándor 480.
 Kállay-Frigyes 344—345.
 Károly király: l. Habsburg.
 Károlyi-család 28, 216, 346.
 Károlyi Ede 18, 24—25.
 Károlyi Edéné Korniss Clarisse 24—27.

- Károlyi Erzsébet 24—25, 27, 125, 219, 445.
 Károlyi Éva 158.
 Károlyi Gábor 19, 22, 24.
 Károlyi Gáborné 24.
 Károlyi Geraldine (Gery) 43, 492.
 Károlyi Georgine 24, 346.
 Károlyi Gyula 23—24, 30.
 Károlyi Gyuláné 215.
 Károlyi György 18, 23.
 Károlyi Györgyné Zichy Karolin 19—20, 22—23, 30, 492.
 Károlyi Imre 18, 141, 317—321, 324, 327, 334, 336, 341—347, 351—352, 401.
 Károlyi István, id. 18, 21.
 Károlyi István, ifj. 18—19.
 Károlyi József, id. 27.
 Károlyi József, ifj. 44, 124, 209, 233, 318.
 Károlyi László 37, 106.
 Károlyi Mihályné Andrássy Katinka 7, 124—125, 137—141, 157—158, 199, 206, 209, 318, 331, 348—349, 414, 444—445, 449, 462, 482—484, 488, 490, 494.
 Károlyi Sándor, id. 17.
 Károlyi Sándor, ifj. 18, 21—22, 24, 25, 29—36, 44—45, 69, 218.
 Károlyi Tibor 18—19, 30—31.
 Károlyi Tiborné 30.
 Kaunitz 72.
 Keil (altengernagy) 476.
 Kende Géza 103—104.
 Kerenszky 309.
 Kéri Pál 303, 320, 333—340, 361, 474, 488, 490, 497.
 Kernstock Károly 488.
 Khuen-Héderváry 46, 198.
 Klapka 18, 23, 29, 56.
 Kobek Kornél 344.
 Konrad: I. Conrad.
 Konsten 319—321, 325—327, 329—340, 343—344, 346—347, 351—352.
 Konta Sándor 103.
 Korniss Clarisse: I. Károlyi Edéné.
 Korosec 369.
 Kossuth Ferenc 62—63, 68—69, 79, 84.
 Kossuth Lajos 23, 47, 53—56, 62—63, 68—69, 73, 80—81, 88, 179, 189, 305, 380, 384, 425.
 Kovács Gyula (képviselő) 47.
 Kövess (tábornok) 425.
 Kramarz 370.
 Krapotkin 28.
 Krausz Simon 317, 334, 451, 461.
 Krecsányi Kálmán 480.
 Kristóffy József 67.
 Krisztics (munkás) 480.
 Kunfi Zsigmond 104, 106, 108, 114, 183, 296—297, 365, 406, 441, 451, 452, 455—457, 474, 488, 491—492, 494, 497.
 Kühlmann 264—265, 298.
 Labori 98.
 Laehne Hugó 196, 210.
 Lajos Fülöp 376.
 Lajos, XVI. 379.
 Lajos, XIV. 18, 88, 91.
 Lallosevics János 390.
 Lammasch 414, 456, 458—459.
 Landler Jenő 47, 477, 488.
 Landsdowne 472.
 Lansing 367, 470.
 Lassalle 291.
 Eugén Lautier 96, 131—133.
 Lavergne 36—37.
 Lázár Aurél 388.
 Lázár Miklós 488.
 Ledebour 291.
 Ledru-Rollin 88.
 Lengyel Zoltán 43.
 Lenin 285, 296, 309.
 Lessing 353.
 Lévy Raphael Georges 96.
 Liebknecht 291.
 Liechtensteinné Andrássy Marica 483—484.
 Linder Béla 494.
 Lipscher Lipót 97—98, 124.
 Lonovics 20—22.
 Lorsy Ernő 12.
 Lovászy Márton 98, 150, 163, 166, 180, 184, 420, 441, 451—452, 465, 473, 478—480, 494.
 Ludendorff 171, 184, 191, 280, 282, 309.
 Lukachich 326, 360, 475, 481, 488—491, 495—498.
 Lukács László 46, 67, 97.
 Rosa Luxemburg 291.
 Mackensen 471.
 Maderspach Károlyné 23.
 Magyar Lajos 303, 488.
 Maillet-k 26.
 Majláth (országbiró) 20.
 Maniu Gyula 389.
 Margerie 126, 130, 132, 149—150.
 Marie Antoinette 26.
 Mariska (professzor) 29.
 Márkus Miksa 206.

Marx 33—34, 291.
 Masaryk 13, 305, 482.
 Maurras Charles 37.
 Meskő Zoltán 424, 434—435.
 Meszlényi (Török-ügy) 323—326.
 Metternich 72, 243.
 Mezőssy Béla 364, 442.
 Michaelis 246.
 Mikes Ármin (gróf) 494—495.
 Miklós Andor 339.
 Mill Stuart John 32.
 Mocsonyi Antal 387—388.
 Molnár Kálmán 497.
 Moutet Marius 350.
 Mühlön 257.
 (Müller: I. pármái Sixtus.)

Naglovská (újságíró) 257.
 Nagy Ferenc 363, 434, 441, 494.
 Nagyatádi Szabó István 436, 453, 484.
 Napoleon 88.
 Naumann (Mitteleurópa) 171—174,
 190, 224.
 Návay Lajos 209, 409, 442, 478.
 Necker 273.
 Némethy (választójog) 83.
 Neufchatel & Comp. (Konsten-ügy)
 338.
 Nikolics (báró) 390.
 Noiseux 134.
 Nordau Max 131, 133.

Odescalchi Géza 344.
 Orbók Attila 337.
 Ormos Ede 297—298.

P. Abrahám Dezső: I. Abrahám.
 Paczka (festőművész) 345.
 Pálffy-család 216.
 Pálffy Geraldine 25, 30, 218, 219.
 Pálffy Miklós 217.
 Pallavicini György 44, 147, 413—414,
 436, 442—443, 451—452, 460—461,
 478.
 Pallavicini Györgyné 414, 444.
 Palmerston 376.
 Pappenheim Szigfrid 344—345.
 Pármái Sixtus 197, 357, 360, 408,
 418.
 Patricia (hercegnő) 38.
 Perchot 96.
 Petőfi 19, 90.
 Pflanzer-Baltin 158—159.
 Philouse 96.
 Pichon 92, 472.
 Plante (abbé) 22.
 Play 36.

Plósz (tanár) 29.
 Poincaré 87, 90—92, 95—96, 98, 118,
 121, 125, 197, 335, 360.
 Polignac-ok 26, 91, 121.
 Polignac Melchior 37, 90—91.
 Polónyi Dezső 200, 319—320, 348,
 349, 351.
 Polónyi Géza 269.
 Polzer-Hoditz 251.
 Pop-Csicsó 388.
 Popovics Dusan 390.
 Pribicsevics 390.
 Prohászka Ottokár 139, 217.
 Proudhon 28.
 Pulszky 23.
 Purjesz Lajos 303, 441, 488—490.

Rác Gyula 441.
 Rákóczi Ferenc, II. 17—18, 95.
 Rakovszky István 197, 436.
 Ráth Endre 106, 108, 114, 120—122.
 Reichenauer 206.
 Renan 32.
 Pierre Renaudel 350.
 Rennel Rodd 165.
 Renner 294.
 Reventlow 238—239.
 Riesner István 480.
 Robinson, Robinetti, Rosenfeld 331,
 332.
 Rochefoucauld 379.
 Edgard Roels 132.
 Rothschild 24, 95.
 Rubinek Gyula 45.

Sággy Gyula 84.
 Salamon Andor 124.
 Sales Francois 33.
 Samassa (érsek) 30.
 Sándor László 343.
 Sándor Mór (gróf) 140.
 Sarkotić 369.
 Scheidemann 291, 296.
 Schönborn-Buchheim 358.
 Schultze-Delitzsch 33.
 Schücking Walther 257.
 Schwarzenberg 22, 145.
 Schwimmer Rózsa 71, 257.
 Seitz 294.
 Sényi Péter 475—476.
 Serényi Béla 209—210, 251, 397.
 Sidney Sonnino 163—168, 321, 346.
 Sieghardt 196.
 Simonyi Henry 12, 320, 327, 332—336,
 343, 443, 494.
 Sixtus: I. pármái Sixtus.
 Sylva-Taroucca 206, 225, 415.

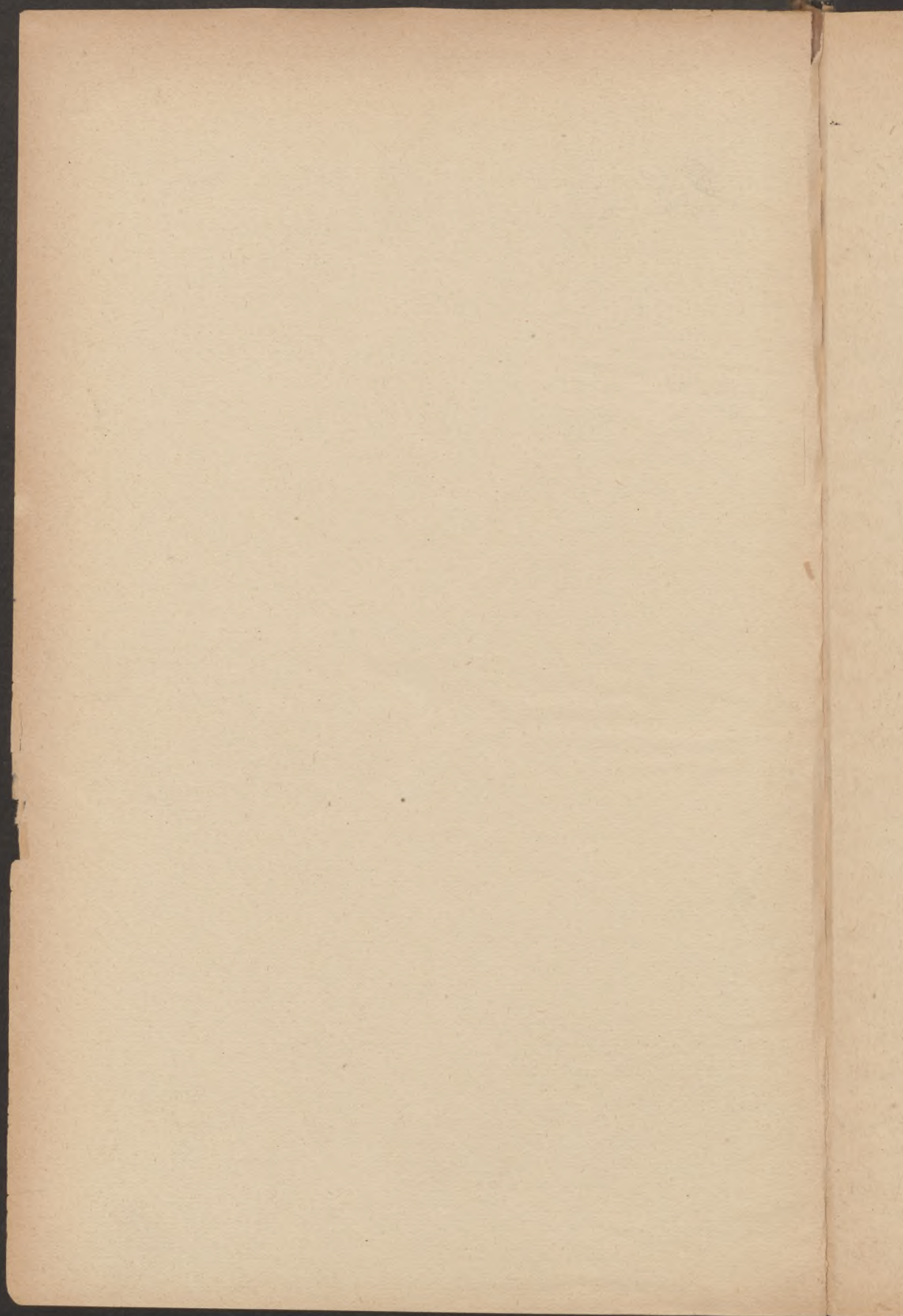
- Spády Adél 12.
 Spencer Herbert 32.
 Srobar Lőrinc 385.
 Stadler-párt 368.
 Steindl 60.
 Stöger-Steiner 156.
 Stürgkh 152, 168, 187.
 Supka Géza 497.
 Susan (városparancsnok) 23.
 Südekum 238.
 Sümegi Vilmos 150.
- Szabó Ervin 306.
 Szabó István: I. Nagyatádi.
 Szakács Andor 438.
 Szántó Sándor 326, 496—497.
 Szápáry-család 216.
 Szápáry Gyula 216.
 Szász Károly 434—438.
 Széchényi Béla 30.
 Széchényi István 30.
 Szécsen Miklós 96, 157, 446.
 Székely Ferenc 442.
 Széll Kálmán 43.
 Szende Pál 45, 441, 488, 494.
 Szilassy Gyula 362—364, 367, 409, 410, 471.
 Szittya Emil 337.
 Szladits Károly 494, 497.
 Szomolányi 297.
 Sztéryni József 206, 264, 312, 368, 401, 404, 420, 495—496.
 Sztupka Kálmán 319—320.
 Szurmay Sándor 177, 320—321, 336, 364, 495.
- Taaffe 81.
 Tharaud-fivérek 23.
 Tardieu André 96.
 Tarnowsky Adám 251, 471.
 Tassler (erdőmester) 374.
 Telekies 375.
 Teleki Pál 495.
 Tirpitz 239.
 Tiszák 61.
 Tisza István 43, 45—50, 62, 68, 73—74, 82—83, 92, 97—98, 128, 146—147, 151—152, 164, 168, 171, 173, 177—179, 188—189, 195—196, 200, 203—206, 210, 217—220, 223, 226, 239, 243—245, 247, 261, 263, 266—267, 269, 273, 294—295, 300, 305—306, 312, 344, 358, 364, 366—370, 374, 378, 390, 392, 397, 403—404, 413, 416, 419—421, 425—428, 436—438, 450, 471, 474, 485, 495—498.
 Tisza Kálmán 30, 81.
- Tolsztoj 156.
 Tomics Jása 389.
 Tourette (hajóskapitány) 117.
 Török János 163—168, 321—327, 336.
 Trocki 309.
- Ugron Gábor, id. 88.
 Ugron Gábor, ifj. 374—376, 397, 442, 445—446.
 Ulain Ferenc 141.
 Urban (miniszter) 208.
 Urmánczy Nándor 159, 299, 338—339.
- Vadász Miklós 333.
 Vajda Sándor 388—389.
 Vandervelde 36.
 Varjassy Lajos 387.
 Várkonyi (tábornok) 487.
 Vass János 308, 361, 420.
 Vázsonyi Vilmos 83, 213, 220—221, 224, 226—227, 236, 245, 247, 249, 266—273, 296—297, 303, 307, 310, 312—313, 317, 320, 324—326, 336, 341, 343, 345, 352—353, 364—366, 368, 392, 397, 403, 428—430, 436, 444, 452—453, 470, 474, 485, 495—496.
 Verne Jules 27—28.
 Vidor Jenő 323—326, 352.
 Vilmos császár: I. Hohenzollern.
 Vlád Aurél 388.
 Vojnics Sándor 49, 495.
 Voltaire 28.
 Vörösmarty 27.
- Webb Sidney 36.
 Wekerle Sándor, id. 45, 92, 210, 214, 222, 250—251, 263, 266—267, 269, 273, 296—297, 299—300, 303, 312, 337, 340, 348—351, 359—361, 364, 370, 385, 388, 391—392, 401—404, 408, 409, 414, 416, 419, 421, 424—425, 435—436, 438, 475—476.
 Wekerle Sándor, ifj. 159.
 Wild (százados) 344.
 Willerding (tábornok) 463.
 Wilson Woodrow 188, 190, 251, 277, 278, 281—287, 295, 361—362, 366, 380, 394, 396, 404—406, 456, 470, 472, 483.
 Wilson (Amerika berni követe) 258—259.
 Windischgraetz (marsal) 20—22, 370.
 Windischgraetz Lajos 215, 218, 263, 341, 344, 347—351, 357, 363, 401, 403—404, 409—410, 420, 441, 444, 449, 472—474, 482, 485, 495.
 Wlassics Gyula 414.

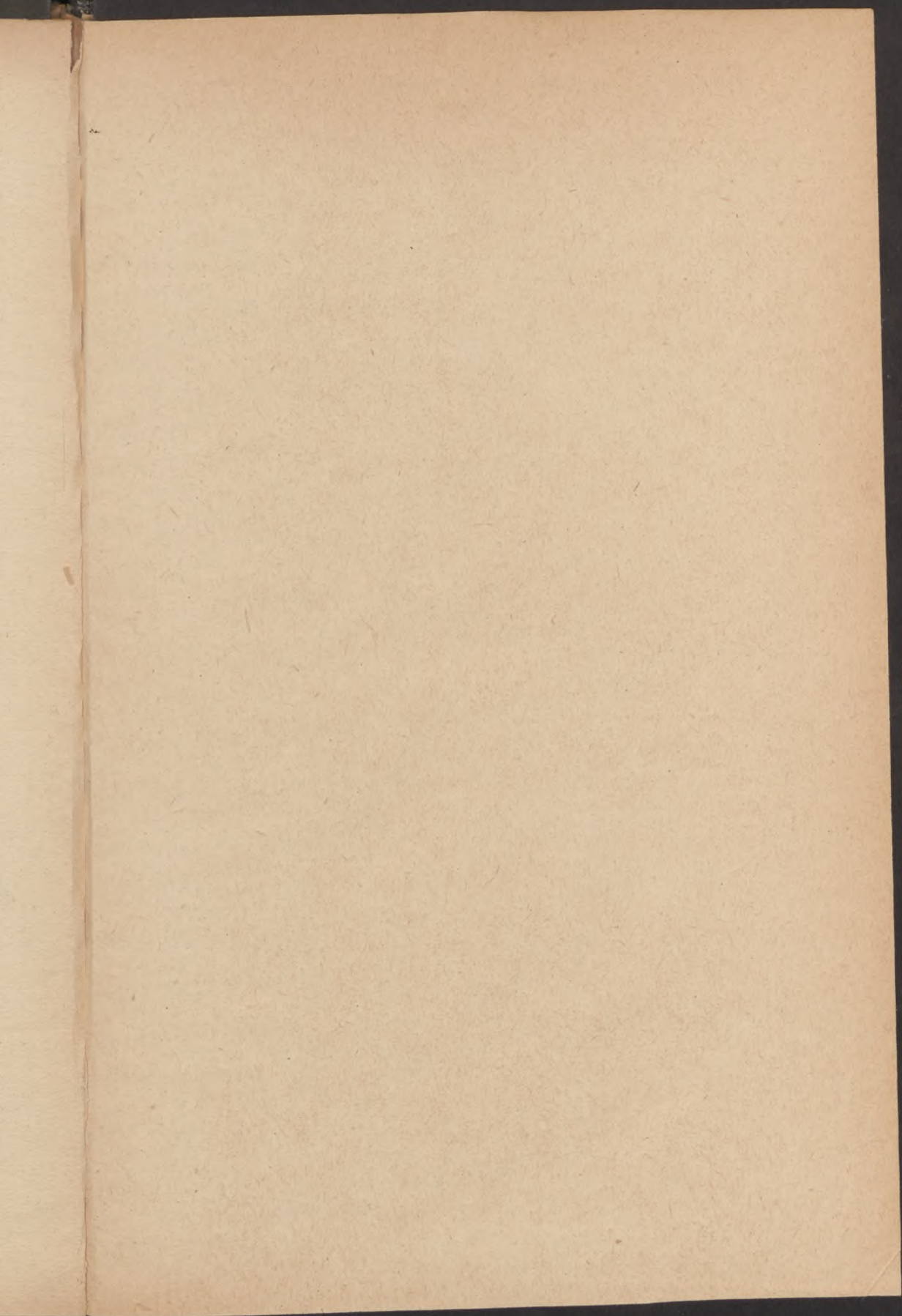
<p>Zelenski László 21. Zelenski Róbert 45. Zichy-család 19, 216. Zichy Aladár 206—207, 436. Zichy Antónia: l. Batthyány Lajosné. Zichy Géza 70. Zichy János 308. Zichy Karolin: l. Károlyi Györgyné. Zima Tibor 387.</p>	<p>Zita (királyné) 217, 337, 358, 433, 456—458, 460—461. Zlinszky István 106, 114, 453. Zsejunka (őrnagy) 361. Zsifkovics (katonai ügyész) 321, 327, 343. Zsófia (főhercegnő): l. Habsburg.</p>
--	---

TARTALOM

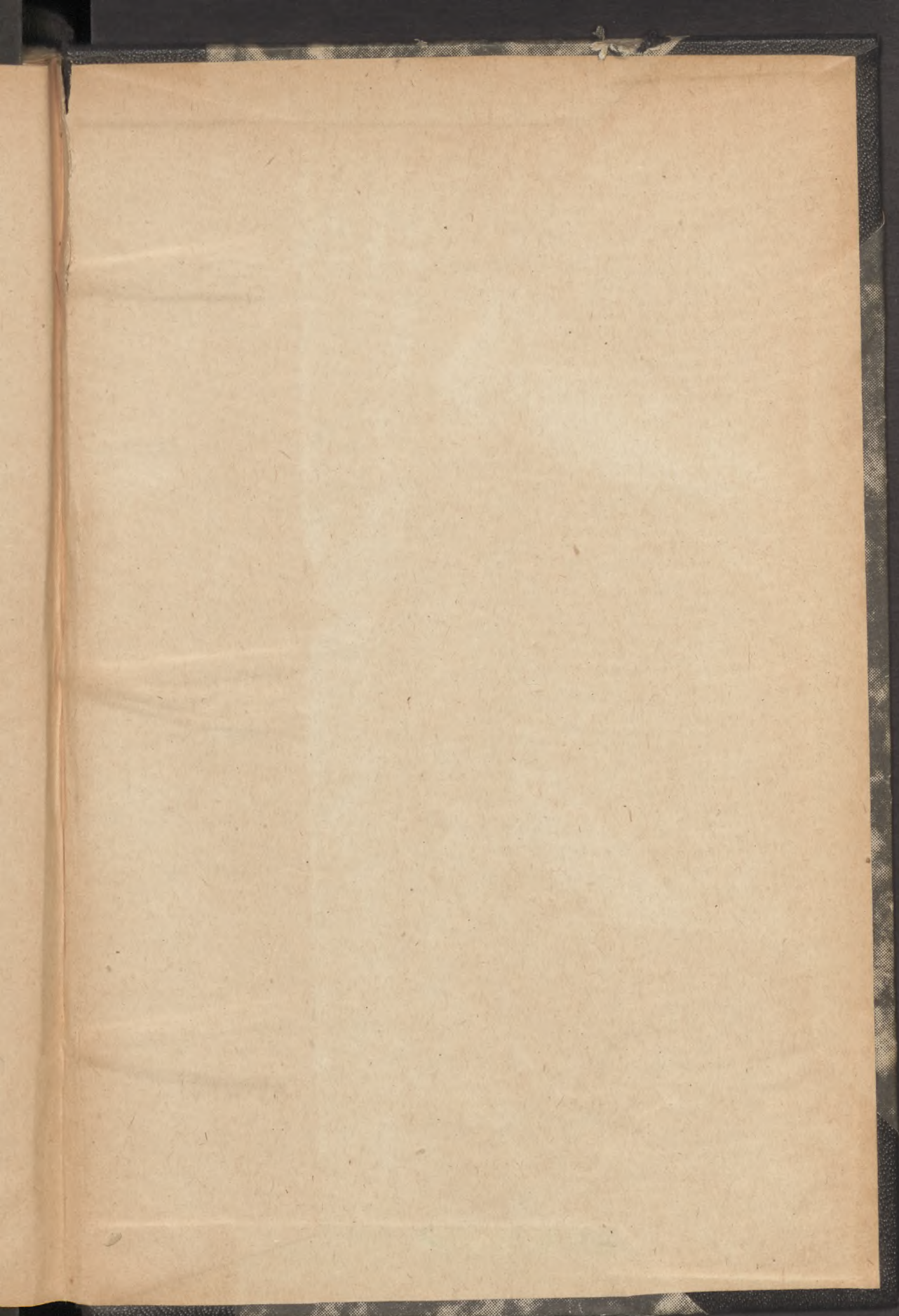
Fejezet	Oldal
Előszó	9
I. A harc előtt	15
II. Belépésem a politikába	41
III. 48 és 67	51
IV. Justh és Apponyi	65
V. Balkán-válság és demokrácia	77
VI. A <i>Quai d'Orsay</i> -n	85
VII. Az amerikai magyarok között	101
VIII. Francia fogságban	115
IX. Feleségem	137
X. A pártok és a háború	143
XI. Kísérlet az olasz beavatkozás megakadályozására	161
XII. Mitteleurópa	169
XIII. A Károlyi-párt mint békepárt kiválik	175
XIV. Új éra, új emberek	185
XV. Első audienciám Károly királynál	193
XVI. Tisza bukása. — Második audienciám	203
XVII. Az Esterházy-kormány megalakulása. — Harmadik audienciám	211
XVIII. Visszás helyzet	231
XIX. Czernin lavíroz	241
XX. Berni tárgyalásaim	255
XXI. Kitérés a pacifizmusról	275
XXII. A szocializmus válsága és <i>renaissance</i> -a a pacifizmusból	289
XXIII. A haladás erői	301
XXIV. Károlyi Imre és a Török-ügy	315
XXV. A Konsten-ügy	329

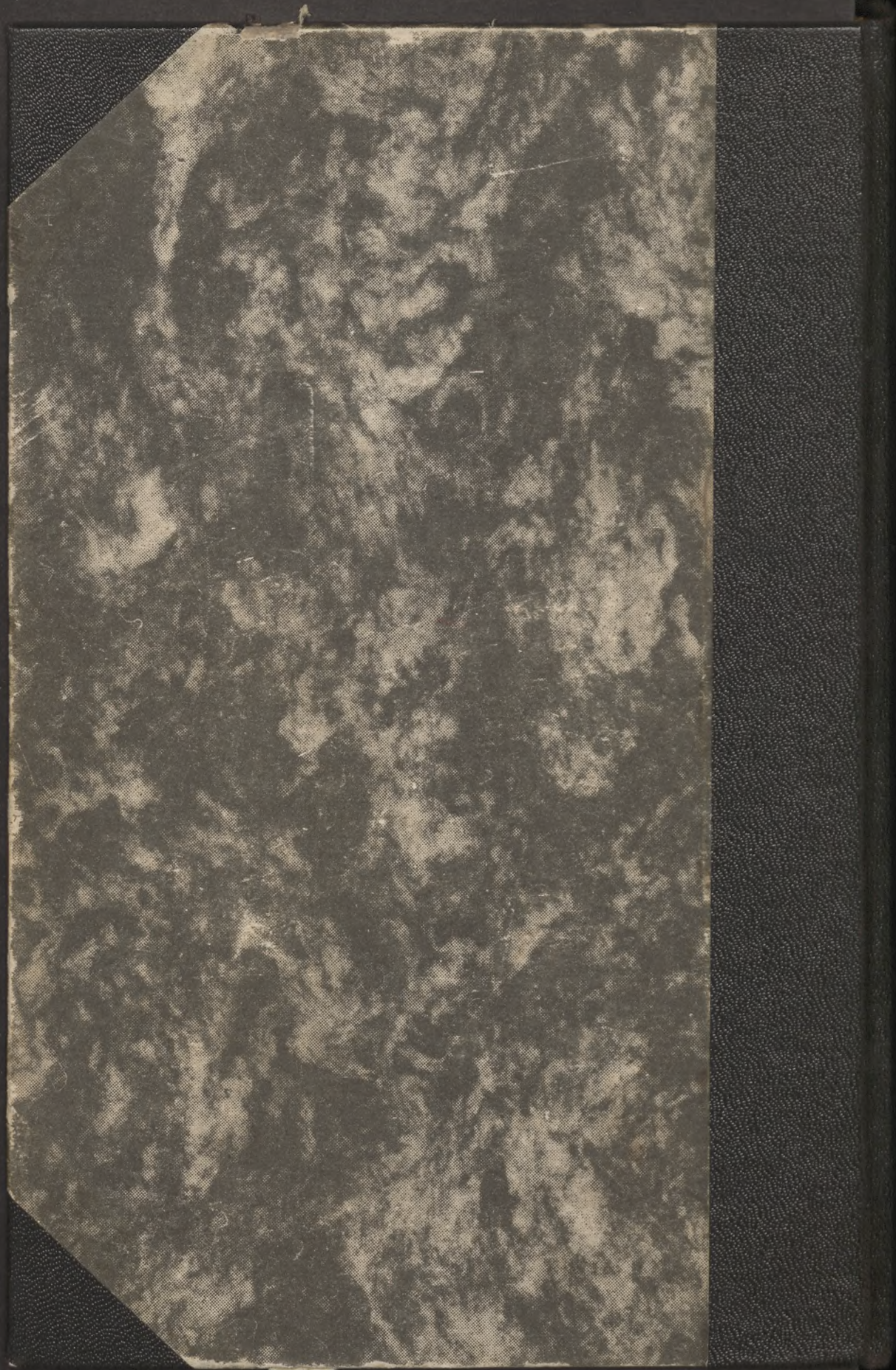
Fejezet	Oldal
XXVI. Gróf Károlyi Imre és herceg Windischgraetz egyéb vádjai. — Vázsonyi szerepe	341
XXVII. A Sixtus-ügy és következményei. — A hivatalos politika vaksága	355
XXVIII. A dub ini vadászat	371
XXIX. Tárgyalásaim a szlovákokkal, románokkal és dél- szlávokkal	381
XXX. Intrikák az örvény szélén	399
XXXI. A dualizmus összeroppanása	411
XXXII. A képviselőház utolsó ülése	431
XXXIII. A Nemzeti Tanács megalakulása. — Udvari játék a demokráciával	439
XXXIV. Az októberi forradalom	467

38.162/1

Károlyi

EGY EGÉSZ VILÁG
ELLEN